

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirke historiske samlinger 1973

*Udgivet af Selskabet
for Danmarks Kirkehistorie
under redaktion af
Niels Knud Andersen
Leif Grane
Martin Schwarz Lausten*

G·E·C GADS FORLAG

KØBENHAVN

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

der er udgivet af Selskabet for Danmarks kirkehistorie siden 1849, udkommer med et bind årligt, som sendes til Selskabets medlemmer. Subskriptionsprisen for 1973 er fastsat til kr. 39 (incl. moms.) og kr. 43 (incl. moms.) for ikke-medlemmer. Betaling for abonnementet er identisk med medlemskontingentet. Indmeldelse i Selskabet sker ved henvendelse til »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie«, c/o Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K. Samtidig bedes man oplyse, gennem hvilken boghandler, man ønsker Kirkehistoriske Samlinger leveret. For studerende findes en rabatordning. Også biblioteker og lignende institutioner kan indtræde som medlemmer. Selskabet har truffet aftale med Institut for Kirkehistorie, København, og andre udgivere, således, at medlemmerne med mellemrum får tilbudt forskellige skrifter til rabatpris. Der gives særlig meddelelse herom i hvert enkelt tilfælde.

Eventuelle manuskripter til Kirkehistoriske Samlinger bedes indsendt til redaktionen på ovennævnte adresse.

STYRELSEN

i

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

Professor, dr. theol. Niels Knud Andersen (1958). Formand (1964).
Professor, dr. theol. P. G. Lindhardt (1949). Næstformand (1964).
Amanuensis, cand. theol. Martin Schwarz Lausten (1968). Sekretær (1968).
Provst Carl Trock (1959). Kasserer (1959).
Pastor emeritus, dr. theol. L. P. Fabricius (1949).
Afdelingsleder, dr. theol. Knud Banning (1958).
Afdelingsleder, dr. theol. K. E. Bugge (1960).
Professor, dr. theol. Troels Dahlerup (1963).
Docent, dr. theol. Anders Pontoppidan Thyssen (1964).
Professor, dr. theol. Jakob Balling (1965).
Professor, dr. theol. Leif Grane (1965).
Professor, dr. phil. Svend Ellehøj (1968).
Professor, dr. phil. Otto Norn (1968).

INDHOLD

De danske nonneklostre indtil ca. 1250. <i>Af Gina Gertrud Smith</i>	side 1
De antitrinitariske Kollokvier i København i februar 1661. <i>Af K. E. Jordt Jørgensen</i>	46
Om Burchard Adam Sellius. <i>Af Vello Helk</i>	87
Kostskolelever i Christiansfeld fra fynske hjem 1776–1859. <i>Af Johannes Pedersen</i>	92
Hans Nielsen Hauge og Ægidius. Et manglende kapitel i A. Aarflots bog om Hauges Kristendomsforståelse. <i>Af H. Hejselbjerg Paulsen</i> . . .	116
35 Aars Præsteindberetninger fra Viborg Stift (1854–1889). (I). <i>Af Henry Petersen</i>	151
Lægprædikant Niels Johansens omtumlede tilværelse. <i>Af Emil Larsen</i>	186
Otto Møllers lære om genløsningen med særligt henblik på spørgsmålet om den menneskelige viljes trælbundethed og frihed. <i>Af Steffen Kjeldgaard-Pedersen</i>	234
1972. En oversigt. <i>Af Carl Trock</i>	267
Forfatternes adresser	300
Register. <i>Ved Anne-Grethe Lausten</i>	301

ISBN 87 12 45990 9
Fr. Bagges kgl. Hofbogtrykkeri

De danske nonneklostre indtil ca. 1250

Af Gina Gertrud Smith

I Hal Kochs artikel om de tidlige danske klostre, trykt i *Historisk Tidsskrift* 1936, affærdiges nonneklostrene med ganske få linier med den begrundelse, at vor viden om dem er ringe, og at de spillede en betydelig mindre rolle end mandsklostrene [1]. I den følgende artikel, der er den første samlede redegørelse for de tidlige danske nonneklostre, er det lidet stof, som eksisterer, samlet og søgt struktureret for om muligt at vise, om Hal Kochs opfattelse af nonneklostrenes betydning er korrekt.

Artiklen behandler kun nonnerne inden for de fire »gamle« ordener – benediktinerne, augustinerne, cistercienserne og præmonstratenserne, idet den fastsatte tidsgrænse ca. 1250 er ensbetydende med, at senere ordeners kvindeklostre lades ubeskrevet. Disses antal var i Danmark heller ikke betydeligt.

Det centrale afsnit i artiklen er afsnittet om nonneklostrenes terminus ante quem og deres ordensforhold. Afsnittene derefter behandler klostrenes forhold til omverdenen og det interne liv i klostrene, især ud fra skriftlige kilder. Det arkæologiske og bygningshistoriske materiale er for denne periode desværre meget dårligt. Til indledning er de fire ordeners historie i Danmark samt de væsentlige træk ved kvindeklostrene og dobbeltklostrene ganske kort ridset op.

Allehelgensklostret i Lund er formodentlig det første danske kloster for benediktinermunke, grundlagt i slutningen af 1000tallet [2]. Kort før 1206 trådte et generalkapitel for benediktinerne sammen i Lund. Vi har Innocens III's stadfæstelse af dets beslutning om, at Allehelgensklostrets abbed skulle være benediktinernes faderabbed i Danmark, og at der skulle afholdes generalkapitel hvert fjerde år [3], fulgt op af beslutningen på Laterankonciliet i 1215 om, at alle ordener efter cisterciensisk forbillede skulle organiseres med generalkapitler, der afholdtes

---

[1] *Historisk Tidsskrift* [HT] X:3, Hal Koch, De ældste danske Klostres Stilling i Kirke og Samfund indtil 1221. [Hal Koch 1936].

[2] Horskjær i *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder*. Kbh. 1956–. [KL] spalte 527–538.

[3] *Diplomatarium Danicum*. Kbh. 1938–. [DD] I:4 nr. 111.

med jævne mellemrum. Desværre ved vi ikke noget om, hvordan systemet har fungeret, men endnu i 1497 bekræftes lundeabbeden i sit embede som benediktinernes faderabbed og især som benediktinerindeklostrene i Lund stifts visitator [4]. Endnu et tegn på, at Danmark ikke stod uden for den reformbevægelse, som i begyndelsen af 1200tallet eksisterede i andre dele af Europa, er den række reformbestemmelser for benediktinerklostre, som under navnet »Regula St. Benedicti« findes i Jordebogshåndskriftet. Ifølge Ellen Jørgensen er de sandsynligvis en ufuldstændig kopi af pave Gregor IX's reformstatutter for benediktinerne fra 1237 [5].

De første augustinerkannikker i Danmark optræder ret hurtigt efter Ivo af Chartres reform. Allerede i begyndelsen af 1100tallet er de at finde som domkapitler i Viborg og Vestervig. De to nonneklostre er sandsynligvis begge grundlagt fra Viborg.

Cîteaux forsynede Danmark med de første cisterciensermunke, idet Herrevad i Skåne i 1144 blev grundlagt herfra. Fra Clairvaux kom cistercienserne i Esrom, tilkaldt af ærkebiskop Eskil. De tre danske cistercienserindeklostre synes at have været knyttet til Esrom og det fra Esrom grundlagte Sorø kloster.

Præmonstratenserklostre, der var for reformerede kanniker, blev i Danmark særlig indført i Skåne, hvor det første kloster stadfæstet af paven 1155 var klostret i Tommarp, et datterkloster til Prémontré. Ellers fandtes der kun præmonstratensere i Vendsyssel: Børglum domkapitel, som grundlagdes af præmonstratensere indkaldt fra Steinfeld, og dets datterkloster i Vrejlev, der var Nordens eneste præmonstratenserindekloster [6].

I 700tallet opstår der to grupper af religiøse fællesskaber for kvinder, nonneklostre, som i tidens løb ofte forfaldt til kanonissestiftelser, og kanonissestiftelserne. Mens nonnerne levede efter en klosterregel, aflagde løfter om kyskhed, fattigdom og lydighed samt strengt praktiserede fællesliv, fælleseje og askese, stillede kanonisserne sig tilfreds med et lettere religiøst liv med mindre talrige og tunge forpligtelser. De regulerede deres observans efter dekretter fastsat af bisperne (canones, hvorefter de kaldtes kanonisser; benævnelsen moniales, nonner, brugtes dog i den her behandlede tid også om kanonisser). Kanonissestiftelserne kaldtes ligesom nonnernes klostre *abbatia*, *monasterium* og

[4] *Diplomatarium Diocesis Lundensis*. V. Lund 1921 [DDL. V] nr. 367.

[5] Ellen Jørgensen, *Regula St. Benedicti* i »Kong Valdemars Jordebog« i HT VIII:1.

[6] Se note 2.

ecclesia, og deres leder abbatissa. Som for nonnerne krævedes fælles liv i sove- og spisesal, kyskhed og lydighed. Derimod aflagde kanonisserne ikke løfte om fattigdom, og de bevarede ejendomsretten over og indtægterne af deres godser. De kunne spise kød og have piger til personlig opvartning. Især beskæftigede de sig med uddannelse af unge piger og pleje af fattige og syge. De bevarede en udtalt klerikal karakter, og deres kirker var almindeligvis sognekirker.

I de følgende århundreder forfaldt mange kanonissestiftelser såvel som nonneklostre. De første reformeredes i 1000tallet og levede herefter som regel efter augustinerregelen. De sidste reformeredes ligeledes i 1000tallet efter Clunys sædvaner, men da de var svagere organiseret end deres ordensbrødre var de stærkt udsat for isoleringens talrige farer. Endnu mere blev de det, da de kvinder, der var ivrigst optaget af de monastiske idealer, i stedet for at blive benediktinere i 1100tallet valgte at blive cisterciensere. På denne tid er der således mange benediktinerindeklostre, som vælger at overgå til cistercienserregelen, idet det altid var muligt at overgå til en strengere regel [7].

Helt uafhængigt af cisterciensernes medvirken opstod der således nye kvindesamfund eller omdannedes ældre, som fulgte cistercienserregelen og klædte sig tilsvarende munkene. For at komme under de berømmede asketers sjæleledelse, for at få deres livsforhold reguleret af dem og for at kunne få del i ordenens særrettigheder, ønskede disse nye samfund at indkorporeres i ordenen. Hertil var generalkapitlet meget lidt villigt, men måtte dog en tid lang bøje sig. De første generalkapitelbeslutninger angående cisterciensernonneklostres forhold kommer i begyndelsen af 1200-tallet. I 1228 standsedes optagelsen af kvindeklostre ifølge en generalkapitelbeslutning, men i praksis var det muligt for nonnerne at blive indkorporeret i ordenen ved hjælp af verdslige herskere, prælaters og pavers indflydelse.

De kvinder, der ønskede at blive præmonstratenserinder, var i begyndelsen bedre stillede, idet de fleste tidlige præmonstratenserklostre var dobbeltklostre – hvad der selvfølgelig hænger sammen med denne ordens sjælesørgervirksomhed, mens man jo tager størst mulig afstand fra sjælesorgen inden for cistercienserne. Selv efter dobbeltklostrenes ophør grundlagdes der kvindeklostre, idet mandsklostrene beholdt ledelsen af kvindeklostrene. I 1198 blev byrden for stor for også præmonstratenserne, og generalkapitlet forbyder optagelsen af søstre i ordenen, en beslutning der stadfæstes af paven [8].

[7] Ph. Schmitz, *Histoire de l'Ordre St. Benoît VII*. Maredsous 1956. [Schmitz]

[8] H. Grundmann, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*. 2. udg. Darmstadt 1961. S. 175 f.

Meget ofte var det et problem for mandsklostrene at skulle tage sig af et nonnekloster. Vi ser det blandt andet af cisterciensernes forsøg på at hindre optagelsen af nonneklostre i ordenen; ville disse følge cistercienserregelen, stod det dem frit for, men cisterciensere måtte hverken være sjælesørgere eller visitatorer for dem [9].

Foruden sjælesorg og visitation havde nonneklostrene også brug for præster til gudstjenesterne og priorer, som kunne varetage deres forhold til omverdenen, økonomisk og juridisk.

En måde at løse dette problem på er dobbeltklostrene. Et dobbeltkloster består af et munke- og nonnesamfund, som har etableret sig på samme sted, men – naturligvis – ikke har samme klausur. Begge samfund følger samme ordensregel, og de står under fælles autoritet, enten abbedissens eller abbedens. Ofte har de to samfund fælles gods, og juridisk har de dannet en helhed. Kirken var som regel fælles.

I slutningen af 1000- og begyndelsen af 1100tallet genoplivedes dobbeltklostrene under indtryk af den asketiske og monastiske fornyelse, som markerer disse år. Imidlertid vender både Cluny og Cîteaux sig imod dobbeltklostrene, idet Clunys holdning til dobbeltklostre dog ikke var så absolut som Cîteaux'. Ph. Schmitz siger, at nok havde Cluny ikke accepteret egentlige dobbeltklostre, men det havde sat en prior ledsaget af en eller flere munke i spidsen for dets kvindekloster [10]. Noreen Hunt skriver om det første cluniacensiske nonnekloster Marcignys forhold til prioriet, at kvinde- og mandssamfundet var helt adskilte, bortset fra at de delte kirke. Prioriet var som ethvert andet, kun havde det et vist ansvar og visse pligter over for nonnerne [11].

NONNEKLOSTRENES ORDENSFORHOLD TERMINUS ANTE QUEM:

Lund stift

St. Peder og Maria i Lund: Kirken står endnu. Den er oprindelig romansk fra ca. 1150. Der er rester af klostrets vestfløj og sydlige korsgang op mod kirken [1]. Gennem notitser i Liber dativus ved vi, at

[9] Edw. Ortved, Cistercieordenen og dens klostre i Norden I. Kbh. 1927 [Ortved] s. 142.

[10] Schmitz s. 51.

[11] Noreen Hunt, Cluny under Saint Hugh 1049–1109. London 1967. [Hunt] s. 189.

[1] Vilh. Lorenzen, De danske Klostres Bygningshistorie. [Lorenzen] X. Kbh. 1933. s. 280–289.

klostret har eksisteret før 1166 [2]. Formodentlig har det været nært knyttet til Allehelgensklostret, det eneste kloster for benediktinermunke i Skåne. Abbeden for dette kloster fik i 1497 bekræftet sin visitationsret over de tre skånske benediktinerindeklostre [3]. Da der kun er tre nonneklostre i Lund stift, har St. Peder og Maria kloster altså været et benediktinerindekloster.

Resumé: Benediktinerindekloster grundlagt før 1166.

St. Nikolaj og Maria på Bosø: Kirken, der oprindeligt var romansk fra sidste halvdel af 1100tallet, står endnu. Af klosteranlægget stammer østre fløj, der har ligget isoleret i forhold til kirken, fra romansk tid [4]. Ifølge et pavebrev fra 1182 10/2 kan klostret ikke være grundlagt senere end 1181, på hvilket tidspunkt grundlæggeren endnu var i live [5]. Fra det under St. Peder og Maria omtalte pavebrev og et senere pavebrev fra 1355 ved vi, at klostret var for benediktinerrinder [6].

Resumé: Benediktinerindekloster grundlagt før 1181.

Vor Frue i Børringe: Af kirke og kloster er intet bevaret [7]. Klostret må være grundlagt før 1233, da den første optegnelse fra Børringe kloster i Liber daticus er skrevet med en håndskrift fra første trediedel af 1200tallet [8]. På samme grundlag som for de to ovenfor nævnte klostre kan Vor Frue i Børringe betragtes som et benediktinerindekloster. Dette fremgår også af, at priorissen Estrid ved sin indtræden i klostret i 1262 ikklædte sig »Benedikts dragt« [9].

Resumé: Benediktinerindekloster grundlagt før 1233.

Roskilde stift

Vor Frue i Roskilde: Kirken blev oprindeligt bygget i frådsten i slutningen af 1000tallet. Ca. 1200 blev den udvidet i tegl, og kort efter fik den tårn. Senere gennemgik kirken flere ombygninger. Syd for kirken er der fundet spor af fløje og korsgang [10]. Ifølge Saxo er klostret op-

[2] Libri memoriales capituli Lundensis, ed. C. Weeke. Kbh. 1884–89. [LMCL]. S. 32 8/2.

[3] DDL. V nr. 367.

[4] Lorenzen X s. 290–97.

[5] DD I:3 nr. 101. (I:3 set i manuskript på Litteraturselskabet).

[6] DD III:4 nr. 332.

[7] Lorenzen X s. 298.

[8] LMCL s. 129 21/5.

[9] DD II:1 nr. 355.

[10] Lorenzen XI. Kbh. 1941. S. 198–207.

rettet ved Sven Nordmands gamle Fruekirke af provst Isak. Provst Isak optræder første gang i forbindelse med domprovst Hermans endeligt på et landemode ca. 1160, omtalt hos Saxo [11]. Desuden finder vi provst Isak som medunderskriver ved to diplomer, det ene fra ca. 1158–77 til Esrom kloster, det andet fra ca. 1164–78 til Vor Frue kloster. Sandsynligvis er det den samme Isak, der som kannik allerede i 1135 skriver under på et privilegium til Skovkloster [12]. Absalons privilegium til klostret dateret 1164–78 nævner, at klostret er nyoprettet [13]. Vor tidligste helt præcise oplysning om klostrets eksistens findes i helgenlegenden om St. Margrethe, hvis *translatio*, det vil sige ligoverførelse, til Vor Frue kirke er tidsfæstet til 19/7 1177 [14]. Mod tidligere antagelse har klostret sandsynligvis tilhørt cistercienserordenen lige fra dets grundlæggelse. Formodningen om, at klostret skulle være grundlagt som et benediktinerindekloster, skyldes en *passus* i en pavebulle fra 1257 vedrørende nogle af klostrets kirker [15]. Heri påstås det, at klostret før generalkonciliet (i 1215) er gået over til cistercienserne, og det får lov til at beholde de kirker, som det fik, før det blev cisterciensisk. Niels Skyum-Nielsen har imidlertid gjort opmærksom på, at det var ganske sædvanligt i det pavelige kancelli at benytte en udformning som ovenfor anført ved udstedelse af privilegier til cistercienserklostre for at omgå denne ordens strenge forbud mod, at klostrene må eje møller, landsbyer eller kirker [16]. Da Vor Frue kloster i Roskilde sandsynligvis er blevet grundlagt kort tid efter, at sørømnene blev cisterciensere, er der ingen grund til at antage, at klostret først var benediktinsk for derefter at blive et cistercienserindekloster. I øvrigt finder vi nøjagtig de samme formuleringer i et pavebrev fra

[11] Saksens Danesaga I, oversat af J. Olrik. Kbh. 1908–09. [Sakse] s. 59 f.

[12] DD I:2 nr. 132, 163 og 64. Ifølge registret til DD I:2 er der dog i disse 3 breve ikke tale om den samme Isak. Troels Dahlerup hævder i *Det danske sysselprovsti i middelalderen*. Kbh. 1968. [Dahlerup] s. 28, at Isak i alle tre breve er den samme.

[13] DD I:2 nr. 163.

[14] *Danske Helgeners Levned I–II*, oversat af H. Olrik. Kbh. 1893–94. [DHL] II s. 371 f.–DD I:3 nr. 87 note.

[15] DD II:1 nr. 234.

[16] *Danmarks Riges Breve [DRB] I:4 nr. 114.* – Niels Skyum-Nielsen, *Kvinde og Slave*. Kbh. 1971, s. 120.

1250 for Roskilde Frue klostres datterkloster Bergen på Rygen, som har været for cistercienserinder lige fra begyndelsen [17].

Resumé: Cistercienserindekloster grundlagt før 1177.

St. Nikolaj og Vor Frue kloster i Slangerup: Der er rester af et kloster bygget tidligst omkring 1160 af munkesten på kampestensfundament. Øst for dette kloster er der imidlertid fundet frådstensmurrester [18]. Lorenzen mener, at disse godt kunne være rester af kongsgården, hvor Erik Ejegod ifølge Saxo skulle være født. Lige så nærliggende er det at henføre dem til et tidligere nonnekloster. Disse tidlige frådstensmure har sandsynligvis været rejst ca. 1100 samtidig med den frådstenskirke, der udgør det senere teglstensklostres nordfløj. Om denne kirke siger C. G. Schultz, at bygningens størrelse og mål vidnede om, at det allerede ved dens grundlæggelse havde været tanken at knytte en institution af særlig betydning dertil [19]. En sådan særlig institution kunne et nonnekloster have været. Vi ved fra en notits i Liber daticus, at Slangerup kloster eksisterede før 1200, og dette støttes af, at vi har flere breve til klostret fra abbed Vilhelm, der var abbed i Æbelholt kloster ca. 1175–1203 [20]. Klostret i Slangerup synes at have været nært knyttet til kongefamilien. Muligvis har det været grundlagt af Erik Ejegod, skønt Saxo ikke nævner det, men derimod nøje beretter om, hvorledes Erik Ejegod lod kirken opføre med altret over sit fødested og forsyne med relikvier af den hellige Nikolaj af Bari og en splint af det hellige kors. Munkestensklostret kan så være opført senere i forbindelse med et forsøg på at gøre Erik Ejegod til helgen på linie med Knud konge og Knud Lavard. Saxos beretning om Erik Ejegods død tyder netop på, at en Erik Ejegod kult har været under opbygning, og der er næppe nogen tvivl om, at en sådan ville have været af betydning for at sikre Valdemar den Store og hans slægt på tronen [21]. Fast står dog alene det, at klostret eksisterede ca. 1200. Ifølge et brev fra 1383 var klostrets nonner cistercienserinder [22]. Det sandsynligste er, at de på tidspunktet for vor første sikre datering også har tilhørt denne or-

[17] J. Grumbke, *Gesammelte Nachrichten zur Geschichte . . . Sct. Maria in Bergen auf der Insel Rügen*. Stralsund 1833, [Grumbke] appendix I og II. – DD I:3 uden nr.

[18] Lorenzen XI s. 189–197.

[19] Trap, *Kongeriget Danmark*. [Trap] III:1 s. 238.

[20] LMCL s. 90 17/4. – *Scriptores Rerum Danicarum* [SRD], VI s. 238.

[21] Sakse s. 82–96. – Lorenzen og Hal Kochs datering af Slangerup kloster til ca. 1170 er uden belæg.

[22] *Acta pontificum Danica*. Kbh. 1904–43, [APD] VII nr. 5571.

den. Klostret var som alle cistercienserkløstre viet til Maria, og det var i slutningen af 1100tallet cistercienserne, der dominerede i Roskilde stift med Sorø, Esrom, Roskilde Vor Frue kloster og Bergen Vor Frue kloster.

Resumé: Cistercienserindekloster grundlagt før ca. 1200.

Vor Frue kloster i Bergen på Rygen: Klosters kirke, der stod færdig i 1193, er i sin stil beslægtet med Sorø klosterkirke [23]. Klosters stiftelsesbrev fra 1193 er bevaret i en gammel, god afskrift i Bergen klosterarkivet [24]. Klosteret har modtaget sine nonner fra cistercienserindeklostret i Roskilde. Som ovenfor nævnt under Roskilde Vor Frue kloster har vi også for Bergens vedkommende et pavebrev med formuleringer, der har ført til, at man antog klosteret for at have været benediktinsk, før det blev cisterciensisk [25]. Som for Roskildes vedkommende er dette en forkert antagelse. Klosteret har været cisterciensisk fra grundlæggelsen.

Resumé: Cistercienserindekloster grundlagt 1193.

Odense stift

Nonnebakken-Dalum kloster: Beliggenhed: Nonnebakken lige syd for St. Knud i Odense, Dalum ca. 3 km sydsydvest herfor. Dalum kirke er en ganske velbevaret teglstenskirke og udgjorde oprindeligt klostrets nordfløj. Den blev opført i to tempi kort efter hinanden i begyndelsen af 1200tallet og var oprindeligt uden tårn. Der er rester af det nonnepulpitur, som blev lavet i anden byggefase [26]. Først gang, nonner er omtalt i forbindelse med Odense, er i et brev af 6/2 1180 fra kong Valdemar til Odense kirke og munke [27]. Heri får vi at vide, at munke såvel som nonner har aflagt deres løfte ved den odenseanske kirke, det vil sige St. Knud kirke og kloster. Under bisp Simon (1157–86) får nonnerne i Odense en kirke i Hjallese i nærheden af Dalum; det må antages, at der her er tale om samme nonner som i brevet fra 1180 [28]. Først i 1193 stedfæstes nonnerne til Borg, det vil sige Nonnebakken [29]. I dette brev anerkender disse, at de skylder knuds-

[23] H. Olrik, Absalon I–II, Kbh. 1908. II s. 178.

[24] DD I:3 uden nr.

[25] Grümbke appendix II.

[26] Lorenzen X s. 194–211.

[27] Diplomatarium Arna-Magnæanum I. Kbh. 1786 [DAM] s. 262.

[28] DD I:2 nr. 124.

[29] DD I:3 nr. 30.

brødrene i Odense deres klosterregel. Det vil sige, at nonnerne har været af samme orden som brødrene, nemlig benediktinerordenen. I omtalen af bisp Simon i Hamsforts Series episcoporum Otthoniensis nævnes, at nonnerne i Borg, efter at de havde fået Hjallesse kirke, overflyttedes til Dalum [30]. Denne overflytning må have fundet sted efter 1193, da nonnerne er omtalt som boende på Nonnebakken og før 1249, da der ifølge Hamsfort i Chronologia Secunda er tale om dalumjomfruerne [31]. Det er sandsynligt, at udflytningen er sket endnu under Knud 6. (1182–1202), under hvem Nonnebakken og Hunderup blev overladt odensemunkene [32]. Tilsvarende kan det ældste afsnit af klosterkirken dateres til første halvdel af 1200-tallet. Da Dalum kloster er udflyttet fra benediktinerindeklostret Nonnebakken og fortsat er stærkt knyttet til St. Knudsklostret i Odense, har det ganske sikkert også været et benediktinerindekloster [33].

Resumé: Benediktinerindekloster grundlagt på Nonnebakken før 1180, udflyttet til Dalum efter 1193 og formodentlig før 1202.

Børglum stift

Ø, *Vor Frue kloster*: Beliggenhed: Nuværende Oksholm. Enkelte romanske rester i Oksholm kirke kan stamme fra en ældre romansk klosterkirke. Muligvis kan de dog også stamme fra det i 1562 nedbrudte St. Laurentius kapel. Om dette kapel har været klostrets kirke, før den nuværende blev bygget, og om klosteranlægget har haft en anden plads da, får stå hen i det uvisse af mangel på materiale til at belyse det [34]. Klostret er tidligst nævnt i et privilegium fra 1272 14/5 [35]. Imidlertid har vi – i forbindelse med en strid om klostret mellem kongemagten og Børglum bispestol – et brev fra 1486, som angiver bisp Tyge af Børglum som grundlægger [36]. Det er ganske vist en meget sen kilde, men den rummer en lang række oplysninger, som synes meget præcise og troværdige. Tyge var bisp i Børglum ca. 1145–77, og klostret blev følgelig grundlagt før 1177. Samme brev fra 1486 angiver det som benediktinerindekloster.

Resumé: Benediktinerindekloster grundlagt før 1177.

[30] SRD VII s. 221.

[31] SRD I s. 289.

[32] De ældste Archivregistraturer. Kbh. 1851–1910, V s. 224.

[33] Ikke et augustinerindekloster som hævdede af Henry Petersen i Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen, Kbh. 1886.

[34] Lorenzen X s. 44–56.

[35] DD II:2 nr. 181.

[36] APD IV nr. 3014.

St. Nikolaj kloster i Vrejlev: Kirkens byggestil er senromansk, og kirken kan tidligst tænkes bygget i 1230' [37]. Første gang, der er tale om præmonstratenserinder i Vendsyssel, er i et brev fra 1216 til Børglum fra abbeden af Prémontré, der meddelte, at man havde sendt Børglums udsendte munk Eskil videre til Rom med et brev om, at man i Børglum ikke må optage søstre. Eskil har tilsyneladende været længe undervejs, og det er et spørgsmål, hvorvidt han nogen sinde er vendt tilbage [38]. Brevet fra Prémontré er ikke kendt fra hjemlige arkiver. Den mulighed består følgelig, at man i Børglum aldrig har hørt om forbudet. Ud fra dette forbud, som muligvis aldrig er nået til Børglum, mener Hal Koch at kunne datere Vrejlev kloster til ca. 1215. Det er ikke nogen god datering. Langt bedre er det at holde sig til, at klostret er omtalt i 1254 [39], og at Børglum således i den mellemliggende tid har opnået tilladelse til at grundlægge et nonnekloster, skønt ikke til at optage søstre ved klostret i Børglum, som ordlyden i brevet fra Prémontré kunne antyde havde været på tale. Selv om brevet fra Prémontré vidner om, at der i Børglum har været interesse for sagen allerede i 1215, er det på baggrund af Prémontrés holdning ikke troligt, at der er opnået tilladelse til at grundlægge et nonnekloster før noget senere. At Vrejlev var et kloster for præmonstratenserinder og grundlagt af Børglum vides fra Registrum conventuum præmonstratensis ordines [40].

Resumé: Vort første og eneste præmonstratenserindekloster må dateres til mellem 1216 og 1254 – formentlig nærmere sidste dato end første.

Hundslund, Maria og Clemens kloster: Beliggenhed: Nuværende Dronninglund. Kirken er senromansk med rester af et nonnekor i kirkens overetage. Der er næppe nogen del af klosteranlægget, som er jævnaldrende med kirken [41]. Klostret nævnes første gang i fru Gros testamente fra 1268 [42]. At dømme efter kirken er klostret stiftet ca. 1250. Klostret kan dog have eksisteret, men uden egentlig kirke før den tid. Ifølge et pavebrev fra 1519 var klostret benediktinsk, men ifølge et

[37] Lorenzen VI. Kbh. 1925 s. 38–51.

[38] DD I:5 nr. 92.

[39] DD II:1 nr. 150.

[40] SRD VIII s. 316.

[41] Lorenzen X s. 31–44.

[42] DD II:2 nr. 122 f.

andet pavebrev fra 1481 augustinsk [43]. Lorenzen antager det for et benediktinerindekloster.

Resumé: Benediktinerinde-, muligvis augustinerindekloster grundlagt før 1268.

Viborg stift

Ålborg Vor Frue kloster: I forbindelse med kirkens nedrivning og genopbygning i slutningen af sidste århundrede blev den beskrevet og tidsbestemt. Visse anglo-normanniske træk tidsfæstede den til omtrent samem tid som Gjellerup og Veng kirker kort før midten af 1100tallet [44]. Kirken var byens hovedkirke endnu op i 1500–1600tallet. Den er nævnt i forbindelse med provst Kjeld fra Viborg domkapitel. I Snorre Sturlasons *Heimskringla*, kong Inges Saga, nævnes, at den norske tronkræver Sigurd Slembe død 1139 blev begravet i Mariakirken i Ålborg, en oplysning som Snorres hjemmelsmand Erik Oddson havde fra Kjeld provst, som havde Mariakirken som sognekirke. I Kjelds levned nævnes blot, at han efter et skænderi med brødrene ved domkirken i Viborg tyede til kirken i den lille by Ålborg. Der står ikke noget i disse kilder om nonner [45]. I forbindelse med en strid 1520 mellem kongens ombudsmand Hans Tolder og viborgbispens om nonneklostret refererer Hans Tolder imidlertid bispens påstand om, at dette er grundlagt af bisp Eskil. Da denne døde 1133, skulle nonneklostret således være grundlagt før 1133 [46]. Lorenzen hævder, at alt taler for, at bispens oplysninger er de korrekte, idet de præcist angiver klostrets stifter, og Ålborg Fru kloster i 1400tallet var nært knyttet til bispestolen. Ikke desto mindre er jeg tilbøjelig til at anse denne senmiddelalderlige tradition for noget usikker, da den er langt mindre præcis og dårligere overleveret for Ålborg end for Ø kloster, og jeg vil foretrække at sætte klostrets terminus ante quem til 1252. Dette skyldes, at første gang, klostret nævnes, er i et kongeligt privilegium fra dette år [47]. Man har formodet, at klostret var augustinsk på grund af den nære tilknytning til Viborg domkapitel. Men i 1520 var der planer om at lægge klostret sammen med Sebber kloster og flytte nonnerne dertil [48]. Om dette ved vi, at det var blandt de klostre, som

[43] APD VI nr. 4714. – APD IV nr. 2792.

[44] Lorenzen X s. 69–76.

[45] DHL I s. 161. – *Heimskringla*, kong Inges Saga, ed. Finnur Jonsson. Kbh. 1911, s. 580.

[46] J. P. Stenholm, *Aalborg Klosterhistorie*. Aalborg 1904. [Stenholm] s. 77.

[47] DD II:1 nr. 89.

[48] Stenholm s. 81.

blev reformeret efter Bursfelderkongregationens retningslinier sidst i 1400tallet [49]. Det er næppe rimeligt at antage, at et reformeret benediktinerinde- og et augustinerindekloster er blevet lagt sammen. Ålborg Frue kloster har således formodentlig været for benediktinerinder, ligesom Sebber.

Resumé: Formodentlig et kloster for benediktinerinder grundlagt før 1252.

Asmild, Margrethe og Maria kloster: Beliggenhed: På østsiden af søerne ved Viborg. Klosters kirke har været af en ganske usædvanlig konstruktion, sandsynligvis bygget ca. 1100. Dens forbillede synes at have været domkirken i Bremen og den tidlige domkirke i Köln [50]. Viborgbispens gård lå i Asmild, og Asmild hørte til hans jorder. I 1133 bliver bisp Eskil dræbt i Margrethe kirke i Asmild, mens han er i færd med at holde matutin [51]. Disse forhold tyder på, at kirken i Asmild har tjent som bispekirke, indtil domkirken i Viborg blev færdig, formentlig omkring 1150 [52]. Det er således ikke helt usandsynligt, at nonneklostret er blevet grundlagt ved Asmild Margrethe kirke, hvis konstruktion også var velegnet for nonner, på det tidspunkt, hvor denne ikke længere brugtes af bisp. Ifølge Hal Koch er klostret grundlagt 1170–75 [53]. Efter de seneste undersøgelser af brevene omkring overdragelsen af Margrethekirken til domkapitlet i Viborg skal disse breve dateres til tiden 1166–70 [54]. Det vil sige, at der allerede 1166 må have været et nonnesamfund i Asmild, idet det første brev, hvor viborgkannikernes søstre nævnes, er et pavebrev fra 20/2 1167 [55]. 1166 er således det tidligste sikre tidspunkt for klostrets eksistens. At klostret var for augustinerinder fremgår af det netop omtalte pavebrev, hvorefter søstrene altid skal følge Augustins regel.

Resumé: Augustinerindekloster grundlagt før 1166.

Viborg, Bodulf og Maria kloster: Der er intet tilbage af kirke og klo-

[49] Kirkehistoriske Samlinger IV:5 s. 84–126, W. Christensen, Et Bidrag til dansk Klosterhistorie i Christiørn I.s Tid. S. 95 og 110.

[50] Nationalmuseets Arbejdsmark 1951 s. 59–69, C. G. Schultz, Kirken og runestenene i Asmild; samt lidt om Thorgunnslægten og dronning Bodil.

[51] DHL I s. 156.

[52] P. Severinsen, Viborg Domkirke. Kbh. 1932 [Severinsen] s. 103.

[53] Hal Koch 1936. – Samme forfatter, Den danske Kirkes Historie I: Den ældre Middelalder. Kbh. 1950. [Hal Koch 1950].

[54] DD I:2 nr. 163, 165 ff, 171, 174 f. – DD I:3 nr. 128.

[55] DD I:2 nr. 175.

ster. Klosteret kan dateres til før ca. 1233 ud fra en notits i Liber datus. Dersom den soror St. Marie Wibergis, som omtales sammesteds, kan henregnes til Bodulf kloster, dateres dette til allerede før 1200 [56]. Sandsynligvis må denne søster dog henregnes til en anden gruppe end et nonneklosters nonner eller søstre. Bodulf sogn er omtalt allerede ca. 1200, men der er ingen omtale af nonner i dette dokument [57]. Klo-stret har sandsynligvis været for augustinerinder, da det lå i en by, hvis domkapitel var augustinsk. Også det faktum, at nonneklostret ophørte i midten af 1400tallet kort tid efter, at kapitlet var blevet sækulariseret, tyder på en nær tilknytning til augustinerdomkapitlet, og på at Bodulf kloster har været augustinsk [58]. Der er en mulighed for, at klostrets nonner ved nedlæggelsen er overført til Asmid.

Resumé: Nonnekloster, formodentlig for augustinerinder grundlagt før ca. 1233.

Sebber, St. Laurentius kloster: Poul Nørlund mener, at uregelmæssigheder i den nuværende kirkes vestgavl samt to romanske vinduesmonolitter indicerer, at kirken har en romansk oprindelse [59]. I Sebber er der dog endvidere en tomt af en middelalderlig kirke på Nikolajbjerg. Ifølge Lorenzen skal denne oprindeligt have været sognekirken, som er blevet revet ned og anvendt i en rigtig kirke (til afløsning af et kapel) for nonnerne, da disse overtog sognet. Dette bygger han på den nuværende kirkes skødesløse byggemåde [60]. Klosteret er første gang nævnt i fru Gros testamente fra 1268 [61]. Dersom Lorenzen har ret i sin bedømmelse af kirken, kan den intet yderligere sige til tidsfæstning af klostret. Imidlertid er jeg mere tilbøjelig til at acceptere Poul Nørlunds forestilling om, at den nuværende klosterkirke har været i romansk stil med kvadersten, da den blev opført. Dersom kirken har været klosterkirke fra begyndelsen, skulle dette indicere en noget tidligere datering for klostret end 1268. Klosteret var benediktinsk; det blev som ovenfor nævnt reformeret i 1400tallet efter Bursfelderkongregationens mønster [62].

Resumé: Benediktinerindekloster grundlagt før 1268.

[56] LMCL s. 163 29/6 og s. 166 3/7.

[57] Diplomatarium Vibergense... 1200–1559 udg. af A. Heise. Kbh. 1879 nr. 1.

[58] Severinsen s. 233. – Lorenzen IX, Kbh. 1928 s. 66.

[59] Nationalmuseets Indberetninger.

[60] Lorenzen X s. 77–81.

[61] DD II:2 nr. 122.

[62] Se note 49.

Ørsløv, St. Nikolaj kloster: Klosterkirken er af samme type som egnens øvrige romanske landsbykirker om end større end normen, opført af granitkvadre på skråkantsokkel. På grund af en tilbygning fra ca. 1200 mener Lorenzen at kunne slutte, at klostret har eksisteret på det tidspunkt og forårsaget, at kirken er blevet udvidet [63]. Dersom jeg skulle argumentere for en tidligere datering af klostret end 1275, hvor det første gang er omtalt [64], ville jeg dog ikke gøre det ud fra Lorenzens argument, men snarere gennem at undersøge, hvilke grunde der kan have været til at bygge en større kirke end normalt. Kan grunden have været, at den blev bygget til nonner? Klosters ordensforhold er ikke kendt, men det formodes at have været benediktinsk.

Resumé: Nonnekloster af ukendt orden grundlagt før 1275.

Århus stift [65]

St. Peder og Maria i Randers: Ifølge Lorenzen har hverken kirke eller klosterbygninger efterladt sig spor [66]. Ifølge Nationalmuseets indberetninger og med dem Trap blev der imidlertid i 1905 fundet rester af en fråd- og kridtstenskirke, som med stor sikkerhed er dateret til ca. 1100 [67]. Om klostret ved vi, at det var i funktion før 1166 på grund af en notits i Liber daticus [68]. I 1431 var klostret benediktinsk [69].

Resumé: Benediktinerindekloster grundlagt før ca. 1166.

Ring kloster: Der er ingen egentlige udgravninger forsøgt, men man har fundet nogle grave, teglmursrester og en romansk tympanon [70]. Det er således muligt, at der har stået en granitkirke, som kan have været klostrets kirke. Klostret selv er første gang nævnt i 1203, hvor dets prior underskriver århusbispens testamente [71].

Resumé: Nonnekloster af ukendt orden grundlagt før 1203.

[63] Lorenzen X s. 82–91.

[64] DD II:2 nr. 262.

[65] Foruden de nedenfor nævnte nonneklostre har der i Århus stift været tale om at grundlægge endnu et. Ifølge Øm klostres krønike (SM II, s. 169–175) ønskede kong Valdemars slægtning, fru Margrethe, da hun havde jaget cistercienserne bort fra Veng, at grundlægge et nonnekloster der. Dette blev dog forpurret af cistercienserne, der købte de 2/3 af Veng tilbage, som de havde mageskiftet med kongen.

[66] Lorenzen X s. 92.

[67] Nationalmuseets Indberetninger.

[68] LMCL s. 242 20/9.

[69] APD III nr. 1623.

[70] Lorenzen X s. 122 f.

[71] DD I:4 nr. 82. – Se endvidere note 81.

Vissing kloster: Af klosteret er der fundet et stykke munkestensmurværk på kampestensfundament, som C. M. Schmidt finder det rimeligt at antage hører til klosterkomplekssets sydøstre hjørne. Desuden er der fundet to grave, som rimeligvis har ligget inden for klosteret [72]. Klosteret er omtalt i fru Gros testamente fra 1268. Endvidere er det formodentlig Vissing klostres nonner, der er tale om, når der i Ømbogen under 1249 står, at »nonnernes by Gl. Vissing blev brændt af« [73]. Ifølge et pavebrev fra 1454 var klosteret benediktinsk [74].

Resumé: Benediktinerindekloster grundlagt senest 1249.

Ribe stift

Seem dobbeltkloster: Den nøjagtige placering af klosteret kendes ikke. Vort eneste grundlag for at antage, at der har været et benediktinsk dobbeltkloster i Seem, er et brev fra ribebispen fra 1190–97. Heri står, at der engang blev oprettet et kloster for såvel sorte munke som nonner i Seem, før det første konvent blev sendt dertil fra Herrevad [75]. Denne indflytning fra Herrevad skete ifølge Peter Olaisen 10/12 1173, men ifølge et excerpt af Essenbækbogen 1183 [76]. Ifølge Colbaz- og Rydårbogen – der er betydelig bedre kilder end ovenfor nævnte årbøger – overflyttedes cisterciensermunkene fra Seem imidlertid til Løgum i 1173, det vil sige, at munkene fra Herrevad senest kan være kommet til Seem i 1173 [77]. Det seneste tidspunkt, hvor dobbeltklosteret i Seem kan være afløst af cistercienserne fra Herrevad, er således 1173. Dobbeltklosteret har været benediktinsk ifølge ribebispens brev skrevet mellem 1190 og 1197, og der er ingen belæg for, at det skulle have været cluniacensisk, sådan som man senere har ment.

Resumé: Benediktinsk dobbeltkloster grundlagt og opløst før 1173.

Ribe, St. Nikolaj kloster: Der er ingen rester af kirke og kloster. Vor tidligste viden om klosteret stammer fra en notits i Nekrologiet og Liber daticus, indført senest 1170 [78]. 1215 viser et brev fra Valdemar

[72] Nationalmuseets Indberetninger. – Lorenzen X s. 126.

[73] DD II:2 nr. 122. – Scriptorum Minores... rec. M. Cl. Gertz I–II. Kbh. 1917–22. [SM] II s. 197.

[74] APD VII nr. 5886.

[75] DD I:3 nr. 75.

[76] Annales Danici... ed. Ellen Jørgensen, Kbh. 1920 [AD] s. 206. – SRD II s. 524.

[77] AD s. 43 og 87.

[78] Lauritz Weibull, ... Necrologium Lundense, Lund 1923 [NL] s. 105; klosteret her viet til Maria. – LMCL s. 298; klosteret her viet St. Nikolaj.

Sejr til nonnerne, at klostret er i fuld gang [79]. Fra klostrets opløsning i 1400-tallet ved vi, at det var benediktinsk [80]. Da dobbeltklostret i Seem formodentlig engang omkring 1170, i hvert fald før 1173, er blevet opløst, har det været nødvendigt at finde et sted til nonnerne. Munkene har kunnet optages i andre munkesamfund eller fortsætte i Seem som cisterciensere, men nonnerne kunne ikke blive i Seem. Vi hører ca. 1170 første gang om et nonnekloster i Ribe. Enten har man dér stiftet et nyt kloster for seemnonnerne, eller disse er blevet optaget i et ældre benediktinerindekloster.

Resumé: Benediktinerindekloster grundlagt før ca. 1170.

Stubber kloster: Ingen af de nuværende bygninger er fra før 1300. Vort tidligste kendskab til klostret er fru Gros testamente i 1268 [81]. Klostrets ordensforhold er ukendt.

Resumé: Nonnekloster af ukendt orden grundlagt før 1268.

Gudum kloster: Ingen rester fra før 1300. På baggrund af munkestensfund i ådalen syd for det senere kloster er det muligt, at det første kloster har været placeret her. I den nuværende kirke er der indmuret en lille granittympanon [82]. Klostret omtales første gang i fru Gros testamente. Klostrets orden kendes fra et pavebrev fra 1459 i forbindelse med en reformering af klostret. Det var benediktinsk [83].

Resumé: Benediktinerindekloster grundlagt før 1268.

Slesvig stift

Slesvig, St. Mikkel dobbeltkloster: Kirken styrtede sammen under et restaureringsforsøg i 1870. Den var bygget af rhinsk tuf med granit brugt ved foden og forskellige detaljer, hvilket skulle betyde, at den er bygget i begyndelsen af 1100-tallet – før 1160, da man begyndte at brænde tegl i byen. På grund af dens særprægede facon – det var en

[79] DD I:5 nr. 54.

[80] APD IV nr. 2778.

[81] DD II:2 nr. 122. – Fru Gro optræder først og fremmest som velgører over for de nord- og midtjyske klostre, dog ikke cistercienserklostrene, bortset fra Øm. Alle de nord- og midtjyske nonneklostre med undtagelse af Ring og Ørsløv er nævnt. Ring eksisterede i 1268. Er det muligt ud fra testamentets generelle tendens at formode, at det ikke er nævnt, fordi det har været et cistercienserindekloster? Og er det muligt at slutte, at Stubber har været et benediktinerindekloster, siden det er nævnt.

[82] Lorenzen X s. 139–144.

[83] APD III nr. 2179.

rundkirke – har man hævdet, at den ikke var Mikkelsklostrets kirke. Ifølge Lorenzen er der ikke noget i vejen for, at de to lige høje stokværk med åbninger ind mod centralkirken har kunnet bruges af henholdsvis munke og nonner [84]. At der skulle ligge to. Mikkelskirker ved Slesvig, begge bygget omkring 1150, begge uden for byporten, den ene »beliggende højt ovenfor gammelstaden«, den anden »på bjerget« [85] er ikke muligt. I Lunds Nekrologium er der en notits, affattet ca. 1145 om en slesvigsk præst og provst, der er fra St. Mikkel [86]. Hvorvidt der på dette tidspunkt ligeledes var nonner ved St. Mikkel, er dog ikke til at sige. Vor viden om, at St. Mikkel i Slesvig var et dobbeltkloster, har vi fra »De fundatione monasterii Auree Insule«, som fortæller om striden mellem cistercienserne i Guldholm og benediktinerne i Slesvig efter Mikkelsklostrets nedlæggelse som mandskloster [87]. Ifølge samme kilde er St. Mikkel foruden et dobbeltkloster også cluniacensisk. Efter kildens omtale af nonner to steder: at der skulle blive 4 munke tilbage, som skulle fejre søndagen for de 8 nonner, som var i klostret, og at bispemanden gav de 8 søstre en hel del ejendom, hvoraf de kunne leve, så længe de levede, synes der ikke at kunne herske nogen tvivl om, at St. Mikkel kloster var et kloster for både nonner og munke. Rydmunken, der er skriftets forfatter, skriver ganske vist ca. 100 år efter de omtalte begivenheder, men er fra det kloster, som efterfulgte Guldholm, der igen var Mikkelsklostrets afløser. Omend hans gengivelse af striden mellem de sorte og grå munke og af de sortes forfald er tendentiøs, er der ingen grund til at betvivle hans meget præcise oplysninger om, at der både var nonner og munke ved Mikkelsklostret. St. Mikkelsklostret har altså været et dobbeltkloster [88]. Men som ovenfor anført akcepterer Cluny ikke dobbeltklostre, og dersom et mindre munkesamfund er knyttet til et nonnekloster for at tjene dette, benævnes munkesamfundets leder altid prior. St. Mikkelsklostrets leder var derimod en abbed. Endvidere er der i Slesvig ikke tale om et mindre munkesamfund, der er til for at tjene nonnernes interesser. Den opsplnitning af klostrets munke, som der er tale om i Rydmunkens beretning, tyder på flere munke end nonner. Hos abbed Vilhelm af Æbelholt, der i anledning af striden mellem Slesvig St. Mikkel kloster og Guldholm kloster skriver flere

[84] Lorenzen s. 148.

[85] Trap 1864 s. 555 ff. – SM II s. 147.

[86] LMCL s. 59.

[87] SM II s. 146–151.

[88] Hal Koch 1950 anfører det som mandskloster.

breve, findes nonnerne slet ikke omtalt; det er munkenes indbyrdes kamp, der er hovedsagen [89]. Når Cluny ikke akcepterede dobbeltklostre, er der to muligheder tilbage: 1) at Mikkelsklostret ikke var cluniacensisk; Rydmunken har blot brugt benævnelsen af uvidenhed eller for at fremhæve, at klostret var af en observans, der stod som cisterciensernes skarpeste modsætning og for dem var indbegrebet af forkert tolkning af benediktinerregelen, jævnfør den store strid mellem Clairvaux og Cluny i begyndelsen af 1100tallet. Hermed ville cistercienserklostret Guldholms overtagelse af Mikkelsklostret være berettiget, 2) at klostret har været af cluniacensisk observans, men med et meget fjernt forhold, om overhovedet noget, til Cluny. Til støtte for, at betegnelsen »ordo cluniacensis« i bedste fald dækker over et meget vagt forhold til Cluny, er det forhold, at Cluny tilsyneladende slet ikke er blevet blandet ind i klostrets ophævelse. Dersom klostret har været i forbindelse med Cluny, tyder også det, at klostret blev ledet af en abbed, ikke en prior, på at forbindelsen har været svag [90]. Rydmunkens beretning om Mikkelsklostrets reformering og overflytning til Guldholm daterer indflytningen til 22/6 1192. I mæglingen af striden mellem guldholmmunkene og Mikkelsmunkene er bisp Valdemar, skønt reformens initiativtager, ikke nævnt. Dette passer fint ind i ovenstående; klostret er blevet reformeret i 1192, men stridighederne er først opstået efter Valdemars fængsling, og han kunne ikke være blandt mæglerne.

Resumé: Et benediktinsk dobbeltkloster grundlagt før 1145.

Slesvig, Maria og Johannes på Holmen: Klosterkirken må være bygget i 1160', men den er ikke bygget som nonnekirke, og alt tyder på, at den har været en almindelig sognekirke. De rester, vi har tilbage af det oprindelige nonnekors gulv, er tidlig middelalder, og de endnu bevarede korstoles ornamentik viser, at man har indrettet nonnekor i kirkens vestende ca. 1250. Selve klosteranlægget er betydelig yngre end 1250 [91]. Nonnerne var benediktinske i 1484 [92]. Klostret formodes generelt at have optaget de nonner, som blev hjemløse efter Mikkelsklostrets nedlæggelse og strid med Guldholm. Nogenlunde samtidig med, at kirken blev indrettet til nonnerne, har vi den første omtale af nonnerne i Slesvig Johannes kloster i et privilegium udstedt

[89] SRD VI s. 35 f og 60 f.

[90] Hunt s. 175.

[91] Lorenzen X s. 167.

[92] APD IV nr. 2902.

af kong Abel [93]. Sandsynligvis har Mikkelsklostrets nonner i de første år måttet klare sig uden en kirke indrettet specielt til deres formål.

Resumé: Klostret er grundlagt for benediktinerinder mellem 1192 og 1250. Sandsynligvis i 1190' i forbindelse med St. Mikkelsklostrets ophævelse.

Hal Kochs opstilling af nonneklostrene [94]

Vejerslev: Dette kloster regner Hal Koch både i 1936 og 1950 for et nonnekloster. Jeg har intetsteds kunnet finde nonner omtalt i forbindelse med Vejerslev, men derimod fundet klostret omtalt i forbindelse med en abbed i 1203 [95]. Vejerslev kloster var således i 1203 et mandskloster. Da Hal Koch ikke har klostret indregnet mellem mandsklostrene på noget tidspunkt, må han have begået en fejl her.

»*Klostergrundlæggeren Eskil*«: I sin liste over nonneklostre i *Historisk Tidsskrift* fra 1936 henfører Hal Koch de kronologisk usikre klostre i Børringe, Vissing, Ring, Ørlev, Sebber, Stubber og Gudum til Eskils ærkebispetid. Hal Koch er stærkt fascineret af Eskil, jævnfør hans indledning til *Danmarks Kirke i Højmiddelalderen* [96]. Han nævner, at i tiden under Eskil grundlægges der lige så mange klostre som i perioden før ham fra 1066 og i perioden efter ham til 1221 *tilsammen*. Endvidere at Eskil stod i en kampstilling og var sig bevidst at kæmpe for kirkens ret mod et ofte overmægtigt kongedømme; derfor måtte det være af den største betydning for ham at sikre sin magt også inden for kirken og over for bisperne, der kun alt for ofte var villige til at gå over på den verdslige magts side. Et af midlerne hertil var sikkert Eskils klosterpolitik, som gav sig udslag i hans stilling over for de store reformordener. I sit eget stift foretrak han de ikke-eximerede præmonstratensere, som i øvrigt også var nyttige i kirkearbejdet, mens han ellers foretrak de eximerede cisterciensere [97]. For det første må man med Niels Skyum-Nielsen betvivle ærkebispens reelle magt til at grundlægge klostre i andre stifter end sit eget [98]. For det andet fore-

[93] DD II:1 nr. 3.

[94] Hal Koch 1936 s. 515 ff. – Hal Koch 1950 s. 351 f.

[95] DD I:4 nr. 82.

[96] Hal Koch, *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I–II*. Kbh. 1936.

[97] Hal Koch 1936 s. 526 note 2.

[98] Niels Skyum-Nielsen, *Das dänische Erzbistum vor 1250*. *Acta Visbyensia* III. Visby 1969 s. 131 f.

kommer det mærkeligt, at disse 7 klostre, der efter Hal Koch alle var benediktinske, skønt der for Stubber, Ring og Ørslevs vedkommende fuldstændig mangler belæg herfor, af denne henlægges netop til Eskils tid. Dersom Eskil var reformordenernes mand i den grad, som Hal Koch påstår det, er det bestemt ikke at forvente, at han skulle have forårsaget så mange benediktinerindeklostre grundlagt – bortset måske fra det ene i Lund stift, Børringe. Og er det ikke netop det, som Hal Koch gør ved at henlægge disse – som han selv indrømmer – kronologisk usikre klostre til Eskils tid? Skal disse kronologisk usikre klostre endelig passes ind i et tidsskema, var det vel rimeligere at henføre i hvert fald de fire, som vides at være benediktinske, til samme tidsperiode som den, hvori det store antal af mandsklostre af benediktinerordenen blev grundlagt (hos Hal Koch 1103–37).

GODSBESIDDELSE:

Det økonomiske grundlag for nonneklostrene var deres besiddelse af jordegods. Klosters grundlægger udstyrede det med tilstrækkeligt til, at nonnerne kunne leve, og dertil kom som modvægt mod økonomiske svingninger gaver, som klostrene fik efterhånden, blandt andet kirker og tiender, som overlodes dem af bisperne. Næsten alle klostrene var placeret i nærheden af ferskvand, hvor de kunne hente de fisk, de havde behov for under fasten. Ofte udnyttedes vandets kraft også til mølledrift. Det er ikke ualmindeligt at finde møller i nærheden af nonneklostrene. Da det er et alment træk for klostre at søge at sikre sig formling af eget korn og en biindtægt ved formling af andres, har mange af disse møller sikkert været knyttet til klostrene, omend det ikke er beviseligt i alle tilfælde. Også teglovne er det ret almindeligt at finde i nærheden af nonneklostre.

Ejendomsforholdene er delvist oplyst for seks af vore nonneklostres vedkommende, nemlig Ring, Ribe, Odense (Nonnebakken og Dalum), Roskilde Vor Frue, Bergen Vor Frue og Bosø [1].

Om Ring klostres gods har vi en serie breve, der begynder i 1257. De drejer sig om nonnernes fiskeret i en å og er væsentlige som eksempel på, hvor vigtigt det var for nonneklostre at sikre sig fiskeri [2].

[1] Desuden ved vi, at fru Margrethe i Veng var villig til at betale kongen med 15 bol på Fyn for at få de 2/3 af Veng tilbage, med hvilke hun ønskede at grundlægge et nonnekloster. Disse 2/3 var ved cisterciensernes salg til kongen 20 mark guld værd.

[2] Helge Søgård, Nogle diplomer fra Ring klostres arkiv 1257–1371. I *Jyske Samlinger*. Ny række VI. Århus 1962–65 s. 221–252.

Om Ribe nonneklosters jordegods eksisterer der et brev fra 1215, som stadfæster et køb fra Valdemar Sejr af jord og en mølle i Tange, lidt uden for Ribe på vejen til Seem [3].

Vor viden om Bosø klostres jordegodser stammer fra paveprivilegiet fra 1182 [4]. I dette er det muligt at se, hvad et nonnekloster har ejet inden for dets første »generation«. For det første stedet, hvor klosteret ligger, Bosø, 2 landsbyer med tilliggende, en gård, en mølle med tilliggende, en halv skov, yderligere 3 møller, halvdelen af fiskeretten i Ringsjön og den hele, når klostrets grundlægger Thor døde, samt al Thors ejendom, der dog ikke er nærmere specificeret. Alle de andre lokaliteter er at finde lige omkring søen, hvor klosteret ligger.

Et brev om odensenonnerne giver oplysning om, hvor meget retten til frit at male sit korn var værd. I dette tilfælde betalte nonnerne med landsbyen Issuse (senere Hunderup) og den derved liggende sø [5]. I øvrigt er det interessanteste i forbindelse med deres ejendomsforhold den store spredning af klostrets godser, som muligvis hænger sammen med stiftets geografisk spredte karakter. Vi ved fra nogle regester, at der i 1249 var stridigheder mellem verdslige stormænd og priorissen samt nonnerne i Dalum over gods på Tåsinge, Langeland og Lolland, Ærø, Als og Femern samt i 4 fynske herreder [6].

For Roskildes vedkommende har vi foruden tidligere gavebreve en oversigt over deres gods i et pavebrev fra 1257 – eller måske snarere det gods, de gør krav på at få stadfæstet af paven [7]. Her 75–100 år efter klostrets grundlæggelse er der tale om 4 kirker, ejendom i 40 landsbyer, de fleste beliggende i omegnen af Roskilde og ingen længere væk end Jorløse 50 km fra Roskilde, Margrethe-kollekten fra 12 østsjællandske herreder, $\frac{1}{3}$ af gaverne som frembares til Hellig Margrethe, bispetiender i Roskilde by og i landsbyerne, som tilhører Allehelgens kirke og Vor Frue kirke i Roskilde, og i Glim sogn 1 bol samt 2 møller. Vi ser her en større spredning i godset end for Bosø klostres vedkommende, men klosteret synes også favoriseret af den vældige Hvideslægt, der ejede store dele af Sjælland. Desuden kan det skyldes det simple faktum, at mens vor viden om Bosø stammer fra klostrets allerførste tid, stammer vor viden om Roskilde Frue kloster fra en tid, hvor det må formodes, at det er lykkedes klosteret at samle

[3] DD I:5 nr. 54.

[4] DD I:3 nr. 101.

[5] DD I:3 nr. (30) 187

[6] DD I:7 uden nr. (I:7 set i manuskript hos Litteraturselskabet).

[7] DD II:1 nr. 234.

store indtægter til huse. Desværre er det umuligt at sige noget om klostrets godsers størrelse. Ejheller ved vi, hvor meget Margrethe kollekt og gaver beløb sig til. Men det er helt givet, at de sammen med de bispetiender, som klostret har fået overladt, har været af stor økonomisk betydning, ligesom sandsynligvis også indtægterne fra de 4 kirker.

Vort interessanteste dokument er imidlertid efter min opfattelse grundlæggelsesdokumentet for Bergen på Rygen [8]. Vi har her mulighed for at se, hvad en stormand i 1193 doterede et nyanlagt klosterkonvent på formodentlig 12 nonner og en priorisse med. For det første med 5 hovedgårde og deres marker, enge, jorder og bønder; heraf har desuden en hovedgård 2 egeskove, en anden 1 og en tredje en almindelig skov. Dernæst en landsby med alle dens bønder, der skal tjene klostret alene, og en anden landsby, hvori der er fiskeri. Desuden korn- og pengeafgifter af alle plove i 9 provinser. Og 1 vogn med brænde og en halv med hø samt to bundter havre og fem æg. Endelig måtte de, der ikke havde plov af med 2 denarii til klostret. Om hypigheden af de sidste urelle indtægter siges intet. Desuden har ifølge Grümbke klostret i 1232 fået den uundværlige mølle [9]. Roskilde og Bergen nonneklostre har ligesom alle cistercienserklostre nydt godt af cistercienserordenens almindelige privilegier, hvorved klostrene befriedes fra bispevisitats med medfølgende gæsteri og nød en ret udstrakt tiendefrihed.

NONNEKLOSTRENE'S FORHOLD TIL PERSONER UDEN FOR KLOSTRENE:

Nonneklostrenes grundlæggere

Dette punkt drejer sig især om den materielle side af klostergrundlæggelsen, det vil sige, hvem der skænkede det gods, som gjorde det muligt at oprette et kloster. Der er også en anden side af klostergrundlæggelsen, nemlig hvorfra de første nonner kom, og hvorfra klostret fik sin orden, men da vi ved om muligt endnu mindre om dette end om den materielle side af grundlæggelsen, har jeg tilladt mig en mere spredt behandling af disse forhold under punkterne om klostrenes faderabbeder og præster.

Jeg har delt klostergrundlæggerne op i gejstlige stormænd og verdslige stormænd og behandlet hver gruppe og dens klostre for sig.

[8] DD I:3 uden nr. – Grümbke appendix I.

[9] Grümbke s. 49.

Gejstlige stormænd: Disse er oftest bisper, men vi har dog et eksempel på en grundlægger af lavere gejstlig grad, landprovsten i Roskilde stift.

Nonneklostre, som med større eller mindre sikkerhed, er grundlagt af gejstlige stormænd:

Roskilde Frue kloster blev ifølge Saxo grundlagt af provst Isak, der brugte en stor del af sit arvegods til grundlæggelsen. Troels Dahlerup har nærmere identificeret Isak som landprovst for den nordøstlige del af Roskilde stift [1].

Ålborg Frue kloster er ifølge en meget sen og usikker tradition grundlagt af Viborgbispen Eskil.

Asmild kloster kan muligvis være grundlagt af viborgbispen, da klosterkirken sandsynligvis først blev brugt som bispekirke, indtil domkirken i Viborg var færdigbygget, og bispen havde sin gård og sine jorder i Asmild.

Ø kloster blev ifølge et ret sent brev grundlagt af børglumbispen Tyge af dennes fædrende gods.

Vissing kloster blev ifølge brev fra 1454 grundlagt af århusbispen og delvis doteret af samme. Dette brev er skrevet af paven, formodentlig på opfordring af århusbispen, for at tjene dennes interesser, idet klostret herved lægges ind under bispebordet, og det er derfor et spørgsmål, hvorvidt man skal regne med, at klostret sikkert er grundlagt af århusbispen. Der har tilsyneladende ikke foreligget noget dokument med præcis angivelse af grundlæggeren til underbyggelse af bispens krav ved pavestolen.

Dobbeltklostret i Seem synes at være opløst af ribebispen Radulf, der grundlagde Løgumkloster og gav det gods. Sandsynligheden taler for, at han også er ansvarlig for, at nonnerne er blevet overført til Ribe, og at han også har overdraget nonneklostret gods til dets eksistens.

Stiftsbispen spillede en væsentlig rolle ved nedlæggelsen af dobbeltklostret i Slesvig, St. Mikkels kloster. Han var også virksom ved oprettelsen af det nye kloster på Guldholm, som han ifølge Rydmunken havde lovet guld og grønne skove, og hvis kirkegård og korsgang han netop nåede at indvie inden sit oprør og den derpå følgende fængsling. Formodentlig har han siddet fængslet, da den endelige opløsning af Mikkels kloster fandt sted efter de voldsomme kampe mellem munkene herfra og guldholmmunkene. Det er derfor sandsynligt, at Mik-

---

[1] Dahlerup s. 28.

kelsklostrets patron, hertug Valdemar, der efter opløsningen blev Guldholms patron, sammen med den nye bisp Niels har taget sig af de 8 nonner, som her var kommet i klemme i striden mellem de sorte slesvigmunke og de hvide guldholmmunke, og har sørget for, at de er blevet overflyttet til Johannes og Maria kloster på Holmen.

Verdslige stormænd: Heri er indbefattet konger såvel som almindelige adelige.

Nonneklostre der med større eller mindre sandsynlighed er grundlagt af verdslige stormænd:

Slesvig St. Mikkels kloster, der i 1192 har hertug Valdemar som patron, er sandsynligvis grundlagt af en af dennes slægt. Muligvis må nonneklostret i Slesvig betragtes som grundlagt af hertug Valdemar.

I Veng gjorde fru Margrethe, kongens slægtning, forsøg på at grundlægge et nonnekloster, efter at hun havde jaget cistercienserne bort fra stedet til Kalvø og fået dem til at sælge $\frac{2}{3}$ af Veng til kongen. På grund af modvilje fra cistercienserne på Kalvø (senere ømmunkene) mislykkedes hendes forsøg.

Odensenonnerne fik deres orden fra St. Knuds kloster ifølge et privilegium til Knudsklostret fra 1193. Noget i samme brevs formulering tyder imidlertid på, at kongen havde haft en finger med i spillet muligvis allerede ved grundlæggelsen, hvor det drejede sig om at sikre mere materielle goder for klostret: »Knud . . . kundgjorde . . . at de skulle være frie og anerkendte, med undtagelse af det beneficium, som fader Valdemar kongen opnåede ved sin bøn for nonnerne på Borg ved odensebrødrenes velvilje«. Det vil sige, at Valdemar har været klostrets grundlægger, hvilket på ingen måde er usandsynligt, da klostret omtales første gang under bisp Simon (1157–86), sandsynligvis allerede 1180, og da Odense var det sted, hvor slægtens indtil 1170 eneste helgen var begravet, og benediktinerne i Odense særlig skulle varetage dyrkelsen af Knud kongen.

Slangerup nonnekloster er allerede blevet behandlet ovenfor i kapitel 2. Uden at sige noget definitivt om klostergrundlæggeren, mener jeg, at der er stærke tegn på, at kongeslægten har været involveret. Erik Ejegod sagdes at have grundlagt kirken (og at være født der). Slangerup er kongelev ifølge kong Valdemars jordebog, men det samme var mange andre købstæder [2]. Desuden var der en kongelig

---

[2] Liber Census Daniæ. Kong Valdemar 2s Jordebog v. O. Nielsen. Kbh. 1873. s. 46.

bryde knyttet til stedet ca. 1160 [3]. Af større betydning er imidlertid det faktum, at der var to kongedøtre optaget i klostret, mens Vilhelm var abbed i Æbelholt, at kongerne senere skænkede klostret store gaver, og at der er et senere eksempel på en slangerupnonne, som var kongedatter [4].

Bergensklostret på Rygen blev grundlagt med nonner fra Roskilde og kirken indviet af roskildebispen, mens Rygens fyrste Jaromar sørgede for klostret materielt ved at forsyne det med en kirke, formodentlig også klosterbygninger og gods til nonnernes underhold.

Bosø kloster blev grundlagt af Thor, der var en skånsk adelsmand.

Generelt om grundlæggere: Både i stiftsbyerne, i småbyerne og på landet synes klostrene at være grundlagt af såvel bisper som andre gejstlige, konger og mindre, verdslige stormænd. Et eksempel på, at den foretagne sondring mellem gejstlige og verdslige grundlæggelser måske er for skarp, er grundlæggelsen af Ø kloster. Dette kloster blev grundlagt af bisp Tyge af dennes fædrene gods. Tyge optræder ikke som bisp her. Muligvis har han mere end mange verdslige haft en fornemmelse for den egentlige, den religiøse side af nonneklostrenes virksomhed, men hans dotering sker af hans verdslige gods, ikke af det bispelige. Han har hverken skænket klostret kirker eller tiender. Et andet eksempel er Absalons interesse for Vor Frue kloster i Roskilde. Skønt han ikke er klostrets grundlægger, er det under ham, at klostret blomstrer op og det takket være privilegier, han har skænket det i egenskab af stiftets bisp [5]. Vor Frue kloster var nært knyttet til hvideslægtens Sorø kloster og kom til at huse i hvert fald en af slægtens kvinder, Absalons faster Margaretha eller Magga samt muligvis Esbern Snares to datterdøtre, Mogga og Margaretha, om hvem det blot er oplyst, at de er gået i kloster [6]. Det må formodes, at Absalons mulige religiøse interesse for nonneklostret har været blandet op med hans interesse i at støtte et kloster, der faldt naturligt som kloster for hvideslægtens kvinder. Dog har det næppe været tænkt som forsørgelsesanstalt for disse kvinder. Hvideslægten har ikke af økonomiske grunde måttet sende sine kvinder i kloster. En blanding af religiøse og samfundsbestemte forhold har nok været det væsentligste motiv.

---

[3] DD I:2 nr. 130.

[4] DD II:6 nr. 377. – DD III:2 nr. 13.

[5] DD I:2 nr. 163. – DD II:1 nr. 228 f.

[6] SRD IV s. 467.

De ikke-exempte klostres forhold til bisp og faderabbed

Bispens rettigheder overfor klostrene hvilede på hans tre fuldmagter: potestas ordinis, potestas magisterii og potestas iurisdictionis.

Potestas ordinis dækkede over, at han inden for sit stift havde ret til at ordinere præster og lavere klerke, indvie olier og krisma, kirker, altre, velsigne abbeder, abbedisser samt de liturgiske klæder. Igennem potestas magisterii fik bispen fuldmagt til eventuelt ved stedfortrædere at forkynde den kristne lære. Potestas iurisdictionis gav bispen juridisktionel og administrativ myndighed. Han kunne udstede forordninger, de såkaldte statuta, inden for stiftet og dispensere fra disse. Han var både dømmende og udøvende myndighed inden for sit stift. De kirkelige embeder indrettedes, besattes og så videre af ham, og det var ham, der skulle visitere stiftet, beskatte dets beboere og forvalte dets formue [7].

Ph. Schmitz siger om benediktinerinderne, at de som regel var betroet en faderabbed, der skulle beskytte dem og overvåge, at de overholdt reglen. Det er blot ikke muligt præcist at bestemme faderabbedens magt, men det er en kendsgerning, at han ikke besad den fulde juridisktion. Hvis han ville anvende magt overfor nonnerne, tog disse deres tilflugt til bispen. Hans myndighed har snarest bestået i at forsvare og formane dem [8].

Så vidt jeg kan se, er denne beskrivelse af faderabbedens rolle i benediktinerindeklostrene også gyldig for augustinerinderne og præmonstratenserinderne.

Det forsøg, som bliver gjort i begyndelsen af 1200tallet, på at få de ikke-organiserede ordener (augustinere og benediktinere) organiseret inkluderer ifølge Schmitz også benediktinerinder [9]. Vort hjemlige forsøg på at organisere benediktinerne i 1206 nævner ikke nonnerne, men i et brev fra 1497 synes det, som om det er lykkedes lederen af generalkapitlet, Allehelgensklostrets abbed i Lund, at få visitationsret over for i hvert fald de tre skånske benediktinerindeklostre [10]. Det må formodes, at det ikke har været særligt nemt at gennemføre, at benediktinerklostrene skulle visiteres af faderabbeden fra Lund. Det betød, at bisperne ville miste det med visitatsen forbundne gæsteri, som vi ser dem slås så hårdt for overfor cistercienserklostret i

---

[7] Hilding Johansson i KL IV sp. 98 f.

[8] Schmitz s. 251.

[9] DD I:4 nr. 111. – Schmitz s. 88.

[10] DDL V nr. 367.

Øm. Måske er det lykkedes at gennemføre reformen mod at betale bisperne en vis erstatning, men mere sandsynligt er det, at det kun i Lund stift har kunnet lade sig gøre at gennemføre, at lundeabbeden var visitator. Lund stifts bisp, ærkebisp Anders Sunesen, var positivt indstillet overfor reformen, jævnfør pavebrev fra 1206. Meget taler for, at Allehelgensklostrets abbed i forvejen havde været faderabbed for de skånske benediktinerindeklostre, idet Allehelgensklostret var stiftets ældste og eneste mandskloster af denne orden.

Benediktinerinder: Størstedelen af benediktinerindeklostrene var afhængige af stiftets bisp. Almindeligvis måtte abbedissen udtrykkelig anerkende denne afhængighed, når hun modtog den højtidelige liturgiske velsignelse [11]. Det kan ikke undre, at klostre, der ikke er organiserede i en stærk orden, har haft svært ved at unddrage sig bispens myndighed. Selv om forsøget på en bedre orden af de danske benediktinere er lykkedes så vidt, at de skånske nonneklostre har været underordnet Allehelgensklostrets abbed og visiteret af denne, synes det alligevel, som om de danske benediktinerindeklostre som de udenlandske har været under stiftsbispens jurisdiktion. At visitationen var gået over på andre hænder betød ikke, at bispens ingen myndighed havde over klostrene; det var blot en mindre del af sin magt, han her gav fra sig.

Ud fra kendskabet til forholdene for 5 danske benediktinerindeklostre: Bosø, Dalum, Ø, Vissing og Slesvig St. Mikkel, har jeg sluttet, at de danske benediktinerindeklostre har fulgt udlandets eksempel og været underordnet stiftsbispens myndighed.

Bosø fik i pavebrevet fra 1182 udtrykkelig påbud om, at det skulle være underlagt stiftets bisp, Danmarks ærkebisp. Muligvis har det efter 1206 skullet visiteres af Allehelgensklostrets abbed.

I Dalum bliver nonnerne visiteret af odensebispens i 1355, og i 1360 forbyder bisp Knudsklostrets prior at tilrettevise Dalum klostres undergivne [12].

Om Ø ved vi fra et brev fra 1486, at klostret blev grundlagt af børglumbispens Tyge, der bestemte, at det altid skulle være under hans og hans efterfølgeres ledelse og beskyttelse.

Vissing nonnekloster lægges i 1352 ind under århusbispens bord, fordi det engang er blevet grundlagt og delvis doteret af en århusbisp.

[11] Schmitz s. 225.

[12] DD III:4 nr. 362. – DD III:5 nr. 367.

Det behøver dog ikke at betyde, at klostret har været underlagt århusbispens jurisdiktion, men gør det sandsynligvis.

St. Mikkels klostres opløsning er allerede blevet behandlet i kapitel 2. Selv om hertug Valdemar som klostrets patron blev blandet ind i skiftet fra Slesvig til Guldholt og fra benediktinere til cisterciensere, var det Slesvigs bisp Valdemar, som var initiativtageren, og den i hvis hænder munkene gav afkald på stedet, idet han tillod 4 munke at blive tilbage med 8 nonner. Det er ham, der opløser klostret og har myndigheden over det.

Det er et meget spinkelt materiale at bygge på, især hvis man tager i betragtning, at vor viden om Dalum klostres visitation er betydelig senere end den periode, specialet omhandler, og at de oplysninger, som ligger bag forholdet mellem Vissing kloster og bispen, er til fordel for sidste og rimeligvis stammer fra denne. Men det kan dog siges, at intet af vort materiale peger i anden retning, end hvad der er det normale i udlandet.

Augustinerinderne: I Viborg stift, hvor vore to augustinerindeklostre ligger, udgjorde augustinerne domkapitlet.

Om nonneklostret i Viborg ved vi intet angående dets forhold til viborgbispen. Om dets forhold til domkapitlet mener Lorenzen at kunne slutte som følger: Da nonneklostret i Viborg – som også nonneklostret i Asmild – foruden til sin værnehelgen var viet til Maria, og da domkapitelklostret også var viet til Maria, var der et meget nært forhold mellem nonneklostre og domkapitel [13]. »Keine Hexerei nur Behändigkeit«. – Utrolig mange af vore nonneklostre er imidlertid viet Maria foruden den sædvanlige værnehelgen uden af den grund at være knyttet til et nærliggende Mariakloster for munke. Lorenzens argument er således ikke meget værd. Dog behøver hans antagelse om, at Viborg nonnekloster var nært knyttet til domkapitlet, som i så fald fungerede som »faderkloster« for nonnerne, ikke at være forkert. Det er blot mere nærliggende at begrunde dette med, at de to klostre lå i samme by, og at nonneklostret i 1400tallet nedlagdes kort tid efter, at augustinerdomkapitlet var nedlagt.

For Asmilds vedkommende er der en smule mere materiale. Klostrets kirke overdrages i 1166 domkapitlet af bispen [14], og i 1167 bekræfter paven domkapitlets krav på kirken med dens besiddelser.

---

[13] Lorenzen IX s. 16.

[14] DD I:2 nr. 171.

Samtidig bruger han udtrykket »jer søstre«, der ligeledes indicerer et nært forhold mellem nonneklostret og domkapitlet [15]. Sandsynligheden taler for, at også Asmild Margrethe kloster har haft domkapitlet som »faderkloster«. Domkapitlets udfoldelsesmuligheder var dog nok mere begrænsede overfor nonnerne i Asmild end overfor dem i Viborg, da der som tidligere omtalt er adskillige tegn på en nær forbindelse mellem viborgbispens og asmildnonnerne – tegn som bekræftes ved læsning af Bisp Gunnars Vita. De relevante afsnit af dette fortjener at blive citeret, da det er det eneste glimt, vi får af nonnernes liv og forhold til deres bisp inden for denne periode: »Men han var så gunstig og velvillig over for nonnerne ved St. Margrethe i Asmild, at de daglig levede af æreskost og drikke fra hans gård, uden at hans fravær var til hinder derfor. På St. Johannes evangelists dag ved juletid sørgede han hvert år for de samme nonner med mjød, fisk, mælke-mad og ligeledes kød i rigeligt mål. Og han fejrede altid den dag messen foran dem, og idet han indviede dem, som ikke var viede, kronede han dem.« Intet under at bispen var så afholdt, at nonnerne næppe ville lade ham gå, når han kom for at besøge dem [16]. Forholdet mellem bispen og nonneklostret i Asmild var nok bedre end normalt under Gunner, der synes at have været en ganske usædvanlig bisp. Under andre bisper må man formode, at det nære naboskab har kunnet give anledninger til rivninger. Men under alle omstændigheder har der været en nær forbindelse – somme tider til fordel for, somme tider sandsynligvis mindre behagelig for nonnerne.

Præmonstratenserinder: Disse var altid underlagt prior (provst) for et nærliggende mandskloster, for Vrejlevs vedkommende Børglum domkapitel.

Der er for vor periode ingen eksempler på, at Børglumprovsten har optrådt som faderabbed for nonnerne.

Selv om Vrejlev blev visiteret fra Børglum domkapitel, har det ikke været fuldt exempt, som cistercienserindeklostrene var det. Der eksisterer for vor periode imidlertid ingen kilder til forholdet mellem bisp og nonnekloster.

Stiftsbispens og faderabbedens myndighed over eximerede klostre:

Cistercienserne var den eneste orden i Norden, som havde fuld exemption. At et kloster havde fuld exemption betød, at det var unddraget stiftsbispens myndighed. Det var ikke afhængig af ham med

[15] DD I:2 nr. 175.

[16] SM II s. 273.

hensyn til ordinationer, indvielser og velsignelser af forskellig art, men kunne få disse udført af en anden bisp, eventuelt af husets abbed. Desuden var det unddraget hans visitation med dermed følgende gæsteri. Et exempt kloster var endvidere fri for at betale tiende af jord erhvervet før 1215, dog kun dersom det selv dyrkede den. Af al anden jord havde bispen ret til tiende, ligesom han havde almindelig jurisdiktion over denne jords dyrkere. Ved de sognekirker, som måtte ligge under klostret, havde bispen fuldstændig ubeskårne rettigheder [17].

Ordener, der havde fuld exemption som cistercienserne, tilså deres nonneklostre gennem abbeden for det kloster, som generalkapitlet havde udpeget hertil. Denne faderabbed var for så vidt nonneklostrets repræsentant, idet nonneklostrene ikke måtte sende deres abbedisser til generalkapitlet, og nonnerne stod i et vist lydighedsforhold til ham.

Hele denne lovgivning om cistercienserindeklostrenes forhold er en hel del yngre end vort første cistercienserindekloster, Roskilde Frue kloster, idet vi ikke finder nonneklostre omtalt i generalkapitelstatutterne fra 1100tallet. Først i begyndelsen af 1200tallet lovgives der for nonner. Sandsynligvis har dog nonneklostrene været underordnet mandsklostrene, også før de første bestemmelser derom optræder i statutterne, men først *da* reguleres forholdet altså.

Faderabbeden havde over for nonneklostret myndighed som visitator og irettesætter og var klostrets skriftefader, dersom han ikke uddelegerede disse myndigheder til andre [18].

Cistercienserinderne: De i cistercienserordenen indkorporerede kvindeklostre var ligeså vel som mandsklostrene unddraget stiftsbispens myndighed [19]. For Danmarks vedkommende har vi to paveprivilegier til cistercienserindeklostre. Et til Roskilde i 1257 og et til Roskildes datterkloster Bergen på Rygen i 1250 [20]. Disse to paveprivilegier er næsten enslydende i den del, der angår klostrenes forhold til stiftsøvrigheden. Sammenligner vi dem nu med et privilegium til Løgum i 1206, finder vi, at en meget væsentlig passus mangler i nonnernes privilegium. Den drejer sig om de tilfælde, hvor stiftets bisp nægter at udføre sine embedspligter i klostret. Da kan klostrets abbed, hvis han er præsteviet,

[17] Niels Skyum-Nielsen, *Kirkekampen i Danmark 1241–1290*. Kbh. 1963. S. 184.

[18] Ortved s. 140. – Tore Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*. Leiden 1965. [Nyberg] s. 13–23.

[19] Ortved s. 165.

[20] DD II:1 nr. 234.

velsigne husets novicer og udføre alle bispens øvrige embedspligter, eller klostret kan vælge en anden bisp til at udføre disse ting for sig [21]. Da kvinder ikke kan være præsteviede, er det klart, at vi ikke kan finde hele denne passus i et nonneklosters privilegium. Men derimod skulle der ikke være noget i vejen for, at abbedissen selv valgte en anden bisp til stedfortræder for stiftets. Hvorfor har hun da ikke fået dette privilegium? Den mest nærliggende forklaring er, at det har været faderabbedens sag at skulle sørge for, at bispens pligter på den ene eller den anden måde blev opfyldt over for nonnerne.

Eldena havde skriftejurisdiktion over Bergen Frue kloster. Skønt klostret var grundlagt fra Roskilde Frue kloster og dets kirke bygget i samme stil som Sorø klosterkirke, var abbeden i et datterkloster til Esrom dets leder [22].

Roskilde Frue klostres abbed var sorøabbeden efter to breve fra 1383 og 1387 at dømme [23]. Heri omtales sorøabbeden af nonnerne som »vor overordnede«. At sorøabbeden sandsynligvis lige fra klostrets første tid har været dets faderabbed, viser det brev, hvori Absalon giver klostret sin gård i Hove og bispetiender, idet sorøabbeden i dette står som den første blandt underskriverne, endog før provst Isak, der var klostrets grundlægger [24].

Esromklostres abbed har formodentlig været faderabbed for nonnerne i Slangerup. I 1356 indhenter Slangerup nonnekloster hans og hans konvents consensus i et godsspørgsmål, og i forbindelse med en strid med en adelig i 1391 er et brev beseglet med Slangerup klostres og Esrom abbeds segl [25].

Nonneklostrenes priorer

Prioren skulle tage sig af klostrets godsforvaltning og repræsentere det udadtil. Herhjemme er i den behandlede periode kun priorer for benediktiner-, augustiner- og cisterciensernonnerne omtalt, ikke for præmonstratenserinderne.

Tore Nyberg skriver, at det for cisterciensernes vedkommende egentligt er et fremmed begreb, som er trængt ind gennem indkorporing af klostre, som ikke oprindeligt har været cisterciensiske. Prioren har

[21] DRB I:4 nr. 114.

[22] Helmuth Heyden, Kirchengeschichte von Pommern I. Stettin 1937. S. 162.

[23] Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis... [Rep] nr. 3423, 3577.

[24] DD I:2 nr. 163.

[25] SRD VI s. 171. – Rep. nr. 3836.

været valgt af nonnekonventet uden faderabbedens indblanding, idet faderabbeden først senere end den her behandlede periode skal billige valget. Priorens embede kan betragtes som et resultat af abbedissens magt som husfrue, potestas dominativa. Fra 1267 må cisterciensernonnerne ikke kalde deres priorer for provste eller priorer, men skal kalde dem prokuratorer eller provisorer [26]. Selv om Tore Nyberg behandler cistercienserindernes priorer, kan hans betragtninger også gælde for de to andre ordener, idet dette fremmedelement hos cistercienserne jo netop stammede fra de ureformerede ordener, benediktinerne og augustinerne. Det har altså været almindeligt at kalde lederen af klostrets godsforvaltning prior eller præpositus, og han har været valgt af nonnernes konvent.

Den væsentligste viden om de skånske nonneklostres priorer skyldes Lund domkapitels Nekrologium og Liber daticus.

Bosø klostres priorer er mest udførligt omtalt med 2 priorer, om hvilke vi får at vide, at de er fra Allehelgensklostret, at den ene er præst og munk og den anden præst, og noget ulæseligt, at den ene døde mellem 1166 og 1200 og den anden mellem 1233 og 1266 [27].

I Børringe har vi en prior omtalt som samtidig er præst og munk uden nogen nærmere angivelse af, hvorfra han stammede. Han er død mellem 1200 og 1233 [28].

For Maria og Peder nonnekloster i Lund har vi navnene på en prior inden for stort set hver trediedel århundrede. Vi ved intet om, hvad de var, eller hvor de kom fra [29].

Derimod kendes en prior Askrik (Astricus, Eskericus) fra to breve, det ene fra mellem 1167 og 1174 og det andet fra 1180. Det første, der drejer sig om en lundekanniks overdragelse af jord til Esrom kloster, attesteres af prioren med egen hånd og konventets segl (!). I det andet brev fra 1180, som er en stadfæstelse af odensemunkenes privilegier, optræder prioren blot som underskriver [30].

Vor viden om priorerne for det øvrige land er mere spredt.

3 af priorerne fra Roskilde Frue kloster i den sidste trediedel af 1100tallet er kendte. Det drejer sig om en Henrik, der var medunderskriver på et af Absalons gavebreve til klostret. Desuden om en præst

[26] Nyberg s. 15–23.

[27] LMCL s. 24 30/1 og s. 98 24/4.

[28] LMCL s. 129 21/5.

[29] LMCL 11/3, 18/5 og 17/9 m. fl.

[30] DD I:2 nr. 185. – DAM s. 263. Ifølge R. Hornby m. fl., Danmarks gamle Personnavne I:1. Kbh. 1936–40 sp. 69 er der tale om samme person. DD I:2 regner dog i registret under Eskericus ikke med, at dette er en anden form af Astricus.

og kannik Absalon, hvis død er noteret i Liber daticus [31]. Og endelig omtaler abbed Vilhelm af Æbelholt i et brev til nonnerne ligeledes deres prior, idet dennes søn er stukket af fra Æbelholt kloster iført klosterklæder og har efterladt disse i Frue kloster. Nu ønsker Vilhelm at få dem tilbage [32].

Bergen kloster havde to provisorer blandt de gejstlige underskrivere af fyrst Jaromars grundlæggelsesprivilegium for klostret. Det er et mærkeligt fænomen, at der er to provisorer (eller priorer). Jeg er ikke stødt på det andetsteds. Grunden til, at der var to, er formodentlig, at klostrets ejendomme lå spredt, både på Rygen og på fastlandet, og at det var et »koloniseringskloster« i et område, der først for nylig var kristnet.

Slangerup klostres prior er kendt i et enkelt tilfælde som underskriver af et privilegium til Esrom kloster for Nøddebo landsby. Han benævnes som hr. præst, prokurator for slangerupnonnerne, og står ret langt ned i rækken af underskrivere, efter både kanniker og Æbelholts prior og subprior, lige før de verdslige underskrivere [33].

I Dalum kender vi prioren i 1267, fordi han da er blandt dem, som kardinal Guido forkynder skal lyses i band [34].

Asmilds prior ser vi optræde i sin embedsrolle i forbindelse med striden mellem viborgbispens og domkapitlet. Sammen med domkapitlets provst overdrager han bispens noget gods – sandsynligvis som betaling for at denne måtte give afkald på St. Margrethe kirke i Asmild [35].

Ring klostres prior er blandt underskriverne af århusbispen Peder Vognsens testamente i 1203. Han optræder her efter mandsklostret Vejerslevs abbed, men før to kanniker fra bispens kirke [36].

Ribe nonneklostres prior bliver i 1234 sammen med ribebispen og ærkedegnen i Ribe pålagt at skaffe cistercienserne erstatning for uretfærdige domme [37].

Det ovenfor brugte materiale kan deles ind i tre grupper: Liber daticus, breve underskrevet af blandt andet priorer og endelig mere tilfældige oplysninger om priorer (Dalum, Ribe).

[31] DAM s. 43. – LMCL s. 293 18/11.

[32] SRD VI s. 25.

[33] Codex Esromensis, udg. af O. Nielsen. Kbh. 1880–81. S. 117.

[34] DD II:2 nr. 86.

[35] DD I:2 nr. 174.

[36] DD I:4 nr. 82.

[37] Bullarium Danicum (1198–1316), udg. af A. Krarup. Kbh. 1931. Nr. 262.

Det almindeligste synes at være, at klostrets prior har været præst. Der er eksempler på det for Bosø, Børringe, Roskilde og Slangerups vedkommende, og oplysningerne om Bergen og Ring klostre tyder stærkt på det. Gejstlige kom altid før verdslige, når dokumenter skulle underskrives. Roskilde Frue klostrets prior har muligvis i det andet tilfælde været en verdslig, siden abbed Vilhelm omtaler hans søn. Cølibatet var imidlertid endnu ikke fuldstændig gennemført, og der er flere eksempler på børn af gejstlige. Enkelte notitser fra Lund tyder på, at det har været mænd fra nonneklostrenes »faderklostre«, som har været valgt til at tage sig af deres forretning. Umiddelbart forekommer det urimeligt, at det skulle have været almindeligt, at prioren har været en munk; det må have været svært at forene priorarbejdet med munkelivet. Det er umuligt at se, hvilken social klasse priorerne kommer fra. Formodentlig har de hørt til blandt de velhavende i samfundet; derpå tyder det faktum, at de ofte var præster, og det, at de optrådte som vidner og brevunderskrivere.

Præster og lægbrødre

Nonnerne havde brug for præster ikke blot som kapellaner, men også som skriftefædre. Almindeligvis havde nonnekonventet det privilegium at kunne vælge ikke blot deres kapellan, men også deres skriftefader. Inden for cistercienserordenen var faderabbeden imidlertid samtidig visitator og skriftefader. Dette hverv kunne han uddelegere til en anden, som inden for den her behandlede periode ikke behøvede at være en cistercienser, men i slutningen af perioden endog kunne være en tiggerbroder. Formodentlig har faderabbeden ligeledes skullet vælge kapellanerne til cisterciensernonnernes kirker, eller i hvert fald skullet billige valget.

I mange klostre var antallet af klerke tre, for at de kunne sikre højtideligholdelsen af de tre daglige messer. De små og fattige huse kunne dog sandsynligvis klare sig med en kapellan, der så måtte tage sig af alt både skriftefaderens, kapellanens og priorens virksomhed. Dette er ganske vist skrevet om benediktinerne, men gælder utvivlsomt også for de andre ordener, som er repræsenteret herhjemme, før tiggersøstrenes klostre dukkede op.

Om lægbrødrene skriver Ph. Schmitz, at man ved nonneklostrene i middelalderen ret ofte mødte adskillige lægbrødre, som nonnerne betroede visse ydre affærer, godsernes administration og jordernes udnyttelse. Visse konverser, »tilbudt« nonneklostrene, var præster og kunne således yde dem værdifulde tjenester. Undertiden udpeger nonne-

klostrene en eller anden af konverserne til at blive præst og sørger for, at han kan blive uddannet hertil. Også cistercienserinderne havde lægbrødre boende ved klostret, ved vi fra generalkapitlets statutter, hvoraf det fremgår, at disse dog ikke regnes så højt som mandsklostrenes lægbrødre [38].

Uden for Lund stift ved vi meget lidt om nonneklostrenes præster.

Slangerupnonnernes prior var præst, men der er ingen oplysninger om, han er nonnernes præst eller præst et andet sted.

I Roskilde har vi en mærkelig oplysning i Liber daticus om en dominikanerbroder død 19/8 1233–66: frater Sancte Marie et fratrum predicatorum Roskildis. Jeg kan ikke se andet, end at Sancte Marie vil sige Maria eller Frue kloster, og at der ved dette har været en dominikaner, der har virket som kapellan eller fået tildelt hvervet som skriftefader af sørøabbeden [39].

- Kendskabet til forholdene inden for Lund stift skyldes Liber daticus. Om mænd ved nonneklostrene i Lund stift fremgår heraf, at der var en som var præst og lægbroder, en der var præst og munk, to som var lægbrødre og munke samtidigt, to der var munke og fire der var konverser (lægbrødre) [40]. Den ene, der var præst og lægbroder samtidigt, lader sig muligvis forklare som en af disse konverser, der har været præst, eller som nonnerne har givet en uddannelse til præst. Præsten, der samtidig var munk, angiver sandsynligvis, at klostret har fået en af faderklostrets munke, der var præsteviet til at være skriftefader eller kapellan for dette. De fire lægbrødre har som ovenfor nævnt arbejdet uden for klostret. De har ikke været tilsluttet noget andet klostersonfund, således som rimeligvis heller ikke den lægbroder, der var præst, har det. De to munke ved et nonnekloster er lidt af et problem; hvad har de foretaget sig der? Muligvis har de været klerke samtidig og bistået nonnerne ved gudstjenesten. De to, som angives at være lægbrødre og munke samtidig, er noget som ellers ikke er kendt, så vidt jeg kan se. Den mulighed foreligger, at skriveren har skrevet forkert, dersom det ikke skyldes, at vor viden om forholdene ved middelalderklostre er for ringe. Til de her omtalte præster, munke og lægbrødre ved nonneklostrene kommer muligvis de priorer for nonne-

[38] Schmitz s. 228–231. – Nyberg s. 15–23.

[39] LMCL s. 205.

[40] LMCL 21/1, 27/1, 20/2, 24/2, 6/4, 17/4, 27/4, 29/4, 15/6 og 26/6. Heraf en Sven Thordsen fra Bosø, død 27/1. Muligvis kan denne konvers være grundlæggeren Thords søn. Jvf. L. Weibull, *Nordisk Historia II* Stockholm 1948 s. 433: Skånes kyrka från äldsta tid till Jacob Erlandsens död 1274. S. 532 f.

klostrene, som også var munke og/eller præster, i alt tre. De er ikke inddraget her, da det er umuligt at se, om de blot har været priorer for nonneklostrene og præst/munk ved et andet kloster. Da de to af de tre omtales som værende fra Allehelgensklostret, mens præsterne, munkene og lægbrødrene i øvrigt omtales som værende fra de respektive nonneklostre, er jeg mest tilbøjelig til at tro, at de ikke har haft forbindelse med nonneklostrene som andet end priorer.

NONNEKLOSTRENES INTERNE FORHOLD

Priorisser, nonner og lægsøstre

Der er i nonneklostre som i mandsklostre forskel på folk. De, der havde aflagt fuldt løfte, og som i særlig grad brugte deres tid på bøn og gudstjeneste samt læsning af psalmerne, bibelen m. m., kaldtes nonner, sorores, moniales, sanctimoniales, mens de, der havde aflagt det mindre løfte og betjente nonnerne på forskellig vis, kaldtes lægsøstre, *conversae*.

Lederen af nonneklostrene var abbedissen eller priorissen og havde stort set samme funktioner som mandsklostrenes abbed eller prior. I den her behandlede periode er der ingen omtale af abbedisser. Klostrenes ledere synes generelt at have været priorisser. Normalt skulle dette indicere, at klostrene ikke var særlig betydningsfulde, men det kan også blot betyde, at de er underlagt et andet kloster. Her er det værd at bemærke, at det eneste nonnekloster herhjemme, om hvilket det kan siges, at materialet vedrørende klostrets ledere er dækkende, St. Maria og Peder i Lund, som er et stort og anset kloster, ikke har haft abbedisser, men priorisser. Muligvis kan dette betyde, at klostret har været meget nært underordnet Allehelgensklostret i Lund og dets abbed. Måske skal man her søge forklaringen på, at St. Maria og Peder er det eneste nonnekloster, der er optaget i kapitlets broderskab.

Nonnerne og lægsøstrene i de danske klostre kendes hovedsageligt fra Nekrologiet og Liber daticus. Det er desværre sjældent, at disse kvinder er nævnt med andet end deres fornavn, og der er kun meget lille mulighed for at se, hvilke familier nonnerne tilhørte, om rekrutteringen til klostrene var lokal, eller hvor store klostrene var.

I Lund stod St. Maria og Peder kloster i broderskabsforbindelse med domkirkens kapitel, og klostrets døde nonner blev derfor noteret i *Memoriale Fratrum* [1]. Heri var der 1140–70 nitten optegnelser for Alle-

[1] St. Maria og Peder kloster er ikke nævnt i NLs broderskabsliste, men Weilbull antager s. LXIV i NL, at klostret stod i broderskab med domkapitlet.

helgensklostret, tretten for Dalby augustinerkloster, tretten for Roskilde domkapitel, fem for St. Knuds kloster i Odense, tretten for Viborg domkapitel, 1144–70 syv for Herrevadklostret og ca. 1145–70 seksten for St. Maria og Peder kloster [2]. Dette tal beretter ganske klart om nonneklostrets størrelse og anseelse. Bortset fra Allehelgensklostret tegner Maria og Pederklostret sig for de fleste notitser.

I de seksten optegnelser er der medregnet notitser om mænd ved klostret. Hvis nonnerne og lægsøstrenes antal skal gøres op efter Nekrologiet og Liber daticus, som dækker samme periode, bliver der i tiden op til 1170 femten, op til 1200 toogfyre og op til 1266 et hundrede og seksogtyve notitser. Af disse et hundrede og seksogtyve er fire lægsøstre, den ene af disse endda ganske ung, »puella«, og otte priorisser. En af nonnerne var novice, og to var forsangere [3]. Desuden ved vi om en af nonnerne, at hun (formodentlig da) havde været gift, da hun har en søn, en magister Niels Blec [4]. Endvidere er der en nonne, som var Sacer's søster, soror Saceri, men hvem denne Sacer var, er ikke til at vide [5]. Den eneste nonne, som det er muligt nøjere at placere, er Margaretha Esberni Muli, altså Esbern Mules hustru. Esbern Mule er sikkert den Esbern eller Asbjørn Mule, som nævnes i ærkebiskop Absalons testamente og således sandsynligvis har hørt til dennes slægt [6].

Om nonnerne i Bosø kloster er der i Liber daticus op til 1200 fem og op til 1266 tredive notitser i alt. Heraf var tre priorisser, men der er ingen lægsøstre optegnet. Den ene af priorisserne har vi bekræftet i pavebrevet fra februar 1182, og hun er således død mellem 1181 og ca. 1200. Der er desværre overhovedet ingen supplerende oplysninger om disse nonner, og sandsynligvis kan heller ikke antallet af optegnelser her angive noget om klostrets størrelse, som det gjorde for St. Maria og Peder klostres vedkommende, da Bosø kloster ikke har været i broderskab med lundekapitlet, og derfor kun over for kapitlet gavmilde nonner er blevet noteret.

Der er overhovedet ingen nonner eller lægsøstre nævnt for Børringe

[2] NL s. LXIV f.

[3] LMCL 4/5, 27/1, 8/5 og 3/8.

[4] LMCL s. 188 29/7. I denne forbindelse er det interessant at bemærke, at der dels i Absalons testamente (DD I:4 nr. 32), dels i flere notitser i LMCL er eksempler på mænd med tilnavnet nonne, »monialis«. Dette kunne antyde, at nonnerne måske ikke altid har ført et lige fromt liv.

[5] LMCL s. 254 5/10.

[6] LMCL s. 180 21/7 og note 1.

før 1266 i Liber daticus. Vi har kendskab til klostrets priorisse i 1268 gennem nogle breve. Disse drejer sig om jord, som Estrid, søsteren til Jacob Erlandsens bror Anders' hustru, har skænket Roskilde Clara kloster, da hun i 1262 gav sig ind i Børringe kloster. Anders Erlandsen har »... hvordan det nu er gået til, utilbørligt...« tilbageholdt denne gave og bliver i 1268 af Estrid, der i mellemtiden er blevet priorisse, anmodet om at aflevere jorden til Claraklostret. Det gør han så efter et par måneders forløb. Anders var et tiptipoldebarn til Skjalm Hvide, og Estrid hørte således til blandt de store i landet [7].

Andre klostre, der er nævnt i Liber daticus eller Nekrologiet, er Viborg, Asmild, Randers, Ribe og Slangerup, hver med en nonne, samt Roskilde med to nonner. Ingen af disse er det muligt at identificere; for ribenonnens vedkommende er der nævnt, at hun var »professa«, d. v. s. havde aflagt sit løfte [8].

Inden for Hvideslægten er der som allerede tidligere omtalt en kvinde, som bliver nonne i Roskilde Frue kloster. Desuden er der omtalt to andre, som bliver nonner, og om hvem jeg har formodet, at de også har været indgivet i Roskilde Frue kloster. Muligvis har de dog været knyttet til et andet kloster for eksempel Lund, hvor en fjern slægtning var nonne [9].

Imellem abbed Vilhelms breve er der flere til nonner i Slangerup. Et, som er stilet til priorissen og nonnerne K. & J., et til K. & J. alene og endelig et til kongedøtre, som tilsyneladende uden grundlag normalt regnes for nonner i Roskilde Frue kloster. I virkeligheden må de have været nonner ved Slangerup Nikolaj kloster. I slutningen af brevet til kongedøtrene nævner abbed Wilhelm nemlig nonnerne K. & J., som de to førstnævnte breve er stilet til. Endvidere er der i brevet til kongedøtrene tale om en søn T., som muligvis kan være den søn Thomas, der er omtalt i brev nr. 29, stilet til K. & J. [10].

De få eksempler, som eksisterer fra den her behandlede tid, på fra hvilket socialt lag nonnerne rekrutteredes, viser, at de kom fra samfundets fornemste lag, fra kongeslægten og Hvideslægten, samt fra den del af befolkningen, som magistre og præster rekrutteredes fra. Det stemmer helt med udenlandske forhold. Nonneklostre var ikke for alle og enhver; var det et religiøst foretagende, var det kun for overklassen.

Morsomt er det i den forbindelse at læse abbed Vilhelms brev til de

[7] DD II:2 nr. 103 f og 115.

[8] LMCL 10/2, 21/3, 17/4, 29/6, 3/7, 20/9 (også i NL) og 26/11 (også i NL).

[9] SRD IV s. 467.

[10] SRD VI s. 23–27.

to kongedøtre: Disse sammenlignes med Lucifer, som var værdigere end de andre skabninger, men blev hovmodig og derfor uhjælpeligt faldt ned i mørket, hvorfra han som djævel misunder mennesket, at det ved dets ydmyghed har alt det, han mistede ved sin ondsindethed og forfængelighed. Thi som Gregor siger: de størres skæbne skal være en advarsel for de mindre, thi hvis Guds engel ikke skåner dem, hvordan skal man så tro, at et menneske af støv og aske skånes, hvis det synder. Og videre: det er nødvendigt, at alle vore handlinger modnes i ydmyghedens nåde, fordi den, som samler dyden uden ydmyghedens nådegaver, er lig manden, som bærer støv i blæsten. Alle disse påmindelser fra abbed Vilhelm tjener som baggrund for hans formaning til dem om ikke at være drikfældige. Nu er ydmygheden et meget væsentligt punkt hos munkene. I Benedikts regel er et af de første kapitler helliget den, og et af Bernhard af Clairvaux's mest berømte skrifter er *De gradibus humilitatis*. Alligevel er det nok ikke ganske tilfældigt, at Vilhelm indleder sit brev til kongedøtrene på denne måde. De bør, idet de er ydmyge, være et eksempel for andre.

I brevet stilet til de to nonner i Slangstrup K. & J. siger Vilhelm, at han af sin kære søn Thomas har hørt, at disse to jomfruer ikke altid var lige fromme. Han minder dem om, at de har viet sig til Gud og givet afkald på denne verden med dens falske ære og roden til alt ondt, begæret efter timelige ting. De må ikke lade sig forstyrre af ydre ting, for at ikke brudgommen, når han kommer, skal finde dem som tåbelige jomfruer, der ikke har den gode samvittigheds olie på deres lamper.

Disse to breve er det eneste indblik, vi får i livet inden for klostrene [11]. At kongedøtrene har været fordrukne og K. & J. nogle forfængelige damer, kan man dog ikke læse ud af brevene. Vilhelm hørte ikke til de mindst fanatiske i landet og var desuden ynder af et blomstrende ordvalg.

Vi har ingen oplysninger herhjemme om, hvad nonnerne beskæftigede sig med. Formodentlig har det svaret til, hvad man foretog sig i nonneklostre i udlandet.

---

[11] I denne forbindelse bør dog også pavens brev til Roskilde Frue kloster 20/7 1257 (DD II:1 nr. 230) nævnes. Det fremgår heraf, at det undertiden kunne være ganske byrdefuldt for nonneklostre at have verdslige kvinder boende. Det har ikke været billigt. Desuden har det formodentlig betydet en overskridelse af klostrets klausur.

Nonneklostrenes kirker

Kirkerne er de eneste større rester, vi har fra den tidlige middelalders klostre. Selve klosterbygningerne er ofte bygget om i senmiddelalderen, hvorved næsten ethvert spor af de tidligere bygninger er forsvundet.

Det har været lettere i enkelte tilfælde at rekonstruere, hvordan nonnernes kirker har set ud. Et generelt træk er, at nonnernes plads i disse har været i vestenden, i vestkoret, adskilt fra og hævet over resten af kirken, så de uden at blive distraheret har kunnet følge gudstjenesten. Klosterkirker, hvor vi bedst har bevaret sporene efter nonnerne, er Slesvig Johannes kloster, Hundslund (nu Dronninglund) og Dalum kirker.

NONNEKLOSTRENE GEOGRAFISKE OG ORDENSMÆSSIGE FORDELING

Kortene over danske nonne- og mandsklostre før tiggerordenernes ankomst til landet skal tjene to formål.

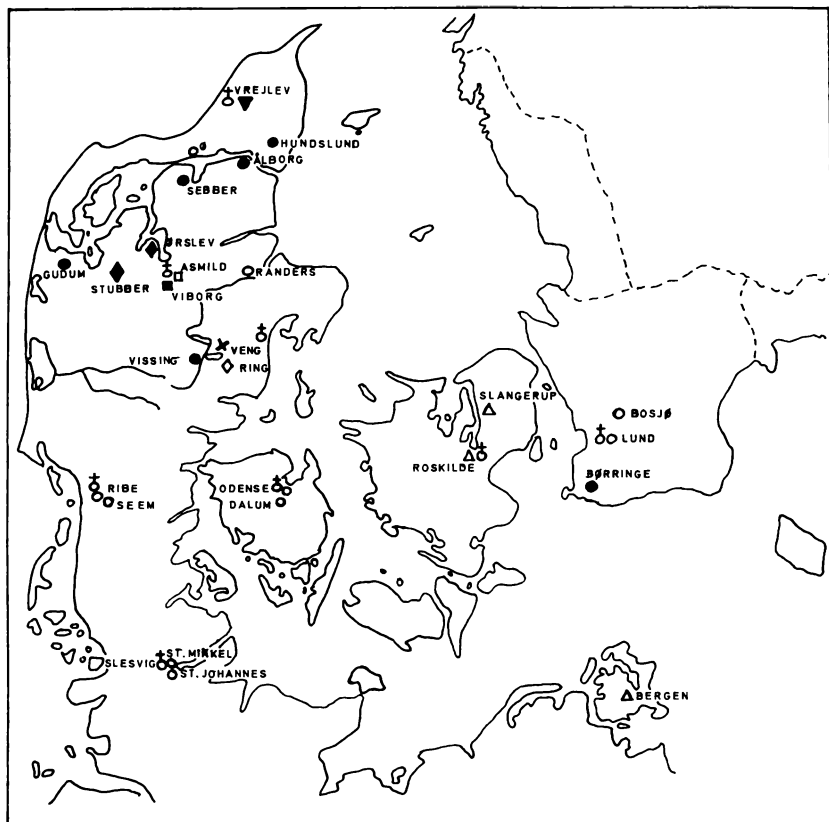
For det første skal de give en fornemmelse af fordelingen på sted og orden i sammenligning med mandsklostre. For det andet skal de give fordelingen af klostre grundlagt før og efter det første benediktinske generalkapitel i Lund, så vi kan se, hvorvidt dette har betydet noget for, hvilke ordener de nye klostre kom til at tilhøre.

Sted og orden i sammenligning med mandsklostrene:

Før 1275 er der herhjemme i alt 22 kvindeklostre og 31 mandsklostre, tilhørende benediktiner-, augustiner-, cistercienser- og præmonstraten-serordenen.

Desværre giver kortene et lidt forkert billede af antallet af klostre, idet klostre, som er ophævet og overført til et andet sted, er anført, så det ser ud, som om de eksisterer begge steder på samme tid. Dette gælder for Seem (Ribe og Løgum), Slesvig St. Mikkel (Slesvig St. Johannes og Guldholm, successivt Ryd), Vejerslev (Alling), Sminge (Veng cistercienserkloster, successivt Kalvø cistercienserkloster og Øm), Odense nonnekloster (Dalum), Næstved (Skovkloster), Eskilsø (Æbelholt) og Vä (Bäckaskog).

Det er karakteristisk, at antallet af mandsklostre i Jylland var nogenlunde det samme som antallet af mandsklostre i det øvrige land, mens der var mere end dobbelt så mange klostre for kvinder i Jylland som på

NONNEKLOSTRE

⊖ Bispesæde

○ Benediktinerinder

□ Augustinerinder

△ Cistercienserinder

▽ Præmonstratenserinder

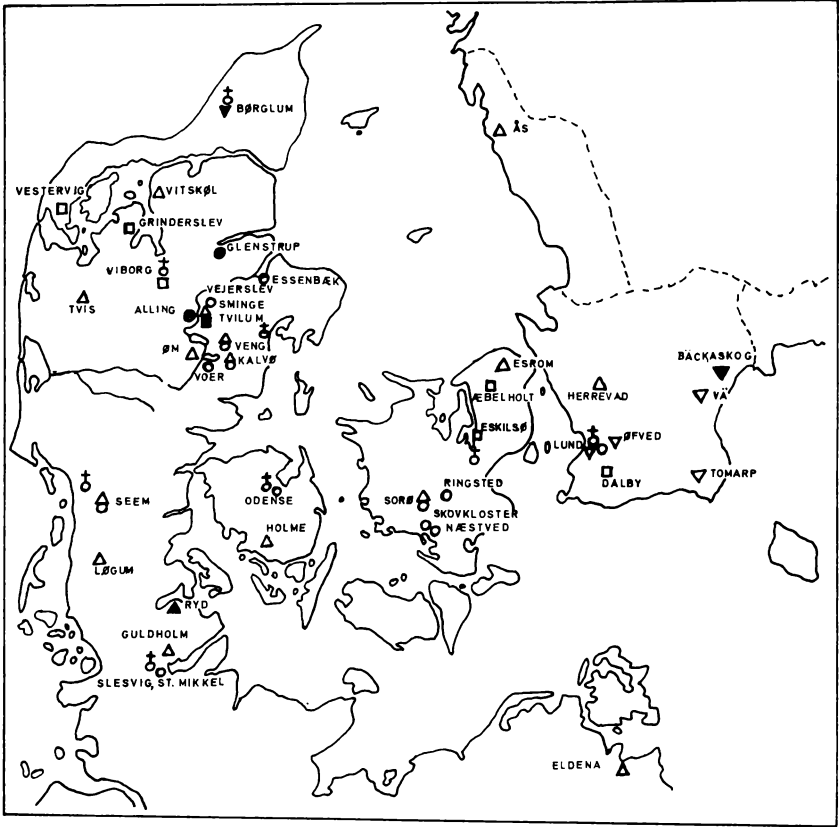
◇ Ukendt orden

x Forsøg på grundlæggelse
af et nonnekloster (før 1205).

Første sikre datering:

før 1205: åben signatur

1206-1275: sort signatur.

MANDSKLOSTRE

- ⊕ *Bispedæ*
- *Benediktinere*
- *Augustinere*
- △ *Cisterciensere*
- ▽ *Præmonstratensere*
- ⊕ *Benediktinere overgået
til cisterciensere.*

Første sikre datering:

før 1205: åben signatur

1206-1275: sort signatur.

øerne og i Skåne. Mens mandsklostrene i Jylland først og fremmest er placeret langs Gudenåen, er de jyske nonneklostre især placeret langs Limfjorden. Nonneklostrene dominerer faktisk billedet i den del af Jylland, der ligger nord og nordvest for Gudenåen.

Sammenlignes antallet af henholdsvis mands- og kvindeklostre inden for de forskellige ordener, tegner der sig følgende billede for hele perioden:

	dobbelt- klostre	mands- klostre	kvinde- klostre
benediktinere	2	11	13
augustinere		5	2
cisterciensere		10	3
præmonstratensere		5	1
ukendt orden			3

Hos kvinderne var det almindeligste benediktinerindekloster. Der var i alt 15 klostre for benediktinerinder, mod 6 for kvinder af andre ordener. Blandt mændene var ca. $\frac{1}{3}$ af klostrene benediktinske, i alt 13, en smule færre end hos kvinderne, mens de andre ordener er langt stærkere repræsenteret hos mændene. Nord for Gudenåen er der fem, formodentlig seks benediktinske nonneklostre, hvoraf i hvert fald det ene, måske to, har eksisteret før 1205. I dette område er der ét benediktinsk munkekloster, Glenstrup. I Skåne er benediktinerinderne ligeledes i overtal med tre klostre, mens benediktinerne kun har et kloster, Allehelgensklostret.

De nonneklostre, som tilhører andre ordener end benediktinerordenen, er lagt i forbindelse med enten byer, hvor domkapitlet tilhører pågældende orden, eller i et stift (Roskilde), hvor interessen for en anden orden har været stærkt fremherskende på tidspunktet for klostrenes grundlæggelse, og fra hvilket der er et koloniseringsfremstød, med denne orden som et meget aktivt element.

Dette tyder på, at benediktinerinderne var mere uafhængige af mandsklostrene end de andre ordeners nonner, hvilket udmærket bekræfter tilsvarende tendenser i udlandet.

Fordeling på ordener før og efter 1205:

Langt de fleste mandsklostre af de nævnte ordener er grundlagt før 1205. Af de seks klostre grundlagt efter 1205 er de tre (Alling, Ryd og Bäckaskog) i virkeligheden blot overflytninger fra de ældre klostre. De andre tre fordeler sig som et benediktiner-, et augustiner- og et

præmonstratenserkløster. For kvindeklostrene er forholdet et andet. I Skåne er der ét benediktinerindekløster, som først er kendt efter 1205, og i Jylland er der ni klostre, som er lige så sent kendte, heraf fem (måske seks) benediktinske. Af disse nye jyske nonneklostre ligger de otte i Nordjylland. Heraf er de fire (fem) benediktinske, sådan som også det ene af de to mandsklostre, som grundlægges efter 1205, i Nordjylland er det.

Uvilkårligt spørger man: er disse tal udtryk for, at der på denne tid i Nordjylland er opstået en stærk interesse for klostergrundlæggelser, og da denne hovedsageligt var til gunst for benediktinerne – en genoplivning af de danske benediktinerklostre efter, at de i 1205 har organiseret sig? [1].

I så fald skulle denne genoplivning især have givet sig udtryk inden for kvindeklostrene, og det er interessant at prøve at sammenligne dette med tendensen inden for de religiøse kvindebevægelser i vort nærmeste udland, Tyskland og Nederlandene.

Tidens stærke religiøsitet greb i disse lande især kvinderne, der søgte optagelse først i præmonstratensernes dobbelt- og kvindeklostre, senere, da adgangen til disse lukkedes, i cisterciensernonneklostre. Da i 1228 også cistercienserordenen lukkede for optagelsen af kvinder, dannede disse samfund, som ikke tilhørte nogen orden, men strengt forpligtede sig til at følge den kvindelige fromheds bud i kyskhed og fattigdom, bøn og faste.

Også herhjemme synes det som først og fremmest kvinderne har været grebet af trangen til at leve et klosterligt liv. Derimod er denne trang ikke kanaliseret i cistercienserinde- eller præmonstratenserindeklostre (end ikke i tiggersøstreklostre, af hvilke der ca. 1260 kun grundlægges to i Danmark, begge i Roskilde). Den synes derimod at være kanaliseret i benediktinerordenen, hvis regler var mindre strenge end de reformerede ordener, cisterciensernes og præmonstratensernes regler. Denne ordens nonneklostre var desuden tilsyneladende mindre afhængige af mandsklostrene end de øvrige ordeners nonneklostre.

---

[1] Det er et besynderligt forhold, at netop alle disse jyske klostre, som først ret sent er omtalt, er dårligt dækket af vore kilder. I Slesvig har vi dog en beretning om Guldholms grundlæggelse, på Sjælland Saxo og abbed Vilhelm, og i Skåne lundeboerne, mens odenseannonnernes tilknytning til kapitlet har betydet, at nonneklostret af og til nævnes i kilder til kapitlets historie. For Nordjyllands klostre er der meget lidt at hente i disse kilder. Den væsentligste kilde til disse klostre bliver således fru Gros testamente, hvori de fleste er nævnt, mange af dem for første gang. Jvf. s. 16 note 81.

SLUTBEMÆRKNING

Ph. Schmitz peger i indledningen til sit bind om benediktinerindeklostrenes historie på, at nonneklostrenes virksomhed i højere grad end munkenes har været indadvendt, kontemplativ og derfor afspejles mindre i de efterladte kilder. Dette er muligvis en del af forklaringen på, at kildematerialet for de danske nonneklostre er så sparsomt. Rent kontemplativt har sigtet nu ikke altid været, når nonneklosteret på Rygen blev grundlagt som led i koloniseringen af Rygen. I datiden må kongen og roskildebispens have regnet med, at dette kloster udfoldede en udadrettet virksomhed, således at det befordrede områdets kolonisering. Men hvorfor er kildematerialet da så dårligt? Muligvis skyldes det en ringere litterær uddannelse, at der ingen krøniker er fra kvindeklostre. Kvinderne, der havde mænd til at lede deres timelige såvel som åndelige liv, havde i ringere grad brug for at mestre læsning og skrivning. Det er karakteristisk, at vor viden om kvindeklostrene stammer fra privilegier og tilfældige notitser i værker forfattet i mandsklostre. I fru Gros' testamente doteres kvindeklostrene imidlertid på lige fod med mandsklostrene. Mands- og kvindeklostres sociale status har måske ikke været så forskellig endda. Men en gruppe, som ikke selv har haft gode muligheder for at udtrykke sig skriftligt og derfor kun kendes gennem andres beretninger, kan ikke regne med at blive fuldgældigt beskrevet. Dette er sandsynligvis baggrunden for, at en udtalelse som Hal Kochs: kvindeklostrene spillede en betydelig mindre rolle end mandsklostrene, er mulig. Det er mit håb, at den usikkerhed med hensyn til kvindeklostrenes data, som prægede Hal Koch, hermed er blevet mindsket.

PS. Artiklen er en lettere bearbejdning af speciale, indleveret ved Københavns Universitet den 1. februar 1971.

De antitrinitariske Kollokvier i København i februar 1661

Af K. E. Jordt Jørgensen

Den 28. november 1660 ankom den 37-årige polske adelsmand og unitar-præst *Stanislaw Lubieniecki* [1] til København for hos kong Frederik III at søge asyl for sig og sin menighed. Efter godt hundrede års beståen havde unitarismen nået betydelig udbredelse og indflydelse i Polen, men samtidig havde modstanden mod den vokset sig stærk, ikke blot hos den romersk-katolske kirke men også blandt lutheranerne. Dette førte til, at sejmen i juli 1658 udstedte en forordning, der truede den »arianske sekt« med dødsstraf og dens beskyttere med anklage for højforræderi.

I de følgende to år kæmpede Lubieniecki for at få denne urimelige bestemmelse omstødt eller i det mindste mildnet. Herunder benyttede han sig af fredsforhandlingerne i Oliva, idet han søgte at få de svenske delegerede til at lempe en amnesti-paragraf til gunst for unitarerne ind i traktaten. Det mislykkedes, og der stod nu ingen anden udvej tilbage for de polske unitarer, hvis de ville bevare deres tro, end at emigrere, og i små flokke forlod de deres fædreland sydpå eller vestpå. En del af dem forsøgte under ledelse af Lubieniecki at finde et fristed i Norden.

Det var ikke tilfældigt, at Lubieniecki var blevet anfører for de forfulgte polske unitarer. Han tilhørte en ældgammel polsk adelsslægt, der havde udmærket sig både inden for videnskab og kunst. Hans far og farfar havde uden vederlag tjent som præster i unitarmenigheden og selv var han født og opvokset i unitarernes højborg Raków, hvor han ved det berømte »Akademi« havde modtaget sin første undervisning, som han derpå supplerede ved studieophold i vesteuropæiske universitetsbyer.

En ting den ellers både politisk og teologisk vel orienterede Lubieniecki ikke havde forudset, var den ubrydelige modstand, som den

---

[11] Om hans liv og virksomhed se: *Janusz Tazbir* Stanislaw Lubieniecki, przywódca Ariańskiej emigracji, Warszawa 1961. Og *K. E. Jordt Jørgensen*, Stanislaw Lubieniecki, Zum Weg des Unitarismus von Ost nach West im 17. Jahrh., Göttingen 1968.

lutherske ortodoksi skulle berede ham i de skandinaviske lande. Mindet om hans landsmand *Jan Laskis* skæbne kunne dog ellers have tjent ham som advarsel.

Godt hundrede år før, i vinteren 1553, havde den polske reformator Jan Laski [2] efter forgæves forsøg på at reformere kirken i sit hjemland, sammen med sin menighed søgt tilflugt hos kong Christian III i Danmark, men han måtte skyndsomst forlade landet igen. Den hindring der mødte ham var den danske kirkeordinans, som ikke tillod fremmed form for gudsdyrkelse. Nu var altså hundrede år forløbet, og Frederik III var ikke som Christian III overhovede for en kirke, der nylig havde gennemlevet en reformation. Frederik III var desuden både teologisk skolet og interesseret og deltog gerne i teologiske disputer, hvilke Christian III ikke tolererede. På den måde gik det til, at Lubieniecki fik lejlighed til at deltage i tre religionssamtaler i København, og de fik et sådant forløb, at han næsten måtte gøre sig forhåbning om en opholdstilladelse inden for kongerigets grænser, men det var et håb som brast. Én ting havde nemlig ikke forandret sig i de hundrede år: kirkeordinansen. Og dertil kom yderligere den ubøjelige og mægtige biskop *Svane*. Tre dage efter den sidste religionssamtale, den 26. februar 1661, havde Lubieniecki et møde med Svane og skriver herom [3]: »Hinc unum amplius addo, me hodie Reverendum hujus urbis Episcopum adfuisse et libere de meo negotio, quod illi jam innotuerat, egisse: sed effectu plane irritato. Isti homines bene & caute vivunt, quodammodo regnant, & fere regna & regum corda in potestate habent, egenos, miseros & exules non curant, imo repellunt... «

Et forsøg på at skaffe unitar-menigheden ophold i den nylig grundede fristad Frederiksstad i Vestslesvig strandede på generalsuperintendent *Johannes Reinboth's* modstand. Til sidst lykkedes det Lubieniecki at slå sig ned i Hamburg [4]. Men det lutherske præsteskab i denne by skulle snart belære ham om, at man heller ikke her tolererede afvigelser fra konkordieformlen, og den fredselkende, om end disputerelystne polak døde 1675 i Hamburg, syg, nedbrudt og i yderste fattigdom, ifølge traditionen forgivet af de lutherske præster, som ved

[2] Teologisk Tidsskrift. 5. række. VI. s. 81. ff. Oskar Bartel: Jan Łaski, Część I, Warszawa 1955.

[3] Uppsala Universitetsbibliotek, MS K 30, s. 93ab 94a.

[4] Det er her, i Hamburg, Lubieniecki fik skrevet størstedelen af sine tre hovedværker: *Theatrum Cometicum*, der udkom 1668, trykt i Amsterdam, *Historia Reformationis*, der blev udgivet posthumt af hans søn i 1685, og *Veritatis Primævæ Compendium*, der kun foreligger i MS.

en tjenestepiges hjælp havde kommet gift i hans mad. Det er dog ikke nødvendigt at forestille sig hans død på en så dramatisk måde, at man beskylder det hamburgske præsteskab for mord. Sygdomsbilledet – så vidt vi kender det – peger i retning af den dengang ikke så sjældent forekommende Secale-forgiftning.

Som et lyspunkt i emigrantens triste tilværelse kom opholdet i København, hvor den fordrevne polak fik mulighed for at redegøre for sin tro gennem tre samtaler med den østrigske gesandtskabspræst, jesuiterpateren *Hieronymus Mülmann*. Også gesandten selv, baron *de Goes*, og den danske hofpræst, magister *Bremer*, tog del deri, ligesom kong Frederik III nu og da greb ind i samtalen.

Et referat af disse samtaler gengives nedenfor efter et MS, som findes i Remonstrantbibliotekets samling i Rotterdam [5]. Manuskriptet, der er betegnet med nr. 527, omfatter hovedsagelig Polonica, breve, notater, afhandlinger og afskrifter. Referatet af samtalerne fylder siderne 819–840 og er foretaget på foranledning af Lubieniecki selv og godkendt af ham. Det er altså ikke nogen helt objektiv fremstilling af begivenheden, om end den bestræber sig for at være det. Her og der findes lakuner i teksten, hvor referenten eller afskriveren ikke har opfattet et ord eller en sætning. Banale skrive- og stavfejl er uden videre rettet i gengivelsen nedenfor, ligesom der for at lette læsningen er ændret i tegnsætning og linjeombrydning, og enkelte forkortelser er skrevet helt ud.

En konfrontation mellem luthersk ortodoksi, romersk katolicisme og unitarisme var selvsagt på forhånd dømt til fiasko, og man får da også indtryk af, at Svane var imod, at den skulle finde sted. Men kongen var interesseret og derfor blev det.

Kort efter begivenheden sendte Goes en indberetning til propagandakongregationen i Rom, hvorfra han fik at vide, at der sjældent kom noget godt ud af at disputere med anderledes troende [6].

Når nu parterne ikke kunne komme til forståelse med hinanden og man nærmest har indtryk af, at tilhørerne betragtede kollokvierne som en duel, der blev afholdt til deres fornøjelse – kan disse samtaler så siges at have haft nogen betydning?

En københavnsk præst (I. Brunsmann) kunne fortælle, at i 17. årh. var »socinianske skrifter« i omløb i byen og var højt i kurs.

At samtalerne for Lubieniecki selv kom som lyspunkter i emigran-

---

[5] Remonstrantbiblioteket har til huse i Bibliotheek der Gemeente Rotterdam.

[6] Vaticanet. Acta Congr. 1661 9. maj nr. 20.

tens mørke tilværelse viser den hyppige omtale man finder af dem i hans breve.

Bortset nemlig fra selve referatet findes seks forskellige skrivelser, hvori han kommer ind på begivenheden mere eller mindre udførligt. De fire første er fra breve, der blev skrevet umiddelbart efter samtalerne: henholdsvis 19., 23. og 26. februar og 22. marts. Af disse foreligger de to første i oversættelse fra polsk til tysk, mens de to sidste er på latin [7]. I den første fortæller Lubieniecki, at da han kom ind i det kongelige raritetskabinet »fandt ich daselbsten eine grössere raritet als ich vermeinete zu wissen, den Jesuiten Mülmann«. Han omtaler også magister *Lange* »Professor Poeseos«, der »kom magister Bremer til hjælp«. Den femte skrivelse er et brev til *Magnus Gardie*, 25. maj [8]. Og endelig få år før sin død, mindes han endnu en gang begivenheden i sit (andet) testamente, der er skrevet engang efter 1670 [9].

Han tillagde altså begivenheden stor betydning, og en umiddelbar følge blev affattelsen af de to mindre skrifter: VERITATIS PRIMÆVÆ PRODRAMUS og DECLARATIO DE SATISFACTIONE & MERITO CHRISTI DEQUE POLITIA ECCLESIASTICA [10], som han overrakte Frederik III, der havde ønsket en nærmere redegørelse for unitarernes tro og kirkeordning.

Titlen PRODRAMUS viser, at Lubieniecki allerede da havde i tankerne at forfatte et større skrift „den oprindelige sandhed“. Det skete også, men det blev hverken en katekisme eller dogmatik i almindelig forstand, men – utvivlsomt inspireret af de talrige diskussioner, han førte både i København og andetsteds – unitarisme i dialog med tidens andre konfessioner: romersk og græsk katolicisme, lutherdom og calvinisme. Heller ikke denne bog blev nogen sinde trykt, men foreligger i manuskript i Berlin [11].

[7] MS K 30 i Universitetsbiblioteket i Uppsala, s. 90 ab, 91 ab, 93 ab–94 a, 95 ab.

[8] Stockholm, Riksarkivet, Skrivelser til Magnus de la Gardie.

[9] MS i Amsterdams universitetsbibliotek, Ar 50^l. Han omtaler heri Frederik III som afdød (død 1670).

[10] Begge MSS i Det kongelige Bibliotek i København, Gl. kgl. Samling 134 fol. og 135 fol.

[11] Staatsbibliothek, Berlin. MS theol. lat. Quart. 225. VERITATIS PRIMÆVÆ COMPENDIUM etc.

BREVIS & FIDELIS RELATIO COLLOQUIORUM
 INT. REVE. & CLARISS. VIRUM D. HIERON.
 MULMANNUM SOC. JESU.
 THEOLOG. & PHILOSOPH.
 DOCTOREM, & GNOSUM STANIS. DE LUBIENIEC
 LUBIENIECIUM IN REGIA HAFNIENSI.
 A° 1661 d. 12. Febr.

Die 12 Febr. Magnificus D. Fridericus de VITINGHOF [1] S. M. R. Daniæ Archicamerarius invitavit G. Lubieniecium ad visendam Cameram Antiquitatum et Raritatum Regiam. In quam cum is venisset, a nominato Magn. Vitinghofio & Magn. Christop. PARBERGIO [2] Seren. Principis Regii CHRISTIANI Aulæ Præfecto, viris egregiis & humaniss. introductus.

Ibidem Celsiss. Ducem Brunsvicen. & Luneberg. JOH. FRIDERICUM [3] Seren. REGINÆ DANIÆ Fratrem (qui non ita pridem ad Papatum defecit) & Illustrissimos Joach. GERSTORFIUM [4] Equ. Aura., Regni Daniæ Primatem, & Petr. RETZIUM [5] Archicancellarium, viros eminentissimos et excellentissimos, et Revere. Virum Hier. MULMANNUM [6] Soc. Jesu Theol. (qui ibi cum aliis duobus sociis in comitatu Excellemi. D. Baronis de GOES [7] S. Cæs. Mts consiliarii aulici & ad Seren. R. Mtem Daniæ Ablegati vivebat) offendit. Perlustrata Camera maiori antiquit. & raritat. instructissima, et tali ac tanto Rege digna, in interiorem cameram, ubi inter alia pretiosiora, numismata quoque aurea & argentea numero plurissima, quæ

---

[1] Frederik baron VITTINGHOF (kaldet Scheel) 1624–91. »Ældste kammerherre« ved det danske hof.

[2] Christoffer greve PARBERG 1632–71, hofmester og geheimeråd.

[3] JOHANN FRIEDRICH, hertug af Braunschweig-Lüneburg, 1625–79, indtrådte i den romersk-katolske kirke 1651.

[4] Joachim GERSDORFF 1611–61, rigshofmester og rigsdrost. Eques auratus, »gylden ridder« d.e. ridder af elefantordenen. Halvfætter til kong Frederik III, hvem han testamenterede sin store bogsamling. Lubieniecki omtaler i et brev 23. april 1661 (Universitetsbibl. i Uppsala, K 30, 99ab–100ab) hans begravelse: »Hæri adfui cum corpus ejus ab Illmis Dnis Senatoribus sarcophago imponeretur. Tota Aula, urbs, imo regnum dolet tanti Herois casum. Sed et ego, qui in eo maximum patronum amisi...«

[5] Peder REEDTZ 1614–74, kansler.

[6] Hieronymus MÜLMANN f. i Leipzig 1606, søn af en luthersk teolog. Indtrådte i Jesuiterordenen 1627. Død i København 1666.

[7] Johann Freiherr von GOES. Født i Brüssel 1611. Død 1696. Kejslerlig gesandt i København 1657. Indtrådte i jesuiterordenen 1675. Kardinal 1685.

veneranda antiquitas, splendida forma & valor commendabant, asservantur.

Horum occasione, antiquitatis sive Patrum veterum iniecta mentio, commendante scripta illorum ut Regulam Fidei Jesuita, et Lubieniecio per modestiam tacente, D. Primas Regni, ut erat vir doctrina & pietate longe præstantissimus ac veritatis amantissimus, ex Lubieniecio quid de Patrum scriptis sentiret, quæsit. Hoc respondente Patrum scripta in quantum cum Scriptura S. ut canonica convenient, recipienda, in quantum ab ea recedant, omittenda esse. Jesuita exceptit et Patr. auctoritatem tanquam Fidei Regulam proponere coepit.

Ita dispositis in circulum sedilibus ad thecam antiquis numismatibus resertam, consessum est.

Jesuitæ auctoritatem Patrum ad decidendas Fidei controversias & explicandos Scripturæ sensus urgenti, Lubieniecicus thesim suam, scilicet Patrum scripta & dicta, non nisi in quantum cum manifesta Scriptura convenient, esse recipienda, opposuit & defendit his vocibus: Deum solum esse infallibilem, ideoque & Scripturam ab eo traditam infallibilem esse, omnia ad salutem necessaria ea contineri & quidem clare & expresse esse tradita, adeoque hæc sufficere credentibus præsertim simplicibus, nec esse in Patribus quærendam explicationem verborum Scripturæ clarissimorum quæ non possint aliter intelligi, nisi prout in se naturaliter sonant, præsertim cum ex explicatione eorum cum sensu naturali & perspicuitate verborum non convenient, & scripta eorum multis alioquin & gravibus erroribus sca-teant.

Tandem post multa in hanc rem ab utrinque dicta Jesuita [8] nihilominus Patrum explicationem ut infallibilem et necessariam urgenti Lubieniecicus dixit: Immerito eum urgere, & quidem tanto conatu, Patrum explicationem cum [9] ubi sint adversi primævæ Christianorum Catholicorum (ita enim Lubie. se et suos vocare solebat) [820] sententiæ itidem sint & Jesuitæ, adeoque communi sententiæ adversi.

Ad hoc Jesuita exclamavit: Hoc vero nimis est sublime. Igitur ne eadem est vestra, quæ fuit et veterum Patrum sententia?

Respondit Lubieniecicus, se id quod dixerit probare posse et velle, sed non sic sua verba intelligenda esse, quasi sit eadem sua & Patrum sententia, quin potius Patres non pauca docuisse, quæ omnes in unum Christiani reiiciant.

Mirantibus id cum Jesuita omnibus et in novam expectationem

[8] Sic! Læs: Jesuitæ.

[9] Lakune. Sandsynlig konjektur: præsertim.

erectis, tunc inter amicæ voluntatis significationem mutuam discessum est.

Quia vero Seren. Rex in vicina camera collocutores, cum tam prope adesse nescientes, exaudivit, inde factum est, ut invitatis ad secundum colloquium illis qui primo colloquio interfuerunt tum et Ablegato Cæsareo d. 15 Febr. in Bibliothecam S. R. Mttis omnes coegerit. Ubi omnibus in circulum considentibus & præmissa a stante Lubienecio ad S. R. M. oratiuncula, cuius summa erat, se licet talia colloquia in hoc suo Exilii statu subterfugiendi iustas habere posset causas, libenter tamen & merito, mandato Suæ Mttis parere & ad veritatis defensionem in nomine Iesu Christi Nazareni accedere, se vero extraneum & exulem protectioni & gratiæ Suæ Mttis subiicere. Et facto a Sua Mtte per Primatem Regni responso gratioso & invitato ad sedendum Lubienecio, ad rem ventum est.

Jesuita repetiit thesin Lubien. nuperam: Patres ubi sint sententiæ eius, ibidem sint & communi & vulgari sententiæ adversi, quam Lubienecius ut suam agnovit & probare voluit. Jesuita tamen prius proposuit nonnulla præcipue quid Lubienecius credat de SS. Trinitate aliisque Fidei articulis.

Lubienecius respondit, se simplicibus Christianis solum Fidei SYMBOLUM APOSTOLICUM retinentibus adhærere & horum causam agere velle. Ita fidei suæ confessionem brevem ex Symbolo Apostolico proposuit.

Jesuita cum eum reiicere vel quicquam in ea carpere non posset, ad quæstiones conversus: An Lubienecius & fratres eius in SS. Trinitatem credant, quæsivit?

Lubien. reposuit, se credere & confiteri in Symbolo Patrem, Filium & Spiritum S.

Jesuita hoc responso non contentus generali, rogavit: An crederet Patrem, Filium & S. San. esse unum eundemque Deum?

Lubien. r., Symbolum non proponere talem fidem, sed tamen in unum Deum Patrem Creatorem et in Filium eius unigenitum, Jesum Christum & in Spiritum San., se vero cum suis fratribus soli Symbolo adhærere.

Jesuita in quæstionibus pergens amplius quæsivit, an crederet Patrem, Filium et Spi. S. esse tres personas in una numero essentia?

Lubie. iterum respondit, de tali Fide nihil haberi in Symbolo Apostolico, se autem cum suis Fratribus illo solo contentos in rebus Fidei esse.

Jesuita videns Lubien. manere in qualibus quæ omnes Christiani

admittunt, nolle autem descendere ad specialia quæ Christianos committant, dixit: Omnia quidem quæ Lubieniecicus dixerit vera esse, sed requirere Suam Mitem ut edatur specialior Fidei Confessio.

Lubie. respondit, se jam & specialiozem Fidei suæ Confessionem edidisse, nisi quidem hæc ita sit Catholica, ut ab omnibus Christianis admittatur, adeoque se dum simplicium causam agat, plura in hanc rem dicere non posse.

Jesuita adhuc semel tentavit Lubieniecium rogando an velit dictæ confessioni aliquid amplius addere?

Lubieniecicus respondit: Se acquiescere primævæ Apostolicæ simplicitati.

Jesuita: Hæc omnia quidem [821] vera esse, sed non sufficiunt.

Lubieniecicus: Sufficiunt simplicibus & Verbo Dei contentis sed ego video quid R. Vestra intendat, vult ampliari meam Confessionem pro lubitu.

Jesuita: Volumus plenam vestram de Fide Sententiam intelligere.

Lubien.: Plenam exposui, sed non teneor eam ad mentem Rev. Vestræ formare, et quæ illi placent addere. Si Re. V. velit mihi nunc aptare vestem talarem, dicerem me eam non desiderare, nec ea opus habere. Quod si R. V. huic vesti, quæ mihi & ad arcendum frigus & ad honestum ornatum sufficit assuere caudas [10] aliquas velit, non ero tam stultus ut eas patiar & non potius eas rescindam.

Placuit hoc simile Sere. Regi ut et tunc videre licuit, et postea cognitum est.

Jesuita cum ulterius Lubien. quæstionibus inducere non posset, theos probationem postulavit.

Lubien. his rationibus eam probavit:

1. Quia Veteres Patres fundamentum iecerunt **ARIANISMI**.
2. Quia invexerunt **DYTHEISMUM** sive Duos Deos.
3. Quia **VERBUM** sive **FILIUM** cum **SPIRITU S.** confuderunt.

Primum partim allegatis, partim recitatis testimoniis Justini, Tatiiani, Theophili Antiocheni, Irenæi & aliorum [11] testimoniis eorundem ut et Tertulliani, Cypriani, Victoriani, Lactantii &c. &c.

Videns D. Ablegatus Cæsar. Lubieniecium ita facilem et expeditum ad sua probanda accessisse, conversus ad Sren. Regem dixit: Nego-

[10] Cauda, der egl. betyder hale, er den tekniske betegnelse på det slæb, der kendetegner kardinalers, biskoppers og prælaters »cappa magna«.

[11] Lakune. Sandsynlig konjunktur, probatur &

tium hoc tam facile & uno ictu terminari non posse, quandoquidem sint Patrum dicta recitata et allegata una cum antecedentibus et consequentibus exponenda ut ex toto contextu de genuino Patrum sensu iudicium fiat.

Lubienecius dixit se licet bona fide Patrum dicta et recitavit & allegavit, non renuere tamen, quo minus ipsi libri inspiciantur et contextus consideretur. Sed ad Ser. Reg. conversus, uti paratus sum, inquit, Ser. Rex, ad subeundam hanc conditionem. Ita si S. R. Mtas Vestra velit temporis & laboris facere compendium, peto mihi dari PETTAVIUM [12] et quidem Soc. Iesu Theologum celeberrimum, ex hoc thesin meam probabo.

Hic Jesuita se prorupit, & inter libros ordine dispositos Petavii librum quæsit & invenit quidem, sed librum De Doctrina Temporum [13] non vero De Trinitate, quem Lubienecius intendebat. Ita tum hæc res in suspenso relicta est. Dehinc ad obiectiones ex Scrip. S. a Patribus explicata descensum est. Agmen duxit locus Math. 28: »Baptisantes eos in nomen Patris, & Filii & Sp. S.« Ex hoc Jesuita trium personarum unam numero essentiam probare voluit.

Lubien.: Hæc verba, dixit, secundum Regulam veritatis & Scripturæ manifestæ sensum non aliter explicari debere & posse, quam quod baptizandi de Fide instructi debeant initiari, in nomen Patris unius Dei, et Filii eius unigeniti Jesu Christi D. N. qui conceptus est ex Spi. S. natus ex Maria Virg., et Spiritus Dei Sancti, quem Christus in coelum profectus sui loco apostolis credentes baptizaturis, ut Doctorem & Magistrum omnis veritatis [14]. Dixit et Sententiam illam de tribus in una numero essentia personis ipsi quoque antiquitati primæ, & apostolis proximæ, ignotam esse.

Hic Jesuita urgente autori[ta]tem Ignatii, Justini, Irenæi, Tertuliani [822] &c et consensu eorum præcipue in explicatione illorum verborum in nomine Pat. Fil. & Sp. S. dogma hoc probare volente.

Lubienecius singulari artificio usus, sic Jesuitam affatus est: Hilarior fuit celleberrimus (sic!) in Gallia Episcopus. Is IV. seculo contra

[12] Sic! Dionysius PETAVIUS (Denis Petau) født 1583 i Orleans, død 1652 i Paris. Indtrådte i Jesuiterordenen 1605. Blandt hans mange skrifter må især fremhæves det omfangsrige »De theologicis dogmatibus« i fem bind, der især har betydning for patristik og dogmehistorie. Det udkom i Paris 1644–50. Andet bind omhandler Trinitetslæren.

[13] OPUS DE DOCTRINA TEMPORUM. 2 partes. Lutetiæ Parisiorum 1627.

[14] Et verbum mangler. Dedit?

Arianos lib. XII de Trinitate scripsit, & malleus Arianorum dici meruit. Quid putat Rev. Vestra: Explicatne is verba »In nomine Patris, Fi. & Sp. S.« secundum nostram an secundum vestram sententiam?

Jesuita spei plenus & confidens non dubitare se, quin secundum suam sententiam hæc verba explicet, respondit.

Tum Lubienic. ad Ser. Regem conversus: Humillime, inquit, peto ut S. R. M. V. sit hac in causa judex. Verba Hilarii [15] lib. 2 de Trin. sic se habent: »Baptizare iussit in Nom. Patris, Filii & S. S. id est in confessione autoris & unigeniti & Doni. Autor unus est omnium. Unus n. [16] est ingenuus Deus Pater, ex quo omnia [17]. Et unus Spiritus, donum in omnibus. Omnia ergo sunt suis virtutibus ac meritis ordinata: Una potestas *invisibilis*, innascibilis ex quo omnia, una progenies per quem omnia. Perfectæ Spei munus unum. Nec d [18] quicquam consummationi tantæ reperietur, intra quam sit in Patre & Filio & Spiritu S. infinitas in æterno, species in imagine usque [19] in munere [20].«

Ad hæc Jesuita nihil respondit nisi quod dixerit: Nonne secundum nostram [21] libros hos de Trinitate concludit, ubi & locum illum Math. 28 explicat?

Hic iterum Lubien.: Etiamsi libros istos secundum nostram sententiam finit, Sic enim verba sonant: »Conserva, oro, hanc Fidei meæ incontaminatam Religionem, & usque ad excessum Spiritus mei, dona mihi hanc conscientiæ meæ vocem, ut quid in regenerationis meæ symbolo baptizatus in Patre, Filio & Spu S. professus sum, semper obtineam: Patrem scil. te nostrum, & Filium tuum una tecum adorem, et Spum. San. tuum qui ex te per unigenitum tuum est, promerear [22].«

Postquam hæc recitasset Lubienicicus, tum D. Ablegatus Cæs. & D. Regni Primas verba hæc repeti petierunt, quod a Lubien. postquam factum esset, Jesuita: Satis clare Patres de et pro SS. Trinitate locutos esse et scripsisse, dixit.

[15] PATROLOGIA LATINA, ed. Migne, Paris 1844, tom. X, col. 50 f. (Hilarius, Liber de Trinitate II.).

[16] enim.

[17] Her mangler en sætning fra citatet hos Hilarius: »et unus Unigenitus Dominus noster Jesus Christus, per quem omnia«.

[18] deesse.

[19] Hos Hilarius står: »usus«.

[20] PATROLOGIA LATINA X, col. 50.

[21] tilføj: sententiam.

[22] PATROLOGIA LATINA X, col. 471. (Hilarius, lib. XII de Trinitate, cap. LVII).

Tum Lubien. demonstravit, hanc non fuisse veterum & Apostolicæ ætati proximorum Patrum sententiam, imo nec omnium, qui ante Nicænam Synodum vixerunt. Nullum enim istorum & Nicænorum Patrum, vel Filium unum eundemque numero cum Patre Deum, vel ante omnia Secula ex essentia Patris genitum, vel Spum. S. Deum esse, docuisse, sed verba illa »ante omnia Secula« ut et illa de Spiritu Sancto addita esse in Concilio Constantinopolitano.

Multum hic se Jesuita torsit, ut posset dogmata sua autoritate Veterum tueri. Quicquid in hanc asserebat, illud totum huc spectabat ut diceret: Veteres quidem hanc fidem de Filio & Spu. S. habuisse, sed non explicuisse, quod tum adhuc nemo hæreticorum esset, qui eam reiiceret.

Lubien. écontra urgebat: Veteres si fidem illam habuissent, certo certius eam proposituros fuisse, licet enim Hæreticorum causa facere id non debuissent, suæ tamen sententiæ exponendæ & illustrandæ, ac simpliciorum informandorum gratia id facturos fuisse. Cum autem neutrum horum fecerint, inde constare, talem fidem illis incognitam fuisse.

[823] Multum hæc res facessivit Jesuitæ probare volenti dogma de Sa. Trinitate veteribus ab initio cognitum & pro data ab hæreticis occasione explicatum & illustratum fuisse ut in Concilio Nicæno contra Arianos, in Constantinopolitano contra Macedonianos &c.

Sed Lubienecius ursit, non eandem de Filio & Spu. S. fidem quæ sit hodie communis Veterum sive antenicænorum Patrum fuisse, adeoque nec auctoris Lib. de Trin. sed nec ipsius Hilarii qui 4to seculo scribens, tot de Trinit. libros, Spiritum Sanctum nusquam Deum, semper autem Donum & Munus vocet, nunquam invocandum vel adorandum, semper autem promerendum dicat.

Hinc de Filio habita quæstio est, An sit Deus? Responsum a Lubienecio quod sit Deus. Quæsitum amplius, An sit verus Deus? Responsum a Lubienecio esse verum non falsum, non imaginarium, non tamen unum eundemque numero cum Patre Deum.

Allatus et obiectus est locus Rom. 9,5: »Qui est Deus super omnia secula benedictus«, quem Lubienecius explicavit per illum locum Hebr. 1 v. 9: »Tronus tuus, o Deus, in seculum seculi, unxit te &c.«

Jesuita quæsit, an habeant Deum factum?

Lubien. respondit: S. Petrus expresse Act. 2 v. 36 [23] dicit: »Fecit eum Deum.« Et Act. 10.42: »Constituit eum judicem, id est Deum.« Inde toties Pater Deus Deorum, Deus Christi, Caput Christi in Scrip.

[23] Ms gentager her: expresse.

vocatur. Sed et Veteres sic loqui solebant, Filium esse factum a Patre Deum. Inde et Maldonatus vester candide ait: »Et loquor enim Veterum Theologorum more Deum fecit«, *Commen. in Mathæ. 12* [24].

Jesuita amplius quæsit, an habeant duos Deos? alterum majorem, alterum minorem, alterum non factum, alterum factum?

Lubien. respondet: Nequaquam, sed ex institutione Apostolica: »Nobis unus est Deus Pater ex quo omnia & nos in ipsum. Et unus Dominus noster Jesus Christus per quem omnia & nos per ipsum.« 1 Cor. 8, 6.

Jesuita: Qualis est Deus, qui factus est?

Lubien: Non mea sed ipsius Scripturæ, adeoque totius Antiquitatis hæc est sententia.

Jesuita: Scimus quis sit ordo inter Personas Divinitatis cœqualis veruntamen Filius est Deus, Deus super omnia secula benedictus.

Lubienie.: Deus, sed qui Deum Patrem habeat & agnoscat, »unxit te o Deus, Deus tuus,« Nempe Pater omnem potestatem & Divinitatem communicavit Filio.

D. Ablegatus ad S. R. M. conversus: Ergo & nos Dii sumus? inquit.

Tum Lubien.: Omnino omnes reges, principes, iudices, Dii vocantur et sunt, & certe non falsi, non imaginarii Dii, sed in suo ordine veri, ob communicatam a Deo altissimo potestatem, qui se Deum Deorum vocare, respectu eorum non erubescit. Imo ipse dixit: »Ego dixi vos Dii estis [25].« Hoc exemplo ipse Christus Joanni utitur eo, ut suam Divinitatem a Patre collatam probet.

Hic Ser. Rex locum illum Joan. 1, 1 opposuit. Hunc Lubienie. de nova creatione peracta per Filium Dei, qui ante Mariam nec Jesus nec Christus dici posset intelligenda esse probavit. Hinc ad Spir. S. itum est. Ser. R. Mtas iterum opposuit locum Act. 5: »Non es mentitus hominibus, sed Deo.«

Nunc exposuit Lubie., dici propter subordinationem & cum Deo conjunctionem per Spiritum et attulit locum parallelum [26], »qui hæc rejicit non hominem rejicit, sed Deum, qui etiam dedit &c« 1 Tess. 4.

Post hæc D. Ablegatus disputantis partes in se traduxit, juvare vo-

[24] Joannes MALDONATUS S. J.: *Commentarii in quatuor Evangelistas*, Lugduni 1601. – Til Mt. 12,18: »Ecce puer meus, quem elegi« hedder det col. 263: »quem elegi« ut hominem. Nam inter omnes homines illum assumpsit (loquor enim veterum Theologorum more) & Deum fecit, Psal. 44.3.8.«

[25] Joh. 10,34.

[26] MS har her: paralellum.

lens Jesuitam pro egregia qua posset [824] eruditione, et in Scripturis & in Antiquitate. Exordium a quæstione sumpsit: Quæ est causa quod cum Illrussus D. Primas Reg. [27] vir tam vastæ eruditionis, & assiduus in lectione Scripturæ, & sanctis præditus virtutibus, non possit mecum de Fide convenire, qui etiam ut aliorum librorum, ita et Scripturæ S. lectione delector? quamvis toties amice & placide inter nos contulerimus.

Lubien. respondit: Nulla est ratio conciliandis & jungendis Christianis accomodator, quam ut primæva veritas Symbolo Apostolico contenta reducatur, eique soli uti Catholicæ Fidei omnes acquiescant. Talis autem nulla est alia, quam hæc, quam nos profitemur.

D. Ablegatus: Hoc vero libenter vellem mihi demonstrari.

Lubien.: Ponam inter me et M. Vram bilancem. Ego meæ lanci Theses Fidei Catholicæ ipsius Scripturæ, & Symboli verba imponam, Exc. Vestra idem facere velit si possit. Sed hoc fieri nequit, quia Scriptura sibi ipsi repugnaret.

D. Ablegatus: Faciat Generositas Vestra experimentum.

Lubien.: Primam Thesim lanci meæ impono: »Deus est unus.«

D. Ablegatus: Ego quoque hanc ipsam Thesim lanci meæ impono.

Lubien.: Si Ex. Vra velit integram Thesim proferre in medium, debet eam ita formare: »Deus est Triunus, vel Trinus & Unus, sive Unus essentia, Trinus personis.«

D. Ablegatus: Non est opus, contentus sum illa ipsa Thesi. Pergat Gstas Vra.

Lubien.: Videt jam S. R. Mtas V. primum articulum fundamentalem extra omnem controversiam esse positum. Secundam Thesim fero & lanci meæ impono: »UNUS est Deus Pater.«

D. Ablegatus: Ego quoque hanc ipsam Thesim meæ lanci impono.

Lubien.: Sed Ex. Vra non omnia sua imponit appendenda.

Do. Abl.: Tanto igitur mea lanx [28] levior erit.

Lubien.: Certe non æquat meæ lancis pondus. Sed Excl. Vra non vult totam sententiam suam adferre, ne constare possit, quantum a Scriptura distet. Deberet enim sic formari: »Unus est Deus Pater, Filius & Sp. S.«

D. Ableg.: Non opus est. Illud ipsum meæ lanci appendo, quod G. Vra attulit.

Lubien.: Mihi sufficit quod demonstrem Fidem meam esse Catho-

[27] d.e. Gersdorff.

[28] Ms har: lans.

licam. Videt S. R. M. alterum Fidei Articulum fundamentalem esse extra controversiam. Ego tertiam Thesin lanci meæ appendo: »UNUS EST DEUS PATER OMNIPOTENS CREATOR COELI ET TERRÆ«.

Dominus Ablegatus: Et hanc thesin lanci meæ appono.

Lubienie: Bene est, sed si Ex. Vra velit integram suam Thesin appendere debet dicere: »Unus est Deus Pater, Filius & Spus S., Creatores Coeli & Terræ«. Itaque pergo & Thesin 4tam depromo: »UNIUS ISTIUS DEI PATRIS CREATORIS COELI & TERRÆ FILIUS UNIGENITUS EST JESUS CHRISTUS D. N.«

Dominus Ablegatus: Hanc etiam Thesin in meam lancem recipio.

Lubien.: Gratulor mihi multum, quia vulgaris sententia fert Filium esse illum unum Deum verum Creatorem Coeli & Terræ. Itaque pergo ad quintam Thesin: »FILIUS DEI UNIGENITUS JESUS CHR. D. N. QUI CONCEPTUS EST EX SP. S. EX MARIA VIRGINE NATUS«.

[825] Dns. Ablegatus: Et hanc Thesin recipio meæque lanci appendo. Quid tum postea? Quare tamen convenire non possumus? Ob privatam scilicet interpretandi licentiam?

Lubie.: Videt & agnovit Ex. V. nos convenire quamdiu Ex. V. adhæreat veritati CATHOLICÆ, sed postquam ab ea recedit, eique additamenta humana admiscet, tum se Ex. V. a me separat, atque hæc est non ulla privati sensus licentia, dissensus utriusque nostrorum & omnium Christianorum etiam.

Post hæc Dominus Ablegatus coepit Patrum, utpote Virorum Sanctitate vitæ & doctrina ac mysteriorum Dei notitia præstantium, explicationem, sumpto a civilibus & forensibus consultationibus vel disputationibus exemplo, commendare.

Lubien.: Autem se eos recipere [29] velle libenter, ubi cum aperta Scripturæ Regula concordent, dixit, & unum quemquemque posse imo & debere in rebus fidei Scripturas scrutari & probare cuncta ex institutione Apostolica, asseruit.

D. Ableg.: In argumentum Catholicæ Veritatis attulit, et Ecclesiæ consensum Catholicum & tot nationum & populorum concordiam.

Lubie.: Externa non sunt argumentum veritatis, erroris potius, et multitudo errantium non parit errori patrocinium. Et Seneca: Nunquam ita bene cum rebus humanis actum est, ut meliora pluribus placeant, argumentum itaque pessimi, turba est [30]. Cæterum ego

[29] Ms. har: recipe.

[30] De Vita beata II, 1.

nunc vel per ipsam existimationis rationem, non possem Ecclesiæ Romanæ me adjungere. Quærenti Dno Ablegato causam, respondit satis fortiter: Quia hæc est Ecclesia quæ omnes alias persequitur quam gravissime, & me quoque ac tot meos Fratres nobilitate generis conspicuos, possessionibus, fortunis, libertatibus & juribus avitis exuit ac Patriæ eiecit.

Dominus Ablegatus: Hæc non sunt huius loci & temporis, ego tamen condoleo sorti Gno. Vræ.

Ita tandem pertracto per 4 circiter horas usque ad horam fere 2dam pomeridianam colloquio Seren. Rex surrexit, postquam ante Dno. Ablegato sibi assidenti dixisset (ut ex responsione a nobis audita [31] apparet) ut Jesuitam iuaret, et responsum tulisset: »Ich hab ihm geholfen so viel als mier möglich war.«

Die 22. febr.: Tertia vice iidem collocutores & arbitri jussu S. R. Mttis convenerunt, quamquam & ad tanti congressus famam longe plures arbitri & auditores convenerunt, Aderant et Illrissi. regni senatores Hannibal SEESTED Archithesaurarius [32], Nicol. TROLLE Norvegiæ prorex [33], Ottho KRUG [34] et non pauci Aulæ familiares, D. Ericus KRUG [35] Secret. Maior, D. BILLICHIUS [36] Archiater & Consiliar. S. R. M., Magr. BREHMERUS [37] Concionator Aulicus & cæteri. Lubienecius præmonitus ut Thesin suam in Scripto prolatam exhiberet, sic eam conscripsit:

THESIS CHRISTIANI CATHOLICI. Quamvis multa Patrum scripta sint supposititia, quædam etiam depravata & omnia fere gravibus erroribus (etiam hæreticis) scateant, Nos tamen libenter admitimus ea ubi scilicet Scri S. adhærent, ubi vero ab ea recedunt merito ea relinquimus præsertim cum ubi illi sententiæ primitivæ & Catholicæ de Filio Dei, & Spu. S. & c. adversantur ibi etiam ad[826]versariis nostris adversantur.

CONFIRMATIO THESEOS: Multa Patrum esse supposititia, quædam etiam depravata, agnoscunt & testantur Belarminus de

[31] Ms. har: auditæ.

[32] HANNIBAL SEHESTED 1609–66. Rigsskatmester.

[33] NIELS TROLLE 1599–1667. Statholder i Norge.

[34] OTTE KRAG 1611–66. Rigsråd.

[35] ERIK KRAG. 1620–72. Oversekretær i Det danske Kancelli.

[36] PETER BÛLCHE (Petrus Bullichius) 1605–71. Livlæge hos Fred. III. Kammerråd.

[37] JOHANNES BREMER 1616–70. Tysk hofprædikant og kongens skriftefader fra 1648.

Script. Ecclesiast. [38], Possevinus in Appar. Sacr. [39] aliique Script. Pontif. tum Evanielici magno consensu Gerhar., Calovius, Rivetus [40], Dailæus [41] et alii. Iidem testantur Scripta veterum omnia fere gravibus erroribus etiam Hæreticis scaterere. Ita enim chiliasmus in Papiæ, Iustino, Irenæo, Tertuliano, Victorino, Lactantio, aliisque, Montanismus in Tertuliano, Dionis. Alexandrino, aliisque Africanis episcopis, aliique longe plures errores ut anabaptismus in Cypriano, Firmiliano, Dion. Alexand. [42] in aliis notantur. Ubi porro veteres sententiæ Catholicæ de Filio D. et de Spu. S. adversentur, ibi eosdem & adversariis nostris adversari probo.

1. Quia fundamentum posuerunt ARIANISMI.
2. Quia invexerunt DYTHEISMUM.
3. quia Spi. Sanctum cum VERBO scil. FILIO confuderunt.

Quoad permittitur, id probatum est testimoniis eorum ex scriptis. Nam Justinus Dial. cum Tryphone docet: »Principio Deum ante rerum creationem genuisse virtutem quandam ex se rationalem sibi similemque quæ & Filius eius et Angelus dicatur, et genitum esse cum Consilio Patris, qui sit eius Dominus & Deus et causa sit illi, ut sit potens & Dominus & Deus &c [43].« Ideo PETAVIUS lib. 1 de Trin. Cap. 3 [44] de IUSTINO scribit quod »minorem Patre Filium posuerit,

[38] Roberto Card. BELLARMINO: De scriptoribus Ecclesiasticis liber unus cum adiunctis indicibus undecim, & brevi Chronologia ab orbe condita usque ad annum MDCXII. Colonix Agrippinæ 1613.

[39] Antonius POSSEVINUS S. J.: Apparatus Sacri ad Scriptores veteris et novi Testamenti. Eorum Interpretes . . . etc. Colonix Agrippinæ 1608.

[40] Om Joh. Gerhard, Calovius og Rivetus se senere.

[41] Johannes DALLÆUS (Jean Dailé): De usu Patrum ad ea definienda religionis capita, quæ sunt hodie controversa, Libri duo. Geneve 1655. Kapitel V, pag. 120, bærer overskriften: »Ratio V. Non facile esse Patrum scripta intelligere, tum propter linguas & idiotismos quibus utuntur, tum propter rerum explicandarum variis Rhetoricæ & Dialecticæ artificii obscuratam & impeditam rationem, tum quod plerasque voces alio quam qui nunc in usu est, sensu usurpent.

[42] Indføj: &.

[43] Hos Migne, PATROLOGIA GRÆCA VI, col. 614 (udg. 1857), lyder citatet: »Alio etiam vobis ex Scripturis testimonio, amici, demonstrabo Deum ante omnes res creatas, initium genuisse ex seipso virtutem quandam rationalem, quæ et gloria Domini a Spiritu sancto vocatur, ac nunc Filius, nunc Sapientia, nunc Angelus, nunc Dominus et Verbum.«

[44] § II.

non solum quatenus Hominem se fecerit, sed etiam Divinitate, et antequam Humana se Carne vestiret. [45] ex Judæis Arianos expressisse Gregor. NYSSENUS quæritur Deum Patrem constituit

Supremum Conditozem, ac Dei inferioris opificem & subjecti.« Ita et in Animadv. in Epiphanium Hæret. 69. Arianorum, et in eodem Justino Arianismum notat.

TATIANUS insistens vestigiis Magistri [46] Orat. cont. Gentes scribit: »Deus erat in Principio. Principium autem verbi potentiam accepimus esse. Quippe Dominus Mundi cum ipse sit universorum substantia, nondum condito mundo, solus erat, si vero respicias potentiam eius, in qua visibilia & invisibilia cuncta consistent, omnia cum ipso erant. In ipso enim per potentiam Verbi, tum ipse tum Verbum quod in eo erat, existit. Cum autem voluit ipse, verbum eius ex simplicitate prosiliit, et verbum non inaniter prolatum PRIMOGENITUM opus fit ipsius SPIRITUS. Hoc scimus esse Principium Mundi. Natum est autem per divisionem non avulsionem [47].«

Juvat hic iterum subjicere iudicium PETAVII [48] de hoc scriptore. »Videtur«, inquit, »Tatianus existimasse verbum a Patre productum ex æterno non actu, & in seipso, sed tantummodo in λογικῇ δυνάμει ac potestatem [49] fuisse, quemadmodum in eadem erant & creata deinceps omnia. Porro quatenus in illa δυνάμει continebantur tam Verbum, quam quæ a Verbo deinde procreata sunt, cum summo ac Principe DEO simul extitisse. Non igitur συναϊδιόν coæternum PATRI putavit Filium ac Verbum sed creatum ac voluntate sui [50] tamquam ab Opifice productum. Unde ἔργον appellatur,« hæc PETAVIUS. Et certe de Verbo diserte ait: »Verbum in principio genitum mundum & nos vicissim [51], cum sibimet materiam produxisset.« [827] Et mox de eodem: »Haud enim Principii immunis est materia, et cum aliquando incoeperit, parem Deo potentiam habere nequit.«

THEOPHILUS EPISCOPUS ANTIOCHENUS ca. 2 ad Auto-

[45] Lakune. Konjektur (ud fra ovennævnte citat hos Petavius): Prorsus enim quod.

[46] d.e. Justin.

[47] PATROLOGIA GRÆCA VI, col. 814 (udg. 1857). Cf. Petavius, De Trin. I, c. III, § 5.

[48] ibid.

[49] Hos Petavius læses: potestate.

[50] Hos Petavius læses: sic.

[51] indføj: genuit. PATROLOGIA GRÆCA VI, col. 818.

licum: »Habens Deus Sermonem suum in visceribus suis, genuit eum cum produceret eum Sapientia sua ante hæc universa. Hoc SERMONE ([52] errorum fontem, turbidam inquam verbi sive sermonis de quo Joh. 1 cum sermone vel potius verbo de quo Genes. 1 confusionem) usus est in mundi creatione, et omnia quæ condidit per ipsum fecit. Hic Principium dicitur quia omnium est principium [53].« Et infra: »Cum iam condere, quæ deliberaverat, constituisset, hunc Sermonem genuit prolatum Primogenitum omnis creaturæ.« Ideo GERHARDUS in Patrolog. [54] aperte dicit, hunc Theophilum »propendere in partes Arianorum.« Idem judicium CALOVIVUS de eo fert, Trac. de Fide Auten, th. 14 [55]. Et pessime simplicitatem Fidei ex eo peti asserit Armin. sect. 2.c.3.th.19. PETAVIUS quoque de eo aperte ait, quod »λόγον neque coeternum, neque ὁμολόσιον, sed minorem putavit velut ὑπουργόν & ministrum [56].« Hoc sibi credo volunt illa MICRÆLIANA [57], libros Theophili non nisi »cum iudicio legendos, cum periculosi modi loquendi in iis reprehendantur.«

IRENÆUS EPISCOPUS LUGDU. non parum Ariano errori contribuit. Docet enim Patrem esse solum Deum, solum conditorem ut solus pater est, solum omnia continentem, omnibusque ut sint efficientem [58]. Filium (quem similiter putat esse Verbum, illud mandatum quo Deus omnia creavit probans id ex Psal. 33) præcipiente Patre omnia condidisse, Deoque instar manus, aut instrumenti fuisse. In Prolog. Lib. 4 [59] & alibi vel instar ministri creationis, distinctum ab uno illo & solo Deo Lib. 5 cap. 2 &c. et alibi, adeoque minorem & inferiorem Patre, quod ad scientiam ultimæ diei attinet, et accepisse

[52] lakune. Konjektur: Hac interpretatione creat . . el. lign.

[53] PATROLOGIA GRÆCA VI, col. 1063.

[54] Johannes Gerhardus: PATROLOGIA sive De primitivæ Ecclesiæ Christianæ Doctorum vita etc. Editio secunda 1668. pag. 93.

[55] sic! Læs. Anten. § XIX. CONSIDERATIO ARMINIANISMI SENTENTIAM NOVELLÆ SECTÆ De omnibus Religionis Christianæ capitibus . . . exhibens autore Abraham Calovio, Wittenberg 1657. Pag. 131, Sectio II § XIX, hedder det i det afsnit som omhandler de antenikænske fædres tro, om Theoph. Antioch.: »In eo pessime quæritur simplicitas Apostolica.«

[56] Petavius, Lib. I de Trin., cap. III, § 6.

[57] SYNTAGMA HISTORIARUM ECCLESIAE OMNIUM . . . a M. Johanne Micrælio, Scholæ Stetini Rectore. Stetin. 1630, pag. 379.

[58] Lib. II adv. hæres. cap. 1 (PATROLOGIA GRÆCA VII, Irenæus I., col. 709 f.).

[59] ibid. col. 975. Cf. Petavius op. cit. cap. III, § 7.

etiam antequam [60] fieret potestatem a Deo ad iudicandum Sodomitas, et ab eo ut Deo suo esse unctum. Ideo PETAVIUS quamvis censeat fidem de Trinitate ex Antenicænis præcipue contra nos esse probandum, tamen IRENÆUM refert inter eos qui ab hodierna de Trinitate sententia aberrarunt, & Patrem ævo, dignitate & potentia, Filio etiam ante incarnationem esse superiorem, docuerunt. Lib. 1 de Trin. c. 3 [61].

CLEM. ALEXANDRINUS sapientiam sive filium vocat creaturam, apud Euseb. de Præparatione Evangelica [62]: Filium esse prægenitum Factum, Principium omnium, dicit, Filium Dei infantem Patris dicit. Ideo Nestorianismi a Gentiano Hervato [63], & Arianismi ab Ruffino [64], Bellarmino [65] & Possevino [66] aliisque scripta eius postulantur. Sed et Stotius Patriarcha [67] aperte de eo ait quod Filium statuat Creaturam, & Verbi incarnationem negat, et Petavius eum in illo errantium & Arianisantium Catalogo ponit.

TERTULLIANUS non tantum Filium iudicat esse Verbum illud in creatione rerum PRIMO OMNIUM EMISSUM [68] (vel de præsen [69]) quod postea Pater ex semetipso proferendo FILIUM FECERIT, sed et expresse fatetur ac docet, secundam personam a Deo conditam, & sermonem illum ab eo primum prolatum cum primum voluit, Ea quæ non [70] Sophiæ ratione et sermone

[60] lakune: Sandsynlig konjektur: incarnatio.

[61] § 7.

[62] PATROLOGIA GRÆCA XXI, Lib. VII, cap. XII.

[63] fransk teolog, f. 1499 eller 1509. En tid bosat i Rom, hvor han oversatte græske forf. til latin. Deltog i Tridentinerkonciliet. Død 1584 eller 1594 i Reims. Ud gav bl. a.: »Clementis Alexandrini opera cum versione & scholiis.« Et scholie til Liber II af Stromateis (pag. 189) lyder: »Hinc error Nestorii.«

[64] PATROLOGIA LATINA XXI, col. 582. Rufinus, Apologia in Sanctum Hieronymum, lib. I, § 43.

[65] Roberto Card. Bellarmino: DE SCRIPTORIBUS ECCLESIASTICIS LIBER UNUS etc. Colonia Agrippinæ 1613. pag. 79.

[66] Antonius Possevinus Mantuanus S. J.: APPARATUS SACRI AD SCRIPTORES VETERIS ET NOVI TESTAMENTI etc. Colonia Agrippinæ 1608. Tom. primus, pag. 362–363.

[67] Læs: PHOTIUS PATRIARCHA.

[68] PATROLOGIA LATINA I–II, Tertullian, De præscriptionibus, cap. XIII.

[69] lakune. Mulig konjektur: »vel de præsentii tempore«, nemlig i modsætning til Mülmanns lære om: »prolatio æterna«.

[70] læs: »cum« i stedet for »non«.

disposuerat intra se [71] substantias et species suas condere adeoque Filium esse tunc perfecte natum, cum Deus diceret FIAT LUX, sive antea quidem CONDITUM PRIMUM ad cogitandum in nomine Sophiæ dehinc vero generatum ad effectum Adv. Prax. [72] ubi etiam aperte ait, antequam lux mundialis fieret, nondum apparuisse Filium, sed tum demum cum [828] dixit Deus: »Fiat Lux«. Sed et Adversus Hermogenem, cap. 3 exerte scribit: Deum non semper Patrem & Judicem fuisse, quia et Filius & delictum non semper fuerit, atque ita fuisse tempus quando Filius non fuerit, quæ est ipsissima phrasis ARII, ut recte judicat GERHARDUS in Patrol. [73] sed et PETAVIUS eius de Filio sententiam Arianæ hæresi deteriore pronuntiare non dubitavit L. 1 de Trin. [74]

DIONISIUS EPIS. ALEX. Ep. cont. Sabell. manifeste scribit: Filius Dei opus est quiddam factitium [75], nec Patri naturaliter suus & proprius, sed alienus ab illius substantia, qualis est vitis a natura agricolæ. Eundem, quia sit quoddam conditum opus, non fuisse antequam fieret. Qui sic palam loquitur nonne is Arianam viam cum cæteris præstruxisse dicendus est? Certe RUFINUS [76] in eo notat Arianum errorem consentientem quia tacente Hieronymo acerbo Rufini æmulo et Gerhar. Lib. de Viris Illu. hunc Dionysium Arii vocat fontem [77]. Sed et BASILIUS Epist. ad Maxim. [78] de eo scribit, quod erroris de inæqualitate primus seminarium præbuerit. Ideo & PETAVIUS [79] eum prioribus accenset.

CONCILII ANTIOCHENI 80 patres negarunt Filium esse Patri homouision [80].

NOVITIANUS (sic!) Lib. de Trin. [81] aperte ac constanter docet Patrem esse solum unum illum Deum verum Creatorem, ex quo

[71] indføj: »in« foran »Substantias«.

[72] cap. VII.

[73] Joh. GERHARD: PATROLOGIA (ed. secunda 1668) p. 121–22.

[74] cap. V.

[75] Ms. citerer her efter Petavius Lib. I cap. IV, § X. Cf. PATROLOGIA GRÆCA X, col. 1270.

[76] PATROLOGIA LATINA XXI, col. 493, Rufini Hist. eccl. I, c. XX.

[77] Joh. Gerhard har ikke skrevet nogen Lib. de viris illustribus, (hans PATROLOGIA omtaler heller ikke Dionysius som kætter).

[78] PATROLOGIA GRÆCA XXXI, col. 270, Basilius Magnus, Epistolarum classis I, epist. IX.

[79] Petavius Lib. I, cap. IV, § X.

[80] På synoden i Antiochia 341.

[81] PATROLOGIA LATINA III, Novatian, Lib. de Trin., c. IX ff.

quando ipse voluerit Sermo Filius natus est, Deus utique procedens ex Deo, Secundam personam efficiens, sed non eripiens Patri, quod unus sit Deus ex quo originem traxit.

LUCIANUM MARTYREM, qui tertio seculo decurrente vixit, Ariani tamquam Patronum suæ sententiæ commendarunt. Et certe ob suspicionem hæreseos, a tribus episcopis Antiochenis, ab Ecclesia fuit rejectus. Ideo & Baronius in not. ad Martirol. [82] & Petavius Schol. in Epiph. Arianum [83] fatentur, eum ut et Dionisium Alex. nimio contentionis studio in Arianorum partem vehementius incubuisse.

LACTANTIUS Li. 4 Inst. C. 6 [84] docet: Filium, quem ille Spiritum Sanctum esse opinatur ante creationem mundi, sive in prima natiuitate seculi esse generatum, factum, creatum Li. 4, c. 7, v. 1213. Et alibi.

ORIGENEM prætereo, qui Arii pater & fons, Arianismi auctor & scaturigo appellatur [85]. Sed et Clem. Rom. de quo Ruffini Apolo. pro Orig.: Clemens apostolorum discipulus libros edidit qui Græcis appellantur ἀναγνώσιμος [86], i. e. recognitio, in quibus cum ex persona Petri apostoli doctrina quasi vere Apostolica in quam plurimis exponatur, in aliquibus ita EUNOMII dogma scribitur ut nil aliud quam ipse Eunomius disputare credatur FILIUM DEI creatum ex nullis existentibus asseverans, Idem et alii autores Ecclesiastici tradiderunt, et testatur POSSEVINUS [87] in Ap. S. Lit., Clemens pag. 367. 368. Et PHOTIUS [88] Bibl. c. 113 eiusdem Clementis lib. Constit. argui posse fatetur Arianismi, et ita quidem, ut eam difficiliter sit depellere. Hoc testimonium & doctissimus VISSERIUS [89] Archiep.

[82] MARTYROLOGIUM ROMANUM AD NOVAM KALENDARIÏ RATIONEM ET ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ VERITATEM RESTITUTUM. Auctore Cæsare Baronio Sorano. Rom 1586. pag. 17, 7. januar.

[83] Lib. I, cap. IV, § XIII.

[84] PATROLOGIA LATINA VI, Divinarum Institutionem Liber IV, cap. VI, col. 461.

[85] Joh. Gerhard, PATROLOGIA, pag. 150 citerer Thomas' ord om Origenes: »Fons est Arianorum.«

[86] Til det flg. cf. Petavius lib. I cap. III § VII og Rufinus Apologia in S. Hieronymum lib. I § 43 (PATROLOGIA LATINA XXI, col. 582).

[87] Antonius POSSEVINUS MANTUANUS S. J.: APPARATUS SACRI AD SCRIPTORES VETERIS ET NOVI TESTAMENTI. Colonix Agrippinæ 1608. tom. prim. p. 362–363.

[88] PATROLOGIA GRÆCA CIII. col. 387.

[89] Jacob Usher, ærkebiskop af Armagh, død 1656. Se: Jacobus Usserius: POLYCARPI & IGNATII EPISTOLÆ, Oxoniæ 1644, cap. XVI, Ignatii epist. ad Phil. commentitia, pag. LXXXVI.

Armachanus Prol. in Ign., & POSSEVINUS in App. S. et D. GERHAR. in Patrol. & Joh. DRIEDS [90] de Eccl. aliique allegant, et semina Arianismi libris illis Clementi adscriptis inesse deprehendunt, quodsi ut mihi dubium non est, libri illi vel iniuria Clementi affinguntur vel sunt depravati, constat vel exinde dogma Arianum, ante Arium initium coepisse, Liceat hic Coronidis loco verba PETAVII subjicere iterum Id [91] li. 1 de Trin. c. 3.: Hic veteres Tertii Seculi & ultra scriptores Patri omnem prioritatem tribuisse, et Filio non minus quam creaturis, nisi quod ex Patre initium [829] assignasse indignatur, et infra Ne quis tergiversationi locus sit, aperte ait: »Planissime constat Arium illorum veterum secutum esse Dogma, qui nondum facta [92] constitutaque re, ad eundem errorem offenderunt, nam et illi productum a Deo Patre verbum non tamen ex æternitate docuerunt, sed antequam mundum fabricaret, ut illo administro ad hujus operis motionem uteretur. Quamobrem quod Arium illius dogmatis architectum fuisse, ejusmodi [93] hactenus auditum non erat, Alexander [94] in epistola quæritur, aliique patres, qui contra hanc hæresin scripsere oratorio more, et per exaggerationem dici arbitror, siquidem magna a nobis est producta copia priscorum, qui idem quod Arius ante tractaverunt«, L. 1 de Tr. c. 5 [95]. Vide de his Patrum erroribus Hieron. Apol. 2 contra Ruffinum [96], Cardin. Peron. Obser. 4 c. 5 [97]. Et hæc est causa quod idem [98] Card. Perronius Epistola ad Casaubonum [99], & Cassander Consult. ad Frider. Imperatorem [100] cen-

[90] Jean Driedo (ca. 1480–1535). Se: Ioannis Driedonis DE ECCLESIASTICIS SCRIPTURIS ET DOGMATIBUS LIBRI IV, Louvain 1543, f. eks. fol 174 A, 178 B, 244 B f.

[91] Skriften utydelig. Måske Id = id est.

[92] Petavius skriver her: patefacta.

[93] hos Petavius står: cujusmodi.

[94] PATROLOGIA GRÆCA XVIII, brevets § IX. (col. 559–61).

[95] Læs: Lib. 1 de Trin. cap. VIII (§ II).

[96] PATROLOGIA LATINA XXIII, Contra Ruffin. lib. II § 10 ff. (col. 10 ff.).

[97] LES DIVERSES OEUVRES DE L'ILLUSTRISSE CARDINAL DU PERRON, Paris 1622. pag. 287 ff. Obiection 4 de la degradation d'Ursatius & Valens.

[98] bedre læses: item.

[99] Perron op. cit. I brevet til Casaubon findes intet herom. Men pag. 20 i »Replique aux Ministres touchant leur Vocation« kommer han ind på spørgsmålet.

[100] Georgius Cassander: DE ARTICULIS RELIGIONIS INTER CATHOLICOS ET PROTESTANTES CONTROVERSIS CONSULTATIO AD INVICTISSIMOS IMPERATORES AUGUSTOS FERDINANDUM I & MAXIMILIANUM II EJUS SUCCESSOREM. Lugduni 1608. Se forordets anden side (dateret 1564).

seant Veteres ecclesiæ, fidem cognoscendam esse ex scriptoribus illis, qui temporibus Constantini M. ad Greg. M. tempora, sive a tertio seculo exeunte ad finem sexti seculi vixerunt. Tantopere isti antenicænis Patribus diffidunt, magno equidem partis suæ præjudicio. Sed audiamus celeberrimum Pictaviensem EPISCOPUM HILARIUM, qui licet perversionis circa NICÆNAM SYNODUM peractam, non postrema pars fuerit, tamen de illis rixosis novitatibus graviter quæritur. »Post Nicænam«, inquit [101], »Synodum nihil aliud quam fidem scribimus, dum in verbis pugna est, dum de novitatibus quæstio est, dum de ambiguis, dum de auctoribus, querela est, dum de studiis certamen est, dum in consensu [102] difficultas est, dum alter alteri Anathema esse coepit, prope jam nemo est CHRISTI. Proximi anni fides quot immutationes habeat? Primum decretum HOMOUSION decernit taceri, sequens rursus Homousion decernit et prædicat. TERTIUM USIAM simpliciter a Patribus præsumptam per indulgentiam excusat, QUARTUM, non excusat sed condemnat. Tandem eo processum est ut neque penes nos, neque penes quemquam ante nos Sanctum exinde aliquid atque inviolabile perseveret. Annuas atque menstruas de DEO FIDES decernimus, decretis poenitemus, poenitentes defendimus, defensa [103] anathematizamus. Aut in nostris aliena, aut in alienis nostra damnamus, et mordentes in vicem, jam absorbtum sumus.«

Quoad SECUNDUM id probatur similiter testimoniis patrum. IUSTINI dial. cum Trifone ex illo loco Gen. 19, 24: »Pluit Dominus a Domino« probat duos fuisse dominos, alterum super mundum num [104] invisibilem qui locum non mutet, nec ascendat, nec descendat, Alterum in terris existentem visibilem, qui locum mutet, et ascendat, & descendat. Et inter cætera: ipse est Coelestis Dominus Christus [105] in terra ut Pater, et Deus causa illi est, ut sit &c. [106] Sed & in toto illo colloquio probare Judæo ostendit: præter Deum Israelis alterum esse (scilicet Filium) qui etiam IEHOVA APPELLETUR, Eumque alium etiam numero, expresse dicit [107].

[101] PATROLOGIA LATINA IX-X. HILARIUS II, 566 (Ad Constantinum Augustum Lib. II, § V.).

[102] Ms. har: consessu, men hos Hilarius stâr: consensu.

[103] Sic. Hos Hilarius læses: defensos.

[104] læs: nunc.

[105] læs: Christi.

[106] læs: ut sit potens et Dominus et Deus. (iflg. Handschriften I, nr. 225 i Landesbibliothek, Hannover, »Controversiæ dilucidatæ«). Cf. Petavius, LIBER DE TRIN. I, cap. II.

[107] PATROLOGIA GRÆCA VI, col. 599.

IRENÆUS Li. 3 C. 6 itidem probat duos Deos. Vere igitur, inquit, cum Pater sit Dominus & Filius vere sit Dominus, merito Spiritus S. Domini appellatione signavit eos. Et iterum in eversione SODOMITARUM ait, »et pluit Dominus a Domino super Sodomam & Gomorram [830] ignem & sulphur de coelo.« Filium enim hic significat, qui & Abrahæ collocutus sit, a Patre accepisse potestatem ad judicandum Sodomitas propter iniquitatem eorum, similiter et istud: »Sedes tua Deus in æternum, virga dominationis, virga regni tui, dilexisti justitiam &c.« »Propterea unxit te Deus, Deus tuus &c.« Utroque enim Dei appellatione significavit Spiritus, et eum qui ungitur, Filium, et eum qui unxit, i. e. Patrem [108]. Idem lib. 2 c. 4 Verbum ut Deo proximum collocat, & alias sæpe Filium, ut Deum, sed Patre minorem a Deo Patre distinguit Lib. 2. cap. 1 [109].

TERTULLIANUS quoque cont. Praxe.: Duos Deos docet, sed hoc absurdum, substantiæ similitudine, conjunctione, & mysterio oeconomico seu dispositione excusare voluit [110].

SEX ILLI EPISCOPI [111], qui ad Paulum Samosatenum scripsere, ex eodem illo loco Gen. 19, probant Filium esse alium, secundum a Patre Deum, qui ut Dei summi Legatus, accepta a Patre potestate Sodomitas judicavit.

QUO AD TERTIUM id pariter probatur TESTIMONIIS PATRUM, JUSTINI Dialo. cum Tripho. Iu., THEOPHILI ANTHIOCH. lib. 2 ad Autoli., IRENÆI lib. 3 c. 2, TERTULL. Contra Marcio. lib. 2 & 3, CYPRIANI de Idolol. Vanitate. Et AUTOR [112] ap. eu. libri de Montibus Sina & Syon, 1. 2. VICTORINUS [113] lib. 3 & alii. Allata sunt in hanc rem testimonia Hieron. Maldon., Petavii, Danhaveri.

Tale Scriptum Lubieniecus S. R. Mtti humillime exhibuit, qui illud statim Jesuitæ legendum, addito tamen ei Vicebibliotecario suo, tradidit. Ita Jesuita scriptum illud publice perlegere necesse habuit. Finita lectione coepit Jesuita partim elevare, partim excusare exscripta

[108] PATROLOGIA GRÆCA, IRENÆUS I, lib. 3, cap. VI (col. 860).

[109] ibid. lib. 2, cap. XXVII (col. 803).

[110] se f. eks. Adv. Prax. cap. II (Patrol. Latina, Tert. II, col. 179).

[111] Se Hauck, Realencyklopädie für protestantische Theologie u. Kirche³, XIII, 318.

[112] De Montibus Sina et Sion, Tractatus ignoti Auctoris adv. Judæos. PATROLOGIA LATINA IV (Cyprians skrifter, »apud eundem«), col. 990–999.

[113] Marius Victorinus Afer, Adversus Arium lib. III, § XVIII. PATROLOGIA LATINA VIII, col. 1113.

veterum testimonia. Lubien. contra defendebat, satis ex iis constare Filium Veteribus creditum fuisse generatum, factum, creatum, conditum in principio mundi, et fuisse aliquando tempus quando non fuit.

Jesuita: Miror Prænobil. non allegasse antiquissimum Patrum IGNATIUM, nec tamen miror, quia cum Dominis Socinianis contrariari scio.

Lubien.: Satis multos habeo testes sine IGNATIO, eius epistolas tantopere in ipsis illis Visserii et Vessii [114] editionibus, ac in Medicis exemplaribus mire discrepantes supposititias vel certe multum corruptas esse liquet, ideo S. Hieronym. & alii Patres agnoverunt 7 eius epistolas genuinas, ab omnibus receptas.

Jesuita [115]

Lubien.: Si criticon Riveti [116] ad manus haberem, facile contrarium probarem.

Jesuita: Rivetum non curo, qui in gratiam vestri scribere aliquid potuit.

Lub.: Fuit is reformatæ confessionis, non nostræ.

Jesu.: Potuit vobis favere, ut nobis ægre faceret.

Magister Bremer: Falsum est Ignatii epistolas ab Riveto reiici. Agnoscit is illas genuinas esse.

Lubienie.: Non dixi, Reverende Domine, Rivetum reiecissee aperte Epistolas illas, sed tantum posse ex eo probari, nam memini citari ab eo Luteranos & Calvin. Theologos, qui omnes Epistolas illas reiiciant.

Jesuita: Cur Præn. Dominus non allegavit HERMETEM?

Lubie.: Hermes vir fuit Apostolicus, qui tam crasse, ut et Clemens Rom. errare, ut Arianismi [831] semen spargeret, non potuit. Sed et liber ille dubius est.

Jesuita iterum excusare Veteres volebat. Lubien. autem postulabat proferri in medium Petavii Librum, quem Jesuita ex Bibliot. Gerdorfiana mutuo acceperat, ex hoc volebat Jesuitam convincere, sed licet aliquoties eum expetuisset, tamen allatus non est.

[114] Læs: Vossii. Om Jacob Usher og Isaac Voss's udg. m. m. se forordet til Ignatius hos Migne, col. 60 f.

[115] Lakune.

[116] Andreas Rivetus: CRITICI SACRI SPECIMEN. HOC EST CENSURÆ DOCTORUM TAM EX ORTHODOXIS QUAM EX PONTIFICIIS, IN SCRIPTA QUÆ PATRIBUS PLERISQUE PRISCORUM & PURIORUM SEGULORUM, VEL AFFINXIT INCOGITANTIA, VEL SUPPOSUIT IMPOSTURA. Epistola dedicatoria er dateret 1612. Liber II capp. 1-3 handler om Ignatius.

Jesuita: Scimus sine Petavio, ORIGENEM Ario prælusisse, sed et ab Ecclesia damnatum esse. Tum et TERTULLIANUM quædam incommode protulisse.

Lub.: Non solus ORIGENES hac invidia gravandus. TERTULLIANI sententiam Petavio Ariana hæresi peiorem iudicat.

Jesu.: Adduxitne Præno. D. CLEMENTEM ALEXANDRINUM. Is enim multis de S. Trin. scripsit.

Lub.: Perlegit Rev. Vestra eius testimonia a me conscripta, quæ in tantum Arianis favent, ut eius scripta ab Arianis corrupta Vestri iudicent.

Jesu.: Quid h. e. si hic vel ille Patrum incommode quid scribat & erret? Sed reliqui orthodoxi.

Lub.: Atque ego in rem meam omnes fere allegavi, quæ fidem obtinent.

Jesuita: Non adduxit Prænobil. Dominus HERMETEM, IGNATIUM, ATHENAGORAM, et alios.

Lub.: Hermetis & Ignatii Scripta sunt dubia, Ita & Athenagoræ.

Hinc D. Legatus Cæs. ut et Jesuita conabantur excusare Veteres, & iudicium Petavii de illis.

Lub. vero iterum adferri Petavium postulavit sed frustra.

Jesu.: Non est de Ecclesiæ Catholicæ sensu ex aliquot Patribus iudicandum.

Lubie.: Ni fallor Petavio omnes Antenicænos in cathalogo Arianzantium ponit. Statuit enim sententiam eorum hanc fuisse, Quod Filius ævo, dignitate & potestate etiam ante Incarnationem fuerit Patre minor & inferior.

D. Legat.: Non memini me hoc legisse.

Lubien.: Non aliter se res habet.

Jesuita: Et si aliquot Patres de Filio Dei erraverint, non erraverunt CONCILIA, non erravit tota ecclesia. Concilium Antioch. duplex tertio seculo contra Pau. Samosath. decernit, Christum esse Deum ex Patre ante secula genitum. At v. illi Patres asserunt, se Fidem a Maioribus acceptam tradere.

Lub.: Atq. ego illos Patres Antioch. in contrarium allegavi, & adscripsi eos negasse Filii Homousiam.

Jesu.: Hoc testimonium mihi notabo, & an ita se habeat videbo. Sed video, Prænob. D. dicta Patrum sinistre explicare, ut cum allegat verba IRENÆI quod unus sit Deus solus Pater &c atque ille clare docet Filium esse unum cum Patre Deum, eadem est mens IUSTINI & aliorum.

Lub.: Merito illa verba Irenæi protuli, quia aperte docent SOLUM PATREM ESSE DEUM ILLUM UNUM CREATOREM, sicut solus Pater sit. Filium quidem ante secula Deum fuisse docet, sed tamen eum dignitate & potestate, imo & ævo minorem esse Patre fateatur. Quod et Petavius in eo notat.

D. Legatus: Videnda essent verba IRENÆI.

Lubie.: JUSTINUS autem in Dial. Triph. docet, Filium esse alium a Patre Deum.

Jesuita: Vere, quia personis distinguuntur.

Lub. Atqui ille docet Filium esse alium numero Deum.

Jesuita: Alium numero id est persona.

Lub.: Imo alium essentia. Certe Rev. Vra nunquam concedet Filium esse alium numero Deum a Patre, quia credit esse unum numero Deum cum Patre. Ita R. Vra Justino contradicit.

Jesuita hic Justinum librum postulavit, quem Bibliotecarius Regius Lubienicio in manus tradidit. Is autem cum non esset in illo Exemplari versatus, locum illum qui tamen certe ibi habebatur, e vestigio non invenit, sed sensim in illa verba incidit: »Non erit unquam alius Deus, neque fuit [832] in Seculo, præter factorem & ordinatorem hujus universi, nec alium nostrum alium vestrum existimamus Deum esse« [117], dixitque Justinum ibi demonstrare convenientiam quidem Judæorum & Christianorum in eo, quod diderent [118] in unum eundemque ISRAELIS DEUM, differamus autem quod illi negent Jes. Christum Fil. Dei.

D. Legatus Justinum a D. Lub. accepit et ad S. R. Mtem conversus: Necessè foret, inquit, Scripta istorum Patrum evolvi et expendi, ut de tota hac re judicemus. Hactenus enim nihil probatum est.

Lubien. conditionem accepit et iterum Petavium requisivit.

Jesu. impetrata venia a S. R. M. aggressus est refutare explicationem Lubie. de loco Joh. 1 v. 1 ante octiduum allatam.

Lubien. econtra suam explicationem defendebat probans in Evangelio Joannis de principio evangelii (ut et in. Mat. Cap. 1 v. 1 & alibi), non de principio Mosaico, et quia de principio agatur, non de æternitate, quæ principium & finem excludat agi.

Jesuita iterum ad Patres conversus, constat, ait, ex IRENÆO et aliis patribus S. Joannem scripsisse evanielium contra Cerinthum & Ebionem, qui Divinitatem Christi negaverant adeoque non satis rati de S. Evanielista, adversarios ursisset, si in principio Evanielii verbum

[117] PATROLOGIA GRÆCA VI, col. 498.

[118] Læs: crederent.

fuisse intellexisset, saltem hic principium vet. creationis intelligendum est, quod concessit Arius, qui plus quam Socinus tribuit Christo Dno. Agnovit enim Eum fuisse Deum ante secula, saltem excellentem quando creaturam, creationis ministrum, postea incarnaturum.

Lubie.: Per me licet ut Rev. Vra hoc modo ista Joh. verba explicat. Nam dato non concessio [119] Principium hic vet. creationis intelligi, nondum Re. Vra id quod intendit, probaret. Sciendum enim est, quod inter meam & R. V. sententiam medium est dogma Arii, qui quia nolebat cum veritate hæc verba de principio evanielii, sive novæ creationis intelligere, ideo ea de principio mundi intellexit, & Filium esse creatum ex nihilo, ut et omnia alia, dixit, ad quod probandum, & hoc Joh. loco, & illo Pauli Apli, »qui est Primogenitus omnis creaturæ« cum primis usus est. Ergo si R. V. nolit hic mecum principium Evanielii intelligere, principium mundi cum Ario intelligat necesse est. Ulterius hinc non procedet.

Hinc Jesuitam succumbentem M. BREMER fulcire volens, Merito, inquit, Romanus Pater Locum hunc Jo. 1 pro probanda Filii Dei Divinitate attulit, manifeste enim eam docet, et quidem aliquot argumentis. Dicit enim IN PRINCIPIO FUISSE VERBUM i. d. [120] jam tum fuisse, cum cuncta in principio crearentur, et fuisse illud apud Deum et Deum fuisse illud verbum, de quo postea dicitur: »Verbum caro factum est.«

Subridente S. Rege, et ad responsum invitanti Respondit Lubienicius: Ne Hercules contra duos, multo minus contra tres. Habeo alium antagonistam. Nec meum est in hoc rerum mearum statu præsertim nunc congrredi cum R. D. concionatore Aulico S. R. M. Vræ.

Ergo Jesuita prosequitur suas obiectiones: Verbum Dei vocari DEUM, sed & alibi et quidem subjective, et cum articulo vocari DEUM, ut Act. 20, 28: »Pascite gregem Dei quem redemit Sanguine suo.«

Lubien.: Notum est quomodo nostrates ad hæc verba respondeant. Id repetere ne nova controversiæ enascatur occasio non judico necessarium esse. Satis est quod Christum confiteantur esse Deum, ut Filium a dextra Patris regnantem.

Jesuita: Sed quo sensu Filium esse Deum dicitis? De sensu tota quæstio est.

Lubien.: Sensu Scripturæ quæ dicit: »Unxit te, o Deus, Deus tuus.«

Jesu.: Sed tamen Deus est factus.

[119] læs: concessu.

[120] i. d. = id est.

Lubien.: Fecit eum Deus Dominum & Christum, inquit Scr. Et ante octiduum probavi R. Vræ Patres docuisse, Filium esse Deum factum.

Jesuita: Dixit quidem P. D., sed non probavit.

Lub.: Satis probavi, quoniam protuli testimonium Maldonati [121] qui in Math. 12 ait: »Nam inter omnes homines illum assumpsit (loquor enim veterum Theologorum more) et DEUM fecit.«

[833] Jesuita: Hoc verum est quod Deus Hominem fecerit Deum.

Lub.: Hoc nobis sufficit, id enim ipsum profitemur & propugnamus.

Jesu.: Sed in Christo nil nisi humanam naturam spectatis, et purum hominem fuisse opinamini.

Lubie.: Nequaquam. Iniuria nobis fit grandis, si quis hoc de nobis dicat. Nam credimus Christum ab ipso conceptionis momento Spiritus S. unicum FILIUM DEI singularissimum & excellentissimum fuisse.

Jesu.: Sed non ipsum Deum.

Lubienie.: Imo & Deum, sed a Deo suo unctum præ consortibus suis, sive illis, qui etiam Dii vocantur.

Jesuita: Vocantur quidem Dii, sed non absolute ut Christus, sed potius cum adjunctione, ut Deus Aronis, Deus Pharaonis.

Lubien.: Imo absolute vocantur Dii, et quidem ab ipso Deo: »Ego dixi Vos Dii estis [122].«

Jesuita: Sed tamen analogice tantum Dii vocantur, & certo respectu, sive per quendam dicendi modum.

Lubien.: Certe vocantur non tantum Dii et Angeli, et Reges ac Summi Judices, sed et sunt Dii, et quidem sunt Dii suo modo veri, quia ut vicarii Dei communicatam a Deo potestatem obtinent, & non frustra uti Scriptu: ait gladium tenent.

Hæc satis pathetice et cum zelo quodam Lubieniecius dixit cum applausu Ser. Regis ac totius auditorii. Parum aberat quin diceret Reges tales esse Deos, ut eos nec hæreseos, nec ullo alio respectu occidere liceat. Dixit enim: tales sunt isti Dii, ut Deus eorum respectu altissimus sive summus & Deus Deorum (utique non falsorum, sed verorum suo modo) dicatur.

Jesuita: Si itaque Christus est Deus & quidem verus, ut Prænob. D. dicit, cur igitur confiteri nolunt cum Symb. Nicæno: FILIUM ESSE DEUM DE DEO, LUMEN DE LUMINE.

Lubie.: Hoc quidem non adversatur sententiæ nostræ, sed malumus

[121] Se anm. [24].

[122] Joh. 10,34.

cum Scriptura loqui: CHRISTUM ESSE DEUM, A DEO SUO UNCTUM PRÆ CONSORTIBUS SUIS.

Dehinc multis actum est de Symbolo Nicæno quod illa verba »ante omnia secula« ei primitus inserta non fuerint, quod in eo de Spu. San. nil definitum fuerit. Tum & de Sp. S. quod nec scriptores sacri nec trium amplius seculorum Patres eum vocare Deum ausi fuerint, quæ hic non repeto quia de his in secundo colloquio actum est.

Studio autem Lubieniecus multa horum repetiit, quia tunc multi aderant, qui secundo colloquio non interfuerant. Cum hic non leviter Jesuita urgeretur, ideo ad quæstiunculas captiosas reversus est: Dubio procul, inquit, credit Præn. D. angelos ut creaturas Dei, seipsos intelligere?

Lub. respondit quod sic.

Tum Jesu.: Si itaque angelus seipsum intelligit, quomodo, quæso, seipsum intelligit?

Lub.: Ego inter angelos non fui, et nec linguam angelicam, nec mysterium hoc in Scripturis revelatum habeo. Proinde quomodo angelus seipsum intelligat, enarrare non possum, nec volo, nec debeo.

Jesu.: Si intelligit seipsum, opus est ut imaginem sui videat, eamque semper intueatur, quia semper se ipsum intelligat. Intellectus enim sive intellectio sui ipsius in imaginem sui ipsius, velut in suum objectum fertur. Nempe seipsum intelligens concipit in mente imaginem sui. Et quia angelus spiritus perfectus, opus est, ut et perfecte se ipsum intelligat, & perfectam sui imaginem mente concipiat. Quodsi angelus seipsum ita intelligit, ut perfectam sui imaginem concipiat, multo magis id verum est de ipso DEO. Qui quia est Ens perfectissimum dubio procul perfectissimam sui ipsius imaginem concipit, et quia absolute est perfectus, necessum est, ut credamus, eam perfectissimam illam sui ipsius imaginem mente ab æterno concepisse et generasse. Et hoc est Verbum illud prolis [123] paternæ mentis, sive Filius ex essentia Patris ab æterno generatus. Nunquam enim otiosus est Deus, sed semper seipsum intelligit, seipsum intuetur, semper perfectissimam sui ipsius imaginem concipit & generat, quæ demum cum DEO per amorem juncta spirationem producit, et hæc sunt tres illæ unius numero Divinitatis personæ: PATER, FILIUS & SPIRITUS S.

[834] Postquam hæc et multa alia his similia per horam quadrantem Jesuita disseruisset, Lubieniecus patienter his omnibus exauditis rogavit: Jamne Re. Vra suum discursum perfecit? Cum is annuisset,

[123] læs: proles.

tum Lubienie.: Rev. Vra, inquit, satis copiose edisseruit nobis ineffabilia & incomprehensibilia mysteria, quomodo & angelus & DEUS seipsum intelligat, quomodo imaginem sui ipsius concipiat &c. ac si Re. Ve. coelestium consortio unquam interfuisset, et ipsam DEI mentem ac essentiam penetrasset. Ad ista quid ego respondeam, quid ex Scripturis didici, »nos in hac vita tantum ex parte cognoscere & videre tanquam per speculum in ænigmate« [124] et debere nos sapere ad sobrietatem et »non sapere supra id quod scriptum est« [125], et scrutatorem Mttis opprimi a gloria. Certe Paulus Apostolus qui Div. sapientiam in tertio coelo didicit, hæc mysteria nobis non revelavit, sed solum modo expresse Scriptum reliquit: »Unus est Deus Pater, & unus Dominus Jesus Christus, Unus Deus, Unus & Mediator Dei & hominum, Homo Christus Jesus, et quæ sunt alia quæ aperte docent Jesum Christum esse a Deo & Patre resuscitatum, superexaltatum Judicem vivorum & mortuorum constitutum.« Ultra hæc sapere nec possum, nec volo, nec debeo.

Jesui.: Præ N. Dnus non vult mihi directe respondere ad meas quæstiones.

Lub.: Satis respondeo, sed ex Scriptura. Hac me contra captiosas quæstiones munio.

Jesui.: Quæstiones quas propono, captiosæ non sunt, at alia nuda Scripturæ male intellecta verba, quæ Præ N. D. adferre solet »Unus Deus Pater, Unus Dnus Jes. Christus« totum fidei mysterium non explicant, nisi Patrum explicatio addatur: »Tres esse distinctas Unius numero Dei personas.«

Lub.: Hoc quod ego dico expresse legitur in Scrip. Hoc quod R. V. adfert, nusquam legitur in Scrip. Ideo etiam urgere solent Theologi vestri contra Evanielicos, dogma de Trinitate sine traditionibus & Ecclesiæ autoritate probari non posse.

Jesuita: Et nos catholici et evanielici Augustanæ confessionis & reformati & tota Ecclesia græca, Æthiopica & aliæ Christianorum Ecclesiæ in S. Trin. credimus, vos autem soli hanc fidem rejicitis.

Lubie.: Nos satis habemus proponere fidem, quæ vere est Catholica in quam baptizantur omnes Christiani eamque approbant. Et cum alias Christiani tot dissidiis inter se, etiam de hoc ipso S. Trinitatis dogmate committantur. In nostra Fide velut in medio omnes conveniunt, non secus ac variarum nationum mercatores in hanc Byrsam

[124] 1 Kor. 13,12.

[125] 1 Kor. 4,6.

Hafniensem, vel in illam Amsterodamensem, vel in aliam aliquam conveniunt.

Jesui.: Hoc vero est quod nemo nostrorum Præn. Dno concesserit, quia nos omnes unanimiter confitentur S. Trinitat.

Lub.: Scio inter ipsos Ecclæ Rom. theologos tot & tantas de hoc dogmate reperiri controversias, ut et inter alios eius sectatores. Quod si hic adesset Catholico Rom. & Græcus & Evanielicus Aug. confessionis & Reformatæ & Anabaptista & Arminianus, vel alteri alicui sententiæ quæ Christum profitetur, addictus, ego autem meam de Fide sententiam proponerem, unusquisque eam admitteret & approbaret, est enim sola Catholica, prout scilicet in Symbolo Apostolico traditur.

Jesuita: Non est in verbis, sed in sensu hæresis sita, ut docet Ecclesia.

Lub.: Verba clara quæ non possunt aliter intelligi, nisi ut naturaliter in se significant naturale & genuinum sensum unicuique sobria ratione prædito suppeditant. Tales sunt articuli Symboli: »Unum esse Deum Patrem omnipotentem Creatorem Coeli & Terræ, Filium eius unigenitum esse Jesum Christum Dominum nostrum &c.«.

Jesui.: Dixi antea particulam copulativam et complecti mysterium Fidei, quod & Filius Dei sit Deus ille Creator Coeli & Terræ, æque ut Pater.

[835] Lub.: Ego V. dixi, hoc esse milium terebrare [126] & in scirpo nodum quærere [127], dum in una vocula mysterium creditu ad salutem necessarium collocatur, quod clarissimis Scripturæ verbis probandum est.

Jesui.: Quod catholici docent de hoc mysterio, hoc omnes Christiani docent, vobis solis exceptis, et cui potius hic credat homo indifferens? Nobisne omnibus an vero vobis pauculis.

Lub.: Si externis rebus certandum est, nos causa cadimus. His porro quibus religio superior est, ego dicere nolo, sed rem esse explicatu non video, facilem video [128].

Jesui.: Externa non urgeo, sed dico inconveniens fore, si quis discipulorum velit in schola contradicere magistro. Atque hoc fecit SOCI-NUS, qui tot ecclesiis contradicere ausus est.

Lub.: Discipulus qui ad rectæ rationis usum & justam perfectionem pervenit, non raro superat magistrum, & merito ei opponere se po-

[126] d. v. s.: »at lede efter en nål i en høstak«. Oplysning om, at milium terebrare er et ordsprog, som findes i Erasmus' »Adagia«, skylder jeg ordsprogsforskeren cand. mag. Iver Kjær.

[127] d. v. s.: at søge vanskeligheder, hvor ingen er. (Terents, Andria, I, 941).

[128] lakune. Teksten korruperet.

test, si magister aperte falsa ei obtrudere velit. Præterea nos confessionem nostram proponendo nihil negamus, sed tamen fidei caput aperte negare Re. Vra non potest, sed tamen dicit & docet, »Unus est Deus Pater, Filius et Spus S.« Sed quod nos ponimus expresse ponitur in Scriptura. Jam si id quod communis fert de S. Trinitate sententia, nostram sententiam æquare, vel supplere, et illustrare debet, opus est, ut vel R. Vra, vel R. D. M. Bremerus indigetabat [129] mihi afferat verba Scrip. in quibus expresse legatur: »UNUS EST DEUS PATER, FILIUS & SPIR. S.«

Responsonem Jesuitæ præoccupavit M. Bremerus: Et ego, inquit, nolo cum Nobilissimo Domino agere, quia argumentum meum rasumere, et ad illud respondere noluit.

Lub.: Merito id feci, alioquin contra rationes status mei fecissem. Nam nec cum R. Patre congressus fuisset, nisi S. R. Mattis mandatum accessisset.

Jesuita: Manet igitur, quod non credatis, tres esse unius Dei personas.

Lubie.: Manet immobile, quod credimus: Unum esse Deum Patrem. Qui vult de nostra confessione recte judicare, non ea consideranda sibi sumat, quæ non credimus, sed ea quæ credimus.

Dum ita Lubieniecus cum Jesuita certat, M. Bremerus erupit in subsidium Jesuitæ, et objicit: dici in Scripturis PATREM, FILIUM & SPUM S. ESSE UNUM.

Tum Lubien. ad eum conversus: Miror, inquit, quod R. Vra locum illum 1. Joh. 5, 7: »Tres sunt qui testantur in Coelo &c.« alleget. Nam LUTHERUS [130] hunc locum ut supposititium olim reiecit, et collega eius D. BUGENHAGIUS (qui superiori seculo vestram [131] inunxit, & Academiam reformavit) Comment. in Joh. 3 [132] validis rationibus probat hunc locum esse textui insertum, utique hæc verba non habentur in antiquissimis Græcis exemplaribus, nec in Syriaca versione ut nec in Arabica, Æthiopica & Dalmatica, nec ulla Biblia Latina hunc locum legerunt, ne ullus Patrum etiam qui de Trinitate tot libros scripserunt eum legit vel allegavit, ad usque Hieronymum, ut taceam alias rationes quæ evincant hunc locum esse supposititium.

[129] læs: indigetet et. Indigeto her i betyd.: citere, fremsføre.

[130] W. A. Deutsche Bibel VII, 339. Det drejer sig her om det såkaldte »Comma Johanneum«.

[131] Indføj: Regiam Maiestatem (nemlig Christian III den 12. august 1537).

[132] Iflg. Moller, Cimbria Literata, tom. III. har Bugenhagen i 1546 i Wittenberg udg. »Annotationes in Johannem Evangelistam«. Denne bog har jeg imidlertid ikke kunnet fremskaffe, hvorfor jeg ikke kan citere fra den.

Ad ista Magis. Bremerus ne q [133] quidem. Nam & S. R. M. rationes Lubienecii validas videns M. Bremero iterum atq. iterum silentii mandatum dedit his verbis: »Si tacuisses Philosophus mansisses [134].« Itaque et ille conticuit & Jesuita deficere visus est.

Sed subvenit ei D. Legatus iterum, et ad Lubienecium conversus: Audivi, inquit, G. D. Vram allegare verba illa: »Unxit te DEUS tuus præ partibus tuis [135].« Velim nunc scire quid intelligat per illos participes.

Lubien.: Intelligo Summas potestates, inter angelos & homines qui Dii vocantur, Christus autem eorum respectu REX REGUM & DOMINUS DOMINANTIUM appellatur.

[836] D. Legatus: Itaque G. D. Vra Christum in ordine horum Deum ponit quamvis iis sublimiorem.

Lubien.: Ipse Christus ab hominum Deorum exemplo Divinitatem suam probat Joh. 10.

D. Legat.: Igitur Christus est creatura.

Lubienecius: Est PRINCIPIUM CREATURÆ DEI, PRIMOGENITUS UNIVERSÆ CREATURÆ, PRIMOGENITUS MORTUORUM, ut Scriptura loqui solet, atque hoc nullus Christianorum negare potest, ut nec alia Fidei nostræ capita, quæ clarissimis Scripturæ verbis concepta multum præponderant in bilance, prout Excell. Vræ ante octiduum demonstravi.

D. Legatus: Nihil habetis, quod non et nos habemus.

Lub.: Demonstravi meam lancem præponderare.

D. Leg.: Existimo nihil a G. D. et lanci impositum quod non & a me etiam impositum fuerit.

Lub.: Reassumamus si placet hanc bilancem.

D. Legat.: D. V. posuit supra lancem suam SYMB. APOSTOLICUM et ORATIONEM DOMINICAM imo IPSAM SCRIPTURAM. Nos id ipsum supra lancem nostram ponimus. Ergo D. V. nil habet supra nos. Agitur v. [136] de sensu vero.

Lubie.: Paulo aliter tunc, Excel. Dne, egimus. Ita nempe ego imponebam lanci meæ: »Unum esse Deum, Unum esse Patrem, Unius istius Dei Filium unigenitum &c.« Ex. Vra hæc eadem lanci subimposuit, quia noverat ista ad literam in Scrip. legi, sed nolebat Ex. Vra confessionis suæ membra integra apponere, scil.: »Deum esse Trinum,

[133] Utydeligt. Formodentlig skal læses: quievit.

[134] Job. 13,5. Prov. 17,28.

[135] Ps. 44 (45) v. 6.

[136] d.e.: videtur eller videlicet.

sive Deum esse unum essentia trinum personis, Unum esse Deum Patrem, Filium & Spum S., Filium esse eundem numero cum Patre Deum.«

D. Legat.: Dixi D. V. non debere esse sollicitam de istis quæ nos lanci nostræ imponamus. Nam quanto hæc fuerit pauciora, tanto illa erit levior.

Lubien.: Observanda hic est & Arithmetica & Geometrica proportio.

D. Legat.: Placet nunc terminis Philosophiæ quos antea & ipse adhibere, & in R. Patre tolerare noluit.

Lub.: Possum etiam illis abstinere, ita ut dicam me esse causa superiorem. Quia attuli Fidei meæ momenta eaque lanci meæ imposui. Excel. vero Vestram non prodidisse integram suam confessionem, sed ea tamen lanci suæ appendisse, quæ jam attuleram. Nam si Ex. Vra integræ fidei suæ momenta adferret manifeste appareret meam lancem præponderare, cum afferrem clarissima Scripturæ verba, qualia Ex. Vra nunquam adferre potest.

D. Legatus: Eadem attuli, quæ D. V. attulit.

Lub.: Merito quidem, quia hæc sola sunt vere Catholica, sed non attulit Ex. Vra ea quæ præterea Fidei Confessio Ecclesiæ Catholicæ Romanæ porrigit, quæ cum discrimen hæc inter nos faciant, claritate Sac. Scripturæ distinguuntur.

D. Legatus: Non sufficit hæc nude attulisse, cum de sensu non constet.

Lubien.: Sensus genuinus est præsto, si intelligantur verba Scripturæ clarissima ut in se sonant, v. g. cum in Scriptura toties legimus: »UNUS EST DEUS, UNUS EST DEUS ISRAELIS, CREATOR OMNIUM RERUM, UNUS EST DEUS PATER.« Hæc sunt quæ totam confessionem meam de uno Deo constituunt, & lancem meam implent, eamque præponderare faciant.

D. Lega.: Hæc quidem sunt vera, sed non sufficiunt.

Lub.: Quid ni sufficiant. Toties enim in Scripturis dicuntur.

D. Lega.: Sensus eorum a Patribus petendus est.

Lub.: Etiam si omnium Patrum scripta perirent, vel a me aliisque simplicibus Christianis non legerentur, possent tamen hæc, quæ toties in S. Lit. leguntur: »UNUS EST DEUS, UNUS EST DEUS PATER«, intelligi in sensu vero & genuino qui naturali verborum perspicuitate fundatur. Sed Excel. Vra veniat ad lancem, ego lanci meæ impono, quæ toties totidem verbis, totidem syllabis, totidem literis in Scripturis dicuntur: »UNUS EST DEUS, UNUS EST DEUS IS-

RAELIS CREATOR, UNUS EST DEUS PATER«, quodsi hæc demon[837]stro ter verbi gradus in Scrip. totidem verbis totidem sillabis totidem literis dici, nisi Ex. Vra ad explicandam & confirmandam integram suam de uno Deo confessionem, quæ est TRIUNUS VEL TRINUS VEL TRINUS & UNUS, unus scil. essentia, trinus v. personis, UNUS EST DEUS ISRAELIS, CREATOR RERUM, PATER, FILIUS & SPUS. S. attulerit tria loca scripturæ quæ itidem ut illa mea, id quod Ex. Vra vult totidem verbis, totidem sillabis, totidem literis dicant. Tum Ex. Vræ lanx est levior, et causa inferior. Quodsi etiam ejusmodi tria loca attulerit, tum demum erimus pares. Sed si attulerit plura quam ego, talia inquam, qualia ego attuli, tum fatebor lancem et causam Exell. Vræ præponderare.

D. Leg.: Ecce ego adfero clarissimum locum, in quo solo vel quatuor, vel etiam plura argumenta pro sententia Catholica de æterna Divinitate Filii promuntur: »In principio erat verbum & c.«

Lubie.: Ex Vra adfert mihi locum obscurum & controversum eumque clarissimis meis locis, quæ sententiam meam clarissime proponunt, opponit.

D. Leg.: Hic etiam clarissime sententia Catholica proponitur, quod »in principio erat verbum«, quod »verbum erat Deus«, quod »omnia per ipsum facta sunt«, quod »verbum caro factum est«. Hic quatuor sunt argumenta maximi momenti, quæ Vestræ sententiæ opponimus.

Lubie.: Nostra sententia constat clarissimis Scripturæ verbis, quibus Ex. Vra opponit consequentias ex obscuris Scripturæ verbis depromptas. Hoc non est secundum æquitatem agere. Ecce rem amplius ad oculus demonstro, scribo mea majoribus literis aperte: UNUS EST DEUS, UNUS EST DEUS PATER. Hoc demonstro totidem verbis, totidem syllabis, totidem literis in Scripturis pluries scribi. Scribat Ex. Vra a sua parte totidem literis majoribus suam sententiam integram (nihil, inquam, in recessu reservando) DEUS EST TRINUS, UNUS EST DEUS PATER, FILIUS & SPIRITUS SANCTUS. Demum demonstretur totidem verbis, totidem sillabis, totidem literis in Script. dici, & quidem pluries quam mea illa. Tum agnoscam, quid et lanx et causa Ex. Vstræ præponderet. Atqui tot meis clarissimis locis Scripturæ ne unum quidem similem, Ex. Vra opponere potest, nempe quia Scriptura sibi non est contraria.

Hic cum se stringi D. Legatus videret, reassumpsit illas quæstiones, quæ in secundo colloquio agitatæ sunt: Quis judicabit hæc et non illa loca esse clarissima? Quis judicabit itidem, hunc & non illum esse ver-

borum sensum? Quomodo non potius Ecclesiae toti, quam uni alicui homini credendum? & similes, quas non repeto, attulit D. Legatus.

Itaque & Jesui. certamen reassumens gloriabatur se omnes Patres pro se habere.

Lubie.: Sed ego, inquit, pro me omnes APOSTOLOS habeo, primos illos PATRES. Nam illos Patres quos R. Vra allegat in multis errasse graviter, quin & vestrae & nostrae sententiae adversari demonstravi.

D. Lega.: Videnda sunt Patrum sententia, ibi quaerendus est sensus Scripturae, ut sufficiens Fidei confessio edatur. Generosa Dom. Vra sufficientem fidem in Symbolo Apostolico collocat, quod quidem nisi accedat Patrum explicatio consistere nequit.

Lub.: Symbolum Apostolorum libenter meritoque urgeo quia continet compendium eorum [137] doctrinae, ideo & merito pro tessera Christiani baptismi & Christianae religionis habetur. Porro explicatio eius ex ipsius, ut & Scripturae clarissimis verbis est petenda. Praestitit id feliciter Nob. Ecclesiae nostrae Theologus IONAS SCHLICHTING edita ECCLESIARUM NOSTRARUM UNUM DEUM PATREM ET FILIUM EIUS UNIGENITUM D. IESUM CHRISTUM CUM SPIRITU S. PROFITENTIUM CONFESIONE SECUNDUM ARTICULOS SIMBOLI. Haec confessio vera ab omnibus iudicatur. Sed dicitur insufficiens, nempe quod extra Scripturam in rebus Fidei sapere & post Apostolos invecta dogmata recipere nolimus.

[838] D. Lega.: Non vidi hunc librum.

Lubie.: Traductus est in plures linguas.

D. Legatus: Si sufficit FIDES SYMBOLI ad notam Christianismi, ergo si periisset tertia pars Symboli foret imperfecta fides, et tamen ad notam Christianismi sufficeret.

Lubie.: Certe Scriptura quanta est nusquam dicit credendum esse in Spiritum S., de quo credenda & confitenda in tam brevi Religionis Christianae compendio parte secunda exponuntur. Equidem & Tertullianus [138] etiam partem Symboli non ponit, et aliquando dixit: Credo Sp. Sanctum, constaret ergo Christianae Fidei Symbolum, eti-

[137] d.e.: apostolones.

[138] I Liber de Praescriptionibus cap. XIII findes en »regula fidei«, som kun omfatter to artikler. I Adversus Praxean cap. IX skriver han: »Hanc me regulam professum, qua inseparatos ab alterutro Patrem et Filium et Spiritum testor, tene ubique; et ita, quid quomodo dicatur, agnosces. Ecce enim dico alium esse Patrem, et alium Filium, et alium Spiritum.« – Om Tertullians »binitarisme« og »trinitarisme« henvises til Loofs Dogmengeschichte⁴, 157 og Harnack Dogmengesch. I⁴, 581, anm.

amsi tertia pars abesset, sic aberat illa particula: Descendit ad inferos in Symbolo Romano Aquilegiensi [139] & aliis, aberant et quædam voces, quæ tandem receptæ sunt, & tamen sufficiebat Symboli professio ad notam Christianismi.

D. Legat.: Symbolum nihil habet de Articulo Justificationis.

Lubie.: Satis est quod nominet Remissionem Peccatorum, quæ fit dum credentibus in Christum Deus reputat Justitiam suam, eosque justificat.

D. Leg.: Nihil et habet de Baptismo.

Lub.: Quia est inprimis baptismi symbolum, ipsaque tessera. Præterea nominat SS communionem in qua merito includitur Baptismus, qui pertinet ad hæc quæ Sancti inter se communia habent.

D. Leg.: Sed expresse de Sacramento non habet.

Lub.: Habet quantum satis est ad notam Christianismi quia Baptismus implicite continet in Articulo de SS Communione.

D. Legatus: Nihil etiam habet de Sacramento Corporis seu Eucharistia.

Lub.: Hæc est præcipua Communionis SS pars, ut sancti sive fideles probati de uno Sacro Pane edant, & de uno S. calice bibant in memoriam fracti Corporis Christi, & effusi eius Sanguinis tamquam membra unius corporis.

D. Legatus: Hæc non possunt constare nisi explicatio ecclesiæ accedat. Nam unde G. Dn. Vestra scit, hoc Symbolum esse Apostolorum?

Lub.: Non credo esse Symbolum Apostolorum, sed tamen credo esse Apostolicum Symbolum, quia compendium Fidei eorum continet.

Jesuita: Consentiant SS Patres quod Apostoli illud composuerint.

Lub.: Solvit hanc sententiam Vossius [140] ex Scriptura & Antiquitate.

Iesuita: Unde vero scit Prænobilis D. hoc symbolum esse apostolicum?

Lubien.: Quia video illud conforme esse Doctrinæ Apostolicæ.

Iesu.: Sed unde scit hanc Scripturam esse Scripturam Sacram? Et quis hoc docuit?

Lubien: Ipse Deus nam de temporibus Evanielii prædictum est: »Et erunt omnes edocti a DEO.«

[139] PATROLOGIA LATINA XXI, 335 ff. viser, at »Descendit« ikke mangler i det aquilejensiske symbol. Jf. Hauck, Realencykl. I, 761.

[140] Gerardi Ioannis Vossii DISSERTATIONES TRES DE TRIBUS SYMBOLIS, APOSTOLICO, ATHANASIANO ET CONSTANTINOPOLITANO, Amsterdam 1642. – Dissertatio prima s. 1–36 handler om Apostolicum.

Iesu.: Atque Scripturam habet ab Ecclesia.

Lubien.: Sive eam habeam ab alio aliquo [141] emptam & mihi venditam, sive habeam ab alio aliquo, sufficit quod sciam & credam hanc Scripturam Divinam, quia tractat Divina, & plane Divino modo.

Iesuita: Habet eam tamen per Ecclesiam, ut per canalem.

Lub.: Per Ecclesiam, sed non Romanam solam, verum per Ecclesiam Græcam & Æthiopicam. Dixit Rev. Vra: »Tamquam per canalem.« Recte, sed si canalis aquam ducens deficiat, nonne ad fontem decurritur (ut alicubi ait Cyprianus) et vetus est dictum [142]: »Dulcius (addo & tutius) de ipso fonte bibuntur aquæ.«

[839] Iesuita: Scripturam habemus per Ecclesiam. Ergo & sensum eius. Alioqui nec de Scripturæ autoritate, nec de eius sensu constaret.

Lubie.: Scrip. Divinæ, et gentilium testimonia & omnium nationum consensus, & internæ notæ autoritatem conciliant. Ergo non amplius est disputandum de eo, unde constat, Scripturam esse Divinæ autoritatis. Intercessit tot populorum consensus, hæc & non illa scripta esse scripta Platonis, Ciceronis et Virgilii, quanto magis credendum consensui Catholico de Scripturis S. quas singularis Div. providentia conservavit. Augustinus [143] eas communes vestes (scilicet sibi & Arianis) appellat, & vult ut res cum re, ratio cum ratione, remoto certet Conciliorum præjudicio.

Iesuita: Ergo sine consensu Ecclesiæ Auctoritas Scripturæ constare non potest.

Lubien.: Divinæ gratiæ & providentiæ id in solidumtribuendum est. Deus mihi & aliis dedit rectam rationem, per cuius usum constat mihi & aliis quæ scripturæ sint Divinæ ab omnibus Christianorum Ecclesiis receptæ, & quid a Deo concessum esse, quod probare potest? Vox Divina est: »Omnia probate, quod bonum est, tenete [144].« »Probate Spiritus, an ex Deo sint« [145], et de Boreensibus Fidelibus [146] legimus quod quotidie scrutati sint Scripturas, an ita se habeant.

[141] Lakune?

[142] Omtalen af Cyprian må være en fejltagelse, for når denne kirkefader skriver om »fons«, er det dåben han tænker på, og det vil sige *kirken*s dåb. – Ovid, Ex Ponto III, V, 18: »Gratius ex ipso fonte bibuntur aquæ.«

[143] Jeg har ikke kunnet efterspore et sådant citat hos Augustin.

[144] 1. Tess. 5,21.

[145] 1. Joh. 4,1.

[146] Her er tænkt på *boreelisterne*, tilhængere af den nederlandske præst Adam Boreel (1603–66). Se Kirkeleksikon for Norden I, 366 og Hauck, Realencyklopædie für prot. Theologie und Kirche III, 325.

Cum ita urgeretur Iesuita ex Scripturis, convertebat se ad Patres, & afferebat quædam testimonia ex Homilia quadam Origenis in Exodum, et Libro Basilii de Spiritu S.

Sed Lubieniecus regerebat, hos libros non esse Origenis, nec Basilii. Quod cum miraretur Jesuita, Lubieniecus provocabat ad censuram vivorum doctorum, et urgebat tutissimum esse inhærere perspicuitati Scripturæ S.

Tum Jesuita: S. Petrus in epistola sua scribit [147]: »Esse quædam in Epistolis Pauli difficilia intellectu, quæ indocti & instabiles depravant, sicut & cæteras Scripturas ad suam ipsorum perditionem.« Ergo sensus Scripturæ ab Ecclesia sumatur.

Lubien.: Hoc semper dixi: Occurrere quædam in Scripturis difficilia intellectu, sed & probavi, hæc esse explicanda per loca clariora & faciliora. Dico autem & difficilia illa loca a simplicibus tangi non debere, isti enim satis habere debent in locis clarioribus, quibus omnia creditu ad salutem necessaria contineri, etiam antiqui Patres dixere. Ideo & Apostolus ait: indoctos homines depravasse illas difficiliore Scripturas, quod tetigerint temerarie ea, quæ non erant tangenda indoctis quidem & non confirmatis in Fide quæ in clarissimis Scripturæ Oraculis fundata est. [148].

D. Legatus: Identidem G. D. Vra ad Scripturam Sacram provocat, cum tamen non possit esse illi certum Scri. S. esse, & esse Divinam, & hanc vero non illam esse, nisi autoritas Ecclesiæ accesserit.

Lubieniecus: Gratias ago Deo quod me docuerit, quæ sit eius Scriptura, quæ vero non.

D. Lega.: Sed quomodo docuit, nisi per Ecclesiam?

Lubien.: Dedit mihi Deus in hanc rem & universalis Ecclæ consensus & ipsorum infidelium testimonia, et sanam rationem, quam dum dico donum Dei dico rationem enim non ego commentus sum, vel feci, sed a Deo accepi, ut recte de rebus iudicare possim.

D. Legatus: Multi olim libri venditabantur tamquam sacri & divini, qui tamen ab Ecclesia reiecti sunt.

Lubie.: Merito, quia non conveniebant cum Regula veritatis. Itaque hac in re sequor rectum Ecclesiæ iudicium.

[840] D. Leg.: Sequatur ergo & in reliquis. Nam multi adhuc lib. apocryphi sunt, de quorum autoritate dubitatur & disputatur.

[147] 2 Pt. 3,16.

[148] På dette sted findes med anden håndskrift indføjet ordene: deest sensus.

Lubie.: Plures sunt quorum autoritas canonica extra omnem controversiam est, hi mihi sufficiunt ad salutem, reliquos recipio, in quantum cum his indubitatis concordant.

Atque hæc ita agitata fuere & quidem sero iam vespere. Cum vero ut antea Jesuitam deficientibus rationibus, saltem eo quid dicere deberet deliberante, silentium fieret, ita ut tunc omnes conticuissent, antequam vel Jesuita, vel D. Legatus quicquam proferret, prior sermonem occupavit Illustrissimus Dnus Archidapi. Rgi [149]: »Et satis«, inquit, »adhuc variis de rebus actum est, sed nulla video argumenta, nullos syllogismos.« Tum Lubieniecicus: »Thesis mea«, inquit, »est in medio, contra omnes argumentorum ictus parata.«

Sed nullus aderat opponentium. Ita exinde discessum est. Lubieniecium D. Legatus humanissime dimisit, et cum se excusaret, Lubieniecicus: »Injuriam G. D. Vra mihi facit, quod hac excusatione utatur. Spero & opto, quod de istis rebus amplius conferemus.«

Intra aliquot dehinc dies cum convivio exciperet quosdam dominos senatores, mentionem injecit illius colloquii & inter alia dixit: »Ille Dnus supra morem & genium Nobilitatis Polonæ operam dedit literis. Et nollem Patri Mulmanno auctor esse, ut cum eo ex Scriptura S. congregaretur. Sed si ex Patribus, credo hunc superiorem evasurum.«

Hæc Illustrissimus D. OTTO KRAGE, qui illi convivio interfuit, Lubieniecicio retulit, ut & Sereniss. Regem judicium suum de illo colloquio in partem Lubieniecii inclinasse quod et Magn. D. ANNIBAL SEESTEDT, Regni Thesaurarius post aliquot dies retulit, ut et Excellentissimus D. PET. VOGELSANG [150], Legatus Batavicus. Certe Illustrissimus Dominus OTTO KRAGE [151] multis postea cum Lubieniecicio egit de illo loco Joh. 1, tum de illo Hebr. 1 (ubi Lutherum male vertisse: »dein Stuhl wert von Ewigkeit«, cum debeat verti: »in Ewigkeit der Ewigkeit« ille probaret). Tum & de aliis Fidei Articulis conferebat.

[149] archidapifer, d.e. ærkebiskop, nemlig Hans Svane.

[150] født i Amsterdam. Død 1663. Gesandt i København fra 12.5.1659 til 1661. Oplysningerne om Peter Vogelsang skylder jeg Rigsarkivet.

[151] Om rigsråd Otte Krag citerer Bøggild Andersen i Dansk Biografisk Leksikon en udtalelse af den spanske gesandt i København, Rebolledo, der betegner Krag som »et levende bibliotek af teologiske stridsskrifter.«

Om Burchard Adam Sellius

Af Vello Helk

I *Kirkehistoriske Samlinger* 1969 har Mads Østerby givet en interessant skildring om en sønderjysk historieskriver i Rusland. På grundlag af hidtil lidet kendte russiske kilder er det lykkedes forfatteren at finde frem til en række ukendte enkeltheder om denne mand fra Tønder, som Østerby uden nærmere begrundelse kalder *Adam Burchard Sellius*, men som ellers er kendt under navnet *Burchard Adam Sellius*, det navn, han fik ved dåben, ikke den sidste søndag i maj (28/5), men allerede den 22. maj 1707. Det er nemlig undgået Østerbys opmærksomhed, at der allerede eksisterer en biografi over Sellius med mange enkeltheder om hans familie, barndom, studier og endog om opholdet i Rusland. Disse oplysninger er samlet af *Ludwig Andresen* og offentliggjort for første gang i *Nordschleswigsche Zeitung* i juli 1935, året efter tillige i *Heimatblätter aus Nordschleswig*. Hans artikel supplerer på mange punkter Østerbys biografi. En anden vigtig kilde er den stambog, som Sellius anlagde under sine studier i Leipzig, og som fulgte ham adskillige år derefter under hans ophold hjemme og studier i Kiel. Denne stambog findes på Det kgl. Bibliotek i København [1]. På dette grundlag er det muligt at få et bedre indblik i Sellius' liv før hans afrejse til Rusland.

Heller ikke Ludwig Andresen har været i stand til at finde oplysninger om Sellius' faders fødested, men han formoder, at der består en slægtskabsforbindelse mellem ham og kantoren *Thomas Sellius* i Hamburg (1599–1663), der var født i Zörbitz i Sachsen. Moderen var *Marie Elisabeth*, en datter af rådmand *Burchard Giese* i Tønder. Hun havde før været gift med *Claus Langheim*, der døde i marts

[1] NKS 396f,8°. Ejeren kalder sig på titelbladet »Burchardus Adamus Sellius Tundero-Scleswico Holsatus«. Nærværende supplement er hovedsagelig baseret på L. Andresens biografi af Sellius og den nævnte stambog. Oplysningen om Sellius' dåb er kontrolleret efter kirkebogsfilmen i Rigsarkivet. Ludwig Andresens efterladte samlinger i Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig, synes ikke at indeholde supplerende materiale.

1705. Det nye giftermål må have fulgt ikke længe efter, idet man allerede den 21. juni 1706 begravede et barn af Sellius. Ægteparret Sellius boede til leje i Storegade, i et hus (*zum Weissen Schwan*), som ejedes af *Johannes Tychsen*. I dette hus er Burchard Adam antagelig født. Både i november 1709 og i december 1710 mistede hans forældre et barn. Faderen førte et uordentligt liv. Allerede 1707 klagede svigerfaderen Burchard Giese over svigersønnen, at denne slog sin hustru, lå i sengen til kl. 8, spiste og drak utilbørligt og umådeholdent, daglig gik til kros og forsømte sin næringsvej. Året efter forhandlede byrådet flere gange om Sellius' gæld. Det blev sikkert ikke bedre af, at svigerfaderen Burchard Giese var temmelig ubehersket og rethaverisk. På denne baggrund voksede den lille Burchard Adam op. Hans moder døde tidligt. Den 10. marts 1711 lod Burchard Giese hende begrave i byens kirke sammen med sin anden datter. Efter hustruens død synes faderen at have mistet sit sidste holdepunkt. Han solgte og pantsatte sit husgeråd, og en skønne dag forlod han byen og lod ikke mere høre fra sig. Barnet blev nu i bedstefaderens hus, hvor forholdene ikke var de bedste. Herfra kunne han også besøge latinskolen. Han har selv fortalt, at han allerede dengang havde lyst til lægevidenskab. I april 1718 døde bedstefaderen Burchard Giese, og sønnen *Peter*, ligeledes rådmand, overtog den unge Burchard Adam.

Som Østerby⁷ har konstateret, studerede han fra 1725 (immatrikuleret den 22. maj) i Jena og blev to år senere indskrevet i Halle. Hans stambog indeholder indførsler fra tiden 1726–30 og deriblandt mange fra Jena, Halle og tillige fra Leipzig. I Jena var han 1727–28 sammen med *Joh. Fr. Noodt*, den senere sognepræst i Slesvig, der 1736 skrev om ham: »ich habe jederzeit ein zu Veränderung geneigtes Gemüt bei ihm angetroffen«. Det er imidlertid undgået Østerbys opmærksomhed, at Sellius efter opholdet i de nævnte byer i marts 1729 blev immatrikuleret i Kiel. Her beskæftigede han sig mest med medicinske og historiske studier. Han vovede sig snart frem i en offentlig disputation, men en samtidig skriver herom, at det var tydeligt, at han endnu var en begynder i lægevidenskab. I 1731 udgav han da også i Kiel sit første skrift, en bibliografi over anatomisk litteratur. Derefter havde han en ny plan, idet han ville samle dokumenter og krøniker fra de forskellige steder og landskaber for at forberede en kildeudgave med historiske meddelelser om Slesvig og Holsten. Ludvig Andresen opregner også en del håndskrifter, som Sellius har haft i hænde. Men rejsten til Rusland afbrød planens virkeliggørelse.

Hans stambog giver et lille indblik i hans færden og vennekrede i årene før afrejsen. Bogen er anlagt den 1. november 1726, og han indleder rækken af indførsler med sit eget ejernavn: »Burchardus Adamus Sellius Tundero-Sclesvico-Holsatus«. Den første egentlige indførsel fulgte en uges tid efter og er af teologstudenten *Chr. Fr. Bohn* fra Tønning, der senere blev sognepræst i Øster Hever. Indførslernes antal er forholdsvis ringe, kun 57 i alt. Bogen slutter med bysbarnet *Caspar Johansen*, senere diakon i Flensborg, der indskrev sig i Tønder den 24. juni 1730.

De fleste navne stammer fra Sellius' landsmænd, for det meste studenter, som han har mødt enten under sine universitetsstudier eller opholdet på hjemlige kanter.

I Jena har han opholdt sig til midten af juli 1728. Af de professorer, der i anledning af afskeden skrev i bogen, understreger to, *Hermann Friedrich Teichmejer* og *Johan Jakob Lohmann*, at Sellius havde fulgt deres forelæsninger [2]. Et karakteristisk vidnesbyrd om hans ophold i Jena udgør hans indførsel i flensborgenserens *Andreas Möllers* stambog, dateret den 28. marts 1727 [3]. Han skriver uhøjtideligt: »Haud minus turpia sunt medico multa funera, quam Icto [ɔ: jurisconsulto] multa supplicia«. Som sit studieområde angiver han medicin, sin nationalitet »Tundero-Slesvico-Cimber«, og hans valgsprog var:

»Wir teutschen halten viel vom trocknen Fleisch und Schincken das macht, wir müssen eins auf teutsche Treue trinken«.

Fra Jena gik rejsen til Erfurt og over Apolda videre til Leipzig. Under opholdet i disse byer opsøgte han en række professorer, navnlig i medicin, som synes at have været hans hovedinteresse. Efter et kortvarigt ophold i Leipzig fulgte et besøg i Halle i september-oktober 1728. Her havde han også tid til at deltage i studenterlivet, hvilket bevidnes af mange studenterindførsler. Men opholdet i Halle, som kun varede et par måneder, kan dog næppe have haft ret dybtgående studiemæssige følger. I begyndelsen af november tiltrådte han hjemrejsen, over Wittenberg, og sidst på måneden var han allerede i Breitenburg. Efter nogen tids pause møder vi ham atter i februar-

[2] Den første var professor i botanik, kirurgi og anatomi, den anden i etik, se Joh. Günther, *Lebensskizzen der Professoren der Universität Jena 1558–1858*, Jena 1858, s. 192 f.

[3] Staats- und Universitätsbibliothek, Hamburg, cod. scrin. 222 h, 189.

marts 1729 hjemme i Tønder, hvor han på ny tog afsked med en række bekendte inden afrejsen til Kiel. Der var han ikke længere en grøn student, men en ung mand med videnskabelige ambitioner. Han synes at have fremlagt sin medicinske viden, og det fremgår af en indførsel den 9. april, at han netop den dag deltog i en disputation, måske var det formålet med hans rejse. Opholdet blev nemlig i første omgang meget kort – allerede den 12. april finder vi ham i Slesvig og ugen efter i Flensborg, hvor han blev nogle dage. Måske ledte han efter en mulighed for ansættelse, han synes fortrinsvis at have opsøgt sine tidligere bekendte fra Jena. I efteråret 1729 – i september-oktober – var han atter i Kiel. Derefter ebber indførslerne ud med to fra Tønder, den ene fra januar og den anden fra juni 1730.

Ludwig Andresen mener, at han rejste til Rusland over Kiel. Der var ikke meget, der bandt ham til hjemmet – hans onkel Peter Giese var død 1730, og hjembyens borgerskab blev stadig mere påvirket af pietismens ånd, som synes ham fremmed. Ikke så få studenter fra Slesvig-Holsten kom til Rusland som huslærere.

Hans videre skæbne i Rusland er udførligt behandlet af Mads Østerby. Også Ludwig Andresen mener, at Sellius' konversion til dels skyldtes den omstændighed, at han på denne måde fik lettere adgang til håndskrifter i klosterarkiver. Andresen citerer et brev fra Skt. Petersborg, offentliggjort i *Jenaische Allgemeine Literarische Zeitung* 1805 (*Intell. Blatt* 31), hvori netop berettes, hvordan Sellius endnu i sit noviciat var nødt til at overvinde modstand mod at få adgang til klosterarkivet, hvordan han for at få adgang til andre arkiver fik biskoppens tilladelse til valfart og besøgte mange kirker og kapeller, idet han derved efterlod et ry af fromhed. Men samtidig undersøgte han med yderste forsigtighed i hvert kloster dets bibliotek og arkiv og fandt frem til ubenyttede skatte. Han benyttede hvert øjeblik, og hvad han ikke kunne udnytte på stedet, fik han ofte af de ukyndige arkivarer og bibliotekarere lov til at tage med sig. Lidt efter lidt sendte han vigtige samlinger til en ven i Moskva og bad denne om at indrette et opbevaringssted under jorden, hvor han uforstyrret kunne studere de med meget besvær erhvervede skatte.

Så snart han vidste, at alt var i sikkerhed, vendte han tilbage til Moskva og lukkede sig inde i det underjordiske rum, hvor han i seks uger, bortset fra en smule søvn ikke bestilte andet end at tage udskrifter af de indsamlede håndskrifter. Derefter vendte han tilbage til Nevskij-klostret for at ordne og bearbejde materialet. Men svækket af valfartens strabadser og muligvis også af det besværlige arbejde i

den kvalme kælderluft blev han snart ramt af en alvorlig sygdom. Da han mærkede dødens nærhed, skrev han til sin ven og gjorde ham til arving af sine videnskabelige efterladenskaber.

Om denne beretning i alle enkeltheder svarer til virkeligheden synes uden større betydning. Det er en kendsgerning, at Sellius var besjælet af en lidenskabelig forskertrang, og han har udrettet meget i den korte tid i det fremmede land, hvad hans efterladte samlinger bevidner.

Ludwig Andresen henviser også til, at *Ph. Strahl* i sin bog *Gelehrtes Russland*, som udkom 1828, åbenbart efter selvsyn beskriver nogle af Sellius' håndskrifter i Alexander Nevskij-klostrets bibliotek. Andresen har søgt oplysninger om disse håndskrifteres skæbne og har fået at vide, at såvel biblioteket som også det omfangsrige arkiv i det nævnte kloster er gået tabt i de første revolutionsår, og dermed vel også Sellius' håndskrifter.

Kostskoleelever i Christiansfeld fra fynske hjem 1776-1859

Af Johannes Pedersen

Indledning. – Brødrebyen Christiansfeld, der blev anlagt i 1770-erne i Tyrstrup sogn i Nordslesvig som et samlingssted for herrnhutisk forkyndelse og mission, kom ved sin beliggenhed ved Lillebælt til ogsaa at præge fynsk kirke- og kristenliv fra 1750 til 1850. Mange udsendinge, de saakaldte »emissærer«, dannede og besøgte smaa vakte kredse rundt om paa Fyn; i dem samledes de indbudte om den herrnhutiske forkyndelse om »Lammet og den blodige Brudgom«; de sang herrnhutiske salmer og sange og hørte beretninger fra brødremissionens missionsmarker samtidigt med, at de under samtaler øvede sjælesorg overfor hinanden. Ja, der blev dannet »en levende menighed«, som mange fynboer med stor glæde besøgte ved fester og højtidet for at befæstes i troen. Gennem de to kostskoler, der blev oprettet i Christiansfeld, en for drenge og en for piger, skabtes der ogsaa forbindelse med mange unge og deres hjem paa Fyn. At der ogsaa derved blev nedfældet et betydningsfuldt islæt i fynsk fromhedsliv, skulde denne undersøgelse søge at paavise. –

Allerede i 1700-tallets første aarti høres der i København om stærke brydninger mellem den raadende orthodoxi og den syd fra indtrængende hallensiske pietisme, der efter sit program i skriftet »Pia desideria« (d. e. »Fromme ønsker«), forfattet af Frankfurter-præsten Philip Jacob Spener (f. 1635, død 1705), der kraftigt angreb den vantro og sløvhed, der raadede indenfor den lutherske kirke, slog til lyd for en fornyelse i forkyndelsen og for et inderligt og virksomt fællesskab mellem de sande troende i »gudelige forsamlinger«. Nogle præster i København gav sig til at holde katekisationer og oprette »fattigskoler« – under voldsom modstand fra byens orthodoxe præster og deres tilhængere, men med støtte fra kong Frederik IV og hans hof. – I begyndelsen af 1720-erne oprettede kongen »Rytterskoler« ud

over landet, og 1727 blev »det kongelige Vajsenhus«, hvor forældre-løse børn kunde blive plejet og opdraget, indviet [1].

Christian VI, der blev konge 1730, var undervist og opdraget af overbeviste pietister, og i hans regeringstid til 1746 blev dansk kirkeliv paa mange maader præget af Hallepietismen. Konfirmationen blev indført 1736; der blev oprettet landsbyskoler, og E. Pontoppidans store katkismeforklaring: »Sandhed til Gudfrygtighed« blev indført i alle skoler. Det var kongen meget om at gøre at skaffe menighederne nidkære og virksomme præster. Hans Adolf Brorson fik 1739 sin salmesamling, »Troens rare Klenodie« udsendt, og den myndige og veltalende Peder Hersleb blev Sjællands biskop. – De separatistiske bevægelser, der fulgte i pietismens kølvand blev afvist af kirkestyret. »Generalkirkeinspektionskollegiet« blev oprettet og »Konventikelplakaten« af 1741 paabød, at de gudelige forsamlinger skulde anmeldes til sognets præst og forbød »omrejsende lægprædikanter« at tale til vækkelse i forsamlingerne, da de hverken har »Guds eller menneskers kald dertil«.

Det var ogsaa i Christian VIs regeringstid, herrnhutismen vandt indpas i Danmark, idet brødremenighedens stifter, grev Nicolaus Ludwig Zinzendorf (f. 1700, død 1760) knyttede forbindelse med kongen. Som dreng gik Zinzendorf i skole i Halle; men paa sine rejser omkring i Europa gjorde han bekendtskab med troende af forskellige konfessioner og syntes, at lærespørgsmaal spillede en alt for stor rolle mellem dem; det var dog »hjertereligionen«, det ene kom an paa, og i den var »kærligheden til Frelseren« og »det at følge Lammet« det allervigtigste, som alle kristne burde samle sig om. Zinzendorf lærte Christian VI at kende som en alvorlig kristen og havde omkring 1730 et inderligt ønske om at komme i den danske konges tjeneste og paa den maade fremme sit kristendomssyn. Det blev imidlertid ikke til noget, fordi kongens pietistiske raadgivere bestemt fraaadede det, da de ansaa Herrnhut for »et kaos af sekter«. Trods det kunde der i de følgende aar samles smaa herrnhutiske kredse i København; ja, i efteraaret 1739 blev »det københavnske Brødreresocietet« dannet og fik sit samlingssted »paa salen i Stormgade« [2]. I begyndelsen af

[1] Om den hallensiske pietisme: Jfr. Den danske kirkes historie: V bind, 11 f.; M. Neiiendam: Erik Pontoppidan, I–II, 1930; L. J. Koch: Salmedigteren H. A. Brorson: 1931; P. G. Lindhardt, P. Hersleb, 1930; F. Nygaard: Kristenliv i Danmark, 1897.

[2] Jørgen Lundby: Herrnhutismen i Danmark, 1903. Jfr. J. Brodersen: Fra gamle dage, 1912.

1740-erne blev der udstedt 3 kongelige forordninger mod herrnhutere, som kaldtes »de særsindede«, der gerne knyttede forbindelse med Brødrebyerne i Tyskland, bosatte sig i dem, ja sendte deres børn til opdragelse i dem. Og kort efter Christian VIs død 1746 kom det til et voldsomt opgør mellem pietister og herrnhuter, idet biskop Peder Hersleb rettede en skarp anklage mod stiftsprovst Gerner i København. Det at Gerner i en prædiken havde sagt, at de saliges tal langt vilde overgaa de fortabtes og desuden havde sendt sine børn i skole i en Brødreby i Tyskland, ansaa Hersleb for saa forargeligt, at han hævdede, at Gerner maatte nedlægge sit embede som stiftsprovst i København. – En saadan anklage vilde Gerner ikke finde sig i. Han nedlagde sit embede i juni 1747 og virkede i de følgende 7 aar i forskellige Brødremenigheder i Tyskland. Derefter fik han tilladelse til at bosætte sig, men ikke virke, i Norge. I aaret 1772 udsendte han skriftet: »Nogle Merkværdigheder, som angaaer Henric Gerner«, der er kaldt: »Halvt en Selvbiografi, halvt et Forsvar for Brødremenigheden«. – Han døde 1786, 85 aar gl. [3].

Sidste halvdel af 1700-tallet kaldes oplysningens- eller rationalismens tid. Da drøftede theologer og filosofer ivrigt forholdet mellem fornuft og aabenbaring; Ludvig Holberg (f. 1684, død 1754) mente, at »moral og fornuft var den rette middevej mellem de mähriske brødre og naturalismen«. – Kirkestyret lod pietister og herrnhuter passe sig selv, og mange steder samledes smaakredse af vakte, uden at verdslig eller gejstlig øvrighed greb ind [4].

Oplysningens talsmænd var af meget forskellig støbning; i biskop N. E. Balle (f. 1744, død 1816) og hofpræst Christian Bastholm (f. 1740, død 1819) har vi repræsentanter baade for den moderate og for den liberale fløj. Balle blev efterhaanden anset for den utrættelige forkæmper for bibelsk kristendom. Han hævdede, at der var fuld overensstemmelse mellem den kristne aabenbaring og den menneskelige fornuft – og blev derfor haanet af tidens »fritænkere«. Mens samtidigt den katekismeforklaring (»BALLEs Lærebog«) og den salmebog (»Evangelisk-kristelig Psalmebog«), Balle var med til at udgive i 1790-erne, mødte skarp kritik fra de vaktesside [5].

Hofpræst Christian Bastholm gjaldt for at være en veltalende prædikant; han fandt kristendommens hovedsag sammenfattet i ordene

[3] Jfr. Den danske kirkes historie, V 207 f.

[4] Jfr. L. Koch: Oplysningstiden i den danske kirke, 1914; Th. A. Müller, Ludvig Holberg og Den unge Holberg, 1943.

[5] L. Koch: Biskop N. E. Balle, 1876.

»Gud, Dyd og Udødelighed« og hævdede, at Bibelens budskab var tidsbestemt og fuldt af »hebraiske udtryk, som synd og forsoning«. Landsbypræsten priste han som den »folkelærer«, der især fremmede oplysningen og gavnede samfundet, ikke blot ved sin undervisning af landets børn, men ogsaa ved at undervise sognets voksne i agerdyrking, kvægavl, havebrug, ja, i handel, industri og haandværk [6]. Brødrekolonien Christiansfeld oprettes i Slesvig-Holsten. – Da det først i 1730-erne gik op for grev Zinzendorf, at han paa grund af pietistisk modstand ikke kunde faa nogen direkte forbindelse med dansk kirkestyre, sørgede han for, at to dansk-fødte emissærer fra Herrnhut, Dines Piper og Gert Hansen kom her til landet for at knytte forbindelse med de herrnhutisk sindede præster og de smaa vennekredse, der rundt omkring i landet samledes til regelmæssige bedetimer og møder [7].

Nogle fynske præster stod i forbindelse med Herrnhut. Der kan nævnes Jørgen Mygind i Dreslette, fra 1733 til 1778, Niels Pedersen Basse i Sønderby fra 1739 til 1767, C. E. Wederkinch paa Helnæs fra 1738 til 1767 samt L. Lillelund i Faaborg fra 1741 til 1754; de modtog jævnligt besøg af omrejsende emissærer. Omkring 1740 var c. 200 mænd og kvinder paa Fyn medlemmer af Brødremenigheden; de samledes gerne søndag eftermiddag til salmesang, oplæsning af en prædiken, bøn og samtale. Enkelte steder optraadte en gaardmand eller en husmand som lægprædikant. Fra Sønderby hedder det saaledes, at Broder Gorm (f. 1721, død 1796) i lang tid hver søndag eftermiddag talte ved godt besøgte møder. – Omkring 1750 dannede nogle fynske præster og et herrntuterne, der tydeligt kom til orde i de lede breve med Herrnhut [8].

Den modvilje mod herrnhuterne, der tydeligt kom til orde i de kongelige forordninger fra først i 1740-erne, aftog med tiden. – Og efter Zinzendorfs død 1760 neddæmpedes den »barocce« tone i menighedens sprog om Jesus som »den blodige brudgom, samtidigt vandt de i Tyskland oprettede »brødrekolonier« godt ry i regeringskredse som værdifulde produktionscentre for industri, handel og haandværk, præget af orden, flid og dygtighed [9].

[6] Neeiendam: Christian Bastholm, 1922; jfr. A. Pontoppidan Thyssen: Fra vækkelsernes frembrud, bind III og IV.

[7] Trap Danmark, 5. udg. X, 1 s. 1–26: Saml. til jydsk historie og topografi, 4. rk. IV, bd. s. 1–26 (Holger Hansen).

[8] Vækkelsernes frembrud, III, 1 s. 45 f. (K. Ottosen).

[9] Fr. Chr. Høy: Christiansfeld, s. 1–102.

En ansøgning til Brødreunitet i Herrnhut om tilladelse til at oprette en brødrebey i Danmark blev 1769 fremsendt fra den danske regering og underskrevet af to tyskfødte mænd, der i København indtog fremtrædende stillinger; den ene var C. A. Struensee (f. 1735, død 1804), deputeret i Finanskollegiet og bror til den berygtede J. F. Struensee; mens den anden var lederen af det københavnske Brødre-societet, Lorenz Prætorius (f. 1708, død 1781) [10].

Paa denne ansøgning modtog den danske regering i sommeren 1771 et imødekommende svar, hvorefter de herrnhutiske tillidsmænd købte Tyrstrupgaard, c. 12 km. nord for Haderslev, som en passende ejendom til anlæggelse af den paatænkte brødrebey. – Ved en »Koncession«, som kong Christian VII underskrev i december 1771 blev der sikret kolonien særlige friheder og rettigheder. Efter den skulde Christiansfeld, som byen skulde hedde, have fri religionsøvelse med fuldstændig udskillelse fra Tyrstrup sogn med bevilling til al slags fabriksvirksomhed og handel. Baade unitetet i Herrnhut og den danske regering var meget tilfredse med denne ordning, idet de mente, den vilde give herrnhutismen gode missionsmuligheder og dansk erhvervsliv en tiltrængt fremgang.

I aarene 1773 til 1780 rejstes da den nye brødreby's vigtigste bygninger; 1774 kunde Brødrenes korhus tages i brug; i løbet af 1776 blev kirkebygningen rejst, og Søstrenes korhus indviet. Samtidigt blev der bygget en række privathuse til de tilflyttede, mest tyske menighedsmedlemmer, saa Brødrebeyen 1780 laa der – »som et værk af Guds gode haand«. – Fra 1775 til 1800 voksede menighedsmedlemmernes antal fra 102 til 712.

I Christiansfeld fik de herrnhutiske kredse i omegnen, der omfattede baade Slesvig-Holsten og Fyn, et samlingssted med en menighedsordning, der især lagde vægt paa det inderlige fællesskab om Frelseren og tjenesten for ham samt paa den gensidige sjælesorg. Menighedslivet var, som i andre brødrebyer indordnet i »Kor«, navnet paa medlemmernes forskellige afdelinger. Der var et kor for ægtefolk, et for ugifte brødre, et for ugifte søstre, et for enkemænd, et for enker samt et for drenge og et for piger [11].

I arkivet i Christiansfeld findes et »Catalogus der ledigen Brüder« og et katalog med »Namen der ledigen Schwestern«. De fleste af de unge mænd, der blev optaget som medlemmer, var haandværkere;

[10] Turistforeningen: Christiansfeld i fortid og nutid; 1934. – A. Pontoppidan Thyssen: Fra vækkelsernes frembrud, IV, s. 29–129.

[11] Vækkelsernes frembrud, IV, bd., s. 152 f.

der nævnes skomagere, skræddere og bogbindere; en enkelt anføres som »Diaspora-arbejder«. Nogle af dem opholdt sig kun en kortere tid i Christiansfeld, mens andre blev fast bosat der. – En præstesøn, Joachim Boesen, f. 1803 i Vigerslev var en tid i Brødrehuset som snedker, men levede senere i København som »instrumentmager«. (Jfr. Bidstrup: Slægten Boesen 1887, s. 9).

De ugifte kvinder fik gerne tjeneste i Søsterhuset ved rengøring eller madlavning, eller ved karten og spinden. Blandt dem nævnes en del præstedøtre fra Fyn. Erdmuth Dorthea Benigna Mygind fra Dreslette (f. 1746, død i Christiansfeld 1801) kom efter nogle aar i Herrnhut til Christiansfeld og fik dér en ledende stilling som »Chorhelferin« i Søsterhuset. Andre præstedøtre fra Fyn kan nævnes; saaledes Ellen Margrethe Wederkinch fra Helnæs, Adelheid Jahn fra Jordløse, Ane Johanne Lillelund fra Faaborg og Sophie M. Leth fra Dalum. Et husholdningskursus i Søsterhuset blev aabenbart anset for værdifuldt for de unge, der regnede med at blive husmødre. En del af de unge piger blev gift i Christiansfeld, mens andre fandt et livsvarigt hjem i Søsterhuset. – De unge var fra meget forskellige hjem; de var døtre af haandværkere, købmænd, landmænd og proprietærer. En enkelt herregaardsfrøken nævnes; det var Sophie Dorothea v. Holsten fra Holstenschus ved Faaborg (f. 1768, død i Christiansfeld 1836) [12].

Korene havde fælles søndagsgudstjeneste paa tysk eller dansk; forøvrigt havde hvert kor sin egen ordning med møder, fester og forskellige sammenkomster i smaakredse, som »Gesellschaften«, »Liebesmahle« og »Singstunden«. Korhjælperen modtog hver enkelt til skriftemaal før altergang. Særlige sædvaner havde de i menighedslivet, – som »fredskysset« efter Romerbrevet 16,16, »fodvadsken«, efter Johs. evang. 13, 5 f. og ved særlige afgørelser brugte de lodkastning efter Ap. Gern. 1,26 [13].

Christiansfeld var saaledes først og fremmest en menighedsby hvor alle medlemmer samledes i fællesskab om Frelserens kærlighed og i tjeneste for »at vinde sjæle for Lammet«. – Men dernæst var den ogsaa et »produktionscentrum« med mange haandværkere, en del fabriker og en udbredt handel. – Men for det tredje skulde den ogsaa være en skoleby. I tidligere oprettede brødrebyer i Tyskland fandtes skoler for større og mindre børn. Johan Amos Comenius (f. 1592, død 1670), der blev et af de store navne i opdragelsens historie, voksede op blandt de mähriske brødre, da de blev forfulgt af katolikkerne.

[12] Vækkelsernes frembrud, IV, s. 76.

[13] Vækkelsernes frembrud, IV, 53 f.

Derfor vilde herrnhuterne ogsaa tage sig af ungdommens opdragelse [14].

I Christiansfeld blev der 1775 begyndt en Dreng- og en Pigeanstalt; det vil sige to kostskoler, en for drenge og en for piger; de modtog især tilrejsende elever, men dog ogsaa »Ortskinder«, d. v. s. børn fra omegnen. Af tilrejsende elever var de 1780 60; 1799 var der 104. – Sproget der brugtes i skolen var tysk; men der undervistes ogsaa nogle timer i dansk. – Et realpensum i verdenshistorie, geografi og sprog blev gennemgaaet; tysk og fransk blev dyrket flittigt, mens der ikke undervistes i engelsk, da englænderne paa den tid var vore fjender. – Efter forældrenes ønske kunde drengene desuden faa nogen undervisning i latin og pigerne nogen vejledning i haandarbejde. – De fleste af lærerne var tysktalende, men blandt skolelederne nævnes dog ogsaa en sønderjyde, nemlig Sønnich Sønnichsen fra Hellevad (f. 1770) [15].

For Brødremenigheden var skolens maal at »føre sjæle til Frelseren« og en opdragelse, hvor autoritet og kontrol spillede en stor rolle at dygtiggøre dem til en gerning i hjem og samfund. – Pensionsprisen var saa høj, at kun velhavende forældre havde raad til at sende deres børn i skole i Christiansfeld. For kost, logi og undervisning betaltes aarligt for en dreng 60 rdlr. slesvigholstensk kurant og for en pige 50 rdlr.; det gjaldt dengang for at være en landarbejders aarsløn. – Hver elev medbragte til skolen sine egne klæder og sit sengetøj, ligesom eleverne hver især betalte alle private udgifter [16].

Eleverne blev gerne optaget paa kostskolen i 6–10 aarsalderen og blev der til 14 aars alderen. De var fra embedsmandshjem fra købmandsgaarde som fra proprietærhjem. – Forældrene sendte i en del tilfælde deres børn til Christiansfeld, fordi de mente, at de ved tilknytning til Brødremenigheden fik den bedst mulige opdragelse og undervisning, saa de kunde blive levende kristne og dannede og honette mennesker. At undervisningen i Christiansfeld blev anset for meget værdifuld, forstaar man, naar man hører, at daværende stiftsprovst i København, senere biskop Fr. Plum (f. 1760, død 1834), der ellers ikke havde nogen forbindelse med herrnhuterne 1806 sendte to døtre paa kostskole i Christiansfeld. – Nogle elever kom til Christiansfeld for under sygdom eller dødsfald i familien at faa pleje i gode om-

[14] J. Holdt: Sønderj. aarb. 1943, 1 f.: Kostskolerne i Christiansfeld; Holdt: Sønderj. aarb. 1944, s. 92 f.: Elevfortegnelse fra Christiansfeld kostskoler.

[15] Jfr. Sønderj. aarb. 1940, s. 162 og Sønderj. aarb. 1944, s. 95.

[16] Vækkelsesernes frembrud, IV, 152.

givelser. – Og naar det hedder, at eleven var »et spansk soldaterbarn«, drejer det sig sandsynligvis om anbringelse af et uønsket barn [17]. Kostskoleelever fra Fyn, drenge. – Provst Holdts nævnte elevfortegnelse fra 1776-1859 er meget kortfattet og ufuldstændig, efter hans eget udsagn, fordi kildematerialet har været unøjagtigt. – Om hver elev er anført ankomst-aaret til kostskolen, hans navn med fødselsaar og hjemsted med faderens livsstilling. – Til denne fortegnelse skulde der her føjes de oplysninger, der er fundet i den biografiske litteratur for at give læseren indtryk af paagældende elevs livsløb, hvad han blev til, – og af hans barndomshjem, hvor han kom fra.

Drengelieverne: Ankom til Christiansfeld 1776: Henrik Balslev, f. 1763 i Guldbjerg paa Nordfyn; 1778 blev han optaget i Brødre-menigheden som »ledig Bruder« og var første gang til alters 1780. – I hans Lebenslauf i Chrfl. hedder det: »Er kam zum Knapfmacher in Lehre« og »svagelig og med faa evner«, men afholdt af alle. Han døde i Chrfl. 1812. – Hans forældre: Sognepræst i Guldbjerg, Lauritz Luja Jensen Balslev, f. 1722 i Odense, St. Knud og hustru Apollone Rasmusdatter Lange. – Pastor Balslev kom 1768 i forbindelse med Brødre-menigheden gennem emissær Pihl og døde 1792 som sognepræst i Haarslev. [18].

Ankomst til Chrfl. 1780. Hos Holdt staar kun: »Jon Ritter, f. 1775, Odense«. Hans fødsel findes ikke noteret i nogen kirkebog i Odense. Maaske er Jon forkortelse af Jonathan. – Odense magistratsarkivs folketælling fra 1787 anfører Jonathan Christian Wilhelm Ritter, 13 aar, som søn af dr. med. Johan Friederich Wilhelm Ritter, f. 1736 i Gardelegen i Preussen, og hustru Marie Elisabeth Juliane Ramstern. – Maaske er denne 13-aarige Jonathan Holdts Jon? – Efter Odense bys skøde og panteprotokol købte dr. med. Ritter 1781 en ejendom i Odense, beliggende nær ved Raadhuset og ejede den til 1788. – Hvad der blev af kosteleven Jon Ritter har jeg ikke fundet nogen oplysning om.

To brødre Brandt – 1. Rasmus Peter Brandt, ankomst til Chrfl. 1795; født i Svendborg 1789. Han blev købmand i Nyborg og døde der 1847. – Han blev 1814 gift med præstedatteren Lovise Esther Boesen, f. 1794 i Vigerslev; hun havde ogsaa været kostelev i Chrfl.; hun døde i Nyborg 1847. – 2. Broderen: Søren Christian Brandt, ankomst til Chrfl. 1815, født i Svendborg 1806; han blev vicekonsul

[17] Jfr. Holdts elevfortegnelse, hvor det hedder om pigeleven, Karin Govinello, der kom til Chrfl. 1815, at hun var et »Spansk Soldaterbarn, underholdes af Rosenørn Lehn, Ourebygaard«.

i Kbhvn., blev gift med Marie Olsen, om hvem intet videre vides; han døde i Kbhvn. 1869. – Disse to elevers forældre var: Skipper og købmand i Svendborg, Hans Caspar Brandt, f. 1753 i Svendborg og død der 1840. Fra 1789 bosatte han sig i Svendborg og giftede sig med Anna Maria Christiansdatter Schultz, f. 1765 i Svendborg, død sammesteds 1848. – Som skipper kom H. C. Brandt 1778 til Kbhvn., hvor han kom i forbindelse med Brødreresocietetet og oplevede en kristelig vækkelse.

Familien knyttede nær forbindelse med Christiansfeld og sluttede sig med liv og sjæl til »den levende menighed«. Deres børn kom paa kostskole i Christiansfeld, og i en aarrække samlede købmand Brandt en lille kreds af vakte til gudelige forsamlinger i sit hjem. Overfor Svendborg-egnens præster stillede han sig meget kritisk og stod i forbindelse med Grundtvigs vaabendrager Jacob Christian Lindberg. I 1820-erne kom Brandt i forbindelse med Christen Madsen fra Bregør og Kertemindebevægelsen. – Sønnen Rasmus Peter Brandt blev købmand i Nyborg og blev som nævnt gift med en præstedatter fra Vigerslev, saa de sluttede sig nær til egnens herrnhutiske kreds. – Og deres søn hed Carl Joakim Brandt (f. 1817, død 1889), der i sin ungdom kom i nær forbindelse med den grundtvigske kreds i København og efter Grundtvigs død 1872 blev præst i Vartov. Han blev kendt som salmedigter, og i »Den danske Salmebog« af 1953 findes 4 originale og 16 bearbejdede salmer af C. J. Brandt [19].

Ankomst til Chrfl. 1798 Mogens Christian Muhle f. 1790 paa Erholm i Rørup sogn. Han blev exam. jur. 1815 og 1851 bogholder i skifteretten i København, hvor han døde 1871. – Han blev 1820 gift i Sdr. Næraa med Julie Marie Betty Dalgas, f. 1793 i Fredericia, hvor hendes far var reformert præst; hun døde 1880 i Sdr. Næraa præstegaard. – Forældre: forpagter paa Erholm, Christian Muhle, f. 1758 i Kirke Søby, død 1795 i Rørup, – og hustru Giertrud Wiinholt, f. 1761, død 1809 i Rørup; de havde tre døtre, der blev elever paa kostskolen i Chrfl. – Som enke blev fru Muhle, f. Wiinholt gift med forvalter paa Erholm, Christian August Kamp, som døde i Rørup 1813 [20].

[18] Jfr. Wibergs prh. I, 512 og H. Balslev: Fra fynske præstegaarde, s. 13 og Stamtavle over Haarslevgrenen, Balslev, 1917, s. 7 og 1939, s. 21.

[19] Jfr. Dansk biogr. leks. IV, 2; Erslev: Forf.-leks. I, 197 og Suppl. I, 229; Dansk Kirketid. 1889, 73; Krh. sml. VI, 4, s. 12. F. Rønning: C. J. Brandt, 1892.

[20] Jfr. Wib. prhist. I, 610 og II, 182; Jurister, III, 182; Danske prokuratorer, s. 104; Breve i ark. i Chrfl. 1800.

To brødre Rasmussen. – 1. Ankom 1800, Rasmus Rasmussen, f. 1791 i Rørup, Ormehøjgaard, exam. jur., død 1840 i Rørup. – Han var ejer af en bondegaard i Skrave, Haderslev amt og var »gift med en jomfru Werniche, men de levede hver for sig, han i Ormehøj, hun i Skrave«. 2. Søren Rasmussen, ankom til Chrfl. 1800, var født paa Ormehøjgaard, f. 1793; han døde i Rørup sogn 1813; ugift. – Forældre: Landmaaler Mads Rasmussen, f. 1756 i Rørup og død i Rørup 1830, – og hustru Karen Sørensdatte, f. 1772 i Dybmosegaard, Rørup sogn, – død 1846 i Rørup [21].

Ankomst 1805, Johan Mygind Gottschalk, f. 1800 i Jordløse sogn; han døde 1849 som ejer af Østertorngaard i Haarby sogn; 1826 var han blevet gift i Haarby med Dorthe Pedersdatte, f. 1807 i Haarby, der døde 1855 i Haarby. – Forældre: sognepræst i Jordløse, Matthias Gottschalk, f. 1759 i Odense, død 1805 i Jordløse, – og hustru (2. g.) Margrethe Lucie Mygind, f. 1770 i Flemløse, død 1820 i Haarby. – Som enke købte fru Gottschalk 1807 Østertorngaard i Haarby og giftede sig med sin avlskarl, Niels Jensen, f. 1772 i Jordløse, død 1854 i Haarby [22].

To brødre Leth: 1. Jørgen Leth, der ankom til Chrfl. 1805; han var født paa Lyø 1793, blev cand. theol. og lærer ved Borgerdydskolen i Kbhvn.; han døde 1821 paa gaarden Beierholm i Ollerup sogn, ugift. 2. Lars Balslev Leth, ankom til Chrfl. 1805, var født 1796 i Svanninge; han blev 1852 sognepræst i Horne paa Fyn og døde 1885 i Faaborg. – Han blev gift 1825 med Johanne Henriette Jacobe Bredsdorff, f. 1797 i Vester Skjerninge, død 1880 i Faaborg. – Forældre: sognepræst i Svanninge, Jens Matthias Leth, f. 1753 i Dalum, død 1813 i Svanninge, – og hustru Salome Balslev – (gift i Haarslev 1786), der var født 1766 og døde 1846 i Vester-Skjerninge; som enke blev hun 1814 gift med arvefæster Rasmus Hansen paa Fuglsanggaard [23].

Ankomst 1808, Johan Frederik Arnold Leth, f. 1800 paa Conradine-lyst i Ruds Vedby sogn paa Sjælland (efter Holdt født i Odense); han blev oberstløjtnant og døde 1872 i Ruds Vedby; 1834 blev han

[21] Jfr. Jurister, III, 389; Fr. Chr. Rasmussen: Min Slægtsbog, s. 55; Aar bog for Odense-Assens amter 1917, s. 20: Rørup sogns historie.

[22] Jfr. Wib. prh. II, 36 f.; G. Lind: Lindslægten, 1956 s. 195; Mygindslægten fra Mygindgaard ved Assens.

[23] Jfr. Vib. prh. III, 229; H. Balslev: Fra fynske præstegr.; i Fyns stifts adresseavis, 1821, nr. 118 i dødsannonce over S. Leth.

gift med Beate Cathrine Christensen fra Frijsenborg i Hammel sogn; hun var født 1812 paa Frijsenborg og døde 1862 i Ruds Vedby. – Forældre: Ejer af Conradinelyst Matthias Christian Leth, f. 1766 i Ribe, exam. jur. 1784, død 1825 som byskriver i Aarhus, – og hustru Birgitte Ottine Falkenskiold, f. 1779 i Sæby sogn, død 1839 i Odense, Vor Frue. – Blandt breve i Chrfl. findes 4 fra 1808, skrevet af faderen M. Chr. Leth, angaaende sønnen J. Fr. Leth. – Faderen ønsker sønnen optaget i Chrfl. kostskole, fordi han senere skal i »det militære Academi«; i Chrfl. mener han, sønnen er sikret mod slette eksempler og vil faa indprentet grundsætninger, der kan beskytte ham mod fristelser. Han skal undervises i religion, geografi, lidt historie og fransk. Han maa hærdes til det militære liv, og ikke slikke for meget; hvis skolen mener, han ved god opførsel har fortjent det, kan han til jul faa $\frac{1}{2}$ rdlr. i sin sparebøsse. Til sidst meddeler faderen, at sønnen kan regne sig i slægt med fru Zinzendorf, »der saa vidt jeg veed, lagde Begyndelsen til Deres menighed; thi min kiødelige moder var en Gersdorff« [24].

To brødre Sommer: 1. Lauritz Sommer, der ankom til Chrfl. 1808, var født 1799 i Middelfart, student 1816, død 1844 i Middelfart, ugift. – 2. Jørgen Christian Bruun Sommer, ankom til Chrfl. 1808, var født 1801 i Middelfart, cand. jur. 1821, byfoged i Maribo 1837; han blev gift 1. g. 1825 i Kbhvn. med Anna Dorothea Lund, f. 1806 i Kbhvn.; død 1830 i Kbhvn.; gift 2. g. 1837 med Axeline Beck i Nyborg, f. 1817 i Assens, død 1890. – Forældre: byfoged i Middelfart Caspar Hartmann Ernst Sommer, f. 1767 i Gosmer ved Aarhus, død 1821 i Middelfart, og hustru Edel Margrethe Bruun, gift 1798 i Kerteminde; hun var født 1769 i Kerteminde og døde 1847 i Middelfart [25].

To brødre Hillerup: 1. Termann Øllgaard Hillerup, der ankom til Chrfl. 1808, var født 1796 i Horne; exam. jur. 1820; ejer af Bramstrup, landmaaler, død 1863 paa Kristineberg, Tingsted sogn, Falster; han blev 1834 gift i Odense med Maria Sophia Poulsen, f. 1812 i Odense, St. Knud, døde 1852 i Odense. – 2. Hans Jørgen Hillerup, der ankom til Chrfl. 1816, var født 1802 i Nr. Lyndelse; cand. jur. 1824, herredsfoged i Lunde-Skam herred 1844; død 1873 i Kbhvn. Han blev 1845 gift i Viborg med Birtha Nicoline Jespersen, f. 1819

[24] Jfr. Da. adels aarb. 1943, s. 464 om *Margrethe Gersdorff*, f. 1748, død 1766.

[25] Jfr. Jurister IV, 121; Otto Sommer: Præsteslægten Sommer, s. 8; i arkivet i Chrfl. findes et brev, dat. 1808, 6/6 fra byfoged Sommer ang. de to sønner.

i Nyborg, død 1890 i Kbhvn. – Forældre: ejer af Bramstrup i Nr. Lyndelse og Søbysøgaard, Søren Hillerup, f. 1753 i Hjerm ved Viborg, exam. jur. 1777, død 1829 i Nr. Lyndelse og hustru Ingeborg Margrethe Hillerup, f. 1765 i Darum ved Ribe, død 1834 i Nr. Lyndelse [26].

Ankomst til Chrfl. 1808: Christian Lorentz Andersen, f. 1797 i Vestindien. – Hos Holdt staar kun: »Lor. C. Andersen, Sverige«; men efter breve fra pastor Carsten Friis i Allested, der blev drengens plejefar, hed han Christian Lorentz Andersen og var født i Vestindien. – I Holdts fortegnelse staar kun for 1808, »Lor. C. Andersen, Sverige«; men efter oplysninger i breve fra pastor Carsten Friis, Allested, der blev drengens plejefar, hed han Christian Lorentz Andersen og var født 1797 i Vestindien, hvor hans stedfar hed Christian Schnabel og hans mor var fra St. Croix. – Da pastor Carsten Friis aar 1800 blev gift i Nyborg med madame Maria Elisabeth Dresing, enke efter »forrige Controlleur og Taxateur paa St. Croix, Claus Schoning fik han med hende to plejebørn fra Vestindien, nemlig foruden den nævnte dreng ogsaa en pige, Johanne Regine Jacobsen, der kaldes »en negerinde fra St. Croix«. – Sandsynligvis er Carsten Friis, der var kendt som en udpræget oplysningsmand, af sin hustru tilskyndet til at sende de to børn til Christiansfeld. – Carsten Friis døde allerede 1809 og hans enke i Kbhvn. 1843. – Forgæves har jeg søgt at finde oplysninger om, hvad der siden blev af de to plejebørn fra Vestindien [27].

Ankomst til Chrfl. 1809: Holger Jespersen Fahnøe, født 1798 i Bogense. Ejer af Lavindsgaard i Rønninge sogn 1832 til 1846; han døde 1887 i Hessun skole, Skeby sogn. Han var 1834 blevet gift i Bogense med Anne Marie Gjessing, f. 1792 i Storvorde, Viborg stift, der døde 1849 i Odense som fraskilt hustru; ægteskabet blev opløst 1848. – H. J. Fahnøe boede 1875 til 1887 i Skeby sogn hos lærer Mads Chr. Wibroe, der var gift med hans plejedatter, Petrine Henriette Rasmussen fra Ore sogn. – Forældre: købmand i Bogense, Ivar Peter Fahnøe, f. 1768 i Middelfart; han døde 1831 i Bogense; og hustru Dorthe Kirstine Brandt, gift i Middelfart 1797; hun var født 1780 i Middelfart og døde 1835 i Odense [28].

[26] Jurister II, 178.

[27] Jfr. Aarb. for Svendborg amt, 1916, en artikel af M. P. Rudum om Carsten Friis; i Landsarkivet i Odense, i Allested-Vejle præstearkiv, findes en meget interessant »Embedsbog« forfattet af pastor Friis, begyndt 17. februar 1805.

[28] Jfr. H. C. V. Fahnøe: Familien Fahnøe, 1926; D. biogr. leks. VIII, 98; J. Friis: Slægten Simonsen, Rugaard, s. 87; la Cour: Større gaarde, IV, 515, Slægtstavlesamlingen, 1933, s. 30; Fynske aarb. VIII, 72 f.

To brødre Hammerich: 1. Andreas Friderich Christian Hammerich, der ankom til Chrfl. 1812, var født 1805 i Faaborg; cand. jur. 1837; fuldmægtig i branddirektoratet, død 1884 paa Frederiksberg. Han blev gift 1838 i København med Eleonora H. C. K. Müller, f. 1813 i Dalby ved Kolding, død 1875 paa Frederiksberg. – 2. Hans Henrik Kiærumgaard Hammerich, der ankom til Chrfl. 1815, var født 1809 i Faaborg, død som ejer af Grøftebjerg i Vissenbjerg sogn 1851. – Han blev gift i Faaborg 1834 med Frederikke Elise Ortmann, født 1810 i Faaborg, død 1835 i Vissenbjerg. – Forældre: farver i Faaborg, Jochum Christian Hammerich, f. 1748, død 1812 i Faaborg og hustru Ane Marie Holm, f. 1768 i Kbhvn., død 1812 i Faaborg [29].

Ankom til Chrfl. 1812; »Rasmus Nielsen, Fyn« er alt, hvad Holdt meddeler i sin fortegnelse, og jeg ser mig ikke i stand til at give flere oplysninger om ham eller hans hjem.–

Ankom til Chrfl. 1815: Peter Andreas Rasmussen, f. 1807 paa Rynkebygaard i Ringe sogn; exam. jur.; han boede en tid paa Bramstrup; ingen oplysning om giftermaal eller død. – Forældre: kancelliraad Rasmus Rasmussen; ingen oplysning om fødsel; han blev 1834 indsidder paa Sjørupgaard, Nimtofte sogn; døde 1843 i Kbhvn.; og hustru Karen Dorthe Kopstad, hvis fødsels- og dødsdatoer ikke kendes [30].

Ankom til Chrfl. 1816: Carl Rømer v. Holten, f. 1806 i Vestindien; student 1825, død 1829. – Forældre: gouvernementssekretær Carl Henrik v. Holten, f. 1774 i Næstved; i Vestindien 1799 til 1810; død 1862 i Kbhvn. og hustru, 2. g. Elisa Alida Augusta Behagen, f. 1787 i Kbhvn., død 1874 paa Frederiksberg [31].

Ankom til Chrfl. 1832: George van Deurs, f. 1825 paa Nakkebølle, Aastrup sogn. Holdt har i sin fortegnelse en note, der lyder: »Miss. i Vestindien 1852 til 1853«. – Forældre: Ejer af Nakkebølle, Gerhard

[29] Jurister II, 83; Blomberg: Faaborgs bys historie, II, 35; de havde to søstre i Chrfl. 1812 og 1815.

[30] Jfr. Jurister III, 388.

[31] Jfr. D. biogr. leks. X, 559; Lengnich: Stamtavler I, 144 f.; Af en gl. hofmands memoirer, XI, 53 og 114, 1909; Patriciske slægter, I, 245; Da. adels aarb. 1893, 535; Friis Petersen: Studenter, 1740–1829, s. 108; Holbeck: Odense bys hist., 258.

Andreas v. Deurs, f. 1773; død 1841 i Kbhvn; han blev 2. g. gift med Martha Seller Ryan, hvis fødsels- og dødsaar er ukendt [32].

Ankom til Chrfl. 1843: Johan Lange, f. 1830 paa Rødkilde, Ulbølle sogn; exam. jur. 1850, godsforvalter paa Rødkilde, død 1911 i Svendborg, St. Jørgens; han blev gift 1858 med Marie Cathrine Schæffer i Katstrup ved Skanderborg, f. 1833 i Kbhvn.; død 1906 i Mesinge. – Forældre: Proprietær paa Rødkilde, Erik Harding Lange, f. 1795 paa Rødkilde og død 1874 paa Rødkilde, – og hustru Margrethe Sørine Berg, gift i Steenstrup 1828; hun var født paa Skjoldemose 1808 og døde 1857 [33].

Ankom til Chrfl. 1859, Christen Estrup Hansen, f. 1849 i Odense, St. Knud, døbt i Kolding 1850; dødsaar og dødssted ukendt. – Forældre: købmand i Kolding, Niels Peder Hansen, f. 1814 i Kolding, død 1898 i Kbhvn. og hustru Cathrine Ivare Hectorine Estrup, gift i Odense 1848, født i Helsingør 1818, død 1896 i Kbhvn. [34].

KOSTSKOLEELEVER fra Fyn, piger. –

To søstre Aarsleff. – 1. Ulrica Aarsleff ankom 1789 til Chrfl., var født 1782 i Nyborg; 1796 kom hun »in das Chorhaus der ledigen Schwester«, død 1810 i Chrfl. – 2. Petronille Aarsleff, ankom til Chrfl. 1793, var født 1787 i Nyborg; dødsaar og dødssted ukendt: hun blev gift 1820 med Jürgen Mahler, f. 1788, død i Chrfl. 1860. – Forældre: købmand Johan Pedersen Aarsleff, f. 1735 i Svendborg, død 1788 i Nyborg, – og hustru Gunhild Dorthea Rye, f. 1744 i Svendborg; fra 1810 opholdt hun sig i Chrfl., hvor hun døde 1827 [35].

Ankom til Chrfl. 1790, Charlotte Amalie Østrup, f. 1780 i Vigerslev; dødsaar og dødssted ukendt. – Efter et skifte fra 1824 blev hun gift

[32] Jfr. Lengnick, I, 261; Richter: I, 247; Trap 5. udg. 432 og V, III, 1181; *Charlotte Marie Hammond, f. van Deurs* bekendtgør i Berl. Tid. 3/11 1841, at »min Broder, fhv. proprietær i Fyen G. A. van Deurs er afgaaen den 30te f. M. i Kbhvn. 68 aar gl.« – D. biogr. leks. IX, 55 og Wib. prh. II, 637, Eiler Hammond.

[33] Jfr. Bøttiger: Vester-Skjerninge-Ulbølle, 1924, s. 169; Jurister III, 12; Lengnick, V, 82; Trap, V, 739.

[34] Jfr. Lindberg Nielsen: Familien Estrup 1955, s. 38.

[35] Imm. Barfod: Stamtavle over den svenborgske familie Graae, s. 53; i arkivet i Chrfl., se Sterberegister og breve fra paarørende hvor fru G. D. Aarsleff 1799 skriver til skolelederen om Petronille, at hun ønsker, datteren kan blive endnu en tid i kostskolen og »opvokse« i alle christelige Dyder til hendes sande Vel i Tid Evighed«.

med pastor Lilliendal i Kleinvetka ved Herrnhut, hvis fødselsaar og dødsaar er ukendt. – Forældre: sognepræst i Vigerslev, Rasmus Frederiksen Østrup, f. 1735 i Odense, død 1785 i Vigerslev og hustru Anna Jacobine Bruun, f. i Slagelse, død 1784 i Vigerslev. – Præsteparrets død 1784 og 1785 gav anledning til, at døtrene blev sendt til Chrfl. – I Skovby herreds provstiarkivs skifteprotokol staar, at pastor Rasmus Østrup »efterlod sig 8 børn, 2 sønner og 6 døtre«. – I Østrup-Hjadstrup kirkebog 1793 ved en datters konfirmation: »Christiane Østrup blev med 7 andre søskende tidlig fader- og moderløse, da faderen, præsten i Vigerslev, Hr. Rasmus Østrup og hustru døde i aaret 1785, ½ aar efter hende. Hun er siden opfødt i Østrup præstegaard, har været en gang ude at tiene, og da dødsfald forvoldte, at hun maatte forlade Østrup fulgte hun med enken mdm. Agerbeck til Assens og kom derfra igien til præstegaarden tilbage i Aaret 1801: baade ude og hjemme har hun fortient og faaet almindelig Yndest.« [36].

Ankom til Chrfl. 1791 Gjertrud Woller Bolt, f. 1782 i Assens; dødsaar og dødssted ukendt; hun blev gift 1812 i Assens med tobaksfabrikant, Bonne Ventura Peo, f. 1784 i Fredericia, død 1845 i Assens. – Forældre: bagermester i Assens Johan Frederik Bolt, f. 1731 i Assens, død 1799 i Assens – og hustru Birgitta Cecilia Karup, død 1817 i Kbhvn [37].

Ankom til Chrfl. 1792: Sophie Margrethe Clausen, f. 1784 i Svanninge; efter 1810 opholdt hun sig i Chrfl., var ugift; dødsaar og dødssted ukendt. – Forældre: sognepræst i Svanninge, Jacob Paulin Clausen, f. 1727 i Aalborg, død 1794 i Svanninge – og hustru Karen Bildhugger Larsdatter, f. 1747 i Faaborg, død 1810 i Faaborg [38].

To søstre Brandt: 1. Karen Sophie Brandt, ankom til Chrfl. 1799, f. 1791 i Svendborg, St. Nicolai, død 1854 i Svendborg; hun blev 1817 gift i Svendborg med enkemand Hans Bertel Riber, f. 1789 i Gislev, død 1851 i Svendborg. 2. Maria Magdalena Caspara Brandt, der ankom til Chrfl. 1815, var født i Svendborg 1803, død 1834, begravet i Nyborg, ugift. – Ang. forældre, se foran, hvor to brødre R. P. Brandt og S. Chr. Brandt, i Chrfl. 1795 og 1815, omtales [39].

[36] Jfr. Wib. II, 323 om Vilhelm Østrup og Wib. III, 568; Om Frederik Østrup, se Wad i »Fra Fyens fortid«, I, 189.

[37] Jfr. Assens skifteprotokol 1817, s. 303.

[38] Jfr. Vib. prh. III, 229.

[39] Om familien Brandt i Svendborg, se mere under brødrene Brandt i Chrfl. 1795 og 1815.

To søstre Boesen: – 1. Lovise Esther Boesen, der ankom til Chrfl. 1801 f. i Vigerslev 1793; død 1847 i Nyborg; hun blev gift i Vigerslev med foran nævnte Rasmus Peter Brandt, f. i Svendborg 1789, død i Nyborg 1860. – 2. Joachimine Ulrica Boesen, der ankom til Chrfl. 1805, var født 1795 i Vigerslev og døde 1832 i Østrup; hun var 1821 blevet gift i Vigerslev med sognepræst i Østrup, Simon Peter Lassen, f. i Trondhjem i Norge 1785, død 1877 i Østrup. Forældre: provst i Vigerslev, Jens Frederik Boesen, f. 1765 i Rynkeby, død 1839 i Vigerslev, – og hustru Cathrine Ewald, f. 1774 i Hviding ved Ribe, død 1841 i Vejle. Provst J. F. Boesen var en af de mest kendte herrnhutisk sindede præster paa Fyn; mange samledes til hans gudstjenester og katekisationer; sammen med sin nabo, pastor Rasmus Balslev i Haarslev var han 1800 med til at stifte selskabet »til Udbredelse af Evangeliet og sand praktisk Kristendom« [40].

Tre søstre Muhle: 1. Anna Elisabeth Muhle, ankom til Chrfl. 1801, f. 1792 paa Erholm i Rørup sogn, død 1815 i Rørup. – Hun blev gift 1813 i Søby med forvalter paa Erholm, Hans Philip Selmer, f. 1789 i Søllested, exam. jur. 1811, død 1849 i Herrested. – 2. Petrine Muhle, ankom til Chrfl. 1801, var født 1794 i Rørup, døde 1845 i Herrested. – Hun blev gift 1823 i Rørup med sognepræst i Lunde, Frederik Siegfried Selmer, f. 1787 i Søllested, død 1849 i Herrested. – 3. Eleonora Hedevig Muhle, der ankom til Chrfl. 1802, var født 1793 i Rørup, døde 1854, ukendt dødssted. – Hun blev gift 1819 i Søby med sin svoger, forannævnte forvalter og prokurator Hans Philip Selmer, død i Herrested 1849. – Forældrene er nævnt under broderen, Mogens Christian Muhle, der var i Chrfl. 1798 [41].

Anna Christine Møller, der ankom til Chrfl. 1803, f. i Svendborg, St. Nicolai 1796. – Efter kirkebogen var O. H. Svane fadder ved hendes daab. – Hun døde 1857 og var blevet gift 1. g. 1812 med Niels Albeck f. 1795 og død 1818; gift 2. g. i Svendborg, St. Nicolai med garver Kittel Lorentzen Albeck, f. 1795, dødsaar og dødssted

[40] Jfr. Wib. prh. III, 568 og 701; Elvius prh. s. 624; H. Balslev: Fra fynske præstegaarde, 155 f.; Hauch-Fausbøll: Slægten Boesen; E. Mau: Ny kristelig samler, III, 1855; D. biogr. leks. III; Krh. saml. III, 4, 629. – I arkivet i Chrfl. findes fra 1805 og 1808 et par breve fra provst Boesen, ang. døtrene og i Landsarkivet i Odense findes: »Erindringer om min høiagtede og inderlig elskede Svigerfader Jens Frederik Boesen, Provst i Skovby Herred«, samlet af P. Brandt.

[41] Jfr. Wib. prh. I, 610; Jurister III, 182; Da. prokuratorer, s. 304; H. P. Selmer: Nekrologiske saml. 1849, s. 216 f. I arkivet i Chrfl. findes nogle breve fra disse elevs mor.

ukendt. – Forældre: skomagermester Daniel Naamansen Møller, f. 1749 i Svendborg, død 1815 i Svendborg og hustru-g. 2. g. – Anne Magdalene Hansdatter, f. 1756, død 1832 i Svendborg [42].

Ankom 1808 til Chrflid.: Mette Nicoline Hillerup, f. 1798 i Nr. Lyndelse; død 1869 i Hørup ved Silkeborg; hun blev gift i 1820 i Nr. Søby med herredsfoged Henrik Johannes Holm, f. 1767 i Møgeltønder, død 1863 i Hørup. – Elevens forældre er nævnt ved de to brødre, der var kostskoleelever 1808 og 1816 [43].

Ankom 1808 til Chrflid.: Johanne Regine Jacobsen, f. 1797, døbt i den lutherske kirke i Christiansstad paa St. Croix; hun var en lille negerinde, og hendes forældre var slaver, skriver hendes plejefar, sognepræsten i Allested, Carsten Friis, der kalder hende »et ypperligt hoved, som kan overkomme baade tegning, musik og det franske sprog«. Flere oplysninger om hende under plejebroderen Christian Lorentz Andersen, der var elev i Chrflid. 1808; men intet om hvad der blev af hende som voksen.

To søtre Ploug: 1. Margrete Kirstine Ploug, ankom til Chrflid. 1809, var født 1800 i Faaborg, død 1843 i Odense, Vor Frue. – Hun blev gift 1823 i Odense med ejeren af Blangstedgaard ved Odense, Ernst Albrecht Lüders, f. i Tønder 1792, død i Odense 1849. – 2. Kirstine Catharina Ploug, i Chrflid. 1809, f i Faaborg 1802, død 1879 i Steenstrup præstegaard. – Hun blev gift 1832 i Faaborg med enkemand, købmand Johan Christopher Voigt, f. 1802 i Faaborg, død 1834 i Faaborg. – Forældre: købmand i Faaborg, Simon Hempel Ploug, f. 1769, død 1831 i Faaborg – og hustru Elisabeth Christine Wamberg, f. 1773 i Gudbjerg præstegaard, gift 1797, død 1853 i Faaborg [44].

Ankom til Chrflid. 1809: Dorothea Christina Balslev, f. 1799 i Haarslev præstegaard, død i Haarslev 1843, ugift. – Forældre: sognepræst i Haarslev Rasmus Balslev, f. 1762 i Guldbjerg, død 1840 i Haarslev – og hustru – 2. g. – Anna Salome Lautrup, f. i Tyrstrup sogn 1775, død 1833 i Haarslev. – Rasmus Balslev var en af de kendteste og mest virksomme præster paa Fyn. – I arkivet i Chrflid. findes et brev, dat. 1808, fra pastor Balslev til skolelederen, hvori han skriver, at han sender sin datter til Chrflid. »i den faste overbevisning, at kostskolen vil tage sig af

[42] Jfr. Vækkelsernes frembrud, III, s. 194; i arkivet i Chrflid. findes et brev fra elevens far paa tysk.

[43] Jurister II, 205.

[44] Jfr. Wib. prh. I, 491 og III, 186.

hende og lære hende alt godt og især fremme hendes erkendelse af den kære Gud og Frelser og anstrenge sig for at indgyde det unge hjerte barnlig kærlighed og tillid« [45].

To søstre v. Bülow: 1. Maren Cathrine Rasmine v. Bülow, der ankom til Chrfl. 1812, var født i Svendborg, Vor Frue 1790, døde i Bjørnemose, Tved sogn 1840; hun blev gift 1829 i Svendborg med forvalter Jens Peter Jensen, f. 1793 i Kerteminde, døde 1847 paa Bjørnemose. – 2. Hansine Eline Svendine Bülow, der ankom til Chrfl. 1817, var født i Svendborg 1804, døde 1876 i Kbhvn.; hun blev gift 1836 i Lyngby med forfatteren Poul Martin Møller, født i Uldum ved Vejle, død 1838 i Kbhvn. – Forældre: oberst Adam Gottlob Josva v. Bülow, f. 1751 i Asminderup, død 1834 i Svendborg – og hustru Anna Margrethe Ejlersen, f. 1772, død 1832 i Svendborg [46].

To søstre Hammerich: 1. Judith Maren Sophie Hammerich, der ankom til Chrfl. 1812, var født i Faaborg 1808, døde i Viborg 1864; hun blev gift i Faaborg 1836 med pastor Edvard Gudmand August Hindberg i Viborg, f. 1806 i Kbhvn.; han døde 1866 som sognepræst ved søndre sogns kirke i Viborg. – 2. Johanne Dorthea Lovise Hammerich, der ankom til Chrfl. 1818, var født 1812 i Faaborg og døde 1884 i Vestervig; hun blev gift 1837 i Vissenbjerg med cand. theol. Peter Didrik Lacoppidan Feilberg, der døde 1893; hans ægteskab blev opløst 1856. Forældrene er anført under de to brødre Hammerich, der var i Chrfl. 1812 og 1815 [47].

Ankom til Chrfl. 1813, Pauline Elisabeth Baronesse Friherre v. Lehn, f. 1803 i Kbhvn.; død 1860 i Kbhvn.; hun blev gift 1820 paa Hvidkilde Egense sogn, med kammerherre Frederik Christian Baron Lehn Charisius, f. 1796 i Kbhvn.; død 1888 i Kbhvn. – Forældre: ejer af Hvidkilde Hans Rantzau Friherre v. Lehn, f. 1764 i Kbhvn.; død 1808 paa Hvidkilde – og hustru Sophie Amalie Friherre v. Lehn, f. 1764 paa Hvidkilde [48].

[45] Jfr. Wib. prh. I, 512; H. Balslev: Fra fynske præstegaarde, s. 46, 1944.

[46] Jfr. Da. biogr. leks. XVI, 440; i arkivet i Chrfl. findes et brev, dat. juni 1820, hvori oberst v. Bülow, beklager, at han ikke »precise til terminen kan betale de penge, han skylder kostskolen«.

[47] Jfr. Schmidt: Slægten Feilberg; Elvius prh. s. 670; Wib. prh. III, 553; Blomberg: Faaborgs histor. II, 35; Hauch Fausbøll: Slægtshaandbog, s. 181; Erslew: Forf. leks. Suppl. I, 445; se i Landsarkivet i Odense: Faaborg skifteprot. 1812, s. 169 og 225.

[48] Jfr. Da. adels aarb. 1930, stamtavle og 1953, s. 45; H. B. Schilden Holsten: Slægtsbog, I, 1, 236; Trap: 5. udg. V, 678.

To søstre Carstens: 1. Regina Sophie Carstens, der ankom til Chrfl. 1814, var født i Ærøskøbing 1801, døde 1822 i Risum. Hun blev gift i Ærøskøbing 1821 med sognepræst i Risum, i Holsten, Frederick Nicolaus Mathæus Michaelis, f. 1796, død 1826 i Aabenraa. – 2. Anna Charlotte Carstens, der ankom til Chrfl. 1819, var født 1808 i Ærøskøbing, døde 1848 i Rise paa Ærø. – Hun blev gift 1829 i Ærøskøbing med sognepræst paa Strynø, Andreas August Petersen, f. 1802 i Ærøskøbing, død 1854 i Rise paa Ærø. – Forældre: landfoged Peter Bogislaus Carstens, f. 1773 i Sønderborg, død 1857 i Ærøskøbing – og hustru Margareta Dorothea Tilemann, f. 1773 i Nordborg, gift 1800 i Ærøskøbing og død 1831 i Ærøskøbing [49].

Ankom til Chrfl.: Karin Govinello 1815, var født 1808 i Nakkebølle Aastrup sogn. – Holdt har i sin fortegnelse en note, der lyder: »Spansk Soldaterbarn, underholdes af Rosenørn Lehn, Ourebygaard.« Om Karin Govinellos videre livsløb vides intet.

To søstre v. Holten: 1. Nina C. V. Holten, der ankom til Chrfl. 1815, f. 1804 i Vestindien; død 1851 i Kbhvn. Hun blev gift 1829 i Næstved med justitsraad Carl Ludvig Poulsen, f. 1790 i Horsens, død 1842 i Kbhvn. – 2. Frederikke A. v. Holten, der ankom til Chrfl. 1815, var født i Odense 1805 og døde 1845 i Helsingør. – Hun blev gift 1841 i Helsingør med skibsklarerer F. G. Wrigt; fødselsår og fødested, ukendt; han døde 1845 i Helsingør. – Forældre: kammerherre Christian Ludvig v. Holten, f. 1774 i Næstved, død 1829; han blev gift med Juliane v. Haxthausen, hvis fødselsaar og dødsaar er ukendte; ægteskabet blev opløst 1812 [50].

Ankom til Chrfl. 1818: Mariane Sophie Schmidt, f. 1805 i Odense, St. Knud; død 1853 i Odense. Hun blev 1845 gift i Odense med glarmester Peter Johannes Hasselriis, f. 1806 i Odense; død 1883 i Odense; han giftede sig 2. g. med Amalie Fuglebjerg, se Odense byfogeds skifteprotokol 1883. – Forældre: urmager i Odense, Andreas

---

[49] Jfr. S. Carstens: Stamtavle over familien Carstens, 1901, s. 12; Ahrends: Geistligheden i Slesvig-Holsten, II, 76; Jurister: I, 251; Wib. prh. II, 629 og III, 208; Da. biogr. leks. IV, 544. – I arkivet i Chrfl. findes et brev fra landfoged Carstens hvori han nævner pensionsprisen for kostelever pr. halvaar som 32 rdlr. slesvig-holstensk kurant; jfr. Vækkelseernes frembrud, III, 36 og 140.

[50] Jfr. Lengnick, III, 45; Odense bys historie af Holbeck, s. 258; Danske patric. slægter, I, 245; Da. adels aarb. 1893, 535; En gl. hofmands erindringer, 1967, s. 3.

Jürgensen Schmidt, f. 1771, ukendt fødested, døde 1827 i Odense – og hustru Catharine Pedersen, f. 1774, fødested ukendt, og døde 1828 i Odense.

To søstre Voigt: 1. Riborg Kristina Voigt, der ankom til Chrfl. 1819, f. 1806 i Faaborg, død 1883 i Faaborg. – Hun blev gift i Faaborg 1831 med skovrider Poul Jacob Bøving, f. 1799 i Faaborg, død 1885 i Faaborg. – Det var til Riborg Voigt, H. C. Andersen skrev digtet: »To brune øjne jeg nylig saa«; se Vilh. Andersen: Litteraturhistorie III, 537. – 2. Frederikke Elise Voigt, der ankom til Chrfl. 1819, var født i Faaborg 1807; dødssted ukendt. – Hun blev gift 1840 i Faaborg med købmand i Lübeck, Frederik Weber, f. 1807, fødested og dødssted ukendt. – Forældre: købmand i Faaborg Lars Peter Voigt, f. 1779 i Faaborg, død 1859 i Faaborg – og hustru Anna Christina Brandt, f. 1785 i Faaborg og død 1861 i Faaborg [51].

Ankom til Chrfl. 1820: Elise M. Lund, f. 1809; efter Holdts fortegnelse skulde hun være født paa Gyldensteen; men hendes fødsel er ikke noteret i sognene omkring Gyldensteen, og hverken om hendes giftermaal eller om hendes død har jeg kunnet finde nogen oplysning. – Forældre: kaptajn, godsforvalter Søren Henrik Lund, f. 1761 i Ringsted, exam. jur. 1700; i aarenes løb bosat paa gaardene, Gunderslevholm, Giesegaard og Juellund; han døde paa Juellund 1836 – og hustru Dorthea Mundine Payngk, f. 1763 i Skelskør, blev gift 1801 og døde 1824 paa Juellund [52].

To søstre Døcker: 1. Mariane Lisette Døcker, der ankom til Chrfl. 1820, var født 1808 i Odense, St. Knud, og døde i Odense 1891. – Hun blev gift i Odense 1836 med købmand i Norge Frederich Hoegh Smith, fødselsaar ukendt, døde 1859, dødssted ukendt. 2. Lovise Frederiche Døcker, der ankom til Chrfl. 1820, var født 1810 i Odense og

[51] Jfr. Blomberg: Faaborg bys historie, II, 226; Svendborg amts aarsskrift 1914, s. 50. I arkivet i Chrfl. findes breve dat. 1820 fra L. P. Voigt, hvori han meddeler skolelederen at han ønsker, hans børn gør fremgang i skolefagene, – »især at de kan lære at tale tysk; derfor skal omgivelserne ikke tale dansk med dem«.

[52] Efter Holdts fortegnelse i Sønderjydske aarb. 1944 havde *Elise Lund* to ældre søstre. *Arnoldine og Johanne*, f. 1802 og 1804 – i Chrfl. 1813. – Blandt brevene fra paarørende findes i Chrfl. et fra *Arnoldine*, 1817, hvori hun takker skolelederne »Bruder *Sønnichsen*« for de aar, »da Sie mein Vater waren; vielleicht die glücklichsten meines Lebens«. *Arnoldine* døde 1836 og var 1824 blevet gift med ejeren af Aaløkkegaard ved Odense, *Lauritz Christian Friederich Leth*. – Jfr. Danske prokuratorer, s. 208 og 220; Jurister, III, 312; Tobiesen: Slægten Leth fra Stege. – Kostelev *Anna Marie Leth*, i Chrfl. 1838 var en datter af *Arnoldine*.

døde i Kbhvn. 1893. – Hun blev gift 1828 i Odense med oberstløjtnant Gerhard Wilhelm Døcker, fødselsaar ukendt; han døde 1875 i Kbhvn. – Forældre: købmand Mouritz Døcker, f. 1773 i Westphalen, Tyskland; død 1847 i Odense – og hustru, gift 2. g. 1800, Mariane Rauch, f. 1781 i Kbhvn.; død 1820 i Odense. – I St. Knuds kirkebog i Odense er der, hvor M. Døckers død er anført, tilføjet, at han var «enkemand, katolik og almisselem».

Ankom til Chrfl. 1822: Laurine Krüger (Holdts fortegnelse har: »Laur. Krøyer«), f. 1815 i Odense, St. Knud; død 1883 i Kbhvn. Hun blev gift 1845 i Faaborg med sognepræst i Rynkeby, Carsten Friis Viborg, f. 1813 i Kbhvn., død 1885 i Slagelse. – Forældre: I St. Knuds fødselsprotokol staar; født »1815, 28/6, Datter af Helene Krüger og udlagt Barnefader, Grev Chr. Johan Fredrik Ahlefeldt Laurvig til Lundsgaard«, f. 1780 i Altona, død 1856 i Paris. – Om Helene Krüger er ingen videre oplysninger fundet [53].

Ankom til Chrfl. 1824 Josephine Caroline Schubart, f. 1817 paa Selleberg, Birkende, død 1868 i Kbhvn. – Hun blev gift 1844 med grosserer Christian Bjørn v. Schmidten, f. 1816, fødested ukendt, død 1897 i Kbhvn. – Forældre: ejer af Selleberg 1815–1823 Carl Rudolph Jacob Schubart, f. 1775 i Assens, død 1847 i Odense – og hustru, gift 1811 i Gestelev, Regize Sophie Sehested, f. 1793 i Billesbølle i Fjeldsted sogn, død 1867 i Odense [54].

Ankom til Chrfl. 1824: Friderica Sophie Lange, f. 1811 i Ørbæk-lunde, Ørbæk sogn, død 1888 i Kbhvn, Vor Frue sogn. Hun blev gift 1832 i Ørbæk med premierløjtnant Bertel Mossin, f. 1799 i Kbhvn.; død 1866 i Brøndbyøster. – Forældre: ejer af Ørbæk-lunde, Rasmus Lange, f. 1777 i Nyborg, død 1848 i Ørbæk – og hustru Frederica Sophia Leth, f. 1788 paa Aaløkkegaard ved Odense; død 1811, den 19. marts, datterens fødselsdag [55].

Ankom til Chrfl. 1838, Anna Marie Leth, f. 1829 i Odense, død 1909 i Chrfl.; hun blev gift 1847 i Odense, St. Hans sogn med læge i Tyr-

[53] Jfr. Elvius prh. s. 462; Da. adels aarb. 1929, stamtavler, s. 189; Da. biogr. leks. XXV, s. 500; H. P. Barfod: Minder fra grundtvigske hjem, V, 46, 1925.

[54] Jfr. Da. biogr. leks. XXI, 387; Da. adels aarb. 1884 og 1954, II, 56; Trap, 5. udg. V. 288.

[55] Jfr. Tobiesen: Slægten Leth, 1917, s. 30; J. V. Langkilde: Stamtavle over familien Langkilde, 1846, s. 16; om Ørbæk-lunde skriver Kai Uldall i Danske herregaarde 1920, II, 483.

strup, Valentin Juhl, f. 1817 i Tønder; død 1885 i Chrfl. – Efter St. Hans kirkebog opholdt bruden sig paa sin bryllupsdag hos »Etatsraadinde Leth paa Nørregade«. – Forældre: ejer af Aaløkkegaard Lauritz Chr. Frederik Leth, f. 1794 paa Aaløkkegaard, død 1865 i Lyngby – og hustru Arnoldine Louise Cathrine Lund, g. 1. g. 1824 paa Sallerupgaard i Køng sogn paa Sjælland, søster til den forannævnte Elise M. Lund, f. 1802 paa Sallerupgaard; død 1836 paa Sallerupgaard [56].

Ankom til Chrfl. 1841: Hansine Elisabeth Vilhelmine v. Smidten, f. 1828 i Faaborg, død 1849 i Rudkøbing, ugift. – Forældre: byfoged i Rudkøbing, Marcus Paulli Karenus Holst v. Smidten, f. 1791 i Østbirk ved Aarhus, død 1849 i Rudkøbing – og hustru Louise Augusta Bjørn, gift 1812 i Kbhvn., Trinitatis, f. 1787 i Kbhvn.; død 1858 i Kbhvn. [57]

Ankom til Chrfl. 1852: Caroline Frederikke Andrea Lindegaard, f. 1840 i Svendborg, Vor Frue; død paa Rudergaard i Søllerød sogn, dødsaar ukendt. – Forældre: skomagermester Matthias Jensen Lindegaard, f. 1802 i Svendborg, Vor Frue; død 1856 i Svendborg, Vor Frue – og hustru Anne Cathrine Andersdatter, fødested ukendt og dødsaar ukendt [58].

Ankom til Chrfl. 1852: Mathilde Vilhelmine Petersen, f. 1842 i Odense, St. Knud; dødssted ukendt, og om hun blev gift vides ikke. – Forældre: guldsmed Peter Petersen, Vestergade i Odense, f. 1805 i Haderslev; dødssted ukendt – og hustru Ulrikke Sophie Müller, f. 1809 i Haderslev, død i Odense 1846 [59].

Ankom til Chrfl. 1852: Dorteia Louise Glitsch, f. i Middelfart 1841; dødssted ukendt og intet oplyst om giftermal. – Forældre: farver Johan Heinrich Glitsch, f. 1805 i Belgien – efter folketællingen i Middelfart 1850; dødssted ukendt – og hustru Caroline Frederikke Janny, f. Chrfl. – aarstal ukendt, ligesom dødssted og aarstal.

[56] Jfr. Slægten Leth fra Stege, s. 36; Trap: 5. udg. IV, 292.

[57] Jfr. Jurister IV, 48.

[58] Jfr. Vækkelsesernes frembrud, III, 63 og 286; Trap 5. udg. II, 977; efter Svendborg skifteprotokol af 1856 blev M. J. Lindegaards ægteskab opløst for flere aar siden, saa hans kone opholdt sig paa Rudergaard i Søllerød sogn.

[59] Efter Odense byfogeds skifteprot. 1841–1850, s. 351 (i Landsarkivet i Odense) er *Ulriche Sophie Müller* død 1846, saa hendes mand sidder i uskiftet bo med 5 umyndige børn.

Afslutning. – Efter Holdts fortegnelse over kostelever i Chrfl. 1776–1859 var der altsaa 25 drenge og 41 piger, af disse i alt 66 elever, fra fynske hjem. Selv om det ikke er noget stort tal har dog utvivlsomt forbindelsen mellem Chrfl. og disse unge og deres hjem – sammen med de fynske herrnhutisk-sindede præsters og de omrejsende emis-særers virksomhed – været med til at give fynsk kirkelig et herrnhutisk islæt, der i løbet af det følgende aarhundrede er indsmeltet i de vakte kredse af forskellig observans.

Som bekendt saa Grundtvig ikke mildt til herrnhuterne; i sin »Verdens krønike« fra 1812 skrev han om »den ugudelige Zinzendorf«, og han skal senere have udtrykt sig skarpt om, at han ikke brød sig om at være i den himmel, hvor Zinzendorf var; paa sit tysk sagde han: »In dem Himmelreich wo Zinzendorf ist, mag ich nicht sein [60]«.

Der findes da ogsaa vidnesbyrd om, at Brødreresocietetets medlemmer følte sig krænkede over saadanne angreb paa Zinzendorf. Saaledes skrev societetetets forstander, Johannes Chr. Reuss til bekendte i Herrnhut, at han nok gerne hører Grundtvig prædike, men dog langt foretrækker den unge pastor J. O. Thisted (f. 1795, død 1855) som prædikant, da han mere glæder hans hjerte (paa tysk: »gewähren mir mehr Genuss für Herz«) [61].

Der var stort tilløb, naar Thisted prædikede i Trinitatis kirke; efter sin omvendelse var han blevet en kraftig vækkelsesprædikant og ansaas af mange for »en ypperlig prædikant«. Derimod syntes biskop Mynster ikke om ham, men fandt ham stridbar og overfladisk [62]. Fra 1825 til sin død 1855 var J. O. Thisted sognepræst i Gyrstinge ved Ringsted; her havde han en del bryderier baade i sine private forhold og i sin præstegerning. Han var en flittig skribent; han skrev i dagspressen og blev forfatter til selvstændige værker. Hans betydeligste arbejder er oversættelserne til dansk af Luthers postille og af Spangenberg: *Idea fidei fratrum* [63].

Som tiden gik rykkede dog herrnhuter og grundtvigianere nærmere hinanden; ja, efter Grundtvigs død 1872 skete det mærkelige, at hans

[60] Jfr. Krh. saml. IV, 6: Knud Heiberg: Brødreresocietetets forhold til Grundtvig, side 224.

[61] Om Reuss, se Krh. sml. IV, 6, s. 209 f.; om J. O. Thisted: Dansk biogr. leks. XXIII, 518 f. og Erslew: Forf. leks. III, 331 f. og Supplement IV, 373 samt Krh. sml. IV, 6, s. 232.

[62] Om biskop Mynsters mening: Krh. sml. IV, 4, s. 461 f.

[63] Om Thisted som forfatter, se: Erslew: Forf. leksikon III, 331 og Supplement IV, 373.

efterfølger som præst ved Vartov blev en præst af herrnhutisk afstamning, nemlig Carl Joakim Brandt (f. 1817, død 1889), der som omtalt foran var søn af købmand Rasmus Peter Brandt og hustru Lovise Esther Boesen fra Vigerslev, der begge havde været kostelever i Christiansfeld [64].

I aarene efter 1864 blev Christiansfeld en tysk bastion i Slesvig-Holsten, men fortsatte sit arbejde for ydre- og indre mission i egnen. De omtalte kostskoler blev nedlagt 1891, og store forandringer er sket i Brødrebyen. Men det gælder dog, hvad Fr. Chr. Høy har skrevet i sin bog om Christiansfeld, at den har været og endnu er til velsignelse for hele vort land, især gennem Brødremenighedens ydre-missions arbejde, som ved de aarlige missionsfester, samt ved en betydelig spredning af opbyggelsesskrifter; »Løsensbogen« har været kendt over hele landet [65].

---

[64] Om C. J. Brandt se foranstaaende kostelever fra 1795, og M. Grohshennig og Th. Hauch-Fausbøll: Danmarks præstehrst., I, 596 f.

[65] Jfr. Fr. Chr. Høy: Christiansfeld 1773–1923, s. 80.

Hans Nielsen Hauge og Ægidius

Et manglende kapitel i A. Aarflots bog om Hauges
Kristendomsforståelse

Af H. Hejlsbjerg Paulsen

I forordet til sin bog om Hans Nielsen Hauges kristendomsforståelse (Tro og Lydighed, Oslo 1969) nævner dr. Aarflot, at »skønt der allerede finnes et utall av bøker om Hauge«, udtalte professor Andr. Seierstad i sin tid, at der endnu ikke var »foretatt noen omfattende analyse av Hauges christendomsforståelse i dens historiske sammenheng.« Disse ord virkede både overraskende og udfordrende, så Aarflot besluttede sig til at løse denne opgave. Hans bog om emnet udkom i 1969 som disputats, og enhver, som interesserer sig for denne store skikkelse i Norges nyere historie, læser vel bogen og spørger sig selv efter læsningen, om det nu også er lykkedes forfatteren at give denne omfattende analyse.

Jeg skal ikke gøre mig klog på at give et sådant svar, men gør kun opmærksom på, at på ét punkt er resultatet i hvert fald ikke tilfredsstillende, der mangler et helt kapitel. Når opgaven er at foretage en omfattende analyse af Hauges kristendomsforståelse i historisk sammenhæng må det anses for at være af stor betydning, at også den salmesang, som spillede så stor en rolle for Hauge i hans ungdom og også senere, inddrages i denne redegørelse. Det er ikke sket.

I 1936 holdt professor Hal Koch en forelæsning – i anledning af konkurrencen til professoratet i dansk kirkehistorie ved Københavns universitet – over emnet Hauges religiøse udvikling [1], og heri understregede han, at Hauge har nået sit teologiske standpunkt uden i nævneværdig grad at være påvirket udefra. Det er hjemmet og sognet, som danner baggrunden for hans udvikling. Opgaven er derfor at udlede de historiske forudsætninger og at påvise de forskellige indflydelser, som her gør sig gældende.

Disse ord vil lektor Aarflot sikkert godkende, da han udtaler sig i lignende vendinger og også henviser til den svenske teolog G. Höck,

[1] Dansk teologisk Tidsskrift, 1959.

som gør gældende, at et teologisk syn bør analyseres med henblik på den tradition, det hører hjemme i, og til den tendens, det repræsenterer.

Skal dette overføres på Hauge, da må det siges, at han har rod i den opbyggelsesfromhed, som fandtes på landet – og i hans hjem – i barndomsårene. Han bygger altid, eller dog først og fremmest, på børnelærdommen, Luthers katekisme (i Pontoppidans udlægning), andagtsbøger (Luther, Arnd og »Møller« d. v. s. H. Müller i Rostock) og hjemmets salmebøger (d. v. s. Kingos og senere Guldbergs). Til denne baggrund hører selvfølgelig også kirken og sognet. Forkyndelsen i sognekirke (den herrnhutisk påvirkede B. Seeberg) har både draget, men senere også frastødt ham. Det er påvirkningsfaktorerne, som først og fremmest har virket bestemmende for hans kristendomsforståelse. Pontoppidans forklaring Sandhed til Gudfrygtighed var enheds-katekismen i hele dobbeltmonarkiet, fra Alta til Altona. I sine teologiske formuleringer er Hauge ofte direkte afhængig af den, og den fik da også siden en næsten kanonisk anseelse hos Haugianerne. Det er ligeledes tydeligt, at han har læst og lært af Luthers kirkepostil, som blev brugt i hjemmet.

Men også salmesangen har spillet en rolle for Hauge, ikke mindst i de unge år og tydeligst ved de afgørende lejligheder i hans liv. Det betones særlig af Sverre Norborg: For Hauge havde det altid vært naturligt å synge salmer. Det gjorde han i de angstfulte netter i Frederikstad, og det gjorde han da han havde sitt livs apriloplevelse. Han sang for sine medfanger i Frederikstad-arresten og lot fra første stund av salmesangen være et fast ledd i de haugianske samlinger, som bestod av salmesang, bøn, postillæsning og formaningstale. Sangen tjente de troendes gjensidige oppbyggelse og var også et virksomt misjonsmiddelet [2].

Hauge opfordrer derfor også sine venner til at efterleve apostelordet kol. 3,16 [3], thi salmesangen tjener til »opbyggelse og opmuntring«.

Han taler ud fra egen erfaring, thi under sine mange vandringer fandt han kraft og trøst i de gamle salmer og i fortalen til den nye udgave af salmebogen (1819) opfordrer han sine venner til det samme. »Det vil lette Eder Verdens mangehaande Besværligheder og stemme Eders Sind til himmelske Betragtninger. Trykkes vort Sind af jordiske

---

[2] Sverre Norborg, Hans Nielsen Hauge (1967) p. 157.

[3] Forerindring. Hans Nielsen Hagues Skrifter, samlet Utgave ved Hans N. H. Ording (Oslo 1954), IV 20. Udgiven citeres i det følgende ved Skr.

Sysler, eller forfølger Mennesker os med onde Ord og Gjæringer«, da har han det råd, at man skal gribe til sang [4]. Også for vækkelsen har sangen stor betydning, »thi den har Indflydelse paa de kjødelige Mennesker, som formedelst den Melodie eller Klang den kan opvække dem og sætte Rørelse i deres Hjerter, give dem Lyst til Samkvem med Eder, saa de siden kommer til at give Agt paa Ordet, der tales« [5].

Som Paulus og Silas sang salmer i deres Fængsel i Filippi, så stokmesteren forundredes, sang også Hauge salmer i sit fængsel i Frederikstad »og Soldaterne hørte paa med Bevægelse«. Det samme gentog sig i Trondhjem, hvor man – for at bringe Hauge på andre tanker – sendte en spillemand og nogle lystige folk til ham, for at han kunne tage del i dansen. »Jeg bad Spillemanden spille mig den Melodie, efter som jeg selv begyndte nemlig den Psalme Nu bør ej Synden mere med Magt og Herredom udi vort Kjød regiere, men daglig kastes om. Følgen var, at nogle græd, »og ønskede de var var som mig« [6].«

Hauge kendte salmernes magt og myndighed, og det er derfor selvfølgelig, at han udgav sin egen salmebog *De sande Christnes udvalgte Psalmebog*, hvor hver salme var i overensstemmelse med hans eget kristendomssyn [7]. Da Hauge var i konfirmationsalderen – eller før endnu – oplevede han et salmebogsskifte, idet Kingos salmebog også i hans hjem sogn blev udskiftet med Guldbergs. Denne begivenhed blev til en oplevelse for den levende, grublende og læsende dreng. Han havde været i livsfare og havde bogstaveligt oplevet »dødens mørke rædsel«, også sjæleangst og hærskarer af selvbebrejdelser. Nu i livets mest modtagelige alder, som ofte kan være grundlæggende for et menneskes karakter, har de nye salmer, han fandt, indvirket stærkt på ham, der levede i en stadig strid mellem gudfrygtige forsætter og dragen mod verden og dens lyst. Med forkærlighed indprentede han nogle af de nye salmer i sin hukommelse, og de har utvivlsomt været med til at forme hans kristendomsforståelse.

Herom fortæller han i sit skrift *Om Religiøse Følelser og deres Værdi*, først om »en hendelse« på den tid, da han voksede til i alder, men også blev verden mere lig«. Midt i sin stadige kamp mellem ånd

[4] Skr. IV. 14. Innledning ved Helge Fæhn.

[5] Skr. III. 554, IV. 14.

[6] Skr. VI. 24.

[7] Mange av de rettelsel og endringer han foretok i de gamle salmer, gir utryk for dogmatisk refleksjon. Skr. IV. 15 (Helge Fæhn). Sml. Hauges egne ord i sin Forerindring: Her findes adskillige Ord eller Udtaler i Poetien, som ikke udtrykker Christi Aand eller anstaaer Christen. Skr. IV. 22.

[8] Skr. VI. 124.

og kød, gode forsætter og bitre nederlag, fandt han i sin faders hus en gammel almanak med nogle morgen- og aftensange. »Især faldt disse ord mig på hjerte:

Eia! kunde jeg dog stræbe
Efter Dyd og gjøre godt,
Mine Synderlyster dræbe
Og dig holde for mit Slot,
For min Klippe, for mit Skjold,
Ingen List og ingen Vold
Torde jeg da ved at frygte,
Som saa mange undertrykte« [9].

Man skal lægge mærke til den slags udtalelser hos Hauge, thi de fortæller om, hvordan et følsomt barnesind i en naturbegavelse som Hauges, modtager indtryk, som bundfælder sig i hjertet. Og fra det udgår livet, siger den hellige skrift. I disse i og for sig ubetydelige strofer finder man de første ansatser til hans syn på evangeliet og til den forkyndelse, han senere følte sig kaldet til at frembære for sit folk og sin tid. Hauge nævner i denne forbindelse desuden fire salmer, som han lærte, fordi han satte særlig pris på dem:

»Ak vidste du, som går i syndens lænker,
hvor hårdt det er det Satans slaveri
(Brorson, Guldbergs sb. nr. 301)

O hiertekiere Gud, som nådig mig har givet
(ukendt forfatter, Guldberg nr. 113)

Særlig det 4. vers:

Mit Hierte du og med Din Kierlighed stadfæste
At elske dig for alt Og som mig selv min Næste.
Giv mig Taalmodighed, Naar Korset bryder ind,
Naar jeg i Lykken staar, Da giv et ydmygt Sind.

De fire regler: at elske Gud og næsten, ydmyg i medgang, taalmodig i modgang, fandt jeg megen lærdom i. Item den sang:

Jesu, verdens frelsermand. (Ægidius, Guldberg nr. 179)

Især det 8. vers om ydmyghed:

Jesu, ydmyg for hver Mand
Og for Gud vor Herre,

[9] Skr. ib. 3.

Lad dog dit Exempel sand
 Ydmyghed mig lære.
 Vogt mig for Hovmodighed,
 Lad mit Sind sig bøje,
 Indtil, som jeg tror og veed,
 Du vil mig ophøje.

Samt salmen: Jesu din søde Foreening at smage / Længes og trænges mit Hjerte og Sind. Under mit arbejde fandt jeg mit hjerte meget oplivet ved at synge paa disse salmer.« Såvidt Hauge.

De nævnte salmer, som levede i hans sjæl – og mange andre i hukkommelsen – kan have været medvirkende til, at han oplevede den afgørende gennembrudstid hin dag i april 1796, mens han ved markarbejdet sang salmen Jesu din søde forening at smage. Oplevelsen var ikke kun en sjælelig salighedsfølelse, men den skænkede ham også evnen til både at ville og at virke.

Den norske kirkehistoriker Ivar Welle har sikkert ret i sin formodning, når han antager, at oplevelsen mest ligner »hin ubekjendte manns, som har digtet salmen Jesu din søde forening å smake. Hvis man læser gjennom alle salmens bønner, vil man finne at de nøyagtig krever det, som Hauge sier han fikk« [10].

Det er værd at bemærke, at de salmer, Hauge nævner, og som har betydet meget for ham i hans ungdom og derfor har været med til at præge hans kristendomsforståelse, er af sønderjysk herkomst og stammer fra årene 1717 til 1740'erne, da landsdelen oplevede en enestående sangens tid, der også forplantede sig til enkelte dele af kongeriget, men ellers først senere blev optaget i den danske kirkes salmebøger. Der er dog en undtagelse, en del af dem findes også i Guldbergs salmebog, som dog kun fik en kort levetid i selve Danmark og heller ikke blev indført overalt, men i Norge holdt den sig derimod længe. Man bør med tak mindes kong Christian VI, den så ofte ringeagtede og forsmædede konge. Takket være Jens Møller og A. D. Jørgensen ser vi ham nu i et andet lys, en fredens mand, ydmyg og stiltfærdig og med sans for sit folks åndelige og timelige vel.

Kongen opfordrede Erik Pontoppidan til at udarbejde en katekismeforklaring (Sandhed til Gudfrygtighed) og samtidig at give forslag til en ny salmebog, som både skulle indeholde hele Kingos og tillige et tillæg af »visse tydske Psalmers Oversættelse«. Pontoppidans salmebog

[10] Norges Kirkehistorie, p. 156.

(1740) har haft uvurderlig betydning for Nordslesvig, hvor den var kirkesalmebog helt til op imod 1900, men indirekte også for Norge, thi skønt den ikke blev indført i kirkerne, blev en del af de nye salmer – via Guldbergs salmebog – også kendt og elsket her og indsunget i mange hjerter. Bl. a. kan Hauge nævnes som eksempel.

Man har sagt om Guldbergs salmebog, at den bestod af tre dele: Kingos og Pontoppidans salmebøger og desuden nye salmer, først og fremmest Birgitte Bøyes [11]. Da den kom drengen Hans Nielsen i hænde, åbnede sig for ham en helt ny verden, han læste og lærte og sang og under denne treklang formedes i hans sind den kristendomsforståelse, som bar hans forkyndelse, og som han blev tro indtil enden.

Skønt Guldbergs salmebog var en broget blanding af næsten alt muligt lige fra Kingos objektive og usentimentale forkyndelse til madam Bøyes højstemte, men tomme patos, var det udelukkende de andre salmer (hidrørende fra Pontoppidan), som Hauge blev mest optaget af, og blandt disse valgte han salmerne, som han siden optog i sin egen salmebog (De sande Christnes udvalgte Psalmebog). Man må formode, at han først har læst dem i hjemmets nye salmebog, men senere må han også have fået Pontoppidans salmebog og Troens rare Klenodie i hænde. Så godt som alle hans salmer stammer fra disse kilder, d. v. s. fra det sønderjyske indslag i dansk salmesang, som nu når helt op i det høje nord. Det er dette stof, som mere end meget andet af det han har læst, har været med til at forme hans reflekterede kristendomsforståelse og samtidig bliver et udtryk for den, thi salmerne er udvalgt for at tolke hans tanker og for at understrege det talte ord i de forsamlinger, han holdt.

Hauge var ingen original tænkter, noget nyt har han ikke sagt, en stor skribent var han heller ikke, snarere en katalysator. Men hvilken virkning har hans jævne lægmandsforkyndelse ikke haft. Thi tidens fylde var inde, og så behøves der ikke store genier, men blot en personlighed, grebet af evangeliet.

En åndelig bevægelse, som går i dybden, kræver og udløser altid en ny sang [12]. Reformationstiden, orthodoxien, pietismen og Grundtvigianismen er eksempler på det herhjemme. Hauge var ikke salmedigter, og dog er salmesamlingen hans. Thi han tog frem af sit hjertes gemmer gammelt og nyt, ændrede her og der nogle ord og sætninger

---

[11] Sverre Norborg, a.s. p. 156.

[12] H. Fæhn, Skr. IV, i forordet til De sande Christnes udvalgte Psalmebog (Hauges salmebog).

»i sit billede«, og så er det Hauges salmebog, et spejlbillede af hans eget syn og forkyndelse.

Med rette siger professor Ording i sit forord til Hauges salmebog [13], at skønt bogen ikke indeholder mange salmer af ham, »er den dog så karakteristisk for ham, at den må tas i sin helhet« som et naturligt led i hans skriftrække. Også i den forkyndes det, som for Hauge er den »uforanderlige hovedsag«, og som han udformede med ordene: »Den levende tro på Christum, som virkes ved den nye fødsel og det derpå følgende gudelige sindelag, den sande fornægtelse, en christelig vandel og en udstrakt kærlighed til næsten med lyst til at arbejde for hans evige og timelige gavn. Deri er jeg ufravigelig.« Det er allerede nævnt, at i det vers af Bregendahl, som Hauge fandt som ung i en almanak, skimtes konturerne af et ståsted og en bekendelse, i salmebogen træder begge dele klart frem.

For Hauge var indholdet af salmerne det afgørende, han udvalgte dem derfor efter et subjektivt skøn blandt dem, »som jeg syntes bedst om«. De rettelsers, han foretog, er et udtryk for hans refleksion, d. v. s. for hans kristendomsforståelse. Her møder man en fromhedstradition, som har rod i reformorthodoxien og som endnu levede i det jævne folk, genoplivet og videreført – men ikke afsporet – i Brorsons salmer, derfor bliver to sæt salmer, Ægidius' og Brorsons medbestemmende for hans kristendomsforståelse og får hovedpladsen i hans salmebog.

Om selve bogen og dens tilblivelse siger Hauge kun de få ord, at da han i 1799 var i Trondhjem på en rejse og dér skrev Den christelige Lære, »samlede jeg tillige sådanne af de salmer, jeg syntes bedst om af flere gamle forfatters skrifter og tilføjede nogle nye, skrevet i denne tid, hvilke jeg lod trykke under titel af Udvalgt Psalmebog« [14].

En sådan samling udgives ikke i hast eller på rejse og samles heller ikke blot ved at blade i nogle salmebøger. Hauge må længe før have udvalgt hver enkelt salme blandt dem, som havde talt til ham, og hvis tale han ønskede at lade lyde i forsamlingerne. Han har kun kendt selve salmerne, for ham er det underordnet, hvem forfatteren til hver

[13] Ording, Skr. IV. Forord.

[14] Skr. VI. 16. De ord må ikke tages bogstaveligt, skønt Helge Fæhn opfatter dem sådan (i Innledning, Skr. IV. 10). Det er sandsynlig at Hauge i første udgave av salmeboken stort sett fulgte sine kilder: for dette taler en passus i forordet, hvor det heter: »Vi haver . . . formedelst Tid, Kræfter og Uroe ikke faaet rettet den i Ord og Grund, som vi ønskede.« Men de mange, til dels meget væsentlige rettelsers, taler for en længere forberedelsestid. Denne revision af salmerne kan ikke være udført på en rejse. Men det er netop Hauges udvalg af salmerne og hans rettelsers i dem, der gør hans sb. til en så vigtig kilde for Hauge-forskningen, da man her i glimt ser hans kristendomsforståelse i de unge år.

enkelt salme er, dog er der selvfølgelig den undtagelse, at han nævner Troens rare Klenodie, tilmed i bogens titel; dermed sætter han Brorsons salmer øverst.

Hauges »salmeboksarbejdet er et interessant stykke norsk kirkehistorie« (Sverre Norborg). Den skulle tjene konventiklerne til opbyggelse og »ved å gi vekkelsens folk del i Brorsons udødelige salmeskatt, gjorde Hauge en kirkehistorisk innsats i Norges åndsliv. Det lød ny sang gjennom Norges daler og bygder« [15].

Går vi nogle skridt videre, opdager vi, at den nye sang i Norges dale og bygder var ny i Nordslesvig i begyndelsen af århundredet. Det er nøjagtig de samme salmer, som nu – takket være Hauge – skaber sangglæde i Norge.

Da Enewald Ewald [16] fra Højt i Tønder amt vendte hjem fra Halle – 22 år gammel – kom han for at blive pietismens forsanger på dansk. Han medbragte de to Freytingshausen-salmebøger *Geistreiches Gesang-Buch* (1704) og *Neues Gesang-Buch* (1714) og kastede sig snart ud i en hektisk virksomhed som prædikant, katekisor og salmeoversætter. Årene 1718–28 var sikkert hans lykkeligste tid, men snart blev man i København opmærksom på ham og kaldte ham til Vajsenhuset. Men da havde han sat en bevægelse i gang i sin hjemstavn, ikke mindst som forsanger, som ikke lod sig standse. Det er denne nye sang, som tiltaler Hauge.

Da de stedlige myndigheder ikke syntes om Ewalds optræden, forkyndelse og rejsevirkosomhed og derfor forment ham adgang til prædikestolene, lukkede han sig inde på sit kammer og satte sig til at oversætte de freytingshausenske salmer. 123 af disse oversættelser udkom i Flensborg 1722, og skønt intet eksemplar af denne sangbog er bevaret, ved vi alligevel ganske god besked om, hvad den har indeholdt [17]. Enewald Ewald var ikke digter – lige så lidt som Hauge var det – men en glødende forkynder, og af hans mange oversættelser er ikke én nået ind i en salmebog. Det skyldes vel også, at hans unge ven, Hans Adolph Brorson – måske på Ewalds opfordring? – bearbejdede hans tekster og selv prøvede sine kræfter som oversætter og digter. Brorson vokser med opgaven og modnes med årene, derfor er der to helt forskellige lag salmer i Troens rare Klenodie. Men der har også levet en tredje salmeoversætter i Nordslesvig i de år, som må have haft en tilknytning til Ewald og bevægelsen, også han nåede langt over jævnmålet som over-

[15] anf.sk. p. 158.

[16] H. Hejselbjerg Paulsen, *Sønderjydske Psalmesang* (1962) p. 175 ff citeres i det følgende ved S.S.

[17] S.S. 218 ff.

sætter, men må – senere? – have fundet sit åndelige hjem i de separatistiske kredse. Han går f. eks. ikke af vejen for at kalde den officielle kirke for Babel [18]. Jeg har i sin tid fremsat den formodning, at han hedder Jes Jørgen Jessen [19] (død som organist og meget andet i Ærøskøbing).

Det er – også for Hauge-forskningen – værd at bemærke, at der er tre sæt sønderjyske salmer Hauge optager i sin salmesamling, og kun dem. Hauge kan ikke have haft noget kendskab til deres forhistorie eller til den åndelige situation i disse salmers hjemstavn, men han kender dem på røsten, han synes om dem. Nu er situationen næsten den samme i Norge.

De første oplag af Hauges salmebog blev revet bort, nye oplag måtte trykkes i København, og allerede i 1801 kan Hauge meddele, at der var solgt 10.000 eksemplarer [20]. »Det lød ny sang gennem Norges daler og bygder«. – Hauge-forskningen har med rette fremhævet, at hans salmebog har øvet en videre og dybere indflydelse i norsk kirkeliv end noget andet skrift, han sendte i trykken (A. C. Bang).

Der er tre forskellige åndelige strømninger, ofte selvmodsigende, som har aflejret sig i de salmer, Hauge har valgt. De er ikke alle lutherske, heller ikke pietistiske i den egentlige betydning, der findes også salmer, skrevet under påvirkning af Arnold.

Der er salmer med et meget pessimistisk syn på mennesket og dets muligheder, men samtidig andre, som giver udtryk for en helt modsat opfattelse, som om det evangelisk-lutherske ikke mere var relevant. Syndefaldet med alle dets konsekvenser er her gledet ud af synskredsen. De er ulutherske, idet mennesket her gør sig selv til Gud. Her trænger en ideologi ind, som udgiver sig for at være en levende kristen tro. Det er strømninger, som var fremme i 1700-tallet (den radikale pietisme), og som i deres konsekvens senere fører over i rationalismen.

Luther (og orthodoxien) så tilbage på evangeliet. Han så det som sin opgave at lade det lyse med al dets klarhed og lade det lyde fuldtone, udtrykt f. eks. i hans ord fra kommentaren til Galaterbrevet (1531–35), hvor det hedder i tilknytning til Gal. 4, 6: Det siger os, at vor teologi er sand, den fjerner os fra os selv og stiller os uden for os selv, så vi ikke sætter vor tillid til vore egne kræfter, vor egen sam-

[18] Hauges sb. nr. 29, v. 11 »følg ei det onde mer«. i stedet for »bliv ey i Babel meer«.

[19] S.S. 377 ff. P. E. Rynning, Norsk Salmeleksikon (1967) p. 347.

[20] S. Norborg, a.s. p. 158.

vittighed og erfaring, vor person eller vore gerninger, men kun til det, som er uden for os selv, nemlig Guds løfter og Guds sandhed, som ikke kan svigte [21].

Dette kristendomssyn er også repræsenteret i Hauges salmebog, fordi han selv havde sin rod i det. Han genfinder det i en del af de nye salmer hos Pontoppidan, i analysen nedenfor betegnes de – hovedsagelig – ved Æ (= Ægidius), og så er der de mange Brorson-salmer, markeret ved Kl. (= Klenodiet) med henvisning til Brorsons samlede Skrifter [22].

Men der er også en tredje gruppe, her markeret ved et ?, fordi man ikke ved – i hvert fald ikke med bestemthed – hvem oversætteren er. De samme salmer bærer ofte ideologiske træk. Den slags er jo altid »moderne«, d. v. s. tidsbestemte, modsat de tidløse. I disse er alt først og fremmest grundet på noget subjektivt, idet hver forestilling om Gud, alle oplevelser og længsler, alene har sin grund i det subjektive. Med rette siger P. E. Rynning, som har skrevet om Pontoppidans salmebog, om dem, at »Wadskjærs fordanskninger gled her ud i sværmeri [23]«. (Wadskær har nu ikke noget med disse salmer at bestille [24]). Her kommer, trods manget et ak og ve, et meget optimistisk syn på mennesket og dets muligheder til orde, og disse muligheder er ikke små:

Et mønster vær du mig,
 Ach, dan mig efter dig,
 Min Jehova! o, Jesu kier,
 Gjør du mig dog her
 Og hellig, som du er. (Hauge 22, 1).

For at nå helt ind i emnet er det nødvendigt at foretage en analyse af Hauges salmebog. Det er hidtil ikke sket, selv om Ording nok har en oversigt over to grupper, Brorsons og salmerne hos Pontoppidan [25]. Men dels er det ingen analyse, dels indeholder oversigten en del fejl, som bør rettes.

De sande Christnes
 udvalgte Psalmebog,

uddraget af Troens rare Klenodie og flere, samt tilføjet nogle

[21] Kommentar til Galaterbrevet.

[22] Udgivet af L. J. Koch (1951–56) I–III.

[23] Norsk teologisk Tidsskrift, 1940, 123.

[24] S.S. p. 355 f.

[25] Skr. IV. Merknader, p. 314.

nye af Kirkens nuværende Arbejdere, som haver Lyst og Gaver til at lege for Herren i deres Hierter.

Samlet og til Trykken befordret af dem, der ønsker andre som sig selv, at prøve Alleting og beholde det Gode.

Trondhiem, 1799.

	Guldbergs Psb. nr.	Pontoppidan nr.
1. Kl. nr. 260	–	–
2. Kl. nr. 8	77	21
3. Kl. nr. 10	–	23
4. Kl. nr. 19	296	28
5. O, kiere Jesu, hvad har du – Æ nr. 76	86	72
6. Kl. nr. 86	–	–
7. O Jesu, du min brudgom sød – Æ nr. 246	–	211
8. Kl. nr. 144	–	–
9. Kl. nr. 147	–	–
10. Kl. nr. 48	–	111
11. Kl. nr. 47	–	–
12. Naar Guds aand tager hiertet ind – ?	–	134
13. O! Gud giv aand og naade – Æ nr. 103	–	135
14. O! Hellig Aand med naadens haand – Æ nr. 102	245	136
15. Kom, o! kom, du aand som giver – ?	305	137
16. Kl. nr. 59	–	–
17. Kl. nr. 61	–	–
18. Kl. nr. 64	–	–
19. Kl. nr. 66	–	–
20. Kl. nr. 69	–	–
21. Kommer hid, af Jesum lærer – Æ nr. 116	351	311
22. Helligste Jesu, du reenheds kilde [26] – ? (Andreas Hojer)	207	394

[26] Ikke Brorsons oversættelse (H. Fæhn).

	Guldbergs Psb.	Pontoppidan
	nr.	nr.
23. Kl. nr. 75	—	—
24. Kl. nr. 80	316	175
25. Kl. nr. 84	162	178
26. Herre Gud, du som ransager mig – ?	345	180
27. Kl. nr. 100	127	190
28. Herre Jesu Christ, dig til os vend – Æ nr. 361	4	191
29. Staae, Ephraim! betænk dog dig – ?	—	192
30. Søde Jesu, vi er her – Æ nr. 362	3	193
31. Nu Gud være lovet som – Æ nr. 363	—	194
32. Det koster megen kamp og strid [27] – ? (Andreas Hojer?)	—	229
33. Du siger saa: jeg er en Christen – Æ nr. 275	42	232
34. Man kan i denne verden her – Æ nr. 276	17	233
35. Verdens lyst forgjæves er – Æ nr. 272	—	234
36. Kl. nr. 87	—	239
37. Kl. nr. 89	287	241
38. Herre Jesu Christ, from mild og god – Æ nr. 217	219	269
39. Kl. nr. 108	141	275
40. Kl. nr. 111 [28]	263	276
41. Kl. nr. 112	301	298
42. Kl. nr. 106	336	35
43. Kl. nr. 107	—	—
44. Kl. nr. 164	291	250
45. Kl. nr. 129	—	—
46. Kl. nr. 122	—	301
47. Kl. nr. 137	—	—
48. Kl. nr. 150	—	310

[27] Do.

[28] Ordning har opført salmen under Pontoppidan.

	Guldbergs Psb.	Pontoppidan
	nr.	nr.
49. Hielp mig, min Gud at efter dig – ?	388	312
50. O! hierte kiere Gud, som – ?	113	313
51. Vel den mand, som ikke vandrer – ?	90	315
52. O! Gud, min skaber, Herre kier – Æ nr. 257	–	316
53. Troen, haabet, kierlighed – Æ nr. 262	340	317
54. Kl. nr. 189	–	320
55. Kl. nr. 191	–	322
56. Kom, stærke frelser, snart [29] – ?	358	324
57. Bryd, Jesu, bryd det aag – ?	307	325
58. Opløs du dog, min Gud – ?	348	327
59. Kl. nr. 213	–	334
60. Kl. nr. 215	–	336
61. Kjæmp alvorlig, nu Guds naade – ?	–	350
62. Kl. nr. 164	295	354
63. Kl. nr. 168 [30]	317	355
64. Kl. nr. 167	267	356
65. Hvad gaar mig verden an – ?	67	357
66. Forfængeligt er alt, hvad verden [31] – ? (Andreas Hojer)	–	361
67. Min Jesus ene er mit nøje – ? (Andreas Hojer)	367	362
68. Kl. nr. 166	–	–
69. Kl. nr. 221	–	–
70. Kl. nr. 222	–	–
71. Kl. nr. 169	–	392

[29] Hos Fæhn opføres salmen hverken under Brorson eller Pont., den står hos Pont. men begynder: Kom, Zions løve.

[30] Oversat allerede 1719 af Enewald Ewald, omstøbt af Brorson. Det er den første Freylinghausen-salme, som er oversat til dansk.

[31] Jfr. S.S. p. 265 ff.

	Guldbergs Psb. Pontoppidan	
	nr.	nr.
72. Jesus, verdens frelsermand		
– Æ nr. 263	179	393
73. Kl. nr. 245	–	–
74. Kl. nr. 238		
75. Jesu, din søde forening	–	–
at smage [32] – ?	335	377
76. Mit hierte, hvor vanker du – ?	–	378
77. I Jesus søger jeg min fred – ?	197	380
78. Kl. nr. 187	118	386
79. Kl. nr. 188	–	387
80. Kl. nr. 186	266	388
81. Kl. nr. 181	112	415
82. Kl. nr. 173	119	419
83. Jeg er med dig min Gud		
fornøjet – Æ nr. 307	148	423
84. Kl. nr. 156	355	439
85. Herre, jeg hiertelig ønsker – ?	126	454
86. Skulde jeg min Gud ej prise – ?	265	458
87. Kom, menneske, betragte mig		
– Æ nr. 384	331	484
88. Hvo veed, hvor nær		
– Rostgaard	328	485
89. Hvor salig er dog her		
– Æ nr. 387	56	490
90. Tænk, menneske, paa enden vel		
– Æ 385	303	491
91. Luk øine op, o! verdens barn – ?	138	502
92. Op! Zions vægter, sover ei – ?	129	509
93. Kierligste Jesu, hvad maa jeg		
vel – Selmer	–	–
94. Kl. nr. 270	–	–
95. Kl. nr. 280 – Nikolaj Brorson	–	–
96. Kl. nr. 281 – Nikolaj Brorson		
97. O! Jesu, kiere Frelsere	–	–
– Johs. Brunsmænd	–	–
98. Ach, hvad skal jeg i de stæder	–	–
99. Gak ud min sjæl og fryde dig	–	–

[32] Kan ikke være oversat af P. J. Hygum. S.S. 377 ff.

	Guldbergs Psb.	Pontoppidan
	nr.	nr.
100. Gud skee lov for nattens ende	–	–
101. Bort er den dag, o! at min sag – Æ nr. 29	–	534

Af disse 101 salmer (resten 102–11 er skrevet af Hauge og flere af hans venner) er 50 Brorson-salmer, af dem findes 19 i Klenodiet, de øvrige både i klenodiet og hos Pontoppidan (og delvis hos Guldberg), 20 er Ægidius-salmer (alle i Pontoppidans sb. delvis også i Guldbergs), 18 er betegnet ved – ? – alle er taget fra Pontoppidans sb. (delvis også i Guldbergs), 4 er oversat eller skrevet af Andreas Hojer, født i Mellemslesvig, siden i høje embedsstillinger i København (nrr. 22, 32, 66, 67), Nikolaj Brorson 2 (95 og 96), endvidere Fr. Rostgaard (nr. 88), Selmer (nr. 95, Bergen 1754), Johs. Brunsmann (nr. 97, 1687), Heinrich Müller (nr. 98, dansk 1667), Paul Gerhard (nr. 99, dansk 1653), Bregendal (nr. 100). De er så godt som alle et spejlbillede af den åndelige situation i Nordslesvig i første trediedel af århundredet. Der er klang af vældige hammerslag, men også

»frydens tone klanger
i nådens blide egn.«

De samme hammerslag kom nu til at lyde mellem de norske fjælde, men de blev ikke til nådens blide egn.

Det er påfaldende, at Paul Gerhard, hvis hovedtema er retfærdiggørelsen af tro alene, ikke er repræsenteret (bortset fra hans lyriske sommersalme). Adskillige af hans kærnesalmer var dog ellers oversat af Brorson og findes også hos Pontoppidan. Man savner den mægtige hovedsalme *Er Gud for mig så træde*, og den monumentale *Befal du dine veje* (oversat af Ægidius, senere af Stenersen), ligeledes mangler Brorsons oversættelser *Her ser jeg da et lam at gå*, *Hvorledes skal jeg møde*, *Hjerte, lad dig ej indbilde*. Derimod er så at sige alt af tidens tidsbestemte, agitatoriske og voldsomme salmer taget med. I denne søde juletid mangler, men dens modsætning *Hvordan takker vi vor Herre er optaget*. Vil du have påskeglæde / kære hjerte, hvad for én? har Hauge, men ikke *Hvad er dog påske sød og blid*, eller *Hører I som græde*. Og selvfølgelig – kan man næsten sige – mangler Brorsons store tros-salmer *Vor tro er den forvisning på*, at vi Guds nåde haver og *Nu har jeg fundet det, jeg grunder, mit salighedens anker på*. Alene det fortæller ikke så lidt om Hauges kristendomsforståelse i de unge år, da han under sin læsning i bibel og salmebog – og han var godt hjemme

i begge – vælger og vrager skriftsteder og salmevers ud fra et bestemt syn: i centrum er lovforkyndelse og gerningsretfærdighed. Det kommer til syne i de tre skrifter, Hauge udgav i sin ungdom (før 1800): *Verdens Daarlighed*, *Guds Viisdom* og *De sande Christnes udvalgte Psalmebog*.

Om den sidste erklærer dr. Aarflot, at »en inngående analyse av Hauges salmeutvalg hører ikke hjemme i denne sammenhæng«. Ejen-dommelige ord. Men der bliver dog plads til en lang note (p. 285 f.), hvor Hauges salmebog omtales. Men denne note pynter bestemt ikke på bogen.

Anledningen er en polemik rettet mod kirkehistorikeren Ivar Welle, som i sin kirkehistorie peger på, at »forsoningen, syndsforlatelsen og rettfærdiggjørelsen trådte sterkt tilbage i Hauges lære«, og at Hauges salmesamling »mangler nesten alle de beste lutherske salmer« [33]. Disse spagfærdige ord, som jo da ikke kan diskuteres, giver alligevel anledning til, at Aarflot anstiller »en nærmere undersøkelse«, som skal vise, at Welle gør Hauge uret på dette punkt. Der henvises i denne forbindelse til to salmer, hvor Hauges »endringer i selve teksten til salmene ikke peger i retning av, at Hauge frykter for å ta med uttryk, som omhandler Jesu forsoning«. Den ene er den mærkelige ekstatiske stemningssalme, som Nikolaj Brorson skrev allerede i 1721 og som – uvist af hvilken grund – slap med ind i Klenodiet. Et omkvæd i sangen »Hielp mig, o sødeste Jesu at vinde« lyder just ikke evangelisk. Men værre er, at sangen indeholder et forfærdeligt vers, som den entusiastiske forfatter lægger Jesus i munden:

Den, som der vinder og striden fuldender,
 Holder min gierning og bliver mig tro,
 Jern han skal føre, som riset i hænder
 Støde de onde som pottes i to,
 Knuse dem smaae,
 Slide og slaae,
 Mens der er noget at hævne sig paa.

Dette ligner mere Jehovas Vidners tale om Blodhævneren end et kristent salmevers, og havde Aarflot ikke behandlet en hymnologisk og kirkehistorisk tekst så overfladisk, ville han aldrig have valgt denne som bevis for, at Hauge nok kan tale om Frelserens forsoningsværk.

Men også det andet eksempel, som anføres, er højst uheldigt valgt. Det drejer sig om Rostgaards oversættelse af en af orthodoxiens salmer

[33a] Kirkehistorie III. 158.

Wer weiss, wie nahe mir mein Ende. Her skal Hauge »faktisk ha skjerp-
pet den evangeliske tone« i forhold til Rostgaard. Han ændrer her det
oprindelige omkvæd

Min Gud gør dog for Christi blod
Min sidste afskedstime god
til:
Mig Gud rens dog i Christi blod
Saa bliver sielen reen og god.

At det skulle være mere evangelisk, kan man nok sætte et spørgsmåls-
tegn ved, især når vi ser på alle de andre ændringer, Hauge har fore-
taget i Rostgaards tekst. Tilsyneladende har Aarflot slet ikke bemær-
ket, at salmen under Hauges pen forvandles til – en Hauge-salme.

Her ser man i et glimt Hauges kristendomsforståelse i de unge år,
at finde den i hans skriftlige produktion er en vanskelig sag, meget
vanskelig endda. Thi den er jo i virkeligheden et konglomerat af alt
muligt inden for -ismernes verden, lige fra sund gammel opdragelses-
kristendom fra hjemmets verden til pietisme, nomisme, synergisme,
moralisme og rationalisme og videre over på sociologiens enemærker.
Man studser over dette væld af sjælelige spændingsmomenter, over
paradokset, at Hauge levede på nåden, men troede på det nye menne-
skes frie vilje og næsten ubegrænsede evne til både at ville og at udføre
det gode. Men hvad havde Hauge været uden dette? Ikke uden grund
slutter Sverre Norborg sin bog om Hauge med ordene: Ved siden af
kong Sverre er vel det kristne magtmenneske Hans Nielsen Hauge den
mest usannsynlige skikkelse i vår saga.

Men tilbage til salmen *Wer weiss, wie nahe mir mein Ende*, hvor
Rostgaards oversættelse under Hauges hånd bliver et spejlbillede af
hans tankeverden.

Rostgaard	Hauge (nr. 88)
v. 2 Thi medens jeg er her i live	–
Jeg med dødsfare er bespændt	Jeg maae fra synden være vendt
3 Lær mig o Gud ret at betænke	–
Min død, og naar jeg segner	Mit onde kiød at grave ned
ned	
Min siel i Jesu saar at senke	Udi Jesu døds kraft at senke,
Og døe i sand bodfærdighed	Saa døer jeg i bodfærdighed.

4 Fra verdens sysler, folk og vahre Lad mig betids afsondre mig 6 Dæk al min synd o milde fader Ved Christi dyre værdskyld til Jeg den af troen aldrig lader, I den jeg hvile finde vil. 7 Jeg i min Jesu saar og vunder Den beste seng og hvile [35] har, Thi naar mit liv til døden stunder Jeg der min trøst og styrke taer 8 Fra Jesu intet mig skal tvinge, Ey livet og ey dødsens bud, Min haand jeg i hans saar [36] vil stinge Og raabe: Min herre og min Gud. 9 Min Jesum jeg mig iført haver, Da jeg blev døbt med daabens vand,	Fra verdens syndig folk og fare Lad mig altid afsondre mig. Dæmp [34] al min synd – Med Christi kraft i kjærlig ild At jeg af troen aldrig lader, Thi jeg bestandig stride vil. Indtil at jeg med Jesu vinder, Den beste roe og villie faar, Thi jeg mit liv vist hisset finder Naar jeg da for hans throne staar Fra Jesu intet mig skal rive, Ei dette liv med dødens bud. Hans ord min rettesnor skal blive Thi han min Herre er og Gud. Min Jesum mig sig iført haver Og toet mig med troens [37] vand,

[33b] Verdens sysler er ikke at foragte, tværtimod: derfor ændres sysler og kommaet flyttes > syndig folk »Det er en god plan at sætte menneskene i virksomhed og berolige sin sag ved tjenstvillighed og gavnelyst.« Skr. V. p. 127. Grundregler, 11. kap.

[34] En typisk Hauge-vending. Synden skal ikke tildækkes, men dæmpes og overvindes i striden. Retfærdiggørelsestanken slettes her til fordel for striden »med Christi kraft og i kjerlig ild«, finde hvile i »bliver til bestandig stride« og vinde med Jesus. Grevinde Aemilie Juliane beder: Deck alle meine Sünde mit dem Verdienste Christi zu, darein ich mich fest gläubig winde, das giebt mir recht erwünschte Ruh. Hauge rækker snarere den håbløse et spyd og en hjelm og sender ham ud i striden, den bestandige strid, indtil sejren er vunden og frelsen er viss.

[35] Forfatteren finder hvile for troen i nåden. Da find ich Trost in Todesstunden und Alles, was ich gerne hätt.

[36] Ich leg die Hand in seine Seite und sage – wie Thomas – Mein Herr und Gott.

[36] Sætningen er næppe ændret af Hauge, heller ikke af Pont.

[37] Hvad er »troens vand«? I hvert fald ikke dåbens vand og Guds gerning.

Det bemærkes, at da Haugianerne blev mere evangeliske og mindre lovprægede, optog de Rostgaards tekst i deres sb. uden Hagues ændringer.

Op! opad fra jorden, den tidsel og nælde
 Op, lærer dog kødet at holde i ku (Kl. 222, 1)
 I christne, som gierne vil himmelen have,
 Hvi gaaer I dog sikkert som verden endnu,
 Vi har jo en meget højere gave
 For hvilken vi stride og kommer i hue (H. 70)

Også i de øvrige salmer har Hauge foretaget ændringer, dog mindst i Ægidius', Hauge og han er mere på bølgelængde [39].

Så meget om De sande Christnes Psalmebog i den nyeste bog om Hauges kristendomsforståelse. Og nu til mit egentlige ærinde: Hauge og Ægidius.

Jeg havde ærlig talt ventet at få noget at vide – fra sagkyndigt hold – om dette forhold. Men til stor overraskelse ser man, at navnet Ægidius end ikke findes i navneregistret og heller ikke i hele bogen.

Engang var Ægidius ellers godt nok kendt i Norge, takket være Hauge. Som vi har set, optog han en snes Ægidius-salmer i sin salmebog, de må altså have hørt til dem, han »syntes bedst om«. Sønnen Andreas Hauge optog endnu flere, og i J. Johnsens Christelig Psalmebog, en Samling af gamle opbyggelige Sange, findes over 70 salmer af Ægidius. Næst efter Brorson er han blevet Haugianismens salmedigter. Det kan ikke bero på tilfældigheder, men må have sin årsag.

Det er da heller ikke vanskeligt at se, at Hauge på visse punkter er påvirket af Ægidius, eller i hvert fald har han fundet sine egne tanker ligesom stadfæstet og godkendt i disse salmer. Det var ikke ligegyldigt for en bondeknøs at opdage det. Det trykte ord – især da i en salmebog – blev mødt med stor respekt hos almuen i de tider.

Hvis man kan tale om Hauges teologi – og det kan man vel – da er hans tankegang og kristendomsforståelse særlig på tre punkter påvirket af Ægidius.

Ægidius har spillet en ikke ringe rolle i Danmark–Norges salmehistorie, og i Norge blev hans betydning størst og mest vidtrækkende. Alligevel har navnet været så godt som ukendt. Skaar [40] nævner ham

[39] Også her har Hauge gode rettelser. Nr. 38, 2 dødet har for mig, *bødet* har –.

Nr. 52 ædle Herr er rettet til Herre kier, og i vers 4: Min øjens lys (Slesvigisme) til mit øjes lys.

[40] J. N. Skaar, Norsk Salmehistorie I–II. Bergen 1879. I. p. 701, her nævnes i alt 12, men ingen af de 3, som endnu er i brug: Kiere Jesus, vi er her / på dig og dit ord at høre. / Herr Jesu Christ, dig til os vend, / Herre, jeg har handlet ilde.

I mange tilfælde står der blot Ukendt forfatter, ukendt oversætter eller lignende.

ganske vist i sin salmehistorie, men nærmest kun en passant. For nogle år siden ville jeg rekvirere bogen på universitetsbiblioteket i Oslo, men fik kun et spørgsmålstejn som svar og så den kontante oplysning, at den fandtes ikke i bibliotekets bogbestand.

Alligevel kan man sige, at navnet Ægidius er ved at trænge igennem i Norge. Det skyldes bl. a. to fortjenstfulde afhandlinger trykt i *Norvegia Sacra* 1929, p. 35, under fællestitlen *Salmediktning og Salmesamling i Norge i tiden fra 1814 til 1869* af lektor Halkil Nilsen og overlærer Hermann Norendal, men frem for alt må nævnes det allernyeste og mest grundige arbejde af P. E. Rynning, samlet i værket *Norsk Salmeleksikon* (Oslo 1967) [41].

Ægidius' salmebog [42] udkom nærmest anonymt i 1717 (trykt i Flensborg); kun forfatterens initialer er nævnt i ordene »dette ønsker af hiertet den, som søger at Befordre Christi Ære. Da Ægidius levede sit liv i en udkant af helstaten (og ikke i selve Danmark), fik hans salmebog ikke stor betydning her. Dog blev ca. 50 af hans salmer optaget i *Pontoppidans sb.* (1740), og fra den optog Guldberg et betydeligt antal salmer; her har Hauge først mødt Ægidius-salmerne.

En foretagsoms dame i Norge, Birgitte Christine Kaas, udgav i 1734 en del salmer (23) »oversat af det tydske Sprog paa Dansk af den, som inderlig begierer at have udi sit Hierte Bestandig Christi Kierlighed«. Blandt dem er der også nogle Ægidius-salmer, som nok er bearbejdet, men ikke egentlig oversat. To af dem har Hauge optaget i sin salmebog (*O Jesu, du min brudgom sød, og Kom menneske beskue mig*).

Ægidius er således gået gennem Norge som en ukendt mand, længe før Hauge blev til. Men da han mødte den ukendte i sin barndom, må denne have gjort et stærkt indtryk på den salmelæsende dreng eller unge mand, og senere har han fundet flere af samme forfatter i *Pontoppidans salmebog*. Hauge kom til at synes om Ægidius – det er jo som nævnt efter det princip, han udvælger sine salmer i *De sande Christnes udvalgte Psalmebog* – hans tanker og forkyndelse, det jævne, nøgterne sprog, som ikke var uden fynd. Ægidius siger i sit forord til

---

[41] Her er opført 26 originale salmer og 40 oversættelser, men der er endnu flere, som er optaget i norske salmebøger: nr. 240. Bort er den dag 3594 Søde Jesu, vi er her. 661 Efter dig Herre forlænges mig. 2004 tillægges *Pontoppidan*, ligeså 3320. Jesu, du min glæde, O hjertekære Gud, Op, op min sjæl opmuntre dig, har B. C. Kaas nok bearbejdet, men det er dog stadig Ægidius-salmer. Det sidste kan næppe siges om *Befal du dine veje og Nu takker alle Gud*, men de er dog først oversat af Æ., og deres oprindelige tekst er ikke helt udslettet.

bogen, at han bevidst har udeladt »alle høye ord og rettet mig efter, som de Eenfoldige kan begribe det«. Det er et godt princip, hvis man vil nå folkets brede lag, hvor ordforrådet er meget begrænset. Men det blev af skæbnesvanger betydning for Hauges kristendomsforståelse, og dog kom det samme princip på den anden side til at sætte skub i store dele af det norske folk.

Ægidius' levnedforløb er let fortalt. Han blev født i Bylderup i Tønder amt i 1673, som præstesøn blev han sendt på latinskole i Flensborg og studerede siden ved det gottorpske universitet i Kiel. Som 28-årig blev han valgt til sognepræst – og udnævnt af hertugen på Gottorp – i Varnæs (Warnitz) i Åbenrå amt, og her døde han i 1733.

Skønt den nordlige del af Sønderjylland havde dansk kirkesprog, var salmesangen ved gudstjenesten fattig og ringe. Menigheden havde ingen salmebog og sang derfor en del salmer, som alle kunne udenad, søndag efter søndag. Ægidius ville gerne bøde på »den tarvelighedens tilstand«, som den slesvigske kirke befandt sig i. Som forholdene var, måtte landsdelen selv tage initiativet, hvis man ville have en salmebog. Det lyder vel mærkeligt i nutiden, men sådan lå landet nu engang.

Ægidius tog initiativet og oversatte en mængde af de nyere tyske salmer, Paul Gerhardts først og fremmest, men også Joh. Francks, Joh. Heermanns og mange andre – men ingen af de helt nye i Freylinghausens salmebøger (1704 og 1714). Det er senorthoxiens, eller rettere reformorthodoxiens gaver, han bredte ud for sin menighed. Evangeliets sandhed blev i dem løftet op i det tidløse, højt op over det, som var på mode, og som stadig skifter og udskiftes. Ægidius er den første, som har oversat – og indført – Paul Gerhardts salmer i Danmark og Norge, og det er ikke nogen ringe ting.

Salmebogen udkom 1717 og er helt hans eget værk. Bortset fra det lille antal danske salmer, som var i brug i landsdelen, indeholdt den nye salmebog kun oversættelser af tyske salmer og dertil de mange salmer, han selv havde skrevet, bl. a. en salme til hver af kirkeårets søn- og helligdage. Enkelte af hans salmer har overlevet alle -ismer og synges endnu i Danmark og Norge.

Som oversætter havde Ægidius en del vanskeligheder at kæmpe med. Han var bl. a. ikke rigtig hjemme i dansk og havde derfor ikke øre for sprogets nuancer, hans danske ordforråd var også begrænset. Selvfølgelig kunne Ægidius tale dansk, men han havde kun lært det at

---

[42] S. S. p. 74 ff.

kende som landsbyens danske dialekt, hjemmets sprog var – som overalt i præstegårdene dengang – tysk. På latinskolen har han kun hørt og lært latin og tysk, og kun de to sprog fik han brug for ved universitetet i Kiel. Han beherskede derfor kun de to sprog, og det kan jo være meget godt, men skal man oversætte tyske salmer til dansk, eller skrive dem på dansk, da er det et stort handicap. Det har han da også selv følt og givet udtryk for. Ægidius var hjemmehørende og følte sig hjemme i en tysk annexkirke med dansk kirkesprog. Således var det nu engang i hans tid, og selv hans ligsten, som endnu ligger over hans grav i Varnæs kirke, har tysk indskrift.

Det er i korte træk lidt om den mand, som fik betydning for Hauge og for den bevægelse, som bærer Hauges navn.

Endnu kan tilføjes, at Ægidius for det meste oplevede skuffelser m. h. t. sin salmebog, da den kun blev indført i højst 12 sogne nede ved kirkesprogsgrænsen, men til gengæld blev den dér holdt i ære med en trofasthed, som er mageløs. Længst holdt den sig i hans gamle sogn, Varnæs (til ca. 1880), da de gamle salmebøger var slidt op, og sognet derfor så sig nødsaget til at skifte salmebog.

Og så kommer det spørgsmål vel helt af sig selv: Hvordan kan det ske, at en næsten ukendt salmebog, som kun var i brug i en del sogne i en fjern vrå af helstaten, får betydning for Hans Nielsen Hauge og hans venner i det fjerne Norge? Svaret vil blive søgt givet til sidst.

Hauges tre første skrifter er udgivet samtidig med, at han havde lært de nye salmer at kende, sang nogle af dem udenad og påtænkte at udgive disse (sønderjyske) salmer som sin egen salmebog. Man må derfor formode, at de sammen med resultatet af hans flittige bibellæsning udgør et substrat af hans overvejelser og forkyndelse. Spredt i hans første skrifter møder man ord og passager, som minder om væsentlige træk i salmerne.

Hauge kom tidligt i opposition til den herrnhutisk påvirkede sognepræst og hans forkyndelse. »Han og hans lige veed vel at bekiende med munden, at de ere syndere og Jesu naade til at modtage den, men naar deres syndebyld rammes af had, vrede, trætter, at dette skal afstaaes og vise omvendelsens værdige frugter, da (viser det sig) at Christi aand er langt fra dem [43].

[43] Skr. I. 124. Senere siger Hauge om stedets præst: Hans læremetode gik meget ud paa at handle om Christi forsoning, blod, død og saar, uden at forklare den levende tros virkning, om den aandelige igjensfødelse, at følge Christi fodspor og gjøre vel. Skr. VI. 66.

Hauges tidlige personlige udvikling er ejendommelig ved sin selvstændighed. Han har helt udviklet sig på egen hånd og uden direkte indflydelse fra andre mennesker [44]. Han appellerer kraftigt til viljens indsats, troen skal være en levende tro, kendelig på frugterne. Gode gerninger kan ses og afspejler troens væsen. Derfor læser og citerer han med forkærlighed Jakobsbrevet, saligprisningerne, slutningen af bjergprædiken (Den som hører disse mine ord og gør efter dem . . .), Mt. 25 domsscenen. Kornerup gør opmærksom på, at læsning har spillet en stor rolle for hans egen udvikling og for den tankemæssige udformning af hans specielle fromhedstype, og han nævner i den forbindelse bibelen og gamle opbyggelsesskrifter af orthodox og pietistisk farve. Men Luther gik, som bekendt, langt uden om Jakobsbrevet, og når Hauge mener, at også »Apostelen Jacob i sin tid erfoer, at noget misligt var udtrykt i Pauli epistel til de Galater og skrev da om Liv og gode gierninger [45], så er de ikke på bølgelængde. Heller ingen af de andre gamle opbyggelsesskrifter taler mere om gode gerninger end om selve troen, og endnu mindre har de identificeret omvendelse og »Bedring«, og det gør Hauge. Han står på dette væsentlige punkt som en ener. Hvem kan så have påvirket ham i de unge år?

Det centrale i denne afhandling er svaret: det har Ægidius. Læsningen af hans salmer må på Hauge have virket som noget i retning af en åbenbaring. Han havde tit nok – måske hver søndag – hørt ordene om omvendelse, men han så ingen frugter af denne forkyndelse. Tværtimod. Og for ham var ordene i Jakobsbrevet blevet noget af et nøgleord: »Hvad gavner det, mine brødre, om nogen siger, han har tro, men ikke har gerninger? Mon troen kan frelse ham? . . . Dersom troen ikke har gerninger, er den død i sig selv. Men vorder ordets gørere og ikke alene det hørere, hvormed I bedrage eder selv«. Men her i disse salmer, som var nye for ham, lød en røst, han »syntes om«.

Saa giv du mig din Aand
Som mig regierer og til gut fører

Nr. 5, 11 i Hauges sb. (Æ nr. 76)

Jeg vil saa længe
som jeg mig kan røre / Din villie gjøre. v. 12
Ved ordets skin Regier hvert trin
Og til alt got mig drage.
Bevar dit barn fra syndens garn
Og lad mig dig behage. Nr. 14, 6 (Æ nr. 102)

[44] Bjørn Kornerup, *Teologisk Tidsskrift*, 1937, p. 41–63.

[45] *Skr.* V. 71.

Kommer hid, af Jesu lærer,
kommer, hver nu lære skal.
Hvo de ere, som der hører
Til de rette Christnes tal,

De bekiende Gud med mund
Troer fast af hiertens grund,
Og at gøre got de stræber,
Alt saa længe, som de lever.

At jeg hjælper dem, som lider,
Er af hiertet reen altid,
Og forliger dem, som stride.
Bliver troe i fryd og strid.
Fader hielp og hør min bøn,
At jeg troer paa din Søn,
Lad din hellig Aand mig føre
Gode gierninger at gjøre. Nr. 21, 1 og 12 (Æ nr. 116)

Verdens bod forgieves er,
Gud det falske hierte seer.
Bod og bøn er hykleri,
Naar man ej gaar sandheds sti.

Gudsfrygt ej forgieves er
Alle troens gierninger,
Lader Gud behage sig.
Og belønner naadelig. Nr. 35, 7 og 11 (Æ nr. 272)

Eller den ejendommelige dialogsalme:

Du siger saa: jeg er en Christen. Nr. 33 (Æ nr. 275)
Naar i live / Din gierning om din tro kand god beviisning give,
Saa staar det vel med dig.

Du siger saa: jeg er en Christen,
Det mon være / Dend som sin Jesum her ret kiender og ei Herre
Alleen, kalder ham, men gjør steds ret og got.
Gjør du ei saa, da er din tale kun en spot. v. 2

Har du som et Guds barn, hvad du har Gud forjættet
beviist i gierninger? v. 5

Men finder sig, min ven, jeg beder dig, sig det mig,
Paa din bekiendelse forbedring og hos dig? v. 7

En Christen kald dig ei, førend her udi live
 Din gierning om din troe kand god beviisning give.
 Nok er ej ordene, en Christen uden sviig,
 Skal, som hans navn det er, betee sig christelig. v 14

Her sticker gerningsretfærdigheden forsigtigt sit hoved frem, men det ses endnu klarere i nogle andre salmer af Ægidius, som Hauge har optaget i sin salmebog. Dog må det straks tilføjes, at det er Ægidius ganske uden skyld i. Han og Hauge taler ofte ud fra to forskellige bibeloversættelser. Hauge benytter en ny bibeludgave, Christian VII's Bibel, men alligevel Resens oversættelse. Ægidius derimod – som alle nordslesvigske præster – Christian III's oversættelse af *Luthers tekst*. I de forenede kongeriger var Resens oversættelse eneherkende, men ikke i Slesvig, og det afstedkom gang på gang rivninger og vanskeligheder. Præsterne her nægtede at benytte den kongerigske bibel og holdt stædigt fast ved »Luther-Editionen«. Folk var derfor fra gammel tid vant til at høre og læse bibelens ord efter denne oversættelse. Da den for længst var udsolgt, henvendte synoden i Rendsborg sig flere gange til kongen med bøn at få den optrykt på ny, »damit die Gemeinen in denen Ämtern Hadersleben, Apenrade und Tondern damit können versehen werden, massen sonst zu besorgen, da die Prediger die besagte edition brauchen, von dero Missions-Collegio aber des Resenii allhie devulgiret ist, das die Verschiedenheit der Uebersetzungen allerhand confusion und Missverstand nach sich zieht [46]. Særlig alvorligt blev det, da Pontoppidans katekisme skulle indføres her – d. v. s. en dansk oversættelse af den i hertugdømmerne autoriserede tyske tekst – og det viste sig, at alle skriftsteder var trykt efter den kongerigske bibel, nu måtte der i hast trykkes en ny udgave, hvor skriftstederne var »de rigtige«. Ligeledes lod præsterne på egen bekostning trykke en ny udgave af Luther-bibelen (1737) [47].

Da Ægidius selvfølgelig benytter Luthers oversættelse til dansk, skinner dennes sprogbrug igennem i hans salmer. Det gælder f. eks. ordene omvendelse og omvende sig, som han i sine salmer gengiver ved *bedring* og *bedre sig*. Jeg har tidligere ment [48], at der var en pelagianiserende tendens i hans salmer, da han så ofte bruger disse ord, men det er ikke tilfældet, det er blot den slesvigske bibels tekst, der her skinner igennem. Luther oversætter metanoein ved thut Busse

[46] 1723, S.S. p. 17, anm. 5.

[47] S.S. p. 18.

[48] S.S. 132. Note 160.

[49], og Busze gengives her ved Bedring, den danske har omvende sig og omvendelse. Thut Busze har foruden anger og bod også en positiv side, at få den rette indstilling også etisk. Denne side er særlig fremhævet i oversættelsen Bedring og bedre Eder. I oversættelsen af Paul Gerhardts Weg, mein Hertz, mit den Gedanken hedder det: Gud af hjertet glæder sig / Naar en Synder bedrer sig (Gottes Freud ist, wenn auf Erd / Ein verirrter wiederkehrt). Eller i vers 2: Vender du dig kun til Gud / Bedrer dig efter hans bud. Selv de få gamle danske salmer, som Ægidius har optaget, må først revideres, f. eks. i Stheens salme O Jesu, Liffsens Herre ændres »at ieg maa omvende mig« til at jeg maa bedre mig (Æ nr. 233, 2) eller Albert Hanssøns Vaag op, o Synder, tænk dig om, hvor originalen har »omvend dig snart«, men hos Ægidius hedder det »snart bedre dig« (Æ nr. 403, 2).

I sine egne salmer og oversættelser gennemfører Ægidius selvfølgelig samme princip. Gang på gang gengiver han omvendelse ved Bedring og omvende sig ved bedre sig. Da Hauge – via Guldberg og Pontoppidan – lærer hans salmer at kende, falder de straks ind under kategorien »dem, jeg synes bedst om«, og dermed er de med til at forme Hauges ejendommelige kristendomsforståelse. Allerede i hans første to skrifter ligestiller han ordene, eller identificerer dem og kan skrive omvendelse *eller* forbedring. Men det er Ægidius sådan set uden skyld i, Hauge også, de læser begge to forskellige bibeloversættelser – skønt de er borgere i den samme helstat.

Vi vil se lidt nærmere på nogle af de Ægidius-salmer, som Hauge har sat pris på. Ordene bedring og omvende sig overtages af Hauge, men nu i en anden betydning.

Hauge nr. 35 Verdens lyst forgieves er (Æ nr. 272). Salmen er opbygget med megen pædagogisk sans, den er let at forstå og let at lære udenad. Hauge nævner den da også som sådan.

De første 7 vers opregner alt det, som er forgæves (forfængeligt). Det gælder verdens lyst, verdens bram, magt, gods, had, list, men også verdens bod:

Gud det falske hierte seer,
Bøn og bod er hykleri,
Naar man ej gaaer sandheds sti.

---

[49] metanoein. Det hebraiske ord for angre, ændre sin indstilling og tankegang er ikke først og fremmest et religiøst begreb, men er beslægtet med nous og noein, »man könnte *umdenken* übersetzen« (Zahn, Evangelium des Matth. p. 122). Det apellerer både til tankegang og handlemåde, og Luther og Chr. Pedersen var lige så kyndige i græsk som Resen.

Så følger 7 vers, hvor alt det nævnes, som ikke er forgæves, men derimod skænker mennesker gode gaver. Rækken indledes med ordene: *Bedring ej forgjæves* er, så følger troen, håbet, gudsfrygt, bønnen, modgang, selv døden ej forgjæves er.

I rækken nævnes hverken dåb eller omvendelse, men derimod *bedring* (hos Æ = omvendelse).

Bedring ej forgjæves er,
Naar de arme mennesker
Angre deres syndeskyld,
Da er Gud dem mild og blid.

Her er altså tale om omvendelsen.

Særlig v. 11 må have hørt til de salmevers, som har glædet Hauge:

Gudsfrygt ej forgjæves er,
Alle troens gierninger
Lader Gud behage sig
Og belønner naadelig.

Den anden Ægidius-salme (Æ nr. 72), som Hauge særlig fremhæver og stiller på linie med to salmer af Brorson og Jesu din søde forening at smage, er:

Jesu, verdens frelsermand,
Himlens Gud og Herre,
Hielp mig ved din Hellig Aand
Af dig ret at lære,
Lad mig, mens jeg lever, gaae
Udi dit eksempel,
At jeg altid være maa
Herrens lyst og tempel.

Den er tydeligt nok beslægtet med Heiligster Jesu / Heiligungs Quelle og handler om Jesu efterfølgelse.

Jesu, du var gandske from,
Du var reenheds kilde,
Men jeg i min christendom
Haver levet ilde,

Lad din Aand og blodig sved
 Mit sind helliggjøre,
 At jeg udi hellighed
 Maa mit levnet føre.

Hauge fremhæver særlig det 8. vers og tillægger det stor betydning:

Jesu, ydmyg for hver mand
 Og for Gud vor Herre,
 Lad dog dit eksempel sand
 Ydmyghed mig lære,
 Vogt mig for hovmodighed
 Lad mit sind sig bøje,
 Indtil som jeg troer og veed,
 Du vil mig ophøje.

Når man ved, at Hauge anså hoffærdighed og hovmod for de største synder og kaldte ydmyghed den største dyd, forstår man, at han vurderer salmen så højt.

Der er også grund til at nævne Ægidius-salmen nr. 234, som Hauge ganske vist ikke har optaget i salmebogen, men som har været kendt og er blevet værdsat i hans inderkreds [50].

*Bedre dig, o! kiere siæl,
 Gud det mener med dig vel,
 Mod dig han stor naade gjør
 Og staar for dit hiertes dør.
 Ach, hvad var hans lærdom sød,
 Hvilken af hans læber flød:
 Bedrer eder, thi nu er
 Himmeriges rige nær.*

Her ses det tydeligt, at Ægidius ikke følger Resen, men den slesvigske bibeloversættelse, hvor det hedder: Bedrer Eder, thi Himmeriges Rige er kommet nær.

Det er klart, at dette stadige Bedrer Eder! har gjort indtryk på Hauge, men samtidig har det virket afsporende for hans kristendomsforståelse. Han har ingen anelse om, hvad Ægidius forstår ved Bedring, men opfatter det som en moralsk forvandling og ikke en objektiv frikendelse for syndens skyld. Og det får konsekvenser.

[50] D. Magnusses brev til Hauge. Skr. VI. 157.

Så vandrer Hauge da lydlig under loven og hævder, at »hans bud er ikke svare« [51]. »I dyd og flid mod vore medmennesker at elske vor næste. Og Gud anseer ikke personer, men de som gjør ret og godt, afverger laster og befordre dydens fremme, saa uegennyttighed eller selvfornægtelse med udstragt kierlighed at arbeide for alles vel saa meget mueligt er i høyeste grad at lade lyset skinne af sine gode gierninger, Math. 5, 16. Dette er Gud behageligt« [52].

»Jøderne ofret chreaturer, og de Christne har taget sin trøst til Christi lidelser etc., kun den sande omvendelse eller bedring og sand troe med kierlighed er det, Guds retfærdighed forsones ved, og at mennesker bestreber sig paa dyd, at bringe andre med og til gode gierningers udøvelse efter Skaberens plan og villie« [53].

Fra første færd (d. v. s. i Verdens Daarlighed og Guds Viisdom) nævner han omvendelse og forbedring, eller omvendelse eller forbedring [53 a]. Han taler om »en retskaffen omvendelse«. (Han har den sikre overtroe, sine høye tanker om, at han er i naade, den skal trøste ham, endskjønt han ikke har rettet sit levnet efter Guds ord, aldrig har hans troe fæstet rødder efter en sand anger over synden og en retskaffen omvendelse [54], ligesom hans levnet har været tværtimod Guds ord).

»Naar vi betænker de mennesker, der er ængstet i sin samvittighed og efter Christi lære fordret til bedring [55], men ikke fattet kraft til samme [56].«

[51] Skr. I. 191.

[52] Evangeliets Hovedsum, Skr. V. 263.

[53] Grundregler, Skr. V. 175.

[53a] Det optimistiske VI 66 »Jeg mødte paa min Vandring et lidet Partie paa Møn, som havde floreret omtrent 40 Aar før min Tid, de havde intet Haab om noget bedre med Menneskets Salighedshaab, som stred imod min Tanke, thi jeg havde meget Haab om M.' Forbedring

[54] Livet i Døden, forordet, Skr. VII. 4.

[55] Grundregler, Skr. V. 120.

[56] Eller »gjøre Frugter, som Bedring udkræver« Guds Viisdom, 2. kap. »Omvendelse og sin sjels forædling«, Skr. V. 272.

»Bede om Guds naade til omvendelse, at forsage det onde og fatte lyst til det gode.« Skr. V, 14.

»De der bærer den rette omvendelses frugter eller udøver sande gierninger«. Prædiken 3.s. efter Epifanias, Skr. III. 97.

Han kom til et gudelig sind . . . og førte en sædelig, moralsk, ja med alle dyder beprydetandel. Vita Joh.pedersen Skr. VII. 13.

Også i Hauges Religiøse Sange (1815) må ordene »bedre sig« opfattes som »omvende sig«

Hvis Hauges Skrifter, et materiale af meget heterogen karakter, blev bearbejdet ved hjælp af automatisk databehandling og der derved fremkom vokabular og ordfrekvens, ville en analyse af hele materialet sikkert give overraskende resultater, bl. a. ville man vel ikke mere kalde Hauge pietist. En sortering af det hele ville afsløre, at han er meget andet end just pietist, og man ville endvidere få at se, at ordene bedring og bedre sig og Hauges tale om omvendelse og bedring eller omvendelse = bedring (forbedring) ville nå et betænkeligt højt tal.

I sine første to skrifter klager Hauge over de kirkelige forhold i tiden, den døde vanekristendom – og retter hårde angreb mod præsterne. Også her har han sikkert en eller to Ægidius-salmer i tankerne, som klager over det samme, selv om han vel først og fremmest *selv* har gjort sine erfaringer. Om præsterne siger han: »Jeg kiender nogle, andre hører jeg om. De faar folk til at tro, at man kan sove sig ind i himmerige. Naar dertil kommer, at de er befængt med gierrighed (begærlighed) og verdslighed, faar det onde følger« [57]. »Der er næsten ingen gode dyder eller lyst til Gud og hans villie. Apostelen Jacob siger: Tro uden gierninger er død. Det er ogsaa et almindeligt ordsprog, at troen skal gjøre salig, hvad enten den er levende eller død. Men træet kiendes paa frugterne, saa kiendes troen paa gierninger. Jesus siger: Mit huus skal være et bedehuus, men I haver gjort det til en røverkule. Det kan man sige med sandhed nu, thi naar een gaar til kirke for at høre Guds ord, som der fortællles af lærerne, som gjør vejen breed til Himmerige og siger, at Christus har gienløst os, hans tienere skal dem være. Men følgerne taler de ikke om. . . . En trøster sig at han har annammet det hellige Legem og Blod i Sakramentet, og en har gaet til kirke og læst hjemme. Denne bogstavelige kundskab og selvtrøst vil en komme til Gud med« [58].

Sådanne tanker og bebrejdelser, undertiden i skarper form, dukker gang på gang op i de to skrifter Verdens Daarlighed og Guds Viisdom,

---

O! Menneske betænk du dig,
 See til, hvorhen du vandrer
 Gid hver og een betænskte sig,
 Saa de i synden ei ganger,
 Nu er det naadens tid,
 Du kan forbedre dig,
 Da Gud er god og mild,
 Han vil dig give til,
 Naar du Laster aflader. Skr. IV. 184–27.

[57] Skr. I. 84.

[58] Skr. I. 86 ff.

og det er tydeligt, at det volder Hauge både sorg og harme. Han har optaget to salmer af Ægidius – nr. 33 og 34 – i sin salmebog under afsnittet Om den sande og falske Christendom (Ægidius har Psalmer om den falske og hykleriske Christendom), og hvad enten de har virket inspirerende på ham, eller han i dem har fundet sine egne tanker stadfæstet – det er underordnet – så kan man sige, at de taler spagfærdigt om det samme, som Hauge ofte angriber med stærkere ord. Den første er en oversættelse af den allerede nævnte salme af Haslocher: Du sagst, ich bin ein Christ. Den anden har Ægidius selv skrevet. Da hans salmebog er en stor sjældenhed, aftrykkes den her.

Man kand i denne verden her
 Blandt mange tusind mennsker
 Ei oft en Christen finde,
 Som for Gud angrer sin udyd,
 Ret troer paa sin Frelser blid
 Og lader af at synde.

Paa jorden er en liden hiord,
 Som haver for sig Christi ord
 Udi den Christen kirke,
 Dog der iblant mand finde skal
 Paa dennem et saa ringe tal,
 Som Gud af hiertet dyrke.

De meste [59] gaae i hykləri
 Og ere vit fra sandheds sti,
 Alligevel de mene,
 At det udvortes Christen navn
 Er deres slot og trygge havn,
 Dog de Gud ikke tiene.

Hør menniske, det Christen navn
 Kand dig ej giøre nogen gavn,
 Om du ej Christlig lever.
 Hvad pryder du din onde sag,
 Og gjør dog ej paa naadens dag,
 Hvad Gud af dig udkrever.

Du roser dig af naadens pagt,
 Men ilde tager du i agt,

---

[59] Slesvigisme: de fleste.

At du i naade bliver.
 Endnu du ikke fare lod
 Synd, satan, verden kiød og blod,
 Det onde du bedriver.

Du hører vel Guds sande ord,
 Du kommer og til Herrens bord
 Og tager Christi gaver.
 Men hvor er dog den søde lugt,
 Som er din bedrings gode frugt,
 Dend *alle* Christne haver?

Din bøn og sang gaar af din mund,
 Dog gaar de ej af hiertens grund
 Og ud af troens kilde.
 Hvad siger du dog?
 Herre Herre, Hans villie ikke af dig skeer [59 a],
 Du for din Gud gjør ilde.

Hvor er dit rette bryllupsklæd,
 Hvor er din tro, retfærdighed
 Og dit taalmodig hierte?
 Hvor er dog din sagtmodig aand,
 Din kierlighed og hielppe-haand
 Udi din næstes smerte?

O! derfor dyrk din Herre Christ
 Og vogt dig vel for dievlens list,
 Til verden dig ej henge,
 Forsag ald lyst, kaarsfæst dit kiød,
 Med bøn og haab i nød og død
 Til Gud igiennem trænge.

O! Jesu, kiere Herre Gud,
 Ald syndsens lyst driv fra mig ud,
 Oplysz os allesammen.
 Regier os med din hellig Aand
 Og led os med din naadis haand
 Til himlens glæde. Amen.

[59a] Hauge: dit Herre! Herre! nytter ei
 Naar du vil gaee din egen Vej
 Som er at gjøre ilde.

Hauge døde måske i en lykkelig stund. Han så en ny tid komme og mærkede også dens dønninger i sin egen bevægelse. Han ville næppe have godkendt en klar evangelisk forkyndelse, heller ikke, at man optog 22 helt evangeliske salmer af Ægidius i en ny salmebog [60] (for Haugianerne). I det lille skrift *Et Par Ord om Irgange* siger han: Vist maae et hvert sandhedskjærligt og religiøst Menneske høyst glæde sig over den religiøse Sindelav, som mange udmærke sig med, men han maae og bedrøves over, at Menisket vil saa glide til en Afvej. Ham maae med Bekymring anmærke, at Menisker, som synes ivrige for Religiositet og som har Opdragelse og Studium (blant dem nævner han Grundtvig), der fremstaaer for at lære andre, synes dog at hælde meget fra den Lære, som Jesus gav dem. Vel lægger de, som Ret er, stor Vægt paa Jesu Forsoning, paa hans blodige Død samt at Menniske er Syndere, af Naturen gandske fordervet, at de intet sandt godt kan af sig selv udrette. Men at de undlader de mange andre kraftige Sproog som Bibelen opviser, især det nye Testamente, som om Fornegtelse, sand Kierlighed til Gud og Næsten eller Moral og Dyd, et Meniskes Forpligtelse til Øvelser, et christeligt Liv og gode Gierninger, at trenge indtil Guds kraft og med frivillig Lyst at holde Jesu Bud, der for en Ienfødt ikke er svare.

Saadant vil de gode Mend lidet eller intet høre og berøre. Tvertimod ytre de en Forfølgelses Aand mod anderledes Tenkende, en Had og Forbrydelse mod, om nogen anden talet til sit Medmenneske efter Jesu Befaling. Ja, nogle gaaer saa vit, at de paa en subtil Maade negter Meniskets fri Velj eller helder til en hernhuutersk og Calvins absolute Naadevalg. Dette kan ikke andet en som forekome at negte Christi egne Ord« [61] o. s. v.

Tilbage er endnu at redegøre for, hvordan det kunne gå til, at en salmebog, som var i brug i nogle sønderjyske sogne, men ellers var ukendt, kom til at påvirke Hauge og tilmed på et meget centralt punkt. Det er ikke så vanskeligt at udrede, som det måske ser ud til.

Der kan tænkes to muligheder, som ikke betyder et enten-eller, men snarere et både-og.

Da salmebogen ikke kunne sælges i 1720'erne på Tøndereggen, sendte arvingerne efter Ægidius restoplaget til København og fik en slægtning – Enewald Ewald – overtalt til at lade den forsyne med nyt titelblad 1731 i håb om at få den afsat dér. Sandsynligvis er adskillige eksemplarer nået til Norge. I J. Johnsens »Fortegnelse over de

[60] Christelig Psalmebog, en Samling af gamle opbyggelige Sange, til Brug ved Husandagt, samlet af J. Johnsen. Fjerde Oplag Christiania 1863.

[61] Skr. V. 2882.

Psalmebøger, efter hvilke nærværende Psalmesamling er tagen« nævnes Flensborg Psalmebog (Ægidius 1717 var trykt i Flensborg), og i en note hedder det »udgivet i Kjøbenhavn 1731«. Det er altså et af disse eksemplarer.

Men der er også en anden mulighed. Under sine utallige vandringer i Sydnorge kan Hauge selv have mødt den i et eller flere af de mange hjem, hvor han kom. I 18. århundrede har der været en ikke ringe indvandring til Norge fra Hertugdømmerne, især fra den nordligste, dansktalende del. Vilh. la Cour har gjort opmærksom på det [62] og har behandlet emnet udførligt. Der er flere Nordslesvigere iblandt disse indvandrere, end fortegnelserne (borgerprotokoller Bergen, Drammen, Trondhjem) nævner. Mange blev nemlig efter tidens skik opført under betegnelsen Holstenere, men navnene røber ofte deres rette hjemstavn; det hændte også, at de i Norge tog navn efter deres fødeby.

Det ligger helt uden for emnet at undersøge dette nærmere, men det vil ikke overraske, om der kan påvises slægtsforbindelse mellem disse indvandrere eller deres efterkommere og de senere Haugianere.

Men hvorom alting er, Ægidius' salmebog må være nået til Norge og er blevet flittigt brugt i Norge, ellers havde J. Johnsen ikke optaget mere end 20 salmer *direkte* fra Ægidius. Man kan måske endog gå et skridt videre og sige, at netop disse salmer blev meget yndede blandt Haugianerne. Johnsen siger i forordet, at der »i denne Samling gives nogle faa Psalmer, hvilke ikke godt lade sig rette uden større Forandringer, og jeg af Deeltagende flere Gange har været anmodet om heller at udgive dem i deres gamle Form, end at de skulde undergaae betydelige Forandringer«. Tænkes der her på Ægidius-salmerne? I dem kommer versbygningen stadig i konflikt med det genstridige sprog, som ikke uden videre lader sig omforme til regelrette vers og velklingende strofer. Hos Ægidius er poesien helt underordnet opbyggelsen.

Hvor spændte Hauge vidt! Og hvor satte han dybe spor i sit folk. Hemmeligheden er nok – for at bruge Sverre Norborgs ord – at han levede i Guds nåde, men troede på menneskets store muligheder. Ikke som en blåøjet humanist, han havde set ned i »fordærvsens afgrund i mig«, men troede på nådens virkende kraft.

Sammenfattende kan man sige, at nøglen til forståelse af væsentlige punkter i Hauges kristendomsforståelse ligger skjult i Nordslesvig. Som søn af denne landsdel vil jeg gerne gøre opmærksom på det.

[62] Mellem Brødre, 1943.

Angell, Flensborg, Mechelborg (Amrum), Tønder, With (Flensborg) Sverdrup. I Trondhjem stammer 60 af 235 danske indvandrere fra Flensborg og egnen deromkring.

35 års præsteindberetninger fra Viborg Stift (1854-1889). (I)

Af Henry Petersen

I Indledningskapitlet (Aalborg og Viborg Stifter) til *Den baptistiske Vækkelse i Nordjylland* [1] skildrer Dr. Pontoppidan Thyssen, hvordan der i Aarene op mod 1850 ved Biske- og Præstekaldelser skabtes en vis Baggrund for en Forstaaelse og dermed en delvis kirkelig Acceptering af Vækkelserne i de to nørrejske Stifter i Aarhundredets sidste Halvdel.

Vigtigst i saa Henseende var i Viborg Stift, som er Emnet for det følgende, *Biskop N. E. Øllgaards* Embedsperiode (1830-54). Hans teologiske Stade kan vel karakteriseres som mildt ortodoks, hans Kirkepolitik som den gyldne Middelvejs. Han var Tilhænger af Tolerance og lempelige Indgreb fra de verdslige Myndigheders Side, Modstander af enhver Form for Forfølgelse. Saa længe Vækkelserne var lokale Fænomener, ansaas de for uskadelige. Lod man blot de vakte i Fred, vilde Forsamlingsbevægelserne faa et stilfærdigt Forløb, muligt svinde hen af sig selv. Omrejsende Lægprædikanter yndede han dog ikke: de kunde give Anledning til Uro.

Ovenstaaende refererer til »*de sallingske Separatister*«, som Øllgaard benævnte Tilhængerne af Forsamlingsbevægelsen i Salling og Ginding Herreder [2].

Over for den noget yngre *østhimmerlandske Baptisme*, som blev Stiftets markanteste Vækkelse i hans Bispetid, indtog han principielt samme Holdning. Han var saaledes Modstander af Regeringens Politik udtrykt i Baptistplakaten af 27/12 1842. Den repræsenterede for ham »Strængheds Anvendelse« og vilde rimeligvis gøre ondt

---

[1] Bd. VI i Serien Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Aarhundrede, København 1962, S. 11-42. Referencer til Seriens øvrige Bind anføres herefter med Romertal (for Bindets Vedkommende) og Arabertal for Siderne. Serien redigeres af Dr. A. Pontoppidan Thyssen (København 1960 ff), Bd. VI er skrevet af Henry Petersen. Sidste Del af disse Præsteindberetninger bringes i Kirkehistoriske Samlinger 1974.

[2] V, 200 ff.

værre. Hans Stilling til Konventikel- og Sektvæsen var i kort Begreb: lovordnede Tilstande paa Baggrund af den videst mulige Tolerance [3].

Som Herren, saa i nogen Grad hans Svende. Der var sikkert kun faa egentlige Vækkelsespræster i Viborg Stift omkring 1850; men en ny Præstetype med en vis Tilknytning til eller Forstaaelse for de folkelige Bevægelser gjorde sig efterhaanden mærkbart gældende. Af Betydning for Baptismens og Folkekirkens Historie i Himmerland var det, at der i de Sogne (bortset fra Gunderup-Nøvling), hvor denne Vækkelse især slog an, i Gennembrudsaaene sad dygtige Præster – ingen af dem Vækkelsesfolk – af den ny Observans, som – netop paa Grund af deres Holdning – var i Stand til at forstaa og derfor imødegaa Baptismen uden »den verdslige Arms« Bistand. Dette gælder *R. S. Deichmann* (Ferslev 1838–69), hans Fætter *P. D. Aagaard* (Gunderup 1850–52), *Niels Olsen* (Gudum 1845–82), *F. A. Hansen* (Ø. Hornum 1838–52), *C. S. Jacobsen* (Møv 1848–66).

Nævnes maa ogsaa Præsterne *N. T. Fangel* (Gudum 1810–45) og *Mogens Nielsen* (Sdr. Kongerslev 1817–57). De var begge orienteret i Retning af Christiansfeld [4], og det kan antages, at de har bidraget til Dannelsen af det herrnhutiske Substrat, hvorpaa Baptismen fandt Vækstbetingelser i disse Egne.

Med de sallingske og østhimmerlandske Vækkelser begynder, kan man sige, det 19. Aarhundredes folkelige Bevægelser i Viborg Stift. Baptismen især blev Forløber for de ikke faa Samfund af væsentlig anglo-amerikansk Oprindelse, der i Aarhundredets sidste Halvdel missionerede i Omraadet. Det var ogsaa Baptistrøret, der gav Stødet til de *Præsteindberetninger*, hvis Indhold refereres nedenfor, og som giver et – om end flimrende, ufuldstændigt og noget ensidigt – Billede af Vækkelsesgeografien gennem ca. 40 Aar. Ensidigheden skyldes bl. a., at Opmærksomheden i adskillige Aar ganske koncentreredes om Baptismens Udbredelse, mens den sallingske Vækkelse, der forblev kirkelig, traadte i Baggrunden.

Den 1. Oktober 1840 stiftedes den første jyske Baptistmenighed i Aalborg (8 Medlemmer) med Sergent *O. N. Føltved* som Forstander [5].

Efter en Konsolideringsperiode paa ca. 3 Aar blev Menigheden ekspansiv og vandt sine første Tilhængere i det daværende Viborg

[3] VI, 20 f.

[4] V, 43, 50 f. Om den ældre Diaspora i Himmerland, IV, 146 f.

[5] VI, 49.

Stift: 5 unge Mennesker fra *Gunderup* Sogn blev 1843 døbt i Aalborg [6]. S. A. blev en ældre Kvinde fra *Bælum* Sogn Baptist [7].

Baptistplakaten forbød Proselytmageri. Det er derfor naturligt, at Biskop Øllgaard bedst muligt søgte at holde Baptisterne under Observation. I Begyndelsen skete dette ved lejlighedsvise Rapporter fra Præster, i hvis Sogne Bevægelsen fik Indpas, senere – fra 1850 – ved aarlige Indberetninger [8] fra Pastoraterne i Fleskum-Hornum Herreder, hvor Baptismen med Centrer i *Gunderup* og *Gudum* Pastorater slog særligt an. Ogsaa *Biskop O. Laub* (1854–78) ønskede Underretning om sekteriske Rørelser i Provstiet, og under *H. J. Swane* (1878–1901) udvidedes Efterforskningerne saaledes, at der for Perioden 1878 (79) –1889 foreligger Indberetninger fra samtlige Stiftets Provstier – om end langt fra fra alle Sogne – med Undtagelse af *Viborg Købstads* [9]. Dette sidste Tiaars Rapporter giver ikke blot Oplysninger om Sekternes Udbredelse, men undertiden tillige Indblik i Soggenes folkekirkelige Liv.

Som Baptismen (der kom via Tyskland) og vel de fleste af de anglo-amerikanske Vækkelser importeredes ogsaa den næste i Rækken via København. I Sommeren 1850 landede Apostel *Erastus Snow* her sammen med bl. a. *G. P. Dykes*. De fandt gunstig Grobund for *Mormonismen* i derværende Baptistsamfund.

Opmüntret heraf fortsatte Dykes i Oktober s. A. til *Aalborg*, hvor man allerede i den flg. Maaned kunde organisere Provinsens første Gren af Mormonkirken [10]. Baade i *Byen* og i *Himmerland*, hvor man snart vandt Disciple, rekruteredes disse i de første Aar for en stor Dels Vedkommende fra Baptistsamfundet; saaledes opgik dettes Menighed i *Gudum Sogn* helt i den amerikanske Sekt [11].

I Nordjylland som andetsteds vakte *Mormonismen* Opsigt, ikke mindst ved de Optøjer, der hyppigt ledsagede dens Udbredelse. Disse i Forbindelse med dens formentlig grundlovsstridige Lærdomme bevirkede, at den straks kom i Myndighedernes Søgelys: Den figurerer

[6] VI, 104 ff. VI behandler Tiden til Forstander Føltveds Død i 1856.

[7] VI, 105 f.

[8] VI, 129.

[9] Indberetningerne 1850–56 er – for saa vidt de angaar Baptismen – behandlet i VI. Rapporterne 1854–89 er samlet i een Pakke: Indberetninger om Sekterere 1854–89, LAN. For Aarene 1871–75 er der Hul i Rækken.

[10] VI, 167 ff. Den danske mission i 100 år (Jubilæumsskrift udgivet af Jesu Kristi Kirke af Sidste-dages Hellige), S. 8 og 11. K. Banning: Forsamlinger og Mormoner (København 1960), S. 11. Her er George Parker Dykes fejlagtig benævnt George F. Dykes.

[11] VI, 176.

allerede i Præsteindberetningerne fra 1850, og Meddelelser om det ny religiøst-socialt Fænomen udgør et fremtrædende Træk i adskillige Rapporter fra de flg. Aar.

Mormonismens haandfaste Eskatologi og dennes sociale Konsekvenser bevirkede, at den kun i ringe Grad blev menighedsstiftende i Landsognene. Missionærerne synes overalt at have fulgt samme Skema for deres Virksomhed: En Udsending slog sig ned i eller gennemvandrede for en Tid et givet Sogn, havde maaske Held til at vinde nogle Proselytter, oftest fra de laveste sociale Lag, hvorefter de nyomvendte snart vendte Hjemegnen Ryggen, hyppigst med Utah som Maal, undertiden dog kun for at søge til den nærmeste Købstad med en Mormonmenighed. Som Følge af dette »Adfærdsmønster« er det en temmelig haabløs Affære at søge Oplysninger om Mormonsamfundets Tilvækst gennem Folketællingslisterne. Dets Historie i Landsognene faar en episodisk Karakter.

Snart var det dog ikke Mormonerne alene, der søgte »Zion i Vesten«. Allerede før Halvtredsernes Midte emigrerede ogsaa Baptister til U.S.A. [12]. Meget tyder paa, at denne Udvandring tog et saadant Omfang, at den mærkbart svækkede den nordjyske Baptismes ekspansive Kraft. Saaledes erfares det, at det efter 1852 genoprettede Baptistsamfund i Gudum Sogn (Note 11) atter udslettedes, idet Sognets sidste Baptistfamilie drog til Amerika i 1866 (se ligeledes Aarestrup-Buderup-Gravlev 1877 et passim).

Et religiøst Fænomen af hjemlig Oprindelse var det næste, der beskæftigede Sindene i Himmerland: *M. A. Sommer*, en af det 19. Aarhundredes mange Rejsende i subjektiv Religiositet, altid rastløs paa Farten i Danmark eller udenfor – mest i U.S.A. Altid med ny og spændende Sager i Kollektionen: lidt Grundtvig (i Ungdommen), senere Kierkegaards Augur (»Øieblikkets« ulykkelige Elsker og grovkornede Efterligner), Antitrinitarier (til en Tid), Kvæker, Socialist, Kiliast, Kirkestormer, Naturlæge, Prosaist, Poet, Tegner, Udvandringsagent, Folketingskandidat. I Besiddelse af en aldrig sluppet Selvbeundring, betydelig Charme og Evne til Plattenslageri [13].

Hans Færd kan spores i Præsteindberetningerne fra Aarene 1867–70 i Pastoraterne *Gunderup-Nøvling*, *Ferslev-Dal-Volsted*, *Gudum-Lillevorde-Sejlfjord*, *Romdrup-Klarup-Storvorde* og *Nibe-Vokslev*. Antagelig spillede han i denne Periode Rollen som Kirkestormer –

[12] VI, 177.

[13] Emil Larsen: *Mogens Abraham Sommer*, København 1963, spec. Kap. XIV, Forsøg på en karakteristik af Sommer. En dansk vækkelsesbevægelse, red. af Helge Rasmussen, København 1963, S. 19 ff.

Præsterne satte ham følgelig ikke højt (se Romdruppræstens Indberetning for 1867).

Trods Sommers Labilitet – han havde ringe Held som Menighedsstifter – holdt hans Indflydelse paa Egnen sig dog i mindst en Snes Aar. Hans Tilhængere synes i Tidens Løb at være endt som Kvækere, Socialister, Baptister (?) eller i Frimissionen. (*Gunderup-Nøvling* 1878, 1882; *Sønderholm-Nørholm-Frejlev* 1877; *Sønderholm-Frejlev* 1886; *Skibsted-Lyngby* 1883, 1888; *St. Brøndum-Siem-Thorup* 1882).

I omtrent et Tiaar efter Sommers Optræden synes der ikke – med Forbehold for Aarene 1871–75, da Indberetninger for Fleskum-Hornum Herreder mangler – at være opstaaet nyt aandeligt Røre paa Egnen. Med Udvidelsen af Efterforskningerne i 1878–79 belyses Tilstandene i Stiftets øvrige Provstier, og ny Strømninger giver sig til Kende. De vil blive behandlet i kronologisk Orden for de ikke-folkekirkeliges Vedkommende. Det er naturligvis paa Grundlag af Indberetningerne umuligt at sige, hvornaar en given Bevægelse blev introduceret i Stiftet.

Socialismens Gennembrudskaar kan vel sættes til 1871, skønt tidligere Tilløb ikke savnes [14]. Den kan betegnes som en *social Vækkelsesbevægelse*, med Indhold og Fremtoningspræg bestemt af sin særegne Eskatologi, men i øvrigt ikke forskellig fra Tidens andre Vækkelser, indtil videre dog i Hovedsagen et Byfænomen. Den var – som nævnt – en af M. A. Sommers Specialiteter, og den fængede da ogsaa først blandt hans tidligere Disciple (*Gunderup-Nøvling* 1878, muligvis *Skibsted-Lyngby* 1888). De nævnte Tilfælde var formentlig isolerede Forekomster; indtil videre tilhørte Landet Venstre.

1858 holdtes de første *Metodistmøder* i København, 1865 blev Kirken et af Staten anerkendt Trossamfund [15]. Det har aldrig haft nogen større Tilslutning i Landet som Helhed, og Menighederne har hovedsagelig været knyttet til Byerne. Der er da ogsaa kun faa Spor af metodistisk Virke i Viborg Stifts Landdistrikter. Tidligste Omtale af Metodister findes i 1879 (*Blære-Ejdrup* – en tilflyttet Skræddermester med Hustru og 4 Børn). Egentlig Mødevirksomhed – antagelig udgaaende fra det nærliggende Aalborg – er noteret i *Svenstrup* (*Ellidshøj-Svenstrup* 1888).

I Indberetningen fra *Rørbæk-Grynderup-Stenild* omtales ca. 1880

[14] Den danske Kirkes Historie, VII, København 1958, S. 182 ff. Om Fr. Drejer sst., S. 143, 170. Vilh. la Cour: Danmarks Historie, II. S. 410 ff.

[15] Michael Neiiendam: Frikirker og Sekter, København 1958, S. 173 ff (her- efter citeret Neiiendam).

en Mand, der var Bytte for mangfoldige Sværmerier, var udtraadt af Folkekirken og var *Sabbatarier*. Der er formentlig Tale om en *Syvendedsadventist*. Denne amerikanske Variant af Baptismen er kommet til Landet over Vendsyssel, Sekterismens Højborg i sidste Halvdel af 19. Aarhundrede [16].

I øvrigt synes Adventismen kun at have haft nogenlunde permanent Fodfæste et enkelt Sted, i *Skørping By (Skørping-Fræer)*, hvorfra det 1881 meddeles, at en Familie paa 5 Personer var Adventister. 1884–85 var der 10, hvorefter Tallet sank til 4 i 1889. I andre Sogne (med Undtagelse af *Gunderup-Nøvling*), hvorfra der meldes om Adventister, drejer det sig vel kun om »Strejfer« med kort Ophold vedkommende Sted (*Aarestrup-Buderup-Gravlev* 1881; *Bælum-Solbjerg* 1882).

Kvækere – een Familie – nævnes omkring 1880 i Skørping. Sognepræstens Angivelse maa dog nok tages med et vist Forbehold. Det var muligt den samme Familie, der Aaret efter afgav en Erklæring om, at man betragtede »alle udvortes Former og Ceremonier . . . som Humbug«, og at dens Religion var »at søge at dyrke Gud i Aand og Sandhed«, og som i 1882 betegnede som »aldeles religionsløs«.

Det vil erindres, at M. A. Sommer bl. a. var paavirket af Kvækerismen. Han vilde utvivlsomt kunne have afgivet en Erklæring af ovst. Indhold. De som Kvækere betegnede kan derfor meget vel have været »Sommerianere« uden nogen Forbindelse med den i 1879 organiserede *Vejlegruppe af Kvækere*. Men ogsaa her havde den utrættelige en Snes Aar før stiftet Menighed. Man kan saaledes ikke se bort fra den Mulighed, at der kan have bestaaet en Forbindelse, først mellem vejleisiske og himmerlandske Sommerdisciple, dernæst og som Følge heraf mellem Vejles og Himmerlands Kvækere [17].

Hvorvidt de øvrige i Indberetningerne nævnte Kvækere har tilhørt et organiseret Samfund eller været Sommerfolk, lader sig ikke afgøre (*Gunderup-Nøvling* 1882 ff; *Gudum-Lillevorde-Sejlfod* 1881 (Kvækeren her var Militærnægter); *Ellidshøj-Svenstrup* 1889; *Skibsted-Lyngby* 1888; *St. Brøndum-Siem-Thorup* 1882 ff; *Astrup-Storarden* 1884 f).

Irvingianismen (den katolsk-apostolske Kirke) introduceredes i København i 1854, den første Menighed stiftedes i 1861 [18].

Vidnesbyrd om denne Kirkes Mission i Viborg Stift foreligger fra

[16] Neiiendam, S. 232.

[17] Emil Larsen, op. cit., S. 103 ff. Neiiendam, S. 280, 296.

[18] Neiiendam, S. 211 ff.

1880, da Udsendinge fra Aalborg – som det synes uden Held – virkede i *Ellidshøj-Svenstrup* Pastorat.

Ogsaa i *Skive* maa der antages at have været en irvingiansk Menighed ret tidligt i Firserne; imidlertid findes der ingen Indberetninger fra *Skive-Resen* før 1887, da Sognepræst *J. J. Lohmann* (1881–94) anslog, at der var mindst en Snes nidkære Irvingianere i Byen, hvor de havde indrettet sig i et lejet Lokale. Bevægelsen synes dog at være stagneret i Løbet af et Par Aar (*Skive-Resen* 1887–89). Antagelsen af en tidlig Irvingianisme i *Skive* støttes af, at de resterende Indberetninger om denne apokalyptiske Sekt kommer fra Sognene ved Roden af *Salling*, nær *Købstaden* (*Kobberup-Feldingbjerg-Gammelstrup* 1884; *Højslev-Dommerby-Lundø* 1887).

Det er utvivlsomt rigtigt, som det hævdes i En dansk vækkelsesbevægelse [19], at naar *Det danske Missionsforbund* og andre fri Samfund med Vækkelse paa Programmet forblev Smaabevægelser, skyldtes dette væsentligst Indre Mission, der helt stjal Tordenen fra Konkurrenterne i Firserne og Halvfemserne – Vækkelsernes klassiske Tiaar.

Frimissionen, som Missionsforbundet dengang kaldtes, regner bl. a. *M. A. Sommer* og *Fredrik Franson* som Bevægelsens Banebrydere. I eminent Grad gælder dette Franson, der, skønt svensk, var typisk Eksponent for amerikansk Vækkelsesreligiøsitet (*D. L. Moody*, hvis Medarbejder han havde været i *Chicago*). Hans Ophold i Danmark (1884–85) blev kort og dramatisk: Han blev udvist efter at have syslet med Helbredelse ved Haandspaalæggelse og Salving med Olie [20]. Forinden havde han samlet en Kreds af Medarbejdere, af hvilke nogle kort efter berejste bl. a. det nordlige Jylland, hvor man søgte Tilknytning til Baptister og Sommerdisciple (*Sønderholm-Frejlev* 1886). I 1888 organiseredes Arbejdet ved et Møde i Aalborg i *Det danske Missionsforbund*, der i fremtrædende Grad blev en vendsyselsk Bevægelse.

I *Viborg Stift* arbejdede Frimissionen i den her behandlede Periode i Sognene omkring Aalborg, hvor man vandt en Del Tilhængere (*Gudum-Lillevorde-Sejlfjord* 1886; *Nibe-Vokslev* 1889; *Nørholm* 1886 ff; *Sønderholm-Frejlev* 1886 ff med fyldig Karakteristik af Bevægelsen).

Den sidste af de ikke-folkekirkelige Bevægelser, som Indberetnin-

[19] Helge Rasmussen, op. cit., S. 17 f.

[20] Helge Rasmussen, op. cit., Kap. III ved Emil Larsen. Emil Larsen: Brydninger . . . med særligt Henblik på *Fredrik Fransons Besøg i Danmark 1884–85* (København 1965), især S. 98 ff.

gerne omtaler, er *Frelsens Hær*, der, som Neiiendam skriver, »rykkede ind i København 1887«. Allerede Aaret efter var et Korps etableret i Aalborg [21]. Det er antagelig herfra de »Talere« kom, der nævnes i Indberetningen fra *Gunderup-Nøvling* 1889. S. A. kom Hæren til *Skive*, hvor »den har været genstand for megen nysgærrighed og haft stort tilløb; den meldte for 8 dage siden, at den hav(d)e »frælst« 33 i én uge; kun ganske enkelte, mest læredrenge, har sluttet sig til den« (*Skive-Resen* 1889).

I Betragtning af, hvor meget den ældre østhimmerlandske Vækelse skyldtes Indflydelse fra *Christiansfeld*, er det paafaldende, hvor spinkle Forbindelserne til Brødremenigheden efterhaanden synes at være blevet. Kun i et enkelt Tilfælde omtales en Udsending herfra (*Taanum-Hornbæk* 1880). Disse Sogne er ikke blandt dem, Emis-særerne besøgte i ældre Tid [22]. Aarsagerne til den bristende Forbindelse med Christiansfeld har været dels nationale (de slesvigske Krige), dels religiøse: Baptisme (i Himmerland), Grundtvigianisme og senere Indre Mission stod i Vejen for Diasporaen.

Som Afslutning paa Behandlingen af de frikirkelige Bevægelser i Viborg Stift kan det noteres, at de undersøgte Kilder giver Oplysning om to etablerede *Privatskoler* for Børn af baptistiske Forældre, en i *Gunderup* [23] og en i *Nr. Kongerslev*, hvor der i 1889 undervistes 22 Børn, omtrent det samme som det aarlige Gennemsnitstal i *Gunderup*. Fra 1/1 1890 tog samtlige Baptister i Nyrup By deres Børn – 10 i alt – ud af den offentlige Skole for at lade dem undervise privat af en Lærerinde. Hermed etableredes muligvis en tredje baptistisk Privatskole i Stiftet (*Sønderholm-Frejlev* 1889).

Indberetningerne afgiver ikke Grundlag for Opstilling af statistiske Oversigter. Derimod giver de – som nævnt – et vist Indblik i det folkekirkelige Liv i en Del Sogne i Stiftet. Det er saaledes muligt i nogen Maade at besvare Spørgsmaalet, med hvilke Midler og til en vis Grad i hvilket Omfang Sekterne søgtes imødegaaet fra Folkekirkens Side. M. H. t. Midlerne blev Retningslinierne stort set afstukket paa et tidligt Tidspunkt under Sektstormen af Præsterne *Aagaard*, *Deichmann*, *Olsen* og *Hansen* i Himmerlands mest truede Sogne.

Aagaard indsaa snart, at den personlige Kontakt med Menighedens Medlemmer gennem Husbesøg, som var blevet aldeles forsømt under Formanden, var et vigtigt Led i Kampen mod Baptismen. Tillige

[21] Neiiendam, S. 200 ff.

[22] IV, 267 ff. Om nationale Modsætninger V, 281 ff.

[23] VI, 156 ff og ofte i Indberetningerne fra *Gunderup-Nøvling*.

imødegik han den fra Prædikestolen og ved hyppige Katekisationer over Tidens Emner som Ægteskabets Hellighed, Skoletvangens Gavnlighed, Kirkens Hovedlærdomme og Vildfarelserne, Naademidlerne, etc. Egentlige Forsamlinger turde han ikke afholde af Frygt for Haandgribeligheder, hvorimod han havde til Hensigt at holde Bibel-læsninger i Kirken.

De øvrige nævnte Præster var enige med Aagaard i hans Syn paa Bekæmpelsen af Sekterne. Hos Deichmann (og *Tetens* i Romdrup) kom endnu et Moment til: Cirkulation af Smaaskrifter med antisekterisk Indhold. Deichmann oversatte og bearbejdede saaledes et ældre tysk Skrift, der udkom 1852 i Aalborg under Titelen *Barnedaabens guddommelige Gyldighed, beviiist mod Gjendøberne* [24].

Præsterne syntes i Begyndelsen at stille sig noget tøvende til Op-træden i Forsamlingerne. Vel kunde de som Pastor *Lerche Jørgensen* (1851–67) overvære Mormonernes Forsamlinger for senere at kunne advare Sognebørnene (*Aaestrup-Buderup-Gravlev* 1856); men de tog neppe Ordet.

I 1862 meddelte Pastor *Olsen* imidlertid, at han havde holdt en talrigt besøgt antimormonsk Forsamling i Lillevorde Skole, og i 1863 stillede Sognepræst *Wøldike* (1860–79) sig til Raadighed som Taler i de Forsamlinger, »hvor de Kirkeligtsindede samles . . . Søndag Aften eller Eftermiddag« (*Ø. Hornum* 1863).

Der hengik endnu det meste af en Snes Aar, før Modsætningen Folkekirke-Frikirke var saa vidt udjævnet, at en Sognepræst tog Ordet ved en Forsamling i Baptistkapellet i Gunderup (*Gunderup-Nøvling* 1877).

Omkring 1870 indledte Pastor *Wøldike* et Samarbejde med Indre Mission for at imødekomme Trangen i Sognet til Opbyggelse i gudelige Forsamlinger. Han mente, at der herved sattes Bom for Sektereres Indtrængen i Sognet, ligesom det fra ældre Tid eksisterende baptistiske Samfund henvistes til Stagnation som Følge af den kirkelige Aktivitet.

Denne synes i øvrigt at have været tiltagende i Halvfjerdserne og Firserne: Man afholdt Møder med Foredrag og Diskussioner, ofte med det aktuelle Sigte at modarbejde den Sekt, der for Øjeblikket maatte true Sognefreden – ikke sjældent den mormonske.

Med det anførte er de folkekirkelige Afværgeforanstaltninger skildret i de væsentligste Træk. De har i varierende Omfang og til for-

[24] VI, 122 f, 125, 130 f og Indberetningerne fra Romdrup-Klarup-Storvorde 1854, 1856, 1860 og *Ø. Hornum* 1870.

skellige Tider været taget i Anvendelse i 21 Pastorater med 45 Sogne.

Det var ikke alene Sekterne, der bevirkede Frafald. Ogsaa et betydende »Fritænkeri« gjorde sig – svagt og sporadisk – gældende og førte til Udmeldelser. I 1889 regnede Sognepræsten i Gunderup med, at 10–20 Familier af forskellige Grunde, hvoraf en kunde være »Vantro«, stod uden for Folkekirken, formentlig uden at være tilsluttet noget andet Samfund. Men naar bortses fra de grundtvigske Frimenigheder, var Tal af denne Størrelsesorden afgjort Undtagelser (*Gunderup-Nøvling* 1889; *Ferslev-Dal-Volsted* 1870 ff; *Aarestrup-Buderup-Gravlev* 1880; *Gerding-Blenstrup* 1880 ff; *Strandby-Farsø* 1885).

Ogsaa Bevægelser paa Folkekirkens Yderfløje vandt Indpas i Viborg Stift i Perioden 1854–89. Tidligst nævnt i Indberetningerne er *Luthersk Missionsforening* (Bornholmerne). Efter en bevæget Forhistorie stiftedes Foreningen paa Bornholm i 1868 omkring Smeden *H. C. Møller*. Dens Program kan maaske beskrives som et Forsøg paa en Sammensmeltning af Zinzendorf og Luther. Neiiendam kalder den »en sammenslutning af lægfolk indenfor den danske folkekirke med det formål at virke for personlig kristendom paa den lutherske bekendelses grund [25]. Karakteristikkens Rigtighed forudsat er det klart, at Luthersk Missionsforening dels maatte virke tiltrækkende paa »demokratiske« Elementer inden for Indre Mission, dels af IM's Bestyrelse maatte føles som en Konkurrent [26].

Bornholmerne fandtes hovedsagelig i nogle Sogne Vest for Randers. Det berettes herfra (1878), at *Hjermind-Lee-Hjorthede* Pastorat havde været berejst af IM-Kolportører, og at flere af disse det foregaaende Aar havde nærmet sig Chr. Møllers Lære.

Der sigtes her muligt til Røret om Randerskolportøren *Ole Christensen*, der midt i Halvfjerdserne fratraadte sin Stilling og stiftede *Kirkelig luthersk Missionsforening* og senere – efter Genantagelsen – var en af de drivende Kræfter bag det mislykkede Forsøg paa en »Demokratisering« af IM's Hovedbestyrelse. Man sporer her Tiltrækningen fra den lægmandsdominerede Luthersk Missionsforening [27].

I øvrigt lader Indberetningerne forstaa, at Bornholmerne benyt-

[25] Neiiendam, S. 318 ff. Den danske Kirkes Historie, VII, 127 f. P. G. Lindhardt: Den nordiske Kirkes Historie (København 1945), 222, 285 f.

[26] Vilh. Beck: Erindringer fra mit Liv, København 1900, S. 138. Louis Blauenfeldt: Den Indre Missions Historie, København 1911, S. 129 f.

[27] Blauenfeldt, op. cit., 148 ff.

tede baade Kirke og Sakramenter (*St. Brøndum-Siem-Thorup* 1889; *Bjerring-Mammen* 1879 ff; *Vindum-(Brandstrup)* 1878 ff).

IM's egentlige Introduktion i Jylland fandt Sted under Krigen 1864, da Medstifteren *Johs. Clausen* var Feltpræst, og nogle Kolportører arbejdede i Dybbølstillingen, og ved *Johs. Clausens* og *Vilh. Becks* store Rundrejse i Efteraaret 1865. Endvidere ved *Becks* ni-aarige Præstetid (til 1874) i *Ørum-Ginnerup* paa Djursland.

Modtagelsen af den ny Retning blandt jyske Præster var blandet, strækkende sig fra barsk Afvisning over mere eller mindre velvillig Neutralitet til Samarbejde.

Afvisning mødte IM hos Sognepræst *C. P. Knudsen (Vammen-Lindum-Bigum 1883–1903)*, der i sin Indberetning for 1888 skriver, at en ukaldet Udsending fra IM forsøgte »at trænge ind i den sin luth. evang. Bekjendelse tro Sognemenighed i Vammen Sogn, men uden Held, da Forsøget ikke er blevet gjentaget«.

En Form for Neutralitet repræsenteres af Sognepræsten i *Langaa-Torup-Sdr. Vinge (1878)*, der, da Kolportørmøder truede med at udvikle sig til Haandgribeligheder, forbød disses Afholdelse i Skolen, hvorefter han selv holdt stærkt besøgte Bibellæsninger dersteds, og som Aaret efter bemærkede, at der i Torup var en svag pietistisk Bevægelse, der kunde blive af Værdi, om den kunde ledes »i det rette Spor«.

Samarbejdet mellem Pastor *Wøldike* og IM i Ø. Hornum er allerede nævnt. Muligt mere bemærkelsesværdigt er det, at Højregrundtvigianeren *Th. Elmquist i Gudum (1882–89)* optog IM's Arbejdsmetoder med mindre Møder i Præstegaarden eller i Privathjem, og at han holdt velbesøgte Bibellæsninger. IM's Lægprædikanter omtales med Sympati, især en fhv. Baptist – *Jens Sørensen* – med Bopæl i Pastoratet [28].

(*Gudum-Lillevorde-Sejlfjord* 1885 ff; *Ø. Hornum* 1870; *Vammen-Lindum-Bigum* 1888; *Langaa-Torup-Sdr. Vinge* 1878 f; *Bjerring-Mammen* 1878 ff; *Vindum* 1878; *Vinkel-Rind (?)* 1880 f; *Ørum-Viskum-Vejrum* 1878; *Bjerregrav-Aalum* 1882; *Taanum-Hornbæk* 1878 ff).

Naar undtages de *grundtvigske Frimenigheder* i Vesthimmerland,

[28] Vedr. *Th. Elmquist*, se Referencerne i *A. Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse (Det danske Forlag) og Den danske Kirkes Historie VII*, passim. Missionær *Jens Sørensen* er antagelig identisk med *Tjenestekarl Jens Chr. Sørensen* (se 1877). Endv. *Blauenfeldt*, op. cit., S. 548. Identiteten mellem den her nævnte Missionær *J. Kr. S.* og ovennævnte har ikke kunnet fastslås.

findes der i Indberetningerne kun en enkelt Hentydning til Grundtvigianismen (*Taanum-Hornbæk* 1879). De nævnte Frimenigheder stod paa Venstrefløjen af den nygrundtvigske Bevægelse, i hvert Fald i kirkepolitisk Henseende [29]. Da deres Tilhængere med faa Undtagelser fandtes i et geografisk set snævert Omraade (*Aars-Gislum* og *Slet Herreders Provstier*), kan der henvises til Indberetningerne herfra.

Materialets Art og den Omstændighed, at Kontrolmateriale ikke har været inddraget i Undersøgelsen, umuliggør almindelige Udsagn om Indberetningernes Kildeværdi. Undertiden er dog Unøjagtighederne saa fremtrædende, at det ikke kræver Skarpsyn at afsløre dem, i visse Tilfælde har Præsten tydeligt nok ikke anstrengt sig syndeligt for at skaffe sig Underretning om Tilstandene i Sognet, i andre er Angivelserne saa vage, at Kildeværdien nærmer sig Nul. Dette gælder f. Eks. Pastor *P. Hansens* (1874–88) Indberetninger fra *Sdr.-Nr. Kongerslev-Komdrup* Pastorat (Hellum Herred), hvor der i Aarene efter 1844 opstod en ikke ubetydelig Baptistmenighed, hvis Eksistens kun – saa at sige ved et Tilfælde – røbes af Rapporterne fra Sognene: Den sidste (for 1889) er skrevet af den nyudnævnte Sognepræst *C. Wolf* (1889–94). Karakteristisk for sidste Gruppe er ogsaa Pastor *Riis'* (1885–87) Beretning fra Øster Hornum (Hornum Herred) for 1885: »Jeg tillader mig herved at tilmelde Deres Højærværdighed, at der, efter hvad jeg har hørt, skal være nogle Baptister her i Sognet«. Som værdifulde Kilder kan fremhæves adskillige af Præsterne *G. Schiølers* (1877–84) og *O. F. Paludans* (1884–1912) Indberetninger fra Gunderup-Nøvling Pastorat (Fleskum Herred).

I det følgende vil Indberetningerne blive gennemgaaet provsti- og sognevis, idet der begyndes mod Øst, hvor de sekteriske Bevægelser i Stiftet havde deres Udspring, og hvor Forholdene er tidligst og bedst belyst. Herfra fortsættes i vestlig Retning. Inden for de enkelte Provstier behandles Sognene i den Rækkefølge, i hvilken de er optaget i Kirkelig Haandbog [30], idet der dog ikke er taget Hensyn til de Omannekteringer, der er foretaget i Tidens Løb. De anførte Sognavne betegner Sognene som Helhed, mens Landsbynavne, der er identiske med de paagældende Sognes Navne, vil blive fremhævet som saadanne ved Tilføjelse af »By« eller »Landsby«.

Under hvert Pastorat er angivet, for hvilke Aar Indberetninger mangler. Indberetninger, der enten ikke indeholder noget nyt, eller

[29] A. Pontoppidan Thyssen, op. cit., 271 ff, 277, 282, 284 ff.

[30] Kirkelig Haandbog 1947 (7. Udg., red. af Paul Nedergaard) er anvendt.

som er ganske intetsigende, er ikke refereret. Aarstal for disse mangler saaledes ogsaa i Referatet. Dette gælder t. Eks. Gunderup-Nøvling for Aarene 1858–59, 1861–65, 1867, 1870.

Præsters Funktionstid i et Embede er almindeligvis anført i Parentes efter Navnet.

I FLESKUM-HORNUM HERREDERS PROVSTI

Gunderup-Nøvling Pastorat.

Indberetninger mangler for 1857, 1871–75, 1881 og 1886.

1854: Antallet af Baptister opgøres af de 2 Lærere til 85 (72 i Gunderup, 13 i Nøvling), hvilket ikke stemmer med Folketællingens for 1855 (hhv. 90 og 24) [31]. I den sidste er muligvis alle gendøbte – ogsaa midlertidigt udelukkede – medtaget; men en sikker Forklaring paa Differencen kan ikke gives. I Nøvling var der tillige 2 Mormoner, Husmand *Niels Marcussen og Hustru*, Gistrup; de nævnes ikke i Sognepræstens Indberetning, hvori Baptisterne formodedes at udgøre 6 % af Befolkningen i Gunderup, 3 % i Nøvling.

1855: Mormoner nævnes ikke [32].

1856: En Mormon, der nød Understøttelse af Fattigvæsenet, var traadt ud af Sekten uden at slutte sig til Folkekirken.

1860: Ingen væsentlige Forandringer m. H. t. Baptisternes Antal, ingen Mormoner. Der gøres en Anmærkning vedrørende Sognets *Jordemoder*: »Den bekjendte fanatiske Jordemoder gjør hvad hun formaaer for at lokke og drage. Hun ængster mangt et alvorligere qvindeligt Gemyt, som det kun med Vanskelighed lykkes at berolige« [33].

1866: Ingen nytilkomne Baptister, enkelte af Samfundets Medlemmer var rejst til Amerika i det forløbne Aar.

1868: Adskillige Baptister var udvandret til Amerika, hvorfor Menighedens Medlemstal var i Aftagende. Lægprædikanten *M. A. Sommer* havde i Aarets Løb paavirket nogle Familier i en for Folkekirken

[31] VI, 135.

[32] Ang. Baptister: VI, 136.

[33] Om Pastor Wulffs Stridigheder med Jordemoderen S. Hansen og P. Olsen: De danske Baptisters Historie, København 1896.

ugunstig Retning; hans Indflydelse var dog gradvis ved at formindskes.

1869: Der meldes atter om adskillige Baptistfamiliers Emigration.

1876: To fjortenaarige Børn fra Baptistfamilier var blevet døbt med Folkekirkens Daab.

1877: Sognepræst *G. Schiøler* havde fra et Medlem af Baptistmenigheden faaet tilstillet en Fortegnelse over Medlemstallet ved Udgangen af Aaret: 52 i Gunderup, 9 i Nøvling, i alt 61. Af disse boede de 29 i Landsbyerne Ooppelstrup og Tordrup. Baptistskolen søgtes af 20 Børn, heraf 2 udensogns. Iflg. Præsten stod den »ikke lidet« under Sogneskolernes Niveau. Lærer var en fhv. Maler ved Navn *Jørgen Peter Hansen*, der tillige fungerede som Menighedens Leder efter Forstander *L. C. Jørgensens Død* (18/4 1877). Samfundet havde ikke haft Tilgang fra Folkekirken, og det drev ingen mærkbar Missionsvirksomhed. Pastor Schiøler havde en enkelt Gang efter Indbydelse overværet og talt ved en gudelig Forsamling i Baptistkapellet. Baptistprædikanten havde ved denne Lejlighed ikke ført Polemik mod Folkekirken eller udtalt »noget fra dennes Lære afvigende«.

1878: Antallet af Baptister var ved Flytning eller Dødsfald reduceret med 4 til 57 (Gunderup 50, Nøvling 7), heraf 26 i Ooppelstrup og Tordrup. Samfundet bestod mest af gamle eller midaldrende Mennesker. Forsamlingerne lededes oftest af Maler *J. P. Hansen*, Lærer ved Baptistskolen, der havde 24 Elever, 18 indensogns og 6 fra Blenstrup, Lillevorde og Ferslev. En Husmand i *Lundby* og en Indsidder i *Fjellerad* – begge tidligere Disciple af *M. A. Sommer* – stod uden for Folkekirken og hyldede nu socialistiske Anskuelse.

1879: Tallet paa Baptister var blevet forøget med 3 (til 60) ved Tilflytning fra Ferslev (Gunderup 54, Nøvling 6). Skolens Elevtal og Ledelse som foregaaende Aar. Om *J. P. Hansen* oplyses, at han havde faaet Uddannelse paa Baptisternes Missionsskole i København.

1880: I Gunderup var der 50, i Nøvling 4 Baptister. Nedgangen paa 6 skyldtes hovedsagelig Dødsfald. Stagnationen var en Følge af »den Slaphedstilstand, som i flere Aar har været kjendelig . . .«. *J. P. Hansen* var i Foraaret rejst til Vendsyssel og som Lærer erstattet med *Lauritz Jensen* (Dyhr), der ikke selv var Baptist. I Skolen var der 18 Børn, heraf et under syv Aar.

1882: 55 Baptister (ca. $2\frac{1}{2}$ % af Befolkningen – jfr. Procenttallene for 1854), idet en Kvinde paa *Gistrup Hede* var blevet optaget i Samfundet efter sin Mands Død. 18 Børn søgte Baptistskolen, hvis Tilstand ved Eksamen blev befundet tilfredsstillende. Der var 2 erklærede Kvækere i Pastoratet, men Præsten mente, at deres Anskuelser deltes af flere, der var blevet paavirket af M. A. Sommer under dennes tidligere Virksomhed (se under 1868) i Sognene. Sommer selv havde i Aarets Løb holdt 4 Møder i Gunderup. Hans nuværende Indflydelse betegnes dog som ubetydelig, hvorimod »Eftervirkningen af den Skade, han for flere Aar siden har anrettet, næppe saa snart vil ophøre«. Paa Fjellerad Højskole (Th. Bjørnbak) havde der den 24. Februar været afholdt »et Slags politisk-religiøst Qvætermøde«, hvor Landstingsmand Cl. Johannsen, Vaarst, mod Pastor Holm, Gudum, havde gjort gældende, at Militærtjeneste var uforenelig med Bibelens Lære.

1883: Gunderup 48, Nøvling 6 Baptister, hvilket Antal – ikke helt korrekt – betegnes som uforandret fra Aaret før. Samfundet havde haft en Afgang paa 3 – 2 Aftægtsfolk udmeldt, 1 Gaardmand i Vaarst havde begaaet Selvmord – og en Tilgang paa 3, vistnok 2 nydøbte og 1 Tilflytter. Baptisterne udgjorde $2\frac{1}{4}$ % af Indbyggerantallet. 19 Børn frekventerede Skolen, heraf 2 udensogns. Dens Tilstand var tilfredsstillende. Pastoratets 2 Kvækere, en Gaardmand tilflyttet fra Vendsyssel og en Husmand, boede hhv. i Sæderup og Lundby. Denne Sekts faatallige Sympatisører boede alle i Tordrup, det eneste Sted, hvor Eftervirkningen af M. A. Sommers Arbejde endnu var kendelig.

1885: 47 Baptister. Der var 21 Børn i Skolen, hvis Lærer, Lars Kristernes Antal gaaet ned fra 54 til 51. Skolen havde 21 Elever, hvoraf 3 fra ikke-baptistiske Hjem. Kvækernes Samfund havde tidligere talt 6 Medlemmer, men Bortflytning havde reduceret Tallet til 4, 1 Familie med 2 Døtre. En gift Kvinde var Mormon; hun agtede sig i Foraaret 1885 til Amerika med sin yngste Datter.

1885: 47 Baptister. Der var 21 Børn i Skolen, hvis Lærer Lars Kristoffersen, tillige var Samfundets Forstander, »en alvorlig og ærlig Mand«. Børnene blev godt undervist. Kristoffersen holdt Gudstjeneste mindst een Gang maanedlig i Skolens Sal, de øvrige Søndage holdt eller deltog han i Forsamlinger i eller uden for Pastoratet. Baptismen havde 4 Centrere paa Egnen: Gunderup, Sejflod, Nr. Kongerslev og Hellum. Paa disse Steder holdtes skiftevis store kvartaarlige Møder. Pastoratets Baptister søgte ikke at vinde Tilhængere og stod ikke i

skarp Modsætning til Folkekirken. Undertiden kom de i Kirke og ofte til Præstens Bibellæsninger. Der var 2 Kvækere og 1 Mormon. Sogne-
menighedernes Tilstand var uforandret, Kirkegangen god i Gunde-
rup, ret god i Nøvling. Usædeligheden var stor – Præsten skriver i
Parentes 19 af 90, hvilket vel betyder, at 19 af 90 Børn var »uægte«. Folk mødte overalt talrigt op til Bibellæsninger.

1887: 55 Baptister, 6 færre end Aaret forud. Dette Tal kunde tyde
paa, at der i 1886 havde været Vækkelse paa Egnen, og Præsten be-
retter da ogsaa, at »Sekten har vist sig mere virksom i det forløbne Aar
end tidligere«. Navnlig i Nøvling havde der den foregaaende Vinter
været holdt mange Forsamlinger, dog uden at nogen herved var ble-
vet vundet for Baptismen. 2 Baptister var døde, nogle unge flyttet fra
Sognene, 3 var blevet døbt med Baptistdaab, et Ægtepar og en Pige i
Konfirmationsalderen (Forældrene var Baptister). 3 Børn af ikke-
baptistiske Forældre var blevet indmeldt i Samfundets Skole. I Gun-
derup fandtes desuden 2 Kvækere, 2 Adventister og 2 Mormoner.

1888: 54 Baptister (÷ 1), 1 Adventist (÷ 1), 2 Kvækere.

1889: 53 Baptister (÷ 1), 1 Adventist, 2 Kvækere. Folkekirkens
Medlemmer i Omegnen af Baptisternes Forsamlingshus fik som Regel
Meddelelse om Møders Afholdelse, men mødte kun talrigere op, naar
der kom fremmede Talere, f. Eks. fra Frelsens Hær. Præsten antager,
at 10–20 Familier stod uden for Folkekirken, enten fordi de sympati-
serede med Baptismen og derfor ikke ønskede at lade deres Børn
døbe, eller fordi de faktisk var Baptister, som af en eller anden Grund
ikke kunde finde Optagelse i Menigheden. Endelig kunde der være
Tale om, at Folk »i Vantro have fjernet sig fra Folkekirken, saa de
forsmaa dens Goder«.

Mov Pastorat

Indberetninger mangler for 1871–75 og 1886

1854: Ingen Baptister, men 3 Mormoner, et gammelt Almissem og
et ungt Indsiederpar.

1855–56: Fremdeles ingen Baptister. 1 Mormon.

1857: I Februar gik en velhavende Husmand i Egense over til Bap-
tismen. Hans Motiver var Forargelse over Barsedaaen og Mangelen
paa Kirketugt i Folkekirken. Efter Daaben vedblev han at søge Kir-
ken og udvekslede religiøse Bøger med Præsten. Hans Familie var

forblevet i Folkekirken, »uden at dens huuslige Enighed derved forstyrres«.

1858: Den nævnte Husmand overtalte i Sommeren 1858 sin Kone, Steddatter og dennes Kæreste til Gendaab. Parret indgik herefter Ægteskab paa Aalborg Raadhus 30/10. Begge Par boede i samme Hus og holdt sig for sig selv. 3 Mormonfamilier – 2 fra Gudum og 1 fra Als – var flyttet til Sognet.

I Anledning af Husmandsfamiliens Frafald holdt Præsten en Bibel-læsning om Barnedaaben i Egense Skole. Her uddeltes Eksemplarer af Deichmanns: Barnedaabens guddommelige Gyldighed. Pastor C. S. Jacobsen havde et godt Forhold til baade Baptister og Mormoner.

1859: De 3 ovennævnte Mormonfamilier var fraflyttet Sognet. Den baptistiske Husmand besøgte fremdeles undertiden Kirken.

1860: Baptistfamilien i Egense, 2 Mormonfamilier, 1 i Dokkedal Kær, 1 i Klattrup. Sidstnævnte Familie skulde være blevet døbt 20/5. Dens Hus havde altid været Tilholdssted for Omstrejfere, og Konens Søn (Mormon) havde undertiden opholdt sig der med sin Familie.

1861: Som i 1860. I alt 4 Mormoner.

1862: Baptistfamilien i Egense, 1 Mormonfamilie i Klattrup. Mormonfamilien i Dokkedal Kær var blevet genoptaget i Folkekirken. 1 Mormonfamilie opholdt sig midlertidigt i Klattrup.

1866: Den ny Præst (*Th. Knuhtsen* 1866–84)) rapporterer 1 Mormon- og 4 Baptistfamilier, der alle forholdt sig roligt.

1867: 3 Baptistfamilier med fast Ophold i Sognet, i en 4. var kun Konen Baptist. 1 Mormonfamilie og 1, hvori kun Manden var Mormon.

1868: 3 Baptistfamilier, hvoraf nogle af og til søgte Kirken. 3 Mormoner – 1 Ægtepar og en ældre gift Mand.

1869–70: 2 Baptistfamilier, 3 Mormoner.

1876–78: 2 Baptistfamilier (Husmandens i Egense).

1879: 1 Baptist-, 1 fhv. Mormonfamilie.

1880: Som 1879 – desuden 1 ældre Enke Mormon.

1881–89: 1 Baptistfamilie. 1884 benævnes Manden som Jordbruger

Ole Eriksen (Færk), Egense, 1888 som Gaardmand. 1889 oplyses, at Parrets Børn blev opdraget i Folkekirkens Tro.

Ferslev-Dal-Volsted Pastorat.
Indberetninger mangler 1871–75 og 1886.

1854: Ingen Mormoner.

1855: Ingen Mormoner. En ca. 14-aarig Dreng fra Klarup havde i Dal forkyndt Mormonismen, men ingen tog Notits heraf. Antallet af Baptister angives til 9 – som i 1854 [34]. Provst Deichmann henviser til Indberetningen fra Aarestrup-Buderup-Gravlev og finder, at det af Pastor Jørgensen omtalte Forhold egnede sig til retslig Undersøgelse.

1856: Baptisterne, der forholdt sig roligt, syntes »mindre ivrige« for at vinde Tilhængere og tillige »mindre strænge i at holde deres Religion«.

1857: En Baptistfamilie flyttet til Øster Hornum.

1858: 7 Baptister – uforandret fra 1857. 1 Baptistfamilie i Poulstrup By, Dal Sogn, lod Børnene søge Sogneskolen og »lære tildeels de samme Lærebøger, som de øvrige Børn«. 1 Mormon havde tjent i Pastoratet i Sommeren 1858.

1859: I Ferslev var 2 Ægtepar og en Enke Baptister, men de 2 Mænd og en af Konerne var udelukket af Menigheden uden at være vendt tilbage til Folkekirken. Dal: 1 Ægtepar Baptister, 1 Mormon tilflyttet Sognet fra Thy i Efteraaret. Volsted: Ingen Sekterere.

1860: Ingen Mormoner blandt Sogdenes fastboende, men muligt en enkelt blandt Tilflytterne. Baptisternes Antal var i Dal blevet forøget med 3, et Ægtepar og en gift Mand. Denne sidste – Væver – havde i flere Aar lidt af Melankoli og Vaklen i sine religiøse Anskuelser. Han havde flere Gange haft Samtaler med Præsten og herunder fundet Baptismens Lærdomme falske, men havde omsider givet efter for sine Slægtninges Overtalelser og ladet sig gendøbe. Han omtales som »en meget skikkelig Mand«, mens hans Trosfæller ikke menes at »staae videre høit i moralsk Henseende«.

1861: Ingen Overgange til Sekterne, men 2 Familier var paa Vej

---

[34] VI, 135. Tallet stemmer ikke med Folketællingens 11 Baptister.

mod Baptismen under Paavirkning af *Bodil Winther* [35], der var en virksom Missionær for sin Tro. Præsten havde talt med de paagældende og givet dem en antibaptistisk Traktat, men mente ikke, at dette vilde have været tilstrækkeligt, hvis ikke Bodil Winther havde meldt sin Mand – frafalden Baptist – for Faaretyveri for selv at kunne nyde hele den sparsomme Aftægt. Hun var imidlertid selv blevet arresteret, sigtet for Meddelagtighed i Tyveri. Denne Begivenhed havde gjort Baptismen suspekt, »ogsaa hos de Eenfoldige«, saaledes at Bodil Winther efter Deichmanns Mening ikke for Fremtiden vilde kunne gøre sig Haab om at vinde Proselytter.

1862. Ferslev: 2 Ægtepar og 1 gift Kone Baptister, 2 Tjenestekarle efter Sigende Mormoner. Dal: 1 Baptistfamilie, hvorfra 2 Børn – i sin Tid døbt i Folkekirken – gik til Konfirmationsforberedelse hos Deichmann, »da Faderen vil at de siden selv kunne vælge«. I Volsted havde der været holdt 3 Mormonforsamlinger, men ingen var blevet vundet. Præsten havde forsynet et Par af Sognemændene med Jensenius' Bog mod Mormonismen og Mormons Bog, og saaledes bevæbnede var det lykkedes dem at stoppe Munden paa Missionærerne.

1863–64. Ferslev: 1 Ægtepar Baptister, Dal: 3 Husmandsfamilier Baptister, 1 Tjenestekarl Mormon, ingen Sekterere i Volsted.

1865. Ferslev: 2, Dal 3 Baptistfamilier, Volsted ingen Sekterere. Bodil Winther var afgaaet ved Døden. Hun havde – trods Fængselsstraffen, som hun forstod at fremstille som et Martyrium – bevaret Indflydelsen blandt sine Trosfæller ubeskaaret til det sidste. I Ferslev var en kvindelig Baptist efter Ægteskab med en Karl, »der ansaaes for et eenfoldigt Menneske« traadt tilbage til Folkekirken, og Parret var nu flittige Kirkegængere og Læsere af Bibelen og gudelige Bøger. I Dal var en Dreng fra et baptistisk Hjem blevet konfirmeret, »uden at Forældrene gjorde synderlig Modstand«.

1866: 1 Baptistfamilie afrejst til Amerika, ingen nytilkomne Sekterere.

1867: Baptisterne – i alt 3 Familier – søgte Forsamlingerne i Gunderup, men ikke at udbrede deres Tro. *M. A. Sommer* havde holdt et Møde i Dal og vundet et Par hengivne Tilhængere i et Gaardmandspar. Mere end ved sine Forsamlinger skadede han dog ved sine Skrifter, der lærte Ringægt for Folkekirken og dens Sakramenter. »Flere gaae derfor ikke til Alters og have vendt sig bort fra Kirken«.

[35] VI, 115, 124.

1868: I Ferslev var et Ægtepar gaaet over til Baptismen »paa Grund af at de faae Understøttelse fra Gjendøberne i Gunderup«. Sommers Foragt for Institutionskirken paavirkede mange, som derfor holdt sig fra Gudstjenesten uden dog at tilslutte sig noget andet Samfund.

1869: 2 Baptistfamilier i hvert af Sognene Ferslev og Dal, i Volsted ingen; Mormoner fandtes ikke blandt de fastboende. Sommers Indflydelse var navnlig kendelig i Dal.

1870: 5 Baptistfamilier. Desuden 1 Familie og en Mand, som – uden at have sluttet sig til andet Samfund – havde frasagt sig Forbindelsen med Folkekirken. 3 Mænd og 4 Kvinder havde under Rubrikken Trosbekendelse paa Mandtalslisten opført »Ingen«.

1876: 6 Baptistfamilier, 1 Mormonfamilie, 1 Mand havde frasagt sig Forbindelsen med Folkekirken.

1877: 5 Baptistfamilier og en Mand, som uden at være gendøbt betegnede sig som Baptist. Et Ægtepar og 2 Mænd var Mormoner. Den under 1876 nævnte Mand havde ikke tilsluttet sig andet Trossamfund.

1878. Ferslev: 4 Baptister (?), Dal: 3 Baptistfamilier, Volsted: 2 Mormonfamilier.

1879: Nogle faa Baptistfamilier, der var uden Indflydelse paa Menighedslivet. (Se Gunderup-Nøvling for 1879).

1880. Ferslev: 2 Baptistfamilier, Dal 1, Volsted ingen Sekterere.

1881: I alt 9 Sekterere, 3 i Ferslev, 4 i Dal, 2 i Volsted.

1882: I Dal 3 Baptister, ingen i de øvrige 2 Sogne.

1883: I Ferslev var et Ægtepar Baptister, i Dal et Ægtepar og en Enke.

1884: I alt 4 »Sekterere« (formentlig Baptister), 2 i Ferslev, 2 i Dal.

1885: 3 Sekterere, 1 i Ferslev og et Ægtepar i Dal.

1887: 2 Sekterere i Dal.

1888: 2 Ægtepar, hhv. i Ferslev og Dal, var Baptister.

1889: I Dal var der 2 Baptister, i de øvrige Sogne ingen.

Gudum-Lillevorde-Sejflod Pastorat
Indberetninger mangler for 1857 og 1871–75.

1854: I alt 18 Mormoner (Gudum, hovedsagelig i Vildmosen: 13, Lillevorde: 4, Sejflod: 1). 1852 udvandrede 2, 1853 1 Mormonfamilie fra Hovedsognet. I Vinteren 1853–54 overgik et Husmandspar til Mormonismen. Konen havde mormonske Slægtninge i Smidie, Bælum Sogn. Disse i Forbindelse med »en saakaldt Mormonlærer, der har sat sig fast hos en af Huusmændene i Wildmosen«, havde givet Stød til Omvendelsen, som Pastor Olsen forgæves havde søgt at modvirke ved Husbesøg. 1 Tjenestekarl fra Lillevorde – overgaaet til Mormonismen i Aalborg – og et Husmandspar fra Vildmosen var blevet genoptaget i Folkekirken, ligesom en ung Mormompige stod i Begreb med at gøre samme Skridt.

Sognepræsten havde haft stor Hjælp i sine religiøst bevægede Sogne ved Uddeling af Bibler, diverse antibaptistiske og -mormonske Skrifter, samt R. Møllers: Kort Anviisning til en frugtbar Bibellæsning.

Man havde ved Mulkteringer forsøgt at tvinge et mormonsk Forældrepar til at lade deres Dreng søge Skole, men forgæves. 2 Børn fra Mormonfamilier (i Gudum og Revsnæskær, Komdrup Sogn) havde deltaget i Konfirmationsforberedelsen i Vinteren 1854–55. De vilde vistnok gerne konfirmeres, men Præsten tvivlede paa, at Hjemmene vilde give Tilladelse hertil.

1855: Den under 1854 omtalte unge Pige var vendt tilbage til Folkekirken, og de 2 Børn var blevet konfirmeret, det ene trods stærk passiv Modstand hjemmefra. Fra Sognemenighederne var der ingen Søgning til de 2 Sektors Forsamlinger, og Præsten formodede, »at en af de fire herværende Mormonfamilier, og det den talrigeste, begynder at tvivle om Sandheden af de Lærdomme, til hvilke de have hengivet sig«.

Aarets kritiske Tid forestod netop, »naar Landalmuen mangler Arbejde« – Perioden mellem Tærskningens Afslutning og Markarbejdets Paabegyndelse. I disse Uger kunde det ventes, at Sogneboerne søgte Sektorsamlingerne – som en Slags Adspredelse.

1856: Interessen for begge Sekter havde tabt sig. Et Par Mormonfamilier var meget forsømmelige m. H. t. at lade deres Børn møde i Skolen, saa »at der hos disse Smaa er en stille Protest imod Skolen og Lærerne i det Hele, som naturligviist forstyrrer de bedste Frugter af Underviisningen«.

1858: En Pige, der i Februar 1857 var meldt tilbagevendt til Folkekirken, var atter blevet Mormon efter Ægteskab med en fhv. Mormon fra Mov, i hvilket Sogn Manden – efter en mormonsk Periode – havde nydt Nadveren i Kirken. Om Manden – Søren Simonsen – siges, at han var en letsindig Person, »der hverken med Alvor er det Ene eller det Andet«. Konen betegnes som »eenfoldig«. Parret boede hos Mandens Moder, der helt dominerede Familien og »ikke lader dem Roe«. Hun maa formodes at have været Mormon. Parrets første Barn blev hjemmedøbt, mens det næste ikke blev døbt; langt om længe meldte Manden Barnets Navn til Kirkebogen og lod forstaa, at begge Ægtefæller atter var Mormoner.

1859: Hverken Baptisternes Forsamlinger i Sejlflod eller Mormo- nernes i Vildmosen havde i synderlig Grad tiltrukket sig Sognefolkenes Opmærksomhed. Dog havde der som Følge af Sekternes »aldrig hvilende Efterstræbelser« fundet enkelte Frafald Sted. En Arbejdsmand (ved Gudumlunds Fabrik) med Hustru var blevet Mormoner, dels som Følge af nære Slægtinges Paavirkning, dels fordi en *Mormon- lærer* – en Falstringer ved Navn *Andersen* – missionerede i Sognet. Præsten opsøgte med vanlig Nidkærhed Familien, men kom for sent. Efter Løfte aflagde Manden senere Pastor Olsen et Besøg, men medbragte ved denne Lejlighed »Lærer« Andersen. Om dette Møde berettes: ». . . da jeg ved dennes (Andersens) Yttring om at det Zion, der tidligere havde været henlagt til Amerika, var i Menneskets Hjerte, fik Leilighed til at minde om, at denne Sects Lærere i Dag komme med en Forklaring og i Morgen med en anden, og derfor ikke fortjente Tiltro: svarede Manden mig, at Læren om Zion i Amerika havde han ikke hørt og han henholdt sig atter og atter til, at nu var han atter paa den rette Vei«. Præsten kunde derfor intet udrette.

En ung Husmandskone i Gudum – velbevaget og oplyst – var blevet Baptist i Foraaret 1859, vel i Anger over tidligere at have ført et »udskeiende Levnet«. Olsen besøgte hende, men kunde ikke rokke hendes Beslutning. Det viste sig imidlertid, at »Nissen« flyttede med over i det ny Samfund, af hvilken Grund hun tabte Tilliden til dette. Olsen besøgte hende nu atter, og det viste sig, at hun havde fortrudt Gendaaben og gerne vilde vende tilbage til Folkekirken, hun var endog villig til i 2 Mænds Overværelse at erkende sit Fejltrin. Hendes Mand havde paa bedste Maade støttet hende under hendes religiøse Krise. *Baptisternes Lærer* – *Damm* i Gunderup – havde sin Gang i Huset, men til sidst forbød Manden ham Adgang dertil, »da han høilig for-

argedes over at bemeldte Damm stiller sig ved Siden af Apostelen Paulus og fordømmer Enhver, der ikke er Baptist«.

1860: Sekterernes Antal uforandret. Mormonernes Prestige var blevet alvorligt skadet ved Enken Karen Christensdatters Tillflytning til Lillvorde Fattighus. Hendes Mand havde hængt sig i Nørholm i August 1859, hvorefter Konen blev Mormon. I Juli 1860 havde hun født et Barn i Fattighuset, men den udlagte Fader havde ved Ed fralagt sig Paterniteten. Hertil bemærkes: »Det er høist sørgeligt at en saadan Moder skal være berettiget til at holde saavel sine ældre Børn tilbage fra Confirmationen som det yngste borte fra den hellige Daab«.

1861: Stillingen i det væsentlige som Aaret forud. Enkelte Medlemmer af Sognemenighederne havde søgt Baptistforsamlingerne og var blevet paavirket deraf. Dette gjaldt saaledes et Husmandspar fra Kæret ved Gudumlunds Fabrik. Pastor Olsen havde derfor opsøgt dem, og de gik nu atter til Kirke, hvorfor Faren kunde antages at være drevet over. En Smed fra samme Egn havde i flere Aar været vaklende og var fra Efteraaret 1861 ophørt at følges med sin Kone til Kirke. Endnu var han dog ikke gaaet over.

»En særdeles flink og opvakt Dreng«, Søn af et baptistisk Ægtepar i Sejflod, deltog i Konfirmationsundervisningen, men Olsen var ikke sikker paa, at han kunde modstaa Paavirkningen fra Hjemmet. En ung Pige, Datter af en fattig Arbejder ved Gudumlunds Fabrik, gik i Efteraaret 1861 uventet over til Mormonismen, men var 18/1 1862 vendt tilbage til Folkekirken. Forud for Genoptagelsen havde hun i 2 Vidners Nærværelse afsagt Mormonismen.

Aarets »farlige« Periode (se 1855) nærmede sig atter, og Olsen ventede, at den i 1862 vilde blive ekstra bevæget, »da Mormonerne, som forberede sig til i større Antal at forlade Landet til anstundende Foraar, udvikle en større Virksomhed for i det sidste Øieblik at gjøre Proselyter«. De havde holdt en Del Forsamlinger, hvortil nysgerrige strømmede, men hvor de ogsaa havde mødt Modsigelse fra nogle af Menighedernes opvakte unge Mennesker. Olsen selv havde efter Evne søgt at forpurre Forsamlingerne, hvilket var lykkedes i en Del Tilfælde. Han nærrede derfor Haab om, at Faren vilde drive over.

1862: Skønt der ikke var sket større Forandringer fra 1861, var den sekteriske Uro ingenlunde ophørt. En Skrædder og hans Kone – boende i Gudum – var blevet Baptister, og en Husmandsfamilie paa

3 Personer i Lillevorde Mormoner. Husmanden havde ført et forargeligt Liv i »Sviir og Dovenskab« og var allerede flere Gange blevet omdøbt af Mormonerne. Som tidligere havde Sognepræsten søgt at modvirke Frafaldet ved Katekisationer. Tillige havde han holdt en talrigt besøgt Forsamling i Lillevorde Skole, hvor han havde belyst Mormonismens Opkomst og dens »forfærdelige Afvigelser fra den christne Tro« ved Eksempler fra Mormons Bog og den mormonske Salmebog. Kirkens Medlemmer var under bestandig Paavirkning af tilrejsende »Lærere«, der til Stadighed flakkede om i Sognene, men Olsen haabede at kunne holde dem Stangen, skønt der vel altid i en religiøst bevæget Egn vilde findes »Enkelte, der lade sig overtale til at forsøge paa, at skyde en Gjenvei til vor Herre«.

1863: Den i det foregaaende Aars første Maaneder vakte Bevægelse havde atter lagt sig, da den omtalte Mormonfamilie og enkelte andre i Foraaret drog til Amerika. Sognene havde tildels været skaanet for omrejsende »Læreres« Besøg. Baptisternes Stilling var uforandret.

1864: En Arbejdsmandsfamilie ved Gudumlunds Fabrik var blevet Mormoner; da Manden imidlertid var »en meget indskrænket Person« øvede han ingen Indflydelse paa Omgivelserne. En Pige paa ca. 15 Aar var blevet paavirket af Mormonismen, men gik nu til Konfirmationsforberedelse. Baptisterne havde forholdt sig roligt.

1865: Ingen sekterisk Uro i det forløbne Aar. En Baptistfamilie i Lillevorde var rejst til Amerika, og 2 Familier i Gudum (formentlig Baptister) agtede ligeledes at udvandre i Foraaret 1866.

1866: Gudums sidste Baptistfamilie (en Skrædder med Kone og 5 Børn) var udvandret til Amerika.

1867: M. H. t. Sekterne ingen væsentlige Ændringer. Derimod havde *M. A. Sommer* i Aarets sidste Maaneder virket i Lillevorde i Nærheden af Gudumlunds Fabrik, hvor han vakte »ikke liden Opmærksomhed ved sin Veltalenhed«. Dog havde begge de Familier, i hvis Hjem han havde talt, været til Alters senere paa Aaret. I Juletiden havde han flere Gange talt »paa Grændserne af Pastoratet«, og adskillige af Menighederne havde søgt hans Forsamlinger. I Prædikener og ved Katekisationer tog Pastor Olsen til Orde mod Sommer, og Tilstrømningen til Kirkerne i Gudum og Lillevorde havde i Juletiden været overvældende.

Olsen forventede, at Sommer vel til en Tid vilde kunne bevirke

nogen Forstyrrelse, men tillige, at Interessen – som andetsteds – vilde kølnes, naar man stiftede nærmere Bekendtskab med hans Budskab: »... thi det er dog nok Maalet for hans Virken at paavise, at her hverken er godt at være i borgerlig eller kirkelig Henseende, men at Amerika er det ene rette Land, hvortil han er villig... at føre de Urolige og Misfornøjede«.

Om Sommer selv meddeles det, at han havde slaæet sig ned i Nørresundby, og efter at han – som det syntes – havde mistet sin Indflydelse i Aalborg og nærmeste Omegn, havde han taget fat i fjernereliggende Sogne.

1868: M. A. Sommer havde holdt 2 Foredrag i Gudum og 1 i Lillevorde: »Naar han holder sig til Kirkens Lære og prædiker Synd og Naade, som han i Almindelighed gjør, naar han første Gang optræder paa et Sted, da har hans Ord ikke ringe Virkning... men naar han derefter gaaer over til at rive ned paa Sacramenterne, paa Lærerstandens og kommer med sin egen saakaldte aandelige Udlæggelse af Skriften: da forarger han alle Velsindede«.

En Gaardmandsfamilie i Gudum var blevet paavirket af Sommer; i dennes Hjem havde han talt i Oktober for faa Tilhørere og ikke siden været i Sognene. Pastor Olsen havde ved de sædvanlige Midler søgt at imødegaa Virkningerne af Sommers Prædiken. Ikke des mindre havde et Par Brødre med Hustruer – den omtalte Gaardmand og en Husmand i Gudum – i nogen Tid holdt sig fra Kirke og Sakramenter. Som Grund angav de, at de var kommet i Tvivl m. H. t. Kirkens Daab.

1869: Sommer havde atter holdt Forsamlinger i Nærheden af Gudumlunds Fabrik, men ikke i selve Gudum By. Den under 1868 omtalte Gaardmand havde nu ladet sit Barn døbe, Husmanden derimod ikke sit.

1870: Sommer havde enkelte Gange været i Pastoratet, men ikke vundet »nye Venner«. Husmanden havde endelig ladet sit Barn (født 23/2 1869) døbe 29/5 1870 og sine ældre Børn konfirmere. Den sommerske Indflydelse syntes at være i Aftagende.

1876: Stillingen havde været uforandret gennem flere Aar. Baptismen, der havde nogle faa Tilhængere, navnlig i Sejlflod, havde ingen kendelig Tiltrækning for Folkekirkens Medlemmer.

1877: Intet Røre blandt Sektererne. En ældre Tjenestekarl i Sejlflod, *Jens Chr. Sørensen*, der i 13 Aar havde været Baptist, var vendt til-

bage til Kirken efter i 2 Vidners Nærværelse at have »bekjendt sin tidligere Vildfarelse«. Denne Begivenhed, der var et Resultat af modden Overvejelse, havde vakt ikke ringe Opsigt, især fordi »Baptisterne anstrængede sig af yderste Evne for at holde ham tilbage«.

1878–80: Intet særligt. 6/1 1880 meddeles, at adskillige af de unge Baptister kunde tænke sig at gaa over til Folkekirken, men at de holdtes tilbage af de ældre.

1881: Ingen Mormoner, men Baptister i Sejlflod. I Gudum foregav en ung Mand -- paavirket af Sommer – at være Kvæker og at ville nægte at aftjene sin Værnepligt. Han betegnes som arbejdsdssky.

1882: Ingen sekteriske Bevægelser. Der var 3 Baptistfamilier i Sejlflod, hvor Samfundets Forsamlinger holdtes.

1883: 2 Baptistfamilier i Sejlflod. Her havde Sognepræsten (*Th. Elmquist*) holdt en Række Foredrag for at belyse de baptistiske Vildfarelser.

1884: Ingen Overgange til Sekterne. En 14-aarig Dreng, hvis Forældre havde været Sommertilhængere, var blevet døbt i Folkekirken, og hans Søster forberedtes dertil. Familien syntes saaledes at være vundet for Kirken.

1885: 3–4 Baptistfamilier samt en Familie, der stod uden for Folkekirken, og som sluttede sig til Sommers Lære. Der havde ikke i Aarets Løb fundet Overgange Sted til Baptismen. 1 Gang maanedlig holdtes større Baptistforsamlinger hos Gaardmand Kristen Nørgaard, Sejlflod, hvor man samledes fra »en vid Omegn«, og hvor der undertiden foretoges Daab.

Kirkegangen karakteriseres som værende meget god, bedst i Gudum og Sejlflod, ringest i Lillevorde. »Noget bevidst kristeligt Liv findes egentlig kun i Sejlflod, hvor der er 6–7 Familier, der kan siges at bekjende deres Tro«. Dog syntes ikke faa unge at være blevet vakt i det forløbne Aar, og de saas hyppigt i Kirken. Præsten samlede dem undertiden til mindre Møder i Præstegaarden eller i Privathjem. Hans Bibellæsninger i den nybyggede Fattiggaards store Sal besøgtes hver Gang af saa mange, som Salen kunde rumme.

1886: I Gudum 1 Baptist (1 Kone) og en Sommerianer (se 1885). Baade han og hans Kone søgte nu flittigt Kirken. I Sejlflod var 2 Familier og 3 Enkeltpersoner Baptister. I Gudum havde »en *Frøken*

Iuell« [36] holdt Forsamlinger med stort Tilløb, men uden paavise- lige Virkninger. Hos *Baptistforstander Nørgaard*, Sejlflod, havde hun prædikat gentagne Gange i Foraaret. En af hende vakt Familie var dog forblevet i Kirken.

1887: Antallet af Baptister opgøres til 12–15; en Kvinde var blevet gendøbt i Aarets Løb. Trods dette syntes dog Baptismen at være paa Retur, hvilket for en stor Del skyldtes Indre Missions Virksomhed. »Disse Lægprædikanter, der, ligesom Baptisterne selv, holder Møder i Husene og gaar omkring og taler saa jævnt med Menigmand, er dem en slem Torn i Øjet. Og navnlig har det været til stort Gavn, at *Iens Sørensen*, en særdeles brav og nidkjær Indremissionær, nu er bosat i Lillevorde Kjær, thi som forhenværende Baptist i 13 Aar er han netop udmærket skikket til at modarbejde Gjendøberiets Vildfarelser, hvilket han ogsaa gjør med al Besindighed og Alvor«.

1889: I Gudum stod en Familie uden for Folkekirken, men uden at være sluttet til andet Samfund. Børnene var ikke døbt. Mandens Navn: Niels Villadsen (Enevoldsen). Konen var flittig Kirkegænger, hvorfor Sognepræsten (*Kr. Rasmussen* (1889–1903)) nærde Haab om at vinde hende for Kirken og faa Børnene døbt. I Lillevorde fandtes ingen Sekterere, i Sejlflod Baptister, men deres Antal opgives ikke.

Romdrup-Klarup-Storvorde Pastorat Indberetninger mangler for 1857, 1871–75 og 1886.

1854: I Klarup 2 Mormoner, den ene en gammel Kone paa Fattig- gaarden. Om Sommeren havde der været en Del mormonske Tjene- stefolk paa en Avlsgaard (Strandsholm(?)).

Sognepræst *Tetens* (1849–73) ansaa offentlige Diskussioner med Sekterere ikke alene som unyttige, men ogsaa som skadelige. De af- vigende Lærdomme bekæmpedes bedst ved en grundig Konfirma- tionsundervisning, ved en opbyggelig og opløftende Gudstjeneste, hvorunder Kirkens Lære fremstilledes i sin Renhed. Han havde haft Glæde af at uddele Smaaskrifter af antisekterisk Indhold.

1855: 1 Baptistfamilie, 2 Mormoner – som i 1854 [37].

1856: I Klarup 1 Baptistfamilie og 1 Mormon (kvindeligt Almisse- lem). Mormonen, Husmand Niels Søndergaard, Klarup, var efter

[36] Helge Rasmussen, op. cit., 34 ff.

[37] For Mormonernes Vedk. stemmer Tallet ikke med Folketællingens, VI, 135.

Separation fra sin Kone flyttet til Aalborg. Hans Bror, Christen Jensen Smed (?), der havde siddet 4 Aar i Viborg Tugthus, var blevet mormondøbt i 1856. Han havde protesteret mod sit ene Barns Daab og det andets Konfirmation. Han skulde have opnaaet en præstelig (?) Grad blandt Mormonerne og forsøgte sig som Missionær. Tetens mente ikke, at Manden vilde faa videre Held med sig p. Gr. af sin moralske Slethed.

Mormoner og Baptister var bestandig paa Færde i Sognene, solgte Smaaskrifter og missionerede parvis. Tetens havde for egen Regning uddelt nogle Eksemplarer af C. H. Jensenius: Mormonernes Lære og de Christnes Tro, men Bogen var for dyr til Masseuddeling. »Bonden læser helst Smaating, der haves for godt Kjøb, 4, 8, 12 Sk., og køber alene dette«. Derfor *burde Kirken gaa ud i Konkurrencen med Sekterne og ansætte Kolportører, Mænd* »med Iver for den gode Sag«, som ikke alene skulde sælge Bibler, men ogsaa Traktater rettede mod de sekteriske Vildfarelser, foruden Aftryk af Augustana o. l.

1858: Antallet af Sekterere som 1856. Tetens antog, at den sekteriske Bevægelse havde kulmineret. Grunden til Baptisternes ringe Fremgang maatte søges i den mangelfuldt uddannede »Lærerstand«. Bragtes denne Sag i Orden, »da vilde denne Sect, som dog er christelig, blive farligere for Folkekirken«.

1859: En Mormon – det kvindelige Almisselem – afgaaet ved Døden. Der synes herefter ikke at have været Mormoner i Pastoratet. I Baptistfamilien i Klarup var Konen død, men Manden havde giftet sig igen med en Baptistpige.

1860: Som i 1859. En baptistisk Tjenestekarl i Klarup var overgaaet til Folkekirken, der – efter Præstens Mening – ikke havde vundet herved. Som Medlem af *Traktatselskabet* havde Tetens paataget sig at have Oplag af dets Skrifter. I Storvorde havde han skaffet Selskabet nogle faste Medlemmer, og en Snedker herfra havde sørget for Afsettelsen af en Del Traktater.

1862: Efter at Mormonerne havde vundet Proselytter i Lillevorde (s. d.), vendte de sig mod Romdrup, hvor 3 Familier følte sig tiltrukket af deres Lære. I den første havde Manden »stedse haft en sygelig secterisk Retning«, og hans Bror var Mormon, i den anden var Familiefaderens Mor vistnok Mormon, og i den 3. havde Konen nylig haft delirium tremens og var endnu forfalden til Drik – Manden efter Rygtet tillige. De 2 første Familier tog Præsten sig af, den sidste

Lærer Christensen [38]. Tetens tvivlede dog paa, at Anstregelserne vilde bære Frugt i Længden, da »der er en Forslagenhed, ogsaa i religiøs Henseende, hos vore Landsmænd, som er saare vanskelig at gjennemskue . . .«

1865: Fremdeles 1 Baptistfamilie i Klarup. Den missionerede ikke. Paa 2 store Gaarde i Klarup, Strandholm(?) og Klarupgaard var der undertiden Mormoner blandt Tjenestefolkene. Sidstnævnte Sted var endvidere Gartneren med Hustru (Tilflyttere) Mormoner. Ved deres Virksomhed var efter Sigende en Familie i Sognet gaaet over til Mormonismen og vilde udvandre til Amerika – ikke, fordi man var overbevist og Lærens Sandhed, men lokket af »de taabelige Forestillinger om Rigdommene ved Saltsøen, som ingen menneskelig Magt formaaer at tilintetgjøre«.

1866: En Familie i Romdrup var overgaaet til Mormonismen og flyttet til Aalborg. I Klarup fremdeles 1 Baptist- og 1 Mormonfamilie (den ovenfor omtalte Gartners).

1867: Antallet af Sekterere uforandret. *M. A. Sommer* havde holdt et Par Foredrag hos en Udflytter fra Romdrup. De fleste Tilhørere var vistnok Tjenestefolk og betragtede Foredragene som Tidsfordriv. Tetens' Bedømmelse af Prædikanten fortjener at citeres ordret: »Sommer skal være en meget veltalende, men ogsaa en meget slet Person, der især er Kirken og Præsterne fjendsk – en afskediget Skolelærer – og Gift bliver dog Gift, selv om nogen leer naar han nedsvælger det. Det er godt for den gode Mand, at han ikke levede i Christian d. 5. Tid. Efter DL 6–1–7 vilde det have seet ilde ud for hans Tunge og Hoved; men det er jo nok muligt, at Sommer ikke da vilde have været Sommer«.

1869: Ingen Ændringer fra foregaaende Aar. Sommer havde holdt enkelte Forsamlinger i Romdrup »uden synderlig Virkning«.

1870: Sommer samlede Tilløb, »som det synes, meest til Moro«.

1876: Sognepræst *Fønss* (1873–95) meddeler, at Husmand Søren Mikkelsen, Hustru og Barn i Klarup var Baptister. En tidligere anmeldt Baptistfamilie, Skrædder Jens Chr. Eriksen og Hustru, var flyttet til Nr. Tranders.

1877–79: I Baptistfamilie som i 1876.

[38] VI, 174 ff.

1880–83: Foruden S. Mikkelsen med Familie var en Beboer af Klarup Fattighus, en Svensker ved Navn Anders Larsen (døbt 1880), Baptister. Hans Kone og Børn stod i Folkekirken.

1884–85: Foruden de under 1880–83 nævnte 4 var Husmand Lars Mortensens Hustru Baptist; den øvrige Familie var forblevet i Kirken.

1887–88: Fattiglem Anders Larsen var afgaaet ved Døden. Væverpige Inge Sørensen var blevet baptistdøbt 1887.

1889: 6 Baptister, idet Arbejdsmand Chr. Svendsen, Klarup, var blevet døbt.

Nibe-Vokslev Pastorat

Indberetninger mangler for 1857, 1871–75, 1877 og 1886.

1854–58: Intet [39].

1859–64: 1 Baptist, en Smedeenke ved Navn Appollone [40]. I 1862 forsøgte Mormonerne uden Held Mission i Byen.

1865: Offentlige Sektforsamlinger havde ikke været afholdt. 2 Familier i Nibe var saa indtagne mod Barsedaaen, at de – uden at være overgaaet til andet Samfund – undlod at lade deres Børn døbe. 2 Børn var paa denne Maade tilført Kirkebogen uden Daab.

1866: Daglejer Jens Sørensen og Hustru, Nibe, var blevet Mormoner. De udmærkede sig »ved uenigt, usædeligt og ugudeligt Liv og Levnet«.

1867: Som foregaaende Aar. Et Par Familier bragte fremdeles ikke deres Børn til Daaben, men Sognepræsten vidste ikke, om de var Baptister eller Mormoner.

1868: I Nibe 1 Mormonfamilie. 1 Mormon var overgaaet til Folkekirken. Flere var antagelig berørt af Mormonismen, men lod dog Børnene døbe og konfirmere. Vokslev: 1 Mormonfamilie. Her havde Sommer prædikedet, dog uden Held.

1869: Sognepræst *Assens* (1869–75) opgiver, at der i Nibe var 3 Mormoner, Snedkersvend O. Gravesens Hustru (Sara Pedersd., 43½

[39] VI, 132, N. 80: Baptisten Abelone Beck boede i Nibe.

[40] For 1861 angav Spr. L. D. Hass (1858–69), at der ikke var Sekterere i Byen. Han betjente i disse Aar Embedet ved Kapellaner og kendte neppe meget til de lokale Forhold. Appollone (= Abelone) var under Fattigforsorg.

Aar gl. – øvrige Familie hørte til Folkekirken) og Arbejdsmand Jens Poulsen (45 Aar) og Hustru Christine Jensd. – Børnene stod i Folkekirken. Vokslev: Arbejdsmand Morten Axelsen og Hustru Maren Kirstine Christensen (35 Aar) var Mormoner. Børnene var døbt i Folkekirken med Undtagelse af det yngste, hvis Navn var opgivet til Kirkebogen.

1870. Nibe: 3 Mormoner (som 1869). Skomagersvend Eggers' Hustru (Mormon) var genindtraadt i Folkekirken, som Manden og Børnene tilhørte. Vokslev: Som 1869. Det tilføjes, at de i Folkekirken døbte Børn blev opdraget som Mormoner.

1876. Nibe: 1 Mormon (Sara Pedersd.). Skomagersvend Eggers' Enke (Ane Sophie Sørensnd.) var udtraadt af Mormonsamfundet, men ikke tilsluttet Folkekirken, som hendes Børn tilhørte[41].

1878–79: 1 Mormon i Nibe (Sara Pedersd.).

1880: Sognepræst *Christiani* (1880–1920) opgiver, at der ingen Sekterere var i Pastoratet – neppe korrekt (se 1881–82).

1881–82: Snedkersvend O. Gravesens Hustru Mormon (se 1869 ff).

1883: Nibe uforandret. Vokslev: Gaardmand Martin Larsen med Familie Baptister.

1884: I Nibe 1 Baptistfamilie og en ugift Baptist, 2 Mormoner. Vokslev: 1 Baptistfamilie.

1885: Den ugifte Baptist antagelig flyttet fra Byen – ellers uforandret.

1887. Nibe: 1 Mormon, Baptistfamilien bortrejst. Vokslev: 1 Baptistfamilie.

1888. Nibe: 2 Mormoner, Vokslev uforandret.

1889. Nibe: 1 Mormon samt nogle Tilhængere af Frimissionen (Det danske Missionsforbund). Antallet af disse var gaaet ned til 8 i sidste Halvdel af 1889. Paa Trods heraf var der ved den sidste Nadver, Frimissionen havde afholdt, 23 Kommunikanter. Sognepræst *Christiani* formener, at denne Nadverdeltagelse maatte betragtes som Brud med Folkekirken, »skjønt dette vistnok for de fleste Deltagere ikke

[41] Meddelelsen om Ane Sophie Sørensnd. stemmer daarligt med det under 1870 opgivne. Byen havde i Mellemtiden skiftet Spr.

har staaet klart«. Han vilde imidlertid bestræbe sig for at skabe Klarhed i denne Sag. Vokslev: Som 1887.

Aarestrup-Buderup-Gravlev Pastorat (til 1884).
Indberetninger mangler for 1869 og 1871–75.

1855: 1 Husholderske (tilflyttet 1/5 fra Aalborg) paa Herregaarden Buderupholm var Mormon. Hun sendte sit uægte Barn bort »med de omtrent 150 Mormoner, som i dette Efteraar afgik med et Skib fra Aalborg til Amerika«. (Se endv. under Ferslev-Dal-Volsted).

1856: Ingen Sekterere – 1 Mormonfamilie (Tørvegravere) paa midlertidigt Ophold i Sørup (Buderup Sogn) i Sommermaanederne [42]. Her holdtes Forsamlinger, men uden Resultat. I øvrigt havde der været holdt Mormonforsamlinger i alle 3 Sogne. Sognepræst *Lerche Jørgensen* overværede saa vidt muligt disse Møder for at kunne advare sine Sognebørn.

Den mormonske Prædiken karakteriseres som »en forvirret Snak om Tusindaarsriget, om Barnedaabens Forkastelighed og det store Gode at være Mormon«. Nogle Enkeltpersoner og en Familie i Aarestrup var omtrent blevet vundet for Mormonismen, »men jeg har havt den Glæde, at disse kom til bedre Eftertanke«. Præsten havde ladet Gardes: Til mine Menigheder cirkulere i de 3 Sogne.

1857: Mormonerne havde forsøgt at holde en Forsamling i Aarestrup, men var blevet afvist af Befolkningen.

1859: 2 Mormonfamilier i Aarestrup. Den ene – en Murer og hans Kone – havde solgt deres Hus i Aarestrup By og agtede at flytte til April 1860, efter nogles Mening til Amerika, efter andres til et fjerntliggende dansk Sogn, hvor de i Ubemærkethed kunde vende tilbage til Folkekirken. Mureren havde en Bror, der var Mormon, og som længe havde paavirket ham – i over 4 Aar havde han vaklet, og Præstens gentagne Husbesøg havde været forgæves. Den anden – en Smedefamilie i Foldager – havde i Oktober 1859 solgt deres Hus og var flyttet til Aalborg, hvorfra det forlød, at den vilde rejse til Utah i Foraaret 1860. Manden var højst drikfældig, og Parret havde en Plejedatter, ca. 16 Aar gammel, af ret ringe Aandsevner. »Jeg havde søgt at advare hende, og hun modstod ogsaa til et Par Dage før Familiens Bortreise, da hun baade truedes og lokkedes ved Pleie-

[42] VI, 40 f, 130 om gudelige Fors. i Sørup.

forældrenes Tilbud at gjøre hende til deres Arving, og efter at være, ifølge Naboernes Vidnesbyrd, skjændigen forført til Utugt af den omløbende Mormon-»Prædikant«(?)«. I Gravlev havde en omvandrende Pjaltekræmmer (Mormon) med Familie lejet Bolig for en Tid.

Præsten havde udlaant Christianis, Gardes og Jensenius' Bøger mod Mormonismen.

1860: En Mormonfamilie (4 Personer) tilflyttet Pastoratet. Manden var Bissekræmmer.

1861: Børnene fra ovennævnte Familie, der antagelig er identisk med den under 1859 nævnte, søgte Gravlev Skole og deltog i Religionsundervisningen. Manden var fortrukken: »ved sin Opførsel [virker han] allerbedst imod al Udbredelse af Mormonismen«.

1862: Mormonfamilien i Gravlev var flyttet til Vendsyssel. Et ungt Par (Baptister) fra Gunderup havde købt Gaard i Aarestrup. Her var blevet holdt Forsamlinger, uden at dette syntes at have paavirket Befolkningen, »... Mandens daarlige Forhold er vel ogsaa medvirkende hertil«.

1863–64: 1 Baptistfamilie – som i 1862. Ingen Mormonforsamlinger i de to Aar.

1865: Baptisternes Antal forøget med en Tilflytter, der havde købt et Stykke Hedejord, hvorpaa han havde bygget Hus. »Mormonerne synes mere og mere at forsvinde«.

1866: Den baptistiske Gaardmand havde solgt sin Ejendom for »efter Sigende« at rejse til Amerika i Foraaret 1867.

1867–68: Ingen Baptister eller Mormoner.

1870: 1 Mormonfamilie paa 4 Personer (Manden Slagter) havde nedsat sig i Gravlev Sogn. Børnene gik i Skole, »rigtignok ikke flittigt«. Familien levede stille og søgte ikke at missionere. Endnu kendte Sognepræsten (*H. H. Licht* (1867–73)) den ikke saa godt, at han kunde udtale sig om Muligheden for at vinde den for Folkekirken.

1876: Sørup By havde været besøgt af Mormonmissionærer, der fik Lokale hos Gaardmand Christen Møller. Husmand Anton Jensen og Hustru var blevet døbt af en Mormonpræst. Deres 2 Børn søgte fremdeles Skolen. Baptisterne havde ligeledes holdt Møder hos Christen Møller – dog syntes ingen at være blevet vundet.

Sognepræst *Panduro* (1873–81) gør opmærksom paa, at Sørup-boernes lange Kirkevej (ca. 1 Mil) skabte heldige Betingelser for Sektereres Virksomhed. Paa Beboernes Opfordring havde han holdt nogle oplysende Foredrag om Mormonismen i Byen.

1877: Ingen Sekterere i Sognene, idet Husmand A. Jensen med Familie var udvandret til Amerika. Baptisterne havde undertiden holdt Forsamlinger i Sørup, men uden Resultat.

1878–79: Fremdeles Baptistforsamlinger hos Christen Møller. De søgtes dog mere af uden- end af indensogns Folk. 1 Husmandskone var blevet gendøbt (1878), »hendes Mand og Børn ere uberørte af Bevægelsen og afskyer den«.

1880: Foruden Husmandskonen boede nu i Gravlev et Baptistpar – borgerligt viet i Nibe. Ved sidste Folketælling havde nogle faa betegnet sig som Fritænkere. Ingen Sekterere i Aarestrup Sogn.

1881: 1 Adventist havde bosat sig i Støvring By, Buderup Sogn. I de 2 øvrige Sogne ingen Sekterere.

1882: 1 Gaardmands- og 1 Husmandskone i Sørup By overgik til Mormonismen. Sognepræst *G. G. Jacobsen* (1882–98) havde under en Mormonforsamling i Byen paa det alvorligste advaret mod denne Sekt og haabede derfor, at der ikke vilde ske flere Frafald. Han havde paabegyndt Bibellæsninger i Sørup Skole med »ualmindelig stærk Tilslutning«.

1884: I Kvinde i Sørup overgaaet til Mormonismen.

Aarestrup(-Haverslev) Pastorat
Indberetning mangler for 1886.

Buderup-Gravlev Pastorat
Indberetning mangler for 1887.

Ellidshøj-Svenstrup Pastorat
Indberetninger mangler for 1871–75 og 1886.

1859: I Juli købte en baptistisk Familie (6 Personer) Gaard i Svenstrup. Børnene var ikke skolepligtige.

1861–62: En Mormonfamilie flyttede 1/5 1861 til Annerup Tegl-

værk. Der havde været mindre Møder i Hjemmet, men ingen Virkninger at spore i Sognet. De 2 Børn søgte Ellidshøj Skole. Under 1862 meddeles, at de fra Efteraaret var udskrevet af Skolen til Hjemmeundervisning.

1863-67: Ingen Sekterere.

1868: Ingen egentlige Sekterere. Muligt øvede Sommers Skrifter, der kolporteredes i Sognene, en vis Indflydelse. Sommer havde endnu ikke været i Pastoratet.

1869-79: Ingen Sekterere.

1880: Ingen Sekterere. Irvingianere fra Aalborg havde missioneret i Sognene, hidtil uden Held.

1887: I Svenstrup havde der været holdt Forsamlinger af flere Sektere, dog uden Virkning. En Familie var for flere Aar siden udtraadt af Folkekirken uden at have sluttet sig til andet Samfund.

1888: Metodisterne holdt jævnlig Forsamlinger i Svenstrup, men Pastor *N. Albrechtsen* (1856-88) mente, at deres Virksomhed muligt bevirkede »en langt fyldigere og stadigere Kirkegang«.

1889: 1 Kvækerfamilie (den under 1887 omtalte?) i Svenstrup (Karetmager Jensen).

Lægprædikant Niels Johansens omtumlede tilværelse

Af *Emil Larsen*

Lægprædikant Niels Johansen (1815–1899) er »en ensom Enkelt, hvis Livsløb er ligeså brudstykkeagtigt, som de mange Ideer, han bringer til Verden« [1].

Det er en rammende karakteristik Carl Weltzer giver af den mand, der rastløst fartede omkring alle vegne, men aldrig fandt sig tilrette noget sted. Skønt Niels Johansen er omtalt mange forskellige steder i mange forskellige sammenhænge i forrige århundredes vækkelsehistorie, er der dog så meget flygtigt og brudstykkeagtigt i hans virke og tilværelse, at det er meget besværligt at få samlet de talrige spredte brikker sammen til et helhedsbillede. Det er vel nok også den egentlige årsag til, at ingen tidligere har forsøgt at skrive hans biografi. Selv forsøgte han at gøre sig gældende mangfoldige steder og på mange måder. Men skønt han masede sig frem med en frimodighed, der grænsede til påtrængenhed hos nogle af tidens virkelig store mænd, nåede han dog aldrig en anerkendt position. Men trods alt, så er det i stor udstrækning hans berøring med de mange betydelige personligheder, der gør ham kirkehistorisk interessant. Hans væsentligste indsats ligger i hans åbenmundethed og hans friske beskrivelser af, hvad der foregik omkring ham. Han er flink til at referere, og i de fleste tilfælde er han til at lide på som referent. Da han næsten altid er på pletten, hvor der sker noget, og omhyggeligt noterer løst og fast, har han fået en hel del materiale, som ikke findes andre steder. Hans ejendommelige fjortendagsblad: »Brevbærer mellem Kristne«, som han udgav fra april 1855 til marts 1860, er en god biografisk kilde at øse af, når det gælder ham

[1] Dansk Teologisk Tidsskrift 1948. 221. Carl Weltzer skrev en omfangsrig afhandling i hæfterne 2–4 om »Søren Kierkegaard karikeret, kopieret og kanoniseret«. Bl. a. behandles på en halv snes sider Niels Johansens forhold til S. K., og der gives nogle strejflys over N. J.s liv og virke. C. W. kendte ikke skriftet »Herrens Ord o. s. v.«, men på grundlag af Landsoverrettens protokoller i Landsarkivet for Sjælland gennemgår C. W. i korte træk retssagen mod N. J. Alle sagens akter findes nu i Landsarkivet for Fyn, Odense (Baagø p 274 og Vkk. 111. p 924). Det eneste eksisterende eksemplar af »Herrens Ord o. s. v.« findes på K. B. Jeg har lagt mere vægt på omtalen af selve dette skrift end på gennemgang af retssagen.

selv og hans egen indsats, og især værdifuldt, fordi det giver så mange øjebliksbilleder af personer og situationer, som supplerer den viden vi har fra andre kanaler. Også hans andre gentagne forsøg på at starte nye blade, og de forskellige småskrifter han udsendte har interesse.

Som nævnt er det dog et vanskeligt arbejde at stykke stumperne sammen til et nogenlunde troværdigt helhedsbillede. Disse besværligheder til trods vover jeg dog alligevel forsøget, og håber, at det må lykkes så nogenlunde.

Barndom og Ungdom

Niels Johansen blev født i Svindinge Kohave, Svindinge sogn på Fyn den 8. december 1815, og døbt i Svindinge kirke den 14. januar 1816. Hans forældre: Johanne og Johan Nielsen boede de første to år efter deres giftermål hos Karen og Johannes Jensen, Svindinge Kohave, og Niels følte sig stærkt knyttet til sin mormor. Mange år senere skriver han, at hun lærte ham at bede bønnen:

Jeg beder dig min Gud bevare /
 Fra fire store onde Ting /
 Fra Gierrigheds og Hovmods Snare /
 Som gi'r i Verden haarde Sting /
 Fra Horeri og Tyveri /
 Giv mig, min Gud at være fri! (Brevbæreren 1857. [1])

Efteråret 1817 flyttede Johan Nielsen og hustru til Aabyskov, Skaarupøre i Skaarup sogn. Huset, som de boede i indtil Johan Nielsen døde i 1867, havde han selv bygget. Han var dygtig og flittig og kunne arbejde både som murer, urmager, reparatør af landbrugsredskaber – og som spillemand og skaffer ved bøndernes gilder. Når han spillede til gilde og dans var det ofte sammen med vennen Hans Mikkelsen fra Galdbjerg [2]. De to var næsten uadskillelige, indtil vennen blev i begyndelsen af 1820'erne vakt og omvendt [3]. Han ønskede nu af hele sit hjerte, at Johan også her skulle have fællesskab med ham. Men det ville denne ikke høre tale om. Ved en samtale måtte Johan dog love, at han og konen ville komme til forsamling i hans hjem. Det skete Skærtorsdag og Langfredag 1826. Hovedtalere var Anders Larsen Gamborg og Peter Larsen Skræppenborg. Dermed var terningerne kastet for Nielsens, og de sluttede sig helhjertet til de gudelige forsamlinger. I en meget lang årrække blev Johan Nielsen en af forsamlingsfolkets bedste talere og ledere.

[2] Træk af Johan Nielsens Liv. 1867. 7.

[3] Samme 6 ff. Vkk. III. 192. 194 f og 275.

Niels var 10–11 år, da forandringen med forældrene fandt sted, og det gjorde stærkt indtryk på drengen. Han kom således fra barndommen til at kende vækkelsesfolket og alle de genvordigheder og forfølgelser som dette folk blev genstand for (Brb. 1855. 56). Hans mor fortalte ofte derom, og selv var han engang vidne til et gribende møde mellem den velhavende købmand Brandt i Svendborg og hans far. Brandt, der var en ældre prøvet kristen søgte at opmuntre den unge Johan Nielsen bl. a. ved at citere af en Brorsonsalm: »Vist er Veien tung og trang / til at vandre for de Fromme / skal vi blive fri engang / faae vi jo den Vei at komme / gennem Ørken skal vi gaac / saa er Canaan at naae« [4].

Da både sognepræsten i Skaarup, amtsprovst Wedel, og skolelæreren var uforsonlige fjender af de vakte, blev Niels taget ud af skolen, for at gå til konfirmationsforberedelse hos sognepræsten for Langaa-Øxendrup Johan Riber Esbensen. Konfirmationen fandt sted i april 1831 i Langaa kirke. I denne periode boede Niels hos sin mormor i Dybmosehuset ved Rygaard [5]. Pastor Esbensen får en venlig omtale i »Brevbæreren«, og Niels hævder, at han har elsket ham så højt, at næppe nogen anden har elsket sin præst højere (Brb. 1856. 298 f). Som barn ønskede han at blive præst (Brb. 1857. 22 ff). Han holdt meget af at læse, og livet igennem slugte han alle de bøger han fik fat på.

Efter konfirmationen kom han til at tjene på gården »Store Skræppenborg« i Brylle sogn ved Odense hos faderens gode ven, Peter Larsen Skræppenborg. Det var en dygtig og fremskridtsvenlig bonde, der forstod at drive sin gård. Men det største udbytte for Niels var afgjort den kristelige indflydelse han dér modtog. Han lærte meget af at lytte til de berigende samtaler som hans husbond førte med gæstetalere og andre forsamlingsfolk (Brb. 1855. 125 f).

Peter Larsen Skræppenborg var på den tid så afgjort den betydeligste af de gudelige forsamlingsledere på Fyn. Det er derfor ikke underligt, at »Store Skræppenborg« blev forsamlingsbevægelsens centrum på Fyn. Både førte han selv ofte ordet ved forsamlingerne, og tit kaldte han andre talere til. Der kom derfor altid mange mennesker til disse forsamlinger og stævner. Bedst kendt blev nok det store sommermøde

---

[4] Brb. 1856. 49. Om Brandt, se Nygaard 154 ff og 388 ff. Vkk. III. 62 ff og 286 ff.

[5] Vkk. III. 293.

den 24. august 1834, hvor magister J. C. Lindberg var hovedtaler. Ved denne lejlighed var der ca. 400 deltagere [6].

Efter at Niels havde været i sin plads et års tid eller mere blev han vakt til levende kristentro ved en af de mindre kendte forsamlings-talere. Mange år senere hoverer han over, at det ikke skete ved gejstlig medvirken: »Det skete ved en ringe fattig Mand, der igen er bleven omvendt ved sin Ligemand, min Fader.« Manden var husmand og lægprædikant Rasmus Jørgensen, Birkum Mark, Fraugde sogn, hvor før øvrigt den fynske Indre Mission blev stiftet i 1854 (Brb. 1855. 56 og 123–28; 1856, noten s. 221).

Trods sin grønne ungdom tog Niels Johansen ivrigt del i forsamlingsbevægelsen, og begyndte snart at optræde som offentlig taler og sjælesørger. Han følte sig kaldet til at tale med hvert menneske han mødte på sin vej om omvendelsens nødvendighed. Men han lyttede også til ældre kristne og tog vel mod deres råd og vink. Om nævnte Rasmus Jørgensen skriver han bl. a.: »Du er mig ikke alene en gammel Ven og Troesbroder i Herren, men Du er for mig en aandelig Fader. Ikke alene hørte jeg Dig i min første Opvækkelses- og Omvendelses Tid, da jeg endnu var et ungt Barn i Troen, og da jeg i aandelig Forstand endnu ikke kjendte Forskjel paa Høire og Venstre... men senere har vi fulgtes ad, og Du lærte mig som en Fader... Jeg mindes endnu, at engang vare vi til Forsamling hos gamle Knæbus i Odense, hvor jeg havde sagt i Talen, at Djævelen var meget værre nu end han før havde været, og at vi derfor maatte vogte os desmere for ham; men da vi blev alene, gjorde Du mig kjærligt opmærksom paa, at det dog var fejl, thi Djævelen havde altid været et stort Skarn, saa stort at der var Intet hos ham, der kunde blive værre« (Brb. 1855. 125 f).

Adskillige gange var han sammen med sin far i forsamlinger forskellige steder. Far og søn besøgte sammen flere pladser på Fyn, Taa-singe, Thurø, Langeland, Ærø, Lyø; ja endog i Jylland har de været sammen (Brb. 1856. 87 og Vkk. III. 317).

I påsken 1835 havde den unge mand fået fri, så han kunne rejse til forsamlinger i følge med den ældre lægprædikant Lars Pedersen Møller fra Vigerslev. Der var også en anden »ung fyr« med. Niels Johansen har nok været noget benovet over de mange steder de har været, og har ytret sig lidt stolt derover. Lars P. Møller havde så slået de unge mennesker koldt vand i blodet ved at minde om kong Davids folketælling (2. Sam. 24). Niels Johansen drager dette erindringsbillede

[6] Nordisk Kirke-Tidende. 1834. sp. 624 ff. Baagø. 250.

frem i 1854 i anledning af, at missionær Jens Larsen omhyggeligt førte lange mødelister i »Indre Missions Tidende« [7].

Da Niels Johansen nu følte sig kaldet til at være ulønnet missionær, sagde han landbruget farvel, flyttede til Højby og kom i væverlære hos Rasmus Jensen. Men oprudet herfra skete noget brat. Han blev *revet* derfra, siger han. »Det havde sin forunderlige Grund«. Årsagen har bl. a. været nogle stridigheder med stedets sognepræst, pastor Mule. Han skrev i væverlærlingens skudsmålsbog den 23. november 1836, at Niels Johansen havde nogle forvirrede religiøse begreber, og har »viist utilbørlig Adfærd imod mig i Anledning af, at jeg paa Embedsvegne indskjærpede Overholdelsen af den Kgl. Anordning mod gudelige Forsamlinger udenfor Kirken hvorved ingen Præst er tilstede eller vidende derom« (Brb. 1855. 125 f og Vkk. III. 251).

Han bosætter sig nu i Vantinge hos væver Rasmus Knudsen. Også her synes der at have været nogle besværligheder, men tingene glider dog i lave, så Vantinge blev et af de steder, hvor han følte sig bedst hjemme, og gennem mange år bevarede han tilknytning til denne fynske landsby.

Han ofrer nu megen tid og kraft på forsamlingerne. Og det er sikkert denne periode han hentyder til i 1859, da han skriver om en mand, der gik hjem fra forsamlingerne sent om natten og træt lagde sig på den frosne jord, for at hvile lidt og samle kræfter til igen at kunne fortsætte vandringen. Hans læremester, Rasmus Knudsen virkede også som lægprædikant, og da han synes, at den unge Johansen går for vidt i sin iver formaner han ham strengt med et citat fra Brorsons salmer: »Skal jeg til Himlen see / Saa kan jeg ei tillige / Beskue Jorden ret / Eet maa af disse vige!« Ja, han siger endogså til ham, at han »gaaer i Djævelens Baand og Lænker« (Brb. 1859. 138 f).

I Vantinge læste han meget, og skrev meget, så han må tage de sene nattetimer til hjælp. Ved juletid 1836 forfattede han en salme på 23 vers: »Kom syng i denne Juletid om Herrens store Naade!« Sangen findes i den lille publikation »Fire Psalmer«, der blev trykt i 1842 (se nedenfor). Han arbejdede også med et stridsskrift mod avisudgiver Søren Hempel i Odense. Det blev dog aldrig trykt. Dog kan man vel gå ud fra, at han har fået det væsentligste med i den tryksag, der sidst på året 1837 blev klar til udsendelse i boghandelen.

I 1830'rne var der et vældigt skriveri for og imod vækkelsesbevægelsen, især den fynske. Allerede tidligt på året 1833 skrev en ung sko-

[7] Indre Missions Tidende. 1854. 92 f.

magersvend fra Rudkøbing, Jens Andersen Hansen et skrift på 48 sider rettet mod vækkelsens modstandere, og da i første række mod kancelliraad Søren Hempel. Den senere så bekendte politiker afslørede sig her som en fremragende naturbegavelse [8]. I 1834 begyndte Jacob Christian Lindberg, der i årene 1833–40 redigerede tidsskriftet »Nordisk Kirke-Tidende«, at bringe regelmæssig efterretninger om de gudelige forsamlinger. Tidsskriftet blev et uvurderligt godt bindeled mellem de vakte og den grundtvigske kirkeretning.

I 1837 udsendte hans tidligere husbond, Peter Larsen Skræppenborg: »En kort Afhandling om gudelige Forsamlinger«. Afhandlingen er på 26 sider og er et meget klart og positivt forsvar for de gudelige forsamlinger. Uden at virke udfordrende over for vækkelsens modstandere giver han en sympatisk fremstilling af forsamlingslivet. En gudelig forsamling, siger han, er en sammenkomst, hvor Gud er tilstede, og som han finder behag i, enten den holdes i en kirke, en forsamlingssal eller i et privat hjem. Forsamlingsfolket ringeagtede hverken den gejstlige eller verdslige øvrighed, viser aldrig ringeagt for kongen eller kirken. Tværtimod beder de for konge og fædreland, og for enhver præst, der forkynder den sande kristendom.

Kort tid efter kom skolelærer Rasmus Sørensen i Venslev på Sjælland på besøg hos Peter Larsen. De to velkendte lægprædikanter bliver enige om at foretage en rejse til Jylland, for at besøge forskellige forsamlinger dér.

Rejsen synes i enhver henseende at være lykkedes for de to venner. Især ser det ud til, at Rasmus Sørensen har nydt denne kombinerede ferie- og møderejse. Næppe er han hjemme igen til skolen, før han i hast skriver en udførlig beretning på 42 sider om deres oplevelser. Snart forelå fremstillingen i bogform. »Rasmus Sørensen og Peter Larsen Skræppenborgs Reise i Jylland 1837«.

Det var skolelæreren, der stod som forfatter, og han sætter da også sit eget navn først. Alene det vidner om hans selvfølelse, og fremstillingen er holdt i en brovtende og udfordrende form. Men man må lade manden, at han kan skrive. Levende og let fortæller han om spændende oplevelser, om retssager og forfølgelser, og han lægger ikke skjul på, at flere af deres forsamlinger trak ud til langt hen på natten – og det var absolut i strid med loven. Modstanderne får læst og påskrevet i et sprog, der tydeligt viser, at her taler en frygtløs mand, der vil kamp for kampens egen skyld.

[8] Jens Andersen Hansen: Om Kancelliraad Søren Hempels Fremstilling af den danske Kirke-Kamp. Kjøbenhavn 1833.

Rasmus Sørensens kampskrift har sikkert opflammet Niels Johansen. Han tager nu uopholdeligt fat på et skrift i samme toneart. På rekordtid får han sit manuskript færdig og bragt i trykken i Odense, samme sted, hvor Peter Larsens afhandling var trykt. »Herrens Ord i de sidste Verdens Dage« [9] kalder han dette skrift på 24 sider. Titlen lyder apokalyptisk, og er det også. Det mærkes stærkt, at det er blevet til i en oppisket stemning. Og at Rasmus Sørensens rejsebeskrivelse endnu optager ham, skinner også klart igennem. Men desuden bærer det umiskendelig præg efter læsning af den tyske pietist Friderich Eberhard Collins bøger. Forfatteren, der i sin tid stod i høj kurs i Tyskland, havde også mange venner i Danmark i den pietistiske periode. I 1741 udkommer de to kendteste af hans skrifter: »Jesu Christi Forklarelse i Siælen« og »Christi Lidelses Samfund, som en sikker og vis Vey til den sande, bestandige Ære og evige Salighed« [10]. Det er sidstnævnte bog, der i særlig grad sætter mærker i Johansens skildringer. Herfra henter han ord og udtryk og forskellige eksempler på forfølgelse af kristne og på fromme martyrs lidelser for Kristi skyld. Næsten som en proklamation hedder det:

HERRENS ORD I DE SIDSTE VERDENS DAGE

Eller

» en liden frimodig Bekiendelse for Verden, at Christi Rige er ikke af denne Verden, men at de Helliges Samfund er i Verden foraget og finder ikke nu længer Sted i Kirker eller Skoler, men at alle Hellige, som elske den Herre Jesum og leve gudeligen i Verden, skal forfølges af Konger, Fyrster, Biskopper, Præster og Lærere, og af alt hvad i Verden er Stort og Høit; miste Forældres, Slægtningers, Venners og Foresattes Venskab, naar de ville have Guds og vor Frelsers Naade og Venskab, ja alle sande Christne skal nuomstunder som vi høre ikke længer være sikre, men trues med Fængsel og haard Straf, dersom de forsamle sig i Jesu navn; jages af Tienste og miste Huus og Hjem og rives fra Kone og Børn og Venners Arme, dersom de ei vil lade Chri-

[9] Herrens Ord i de sidste Verdens Dage. Af Niels Johansen, paa Vantinge Mark. Odense 1837. Trykt paa Forfatterens Forlag i Ove Thomsens Officin (24 sider). Eneste eksemplar findes på K. B.

[10] F. E. Collin: JESU CHRISTI FORKLARELSE i Siælen. Christus for os. Christus i os.

F. E. Collin: CHRISTI LIDELSES SAMFUND, som en sikker og vis Vey til den sande, bestandige Ære og evige Herlighed. Kjøbenhavn 1741. Blandt de vakte læsning nævnes Collins bøger. Se bl. a.: Ludvig Schrøder »Ole Peter Holm Larsen«, s. 28 (Odense 1875).

stendommen fare; desuden afsættes fra deres Embeder og ligesom Paulus siger: agtes for Skarn i Verden og hver Mands Skoevisk«.

Som man ser, er dette ikke bare en uskyldig »liden frimodig Be-kiendelse«, men et voldsomt og ubehersket angreb på al kirkelig og verdslig øvrighed. Og det er ikke blot indledningen, der fører store ord og kraftig tale. Det hedder videre: »Lærere, der kalde Dyden et Guddoms-Lys og Fornuftens Slutninger den sikkreste Veiledning i det aandelige og saa skammelig bespotter Christum, Guds kiære Søn, at De kiender ham kun for et Menneske og derfor ganske udelukker at tale ret og rigtigt, som Ordet gjør, om hans hellige Blod og Død. Dette sker baade hemmelig og offentlig her i Statskirken, tvertimod vore hellige Troes-Artikler (men især er dette af Løgnens Aand efter min Mening fremkommen i en Bog af Søren Hempel, kaldet Jesus Christus, som han var, er og bliver). O, elendige og usle Trøst for en for sin Siels Salighed alvorlig Bekymret! O! falske og bedragelige Lærdom! hvor mangen en Siel skal derved endnu føres til Helvede«.

På det allerkræftigste understreger han forskellen mellem kirken og de gudelige forsamlinger, så ingen er i tvivl om hans syn. Han skriver lige rent ud, at der er kun to slags forsamlinger: de gudelige og de u-gudelige. De sidste er af Satan og drives af løgnens ånd. Her er stedet »hvor Dievelen regierer med alle Synder og forsamler Folk til Ondskabs og Mørkheds ufrugtsomme Gierninger«.

Forfølgelse venter talerne i de gudelige forsamlinger, men Niels Johansen rejser alligevel ufortrødent hvorhen Guds ånd kalder ham. »Naar jeg derfor vil prædike, holde Forsamling, eller reise dér eller dér, da spørger jeg ikke et Menneske ad om jeg maa tale i Jesu Navn eller tøver til Verden giver mig Frihed dertil, men har Gud givet mig sin Aands og Naades Gave gjør jeg hvad jeg kan, at andre kan opbygges, sikre Syndere og Verdens Børn omvendes og alle kan faae at vide hvor stor Naade Herren har beviist os og vil derfor at alle skal omvende sig til ham«. »Men istedetfor at unge Folk iblandt os ellers offre deres Liv, Ære, Legeme, Lemmer og Gods til Horer og Skiøger, Drikken og Bolen, Eeder og Banden og unyttig Handel... så har jeg givet flere Timer og Dage til Guds Ære i at reise til andre, hørt Guds Ord og lært andre det igjen«.

Ved læsning af dette skrift opfanger man den undertone, der kom til at klinge igennem i næsten hele Johansens liv. Det er en sær blanding af ydmygt sind og barnlig tro, snæver fromhed, brændende apokalyptisk stemning, martyrlængsel – og så tillige en mærkelig selv-hævdelse og en vulgær, udfordrende holdning til alt »hvad der er Høit

og Stort i Verden«. Han synes beredt til at betale, hvilken pris det skal være, selv om den skulle blive aldrig så høj. Allerede på skriftets titelblad anfører han et par vers, som han har hentet fra Collins anførte bog side 145. Det første lyder sådan:

Velsignet vær du glade Dag; Da jeg med Jesum maa anhøre;
 At man foruden Ret og Sag, Mig falske Domme vil paaføre;
 Mit ganske Hierte fryder sig, Ved Herlighed i Christi Spot;
 Min Aand sig glæder inderlig: Velsignet Dag du gjør mig godt!

Johansen slutter sit vækkerråb med en sang på 23 vers, skrevet på melodien til »Den yndigste Rose«. Indholdet er også mærket af Brorsons kendte julesalme. »Skal Satan mig længer bedrage / Og volde mig Sorgen og Klage? / Nei aldrig jeg Jesum vil miste, / Før skulle mit Hierte end briste«. I vers 13 hedder det: »O, Verden! som snarlig skal brænde, / Fra dig vil jeg løbe og rende«!

Havde forfatteren ventet, at hans skrift skulle vække opsigt hos venner og modstandere, så der for alvor blev storm og strid, blev han bittert skuffet. Kendskabet til den færdige tryksag kom så hurtigt øvrigheden for øre, at Odense politimester resolut griber ind og beslaglægger hele oplaget på 500 eksemplarer. Kun ét blev levnet, det som blev vedlagt sagens akter.

Der kom altså en retssag ud af det. Men den foregik meget stille og vakte så godt som ingen opmærksomhed. Om Niels Johansen personlig har henvendt sig til sin sognepræst, forsamlingsfolkenes gode ven og forsvarer, pastor Hans Agerbek, Espe-Vantinge, ved vi ikke. Men i hvert fald har denne mand søgt at forsvare ham i et brev til retten som »et for meget ivrigt ungt Menneske, der kun feiler af Skrøbelighed i en god Mening« [11]. Dommen faldt den 19. september 1838 [12].

Soldatertiden i Helsingør (1838–1840)

På det tidspunkt dommen faldt var Niels Johansen soldat ved »Kronens Regiment« i Helsingør. I sin fritid færdedes han meget blandt de vakte folk i byen ved sundet, og det ser ud til, at han her føler sig hjemme, og er blevet velanskrevet hos dem.

Hvornår de gudelige forsamlinger i Helsingør begyndte kan ikke siges med bestemthed, og det vides heller ikke, hvem der først satte dem i gang.

[11] Vkk. III. 294.

[12] Baagø. 285.

Helsingør var dengang en stor og driftig søhandelsstad med en ret betydelig koloni af englændere, hvoraf nogle var »fromme Briter« [13]. I indberetninger fra sognepræsten siges det bl. a., at der holdtes »gudelige Forsamlinger af lidt pietistisk eller methodistisk Charakter, meest nærrede ved Understøttelse af nogle formuende og vistnok i moralsk Henseende ærværdige engelske Familier, som ved privat Bibellæsning og Udbredelse af religiøse Tractater søgte at give det religiøse Liv et højere Opsving« [14]. Af englændere bosiddende i Helsingør på denne tid kender vi flere navne bl. a.: Agent W. Avison, konsul Francis Colemann Macgregor (1831–1844), vicekonsul William Chapmann og datteren frk. Ann Chapmann. En pige ved navn Rosine Engler tjente i huset hos familien Chapmann, og en søster til Niels Johansen (Edel Margrethe f. 19/9 1820) blev gift med købmand J. Nielsen, tidligere bud ved det engelske konsulat [15].

Det er dog ikke afgjort, at det er englænderne, der har taget det første skridt til afholdelse af gudelige forsamlinger. De kan være kommet i stand på initiativ af de to bødkerfamilier, brødrene Christian og Gotfred Schubell, der vistnok var tilflyttet Helsingør engang i 1820'erne [16]. Christian Schubells anden hustru, Ellen Andersson, var svensk af fødsel og havde forbindelse med vækkelseskredse i Sverige. Muligvis har disse kredse og englænderne hørt om hinanden, og et samarbejde er så kommet i stand. Rosine Engler fortæller i et brev til Lindberg (11/2 1840), at hun for alvor blev vakt ved en samtale med Ingeborg Schubell (datter af Gotfred Sch.) [17]. Det er i disse kredse Niels Johansen færdes. Det blev dog ikke ham, der skabte kontakt til J. C. Lindberg, den var der allerede før han kom til byen. En fynbo, Hans Andersen fra Vejstrup, opholdt sig under efterårsmanøvre 1837 i Helsingør. Han skaffede ved en anledning en del eksemplarer af Lindbergs sangbog »Zions Harpe« til de vakte i Helsingør [18].

Niels Johansen har ganske givet fortalt sine vakte venner om sin bog og at han herfor er blevet anklaget for retten, hvor sagen netop be-

[13] J. Oskar Andersen: Festskrift i Anledning af Det danske Missionsselskabs Hundrede-Aars-Jubilæum. København 1921. s. 147 og 191 f.

[14] Fors. & Morm. 64 f. jfr. 67.

[15] Personalhistorisk Tidsskrift 11. 1. 77 ff. 1940; Holt 81, og Brev til E. L. 25/1 1939 fra sognepræst H. C. Rørdam, Skaarup.

[16] Kristeligt Dagblad 19/2 1968. E. L. »Vækkelsesfolket og Oscar Ahnfelt« og Missionsvennen 20/3 1968.

[17] Vkk. I. 156

[18] Vkk. I. 157.

handles ved denne tid. Som nævnt faldt dommen ved underretten den 19. september. Det hedder herom i »Berlingske Tidende«: »Ved Grevskabet Muckadells Birks Extra-Ret er Væver Niels Johansen af Vantinge, der var sat under Tiltale for Overtrædelse af Trykkefrihedslovgivningen, dømt d. 19de f. M. til 4 Dages Fængsel paa Vand og Brød, til en Mulct paa 100 Rbd. Sølv, samt til for Fremtiden at være Censur undergiven. De beholdte Exemplarer af Skriftet... bør confiskeres og af Politiet foranstaltet opbrændte« [19].

Den 17. oktober må Johansen, efter tilsigelse fra politiet, møde på byens politikontor ledsaget af en underofficer. Her bliver han gjort bekendt med dommen, og skal tage stilling til, om han vil modtage den eller han vil lade den gå videre til en højere instans. Han vælger at appellere. Derved vinder han tid; og det har han brug for.

Allerede samme aften er han sammen med en del af de vakte, og det er her han får det råd at skrive til Lindberg om hjælp. Det gør han også omgående. I et brev dateret Helsingør den 18. oktober 1838 skrev han bl. a.: »Kiære Broder i Herren og elskelige Magister Lindberg! ... Jeg beder dem at dersom de veed noget at sige mig i denne Sag at de om Gud ellers under dem tiid dertil da vil skrive herved thi det var de Troendes Begiering nemlig Bødker Schubells at lade dem det vide og høre deres mening herom« [20].

Ann Chapmann havde vistnok dagen før skrevet til Lindberg og omtalt Niels Johansen meget venligt; måske for at lægge et godt ord ind for soldaten, inden Lindberg fik hans brev [21]. Magisteren svarede hurtigt, at han beredvilligt ville hjælpe den betrængte soldat; men at det er nødvendigt, at han får et eksemplar af det omtalte skrift, for at kunne sætte sig tilstrækkeligt ind i sagen. Af gode grunde kunne dette jo ikke lade sig gøre, og det ser ud til, at Johansen har været i København for personligt at drøfte emnet med Lindberg. I et brev en måned efter meddeler han, at det er umuligt at skaffe det ønskede skrift. Han sender hilsen »fra os her i Helsingør at vi ved Guds Naade lever vel«, og vedlægger en pengegave (en liden Gave). »Den er ikke efter Deres umage thi da var den for ringe«. Gaven er sandsynligvis givet fra nogle af vennerne i Helsingør. Johansen havde aldrig meget af denne verdens mammon. Til slut skriver han »De hilses mange

[19] Berlingske Tidende 1/10 1838.

[20] Brev til Lindberg 18/10 1838. Add. 922. Nr. 64.

[21] Vkk. I. 157.

gange og deres kiære Frue samt Deres elskelige Smaa Børn og alle de Hellige« [22].

Kaj Baagø mener, at Lindberg har henvendt sig til prokurator Nyholm, og bedt ham tage sig af Niels Johansens sag. Nyholm havde påtaget sig forsvaret for flere af de vakte [23]. Dommen ved »Lands-Over samt Hof- og Stads-Retten« blev mildnet noget. Den faldt den 17. september 1839, og kom til at lyde på 100 Rigsdaler sølv plus omkostninger. Selve bøden på de 100 Rbd. blev vistnok betalt af dronning Caroline Amalie [24]. Beløbet blev betalt ved tømmermand Christian Olsen ved Holmen den 29. januar 1840. Omkostningerne blev også dækket ved andres gavmildhed over for Johansen. Det hedder et sted, at det var »de engelske Herskaber«, der betalte. Hvem disse herskaber er, ved vi ikke, og Johansen vidste det heller ikke i februar 1840. Han skriver i et brev til Lindberg, at det samlede beløb var på »138 Rbd. 2 Mark og 4 Skilling« [25]. Det hedder endvidere: »I dag har ieg været i Forhør angaaende Mulkten, og ieg lovede at skrive til Dem om at sende enten Pengene eller Quitting for dem, og hvis ieg ikke skaffede Eet af to til næste Postdag, vil da han (Birkedommer Lund) sælge mit tøj«.

Hverken i dette brev eller i det følgende, som også er sendt fra Venlev, nævnes noget om dronningens gavmildhed. Senere blev det meddelt ham, at dronning Caroline Amalie ønskede at se ham. Måske for, at han personlig kunne takke Hds. majestæt. Han skriver nogle år senere: »Hvad der gav mig Frimodighed ogsaa overfor Verdens Øverste og Skriftkloge, var blandt Andet, mens jeg var soldat Audients hos Hds. Majestæt Chr. VIII's Dronning efter hendes Forlangende« [26].

I sit andet brev af 11/2 1840 nævner han end ikke ordet: TAK, men meddeler kort og godt, at sagens omkostninger beløb sig til »38 Rigsdaler 2 mark og 4 skilling« [27].

Som allerede omtalt skrev Ann Chapmann til Lindberg nogle meget sympatiske ord om N. J. Hun siger, at han synes at være en ydmyg

[22] Brev til Lindberg 16/11 1838. Add. Nr. 65.

[23] Baagø. 285.

[24] Ifølge familietradition, bekræftet (1933) over for forfatteren af bl. a. N. J.s broderdatter *Caroline Amalie* Jensen, f. 1852, der fortalte, at hun var opkaldt efter dronningen, der havde gjort så meget for hendes farfar og farbror.

[25] Dansk Biografisk Leksikon XII. 47 (1937) og Holt. 81. Brev til Lindberg. 1/2 1840. Add. 922. Nr. 66.

[26] Socialismen og Religionen. 17. (1877).

[27] Brev til Lindberg. 11/2 1840. Add. 922. Nr. 67.

kristen, der ejer en særlig nådegave til at bede. Seminarielærer P. K. Algreen, der under et besøg i byen ved sundet også har gæstet en forsamling, skriver: »Jeg havde ogsaa den Glæde at gjøre Bekjendtskab med Christne i Helsingør... Niels Johansen er vist en meget alvorlig Christen; jeg syntes godt om dem allesammen og var ret glad i deres Selskab« [28].

Niels Johansen har ikke blot holdt sig til garnisonsbyen, men søger også ud i oplandet. Han kendte en familie fra Fyn, som nu boede ved Hammermøllen, nær Aalsgaard. Efter tilskyndelse fra et par af de engelske damer blev der holdt forsamling i dette hjem. Og det var ved en sådan anledning, at smed Jens Larsen fra Tikøb var til stede, blev vakt og omvendt [29]. N. J. minder siden hen ved flere lejligheder Jens Larsen om, at han er blevet vakt ved hans forkyndelse: »Hør, Jens Larsen erindrer Du, at Niels Johansen før har staaet ved din Side til dit Forsvar; at det er dine egne Ord, at han var et Middel (Redskab) til din Opvækkelse« (Brb. 1857. 214 og 1859. 4).

Antagelig i december 1839 hører vi at Niels Johansen holder forsamling sammen med Rasmus Sørensen, Venslev, hos en husmand i Haarslev, og det endda samme aften som der er gudelig forsamling i præstegården [30]. Om de to mænd har holdt flere forsamlinger ved vi ikke, men under alle forhold går samarbejdet og venskabet i stykker. Rasmus Sørensen, der var på færde alle vegne, havde også været på Langeland, da der blev vækkelse dér. Han var på den tid påvirket noget i baptistisk retning, og det har han givet udtryk for i nogle breve til forsamlingsfolkene på øen. Nogle af dem meddeler dette til Hans Jørgen Hansen, der nu var flyttet til Hyllested sogn ved Skælskør i 1839 [31]. Da han havde været med i vækkelsen derovre er det naturligt, at han følger med i hvad der sker, og da han får breve, der giver »nogle haarde Stød« til Rasmus Sørensen, går han til skolelæreren for at drøfte forholdet med ham. Det er sandsynligt, at Niels Johansen har opholdt sig hos R. S. denne dag. Og sammen med H. J. H. tager han læreren i skole. Men Sørensen lader sig ikke retlede af et par ustuderede mænd. Han bliver opbragt, og det ender med, at Niels Johansen bliver vist vintervejen. I brevet af 11. februar til Lindberg hedder det: »Jeg regner mig som udstødt af hans Huus«.

[28] Vkk. I. 157. Noterne 21 og 24.

[29] IMT. 1863. 337–342.

[30] Degnekristne. 228.

[31] Vkk. III. 192.

Niels Johansen fik også forbindelse med pastor F. E. Boisen. Boisen var dengang sognepræst i Skørpinge-Faarstrup (1837–50). Boisen sluttede sig varmt til forsamlingsfolket, og i oktober 1840 er han sammen med Niels Johansen og andre lægprædikanter ved en møderække på Langeland [32]. Boisen havde en troende tjenestekarl Jens Hieronimus, som ledede andagter nu og da i præstegården [33]. Niels Johansen skriver senere om, at han » har kendt Pastor Boisen, da han med saaret Samvittighed og bitre Taarer søgte Raad og trøst hos Hieronimus . . . det ved jeg fra jeg var i Skjørpinge-egnen« (Brb. 1857. 19). Sikkert har han også gæstet H. J. Hansen og vel også været i Vemmelv, hvor han havde en fætter, Niels Johansen, der senere blev kolportør for Indre Mission [34]. Da han afslutter sin gæsteoptræden på disse egne er det sandsynligt, at han som sidste missionsgerning forsøger at »omvende« pastor Thisted, der nu var sognepræst i Gyrstinge. Jørgen Thisted havde for år tilbage i København samlet mange mennesker om sin prædikestol og var en meget populær vækkelsesprædikant. Men hans iver syntes at være afsvalet, og en del af de vakte regnede ham derfor for »frafalden«. Den nidkære soldat skal nu tilbage til Kronens Regiment i Helsingør, og lægger vejen om ad Gyrstinge. Johansen er påtrængende og meget personlig, så pastor Thisted føler sig krænket over sådan behandling i sit eget hjem, og han viser formaneren ud af præstegården. Det har Johansen følt sig fornærmet over, og han skriver indigneret i en omtale af besøget: at præsten »betænkte ikke, at jeg der skulle til Helsingør, som soldat, havde ialt gaaet 3 Miil af min Vei for hans Skyld« (Brb. 1857. 261 f).

Mellemspil (1840'erne)

Efter at Niels Johansen har aftjent sin værnepligt hører vi ikke meget om ham. Han synes at have været noget i vildrede med hvad han skulle foretage sig. I efteråret 1840 var han en kort overgang på Langeland, men derefter ser det ud til, at han for en tid har indstillet sin ulønnede missionærtjeneste. Det kunne tyde på en afmatning efter en noget anstrengt tid med alt for stor nidkærhed i tjenesten som lægprædikant. Måske har han også følt det som en flovhed, at han ikke personligt kom til at lide for sin tros skyld. Mærkeligt er det, at han aldrig nævner, hvad han skylder Lindberg, dronningen og andre. I »*Jubeloldingen*« skriver han side 16, at »Herrens Ord« indeholdt »for endeel Forsvar

[32] Vkk. III. 391.

[33] Vkk. II. 46.

[34] Samtiden. 1864 sp. 19.

for Grundtvig og Lindberg. For dette Skrift... blev jeg idømt 100 Rd. Mulkt, 5 Aar Censur og Sagens Omkostninger omtrent 50 Rd.«.

Han har altså forsvaret Lindberg; men ikke et ord om, hvad Lindberg har gjort for ham. I 1842 udsendte han i København: »Fire Psalmer eller aandelige Viser til Jesu Navns Forherligelse i hans fattige Fødsel«. Deriblandt var hans egen tidligere omtalte julesang, som han angiver er skrevet af »Niels Johansen, Ungkarl, paa Vantinge Mark, 3die Advent S (11. dcb.) 1836«. Den apokalyptiske stemning vi mødte i »Herrens Ord« møder vi atter her både i vers og prosa. Der tales om »Denne Verdens sidste og gruelige Tid«... »endnu førend han (Jesus) snart vil komme i Skyerne til Dommen«. De tre andre var vist nok allerede i 1836 bestemt til udgivelse sammen med hans egen sang.

Efter Johansens mening synes de fire digte at stå lige højt. Det gør de imidlertid ikke. Den eneste virkelige salme er den første: »Et lidet Barn saa lysteligt«. Den var ikke medtaget i den autoriserede salmebog, men elsket af de vakte. Denne salme synges i vor tid i Grundtvigs bearbejdelse. Hæftets tre andre bidrag på vers er enfoldige rimerier. Disse velmenende åndelige sange blev ofte sunget i visse gudelige forsamlinger, fordi de var »hjemmelavede« og skrevet til kendte melodier. Sangen: »Min Brudgom er Guds Søn« er på 9 vers. Den sidste »Vi synge vil en deilig Sang« er skrevet på Johansens opfordring. Forfatterne er ukendte. Niels Johansens sang er på 23 vers, skrevet på melodien til »I denne søde Juletid«. Sangen er helt igennem præget af Brorsons salmer. Mange ord, rim og sætninger er taget direkte fra Brorson.

Som tidligere omtalt var Christian Schubell, Stjernegade 6, Helsingør, gift med en svensk kvinde Ellen Andersson. Det var hende, der i 1849 formidlede kontakten med sangevangelist Oscar Ahnfeldt, og den Rosenianske retning, hvis organ »Pietisten« familien holdt. Niels Johansen oversatte senere et stykke herfra til Brevbæreren (Brb. 1856. 63 f). Familierne Schubells sluttede sig nogle år efter til »Luthersk Missionsforening« [35]. Det er nok her Johansen har hørt om vækkelsesfolket i Sverige, og muligvis har han selv været der og personligt stiftet bekendtskab med den mærkelige vækkelsesbevægelse, der gik under navnet: »Råbende Røster«.

I 1846 oversatte og udgav han et mindre skrift på 24 sider, der fik den omstændelige titel: »Samling af nogle indhentede Oplysninger om de raabende Røster eller den saakaldte Prædikesyge i Småland i Aarene

[35] Klara Lund i Missionsvennen nr. 6. 1968.

1842 og 1843 af en, som selv har forsket efter Sandheden i denne Sag, nu udgivet paa Dansk af Niels Johansen«. Forordet er dateret: Kjøbenhavn. Februar 1846. Det kan godt tænkes, at Johansen netop er blevet interesseret i at videregive disse oplysninger om den svenske bevægelse, fordi der i den tidlige fynske vækkelse også fremkom underlige fænomener med legemlige rystelser og lignende [36].

En del af året 1846 må Niels Johansen have tilbragt i Vantinge, for her giftede han sig den 28. november med en plejedatter af Husmand og bødker Hans Madsen, hvor han selv så ofte havde holdt til. Brudens navn var Dorthea Daline Hansen. Hun døde få uger efter brylluppet, nærmere bestemt den 8. januar 1847.

Niels Johansen var alle dage meget interesseret i havebrug og har antagelig en periode i 1840'rne været gartner på landstedet »Rolighed« i Vedbæk hos den engelske diplomat Peter Browne, der var levende interesseret i dansk kirkeliv og støttede flere kristelige foretagender [37]. I den lille publikation på 8 sider, som han udsendte i 1849, betegner han sig som gartner i Vedbæk. Skriftet hedder: »En kort men nyttig Anviisning til paa rette Maade at saae og plante de Haveurter, som forekomme i en Bondehave«. Det er tænkeligt, at »Anviisningen« netop er skrevet, mens han var på »Rolighed«. Vi hører i 1855 i forbindelse med »Foreningen af Kristne«, at han har skrevet til Browne og fået brev fra ham igen. Og et sted fortæller han, at de rigtig fine og fornemme personer, tit er mere jævne og ligefremme, end de indbildte store og fornemme. »Gaardmand Christopher Nielsen i Trørød (Søllerød sogn) sagde engang til mig: »Jeg taler hellere med Herr. Browne paa Rolighed end med en af Fiskerne. Den første er mere ligefrem, de sidste mere indbildske, stolte« (Brb. 1857. 214 og Holt 81).

Den 24. september 1848 giftede Niels Johansen sig igen. Den udkårne Christiane Marie Vieth, var datter af en kontorist på Københavns amtsstue. Ægteparret boede i Søllerød sogn.

Højdepunktet i Niels Johansens virke (1850–1860)

I de første år af Niels Johansens andet ægteskab synes hjemmet at have været føleligt ramt af sygdom. På 6–7 år mistede forældrene fire børn (Brb. 1855. 38 f).

---

[36] Nygaard. 365 ff. P. Larsen: Vejledning til Bedømmelse af Vejledning o. s. v. 41.

[37] Festskrift. 147. 186. 190 og passim. Baagø. 360. Vkk. I. 116 og 150. E. Olesen: Børn og Unge i Dansk Kirkeliv. 29–31 og Holt. 72. Se også KhS. 1972. 97–156.

Men trods de trykkende hjemlige forhold er det som om Johansen nu atter lever op, og hans kristelige iver bliver på ny flammende. Det skyldtes nok for en stor del, at smeden Jens Larsen gennem sine gudelige forsamlinger også kom til Søllerød sogn, hvor gartneren dengang boede. Siden sin opvækkelse ved den tidligere omtalte forsamling ved Hammermøllen, hvor Johansen talte, havde Jens Larsen følt stærkt indre kald til at vidne for andre om troen på Jesus Kristus. Han talte ikke alene i sit hjemsohn, Tikøb, men kom overalt, hvor man ønskede hans besøg. Den første gudelige forsamling, som han holdt i Kirkeværløse, fandt sted hos slagter Jørgen Pedersen den 24. januar 1847. Kort efter holdtes den næste hos gårdmand Niels Nielsen [38].

Trods voksende modstand fra myndighedernes side voksede bevægelsen så kraftigt, at snart var næsten hvert hus i Kirkeværløse berørt af vækkelsen. Dette var nok den dybeste årsag til, at både Johansen og Larsen omtrent samtidig slog sig ned i byen, som de derved gjorde til et forsamlingscentrum. Mindst 8 møder holdtes i Niels Johannsens hjem med Jens Larsen som taler [39]. Vi kender navnene på adskillige personer, i hvis hjem der blev holdt gudelige forsamlinger [40]. Foruden de to kendte lægprædikanter virkede også Jørgen Pedersen og Lars Henriksen aktivt som forkyndere.

Sognepræst Rasmus Aagaard i Farum-Værløse angav i en kirkelig indberetning 1854 det omtrentlige tidspunkt for Larsens og Johannsens komme til sognet: »I Kirke-Værløse findes 2de mærkelige – saa kalde de dem selv! – hellige Missionærer eller Præster! – navnlig Smed Jens Larsen og Gartner Niels Johansen – ankomne til Kirke-Værløse for 1 a 2 Aar siden fra Tikøb og Søllerød Sogn . . . NJ flytter med det første til Søllerød« [41]. En ande npræst skrev samme år, at Jens Larsen blev kaldt for »Ypperstepræst i Kirke-Værløse« [42].

Johansen havde som så mange andre på den tid en overgang ventet, at Grundtvig, der så kraftigt var trådt op imod Rationalismen, skulle blive den selvskrevne leder for samtlige vakte kredse over hele landet. Men da han i 1837 kom med en meget overlegen og hånlig karakteristik af de gudelige forsamlingsfolk [43], begyndte mange inden for den

[38] Vkk. I. 161 ff.

[39] Jens Larsens mødelister i IMT. 1854 og 1855.

[40] P. G. Lindhardt: Fra Holbæk Amt. 1952. 5–28 og samme i Aarvog for Sorø Amt. 1953. 9–63.

[41] Fors. & Morm. 94.

[42] Fors. & Morm. 96.

[43] Nordisk Kirketidende. sp. 410 (1837).

mest pietistiske fløj af vækkelsesfolket at vende sig fra ham. Så skete der det, at J. C. Lindberg gennem sine forbindelser med held søgte at vinde, hvad vindes kunne i de vakte kredse. I 1850'erne søgte mange fra Kirkeværløse til Vartov for at høre Grundtvig og deltage i vennesamkomster inde i København. Karl Vinther fortæller i sin bog om »Menighedslivet«, at der var livlig kontakt mellem hans forældres hjem på Christianshavn og vækkelsesfolket i Kirkeværløse [44]. Jørgen Pedersen, Jens Larsen og Niels Johansen var mellem dem, og det varede ikke længe, før Niels Johansen blev så begejstret for Grundtvig og hans tilhængere, at han besluttede sig til at flytte til København i stedet for til Søllerød.

Omkring et par hundrede lægfolk sendte 17. december 1851 en adresse til Københavns præstekonvent med anmodning om hurtigt svar til »Hans Højærværdighed, Hr. Magister Hammerich« [45]. Adressefolkene foreholdt gejstligheden nødvendigheden af et kirkeligt oplysningsarbejde for at komme truende vranglærere til livs: »Ved Kætterildens Varme, fortryllede af det glimrende i den fremmede Ild og den blændende indbyrdes Kærlighed . . . spottes i fnysende Had Folkekirken med dens Præster. Man foreholder dem idelig, at Præsterne ikke have Samfund med Menigheden og forsømmer den. Ved alle disse Kunster skilles de bedaarede Ulykkelige fra Folkekirken« [46].

Det var navnlig mormonerne, der her tænkes på, og da »Foreningen til Luthersk Folkeoplysning« først var blevet en kendsgerning, varede det da heller ikke længe, før den gennem formanden udsendte et af ham selv forfattet skrift mod »de vantro Tossers Religion« [47]. Hammerich sikrede sig andre præsters medvirken, og lovede også, at lægfolk kunne føre ordet. Lægfolkene ville gerne tale fra oplysningsforeningens talerstol og deltage i drøftelser med præsterne; men de ville også selv drive mission og mente, at foreningen passende kunne antage og udsende en »Indenrigsmissionær«. Den rette mand hertil havde de også. Det var smeden fra Kirkeværløse [48].

[44] Vinther. 116 ff.

[45] DKT. 1852. sp. 81 og Hammerich: Et Levnedsløb 11. 123 og Vinther 67 ff.

[46] Vinther 69 ff.

[47] Fr. Hammerich: Kort Udsigt over Mormonernes Historie og Lære. København 1852.

[48] Indbydelsesskrivt. 4 ff. J. Larsen: Et Par Ord o. s. v. 10 ff og Vinther 117 ff.

Den gejstlige magister var ikke særlig begejstret for dette lægmands-initiativ. Mission var ikke foreningens opgave. Som navnet angav stod den for oplysning. Mission derimod henhørte rettelig under Dansk Missions Selskab. Men da Hammerich også havde et ord at sige på dette sted, skulle han gerne forelægge sagen dér. DMS afviste med den begrundelse, at selskabet virkede for mission blandt hedninger i fjerne lande. Det hjemlige måtte andre tage sig af. Skønt J. Chr. Lindberg senere tog spørgsmålet op over for DMS, blev det ikke ændret ved stil-lingen [49].

Den aktive fløj af medlemmerne i oplysningsforeningen var ikke enig med formanden eller DMS. Jens Larsen holdt på, at han havde guddommeligt kald til at missionere, og at han derfor måtte gå ud i forkyndergerningen. Niels Johansen støttede ham kraftigt, og en kreds af ligesindede lovede at give den missionerende smed økonomisk støtte. Skræderfamilien Vinther på Christianshavn var nok den, der ydede mest til foretagendet. Det var derfor lige til, at disse venner også var de første, der modtog en redegørelse for Jens Larsens missionsrejse først på året 1853. Rejsen gik til Hornsherred og lykkedes over al måde [50]. Ved dette første fremstød kom Jens Larsen også i nær kontakt med Forsamlingsfolkene på Midtsjælland, hvorved der banedes vej for stiftelsen af lægmændenes Indre Missions Forening. Men rejsen afslørede også, at hverken Jens Larsen eller et større antal vakte var synderligt henrykte for kirkens præster. Dette kom især frem i en meget dømmende og belærende skrivelse til sognepræst Børresen i Kundby, der havde tilladt sig at sige nogle advarende ord mod lægprædikanten [51].

Hvor Jens Larsen kom frem, agiterede han ivrigt for oprettelsen af en støttekreds, der skulle stå bag hans missionsvirke. Det fandt ikke særlig grobund hos præsterne, men styrkede så meget desto mere lægfolkernes vilje til at realisere de nye planer. Niels Johansen var her afgjort en af de ivrigste, måske den allerivrigste. Både i tale og skrift herhjemme og til nogle venner i Sverige og Norge agiterede han for oprettelsen af en missionsforening.

Gårdejer Peder Pedersen, Nyrup i Uggerløse sogn, havde allerede nogle år virket som forsamlingsleder og lægprædikant. Det blev derfor ham, der nærmest stod for arrangementet af et møde om sagen den 17. og 18. september 1853 i Ordrup ved Ringsted. Pedersens svoger,

[49] Indbydelsesskrivt. 5. 7 og 20.

[50] Et Par Ord 6 ff og Vinther 118 ff.

[51] Fors. & Morm. 89 ff. J. Larsens brev til pastor Børresen.

bomuldsvæver Peder Sørensen, der også var lægprædikant, skrev en sang i »Anledning af nogle kristelige Mænds Bestræbelser for sand Kristendoms Udbredelse i Danmark«. Det stiftende møde blev holdt hos gårdmand Peder Klausen i Ordrup. Peder Pedersen ledede både den opbyggelige indledning og de derpå følgende forhandlinger. Og det var oplagt, at han blev valgt til foreningens formand, da man omsider kom så langt. Mødet havde samlet særdeles god tilslutning fra gudelige forsamlinger rundt omkring fra. Forsamlingen i Kirkeværløse og omegn lod sig repræsentere ved så mange, som kunne få plads i en god vogn. Niels Johansen følte sig som selvskreven leder af denne gruppe, og da han i Ordrup til sin glæde mødte mange tidligere forsamlingsfolk fra Fyn, følte han sig rigtig hjemme. Det indtryk får man uvilkårligt ved at læse den redegørelse han fremsætter i sit skrift, hvor han stærkt fremhæver sin egen indsats i møderne og sin optræden som en slags rejsefører for sine venner på hjemrejsen efter vel udført dåd [52].

Jens Larsen var ikke til stede den første dag, da de forsamlede enedes om at stifte Indre Missions-Forening for Danmark og valgte Jens Larsen som foreningens første missionær, samt besluttede at udgive et månedsblad fra 1. januar 1854. Nogen egentlig bestyrelse blev ikke dannet, ligesom der heller ikke blev udpeget nogen mand til at redigere det påtænkte blad. Den følgende dag, som var en søndag, afholdtes flere møder. Her var Jens Larsen til stede, modtog valget og talte flere gange. Også Niels Johansen holdt en opbyggelig tale [53].

Stiftelsen af lægmændenes »Indenrigs Missions-Samfund« (Jens Larsens udtryk) vakte betydelig opsigt over hele landet. Her skal Indre Missions historie ikke skildres; den er udførligt behandlet af Blauenfeldt og P. Holt [54]. Men Niels Johansens betydning skal fremhæves, fordi den nok har været større end man hidtil har regnet med. Både i Dansk Kirketidende og i Indre Missions Tidende betonedes hans indsats, og selv lagde han ikke skjul på, at hans andel var betydelig. I 1857 skrev han efter et halvårsmøde: »Niels Johansen mente, det var hans Pligt at tale et Ord, dels fordi han ved Foreningens Stiftelse havde ivrigt deeltaget og derefter beskrevet det i 'Indbydelsesskrivt til en Missions-Forening for de tre nordiske Riger', og dels fordi han muelig var miskjendt« (Brb. 1857. 203 f).

[52] Indbydelsesskrivt. og DKT. 1853. sp. 742–44 og IMT. 1854. Nr. 1.

[53] Et Par Ord 10 ff og Indbydelsesskrivt. 14.

[54] L. Blauenfeldt: Den Indre Missions Historie og P. Holt: Kirkelig Fng. f. d. IM i Danmark.

Johansen havde talt om en Forening for hele Norden, havde også tænkt sig flere missionærer og vel også håbet på redaktørposten. Men han var blevet skuffet. Den stiftende forsamling ville kun høre tale om mission i Danmark og vovede kun at antage én missionær, og Peder Pedersen og Jens Larsen udnævnte Peder Sørensen til redaktør. Alligevel støttede Niels Johansen en tid lang kraftigt både Indre Missions-Foreningen og Jens Larsen, deltog nidkært i forsamlinger både i Kirkeværløse og andre steder, og den foretrukne missionær J. L. talte som før nævnt mindst 8 gange i Johansens hjem i Kirkeværløse [55].

1850'erne var »foreningerne«s gyldne tid. »Foreningen til luthersk Folkeoplysning« kom allerede frem i 1851. »Danske Forening« fulgte i 1852; »Indre Missions-Forening« i 1853, og godt et halvt år efter så »Foreningen for kirkelig Frihed i Sorø Amt« dagens lys. Officielt blev den stiftet ved et møde hos Lars Pedersen Møller i Skørpinge 4/4 1854; men formanden, bagermester C. Knudsen, Taarnemark, havde tyvstartet så tidligt som i februar [56]. Frihedsforeningen holdt vældige stævner, hvor ikke alene lægfolk troppede talstærkt op; men også præsterne, navnlig dem af grundtvigsk kulør, stod nærmest i kø for at komme i betragtning. I september 1854 var der møde hos gårdmand Christen Larsen, Vantinge Mark på Fyn, hvor L. P. Møller tilskyndede til dannelse af en Missions-Forening på Fyn. Den kom dog først i stand i december samme år hos Rasmus Jørgensen, Birkum Mark. Mads Rasmussen, Gæstelev Mark, blev formand, og ledere af gudelege forsamlinger skulle indsamle bidrag til støtte for en missionær, som ikke blev valgt på selve mødet. Men da Johan Nielsen, N. J.s far kort efter modtog stillingen, har forsamlingen sikkert ved mødet haft netop ham i tanke. Så snart Niels Johansen hørte om den fynske forening, indsendte han omgående ansøgning om missionærposten. Men det var allerede for sent. Johansen bemærkede hertil: »Jeg tror det var et godt valg; han er vist meget bedre skikket dertil end hans Søn, der ogsaa havde tilbudt Foreningen sin Tjeneste« [57].

Altså en ny skuffelse for Niels Johansen. Men når andre stadig forbigik ham, så måtte han selv tage sagen i egne hænder. Han traf da to betydningsfulde beslutninger: Han ville være redaktør, og han ville flytte til København. Kunne Peder Sørensen redigere et blad, der udkom én gang om måneden, skulle Johansen vise, at han kunne redigere et, der kom dobbelt så tit.

[55] IMT. 1854 og 1855. J. Larsens mødelister.

[56] IKT. 1854. sp. 187 ff og sp. 264 ff.

[57] Brb. 1855. 31 og IMT. 1854. 86 og 1855. 7 f og 48 ff.

Det ser ud til, at Niels Johansen har haft forholdsvis let ved at komme i forbindelse med velstillede folk. Nu henvendte han sig til en assessor *Kjær* om støtte til sine bladplaner. Men da det omsider blev alvor, og første nummer af »*Brevbærer mellem Kristne til Oplysning og Forbindelse*« skulle udkomme den 1. april 1855, så var assessor *Kjær* forduftet. Imidlertid havde Niels Johansen skrevet og talt både i øst og vest, syd og nord, og kapret abonnenter til bladet. »Da imidlertid ALT var færdig til Trykning, der var talt saa meget derom, skrevet Breve af mig desangaaende om i Landet; da jeg havde nogle Subskribenter og torde gjøre *sikker Regning paa*, saa har jeg ikke villet opgive min engang fattede Tanke og Beslutning« (Brb. 1855. 8).

At nogle af dem, Johansen havde talt med, hørte til oplysningsforeningen er givet. Det ses bl.a. af navnene: H. Jørgensen, M. Engholm og H. H. Ivertsen. Senere meddeles, at bladet kan bestilles hos ham selv i Løngangsstræde 158, hos boghandler Iversen, Store Kjøbmagergade, og i øvrigt i enhver ordentlig boghandel og ethvert kongeligt postkontor i Danmark, Norge og Sverige. Han præsenterede sig selv og redaktionens opgave med unødig bredde. Ønsker Jens Larsen og Indre Missions-Forening god fremgang og vækst, og lover at ville beskæftige sig med både Søren Kierkegaard, Blædel, biskop Martensen og mange andre. Men førstestpladsen er tilsikret den store og lærde skriftfortolker og bibeloversætter J. C. Lindberg, og så naturligvis N. F. S. Grundtvig »*Aandens ypperste Præst i Norden*«. Niels Johansen ønsker intet højere end at blive en »tro Tolk af Grundtvig, for mine Brødres og for Kristi Æres Skyld« (Brb. 1855. 19). Niels Johansen meddelte, at han benyttede enhver lejlighed til at høre Grundtvig. Han gik også til alters hos ham.

Brevbæreren ville helt stille sig i den »*Hellige Aands Tjeneste*« til oplysning og forbindelse mellem kristne både her i landet og i det øvrige Norden.

Selv om Johansen nu havde sluttet sig til Vartovkredsen, overværede han alligevel alle de andre sammenkomster, han kunne overkomme, både i oplysningsforeningen, frihedsforeningen, Indre Mission o. s. v. Bibelselskabets generalforsamling overværede han, og da Niels Pedersen Grunnet havde dannet sin egen Missionsforening i København, så måtte redaktøren naturligvis også lære den at kende.

Den kirkelige frihedsforening var nok den, der havde stærkest vind i sejlene, og Niels Johansen må derfor rose dens formand og omtale dens møder; specielt det berømte sommermøde i Sorø, hvor sognepræst Peter Christian Kierkegaard i al sin veltalenhed havde malet et ideal-

billede af kirkens fremtid [58]. Men endnu mere mageløs var dog Grundtvigs storladne syner. Det var noget andet end Søren Kierkegaards mørke tale. »Foraaret er en Overgangstid fra Vinter til Sommer. Allerede 2den Paaskedag hørte jeg Pastor Grundtvigs mærkelige Prædiken, som bevirkede en stor, hjertelig Bevægelse i Luthersk Forening samme Aften ved at tale derom... Det ville ikke længere være *enkelte*, som skulde vidne, men hele Menigheden. Alle hans Prædikener i disse Søndage har været Profetisk Tale, som har peget derhen« (Brb. 1855. 27 ff). Videre hed det, at lægmandsvækkelsen og den kirkelige vækkelse nu var ved at mødes i broderlig forståelse. »Flere Møder og Forsamlinger vidne herom, især dem, der ere foranlediget ved Foreningen for kirkelig Frihed som have bestaaet af kristelige Præster og kristelige Lægfolk, hvorfra de da baade med Mund og Pen havde søgt at klare Sandheden for hverandre... Bagermester Knudsen... havde i Vinter et Møde her i Kjøbenhavn, hvor jeg var med. Gamle Grundtvig var selv tilstede og holdt en Tale til Indledning, og han kommer ikke i saadanne Møder, uden hvor der er Noget for af høit Værd«.

Samme Knudsen havde ved et senere møde læst en redegørelse, han havde skrevet som svar på 10–12 spørgsmål fra nogle svenske præster om de kirkelige forhold i Danmark. Knudsens skrivelse skulle oplæses ved den Evangeliske Alliances verdensmøde i Paris (august 1855). Knudsens klargørelse var så kort, indholdsrig og kraftig »saa at bedre har vel ingen Lægmand skrevet siden Apostlerne skrev deres Breve« (Brb. 1855. 30). Niels Johansen aflagde efterhånden besøg hos de fleste præster i hovedstaden, og opdagede til sin store overraskelse, at gejstligheden var meget mere forstående, end han havde forestillet sig. Den ene efter den anden tegnede abonnement på Brevbæreren, der på kort tid nåede op på et par hundrede holdere.

Sandelig sangens tid var kommet og den åndelige sommer stod lige uden for døren. Der var kun en eneste virkelig mørk skygge i dette sollyse glansbillede: *Kierkegaard*. Se til, om ikke denne sære forfatter varslede et nærmende frygteligt uvejr! Hvad var meningen? Den nybagte redaktør måtte se at få rede på tingene. Johansen tog et bundt af de udkomne numre af Brevbæreren med sig og styrede modigt hen mod løvens hule i Skindergade 8. Men den mand, der i den senere tid var »bleven endeel kjendt« gennem sit flyveblad »Øieblikket« ville ikke diskutere religiøse spørgsmål med en ukendt bladsmører. Johan-

[58] DKT. 1854. sp. 546 ff og 1855. sp. 169 ff.

sen trak sig slukøret og fornærmet tilbage og gik hjem og skrev omgående i sit blad, at læserne skulle lade deres kritik over for Grundtvig afløse af kritik over for Søren Kierkegaard. Johansen anså Grundtvig for en »Kirkefader for den nordiske Kirke, og jeg troer, at Efterslægten vil kalde ham saa«. Men Kierkegaard? Hvad ville han? »Hvad ville han da vi skal? Naar han skriver »Øieblikket«, saa troede jeg da ogsaa, at det maatte være i et rigtigt Øieblik at gaae og tale med ham selv. Og jeg gik; men nei, han svarede, at han indlod sig aldrig med nogen om aandelige og gudelige Ting, og læste aldrig hvad Andre skrev. I det ny Testamente staaer jo rigtignok: værer altid rede til at aflægge Vidnesbyrd om det Haab, som er i Eder. Men da Kierkegaard jo ikke undtager sig selv naar han dømmes, saa kjender han maaske ikke disse Ord i Testamentet« (Brb. 1855. 54–56).

Det var i første halvdel af juni 1855, at Niels Johansen forsøgte at komme i samtale med Kierkegaard. Skønt det altså mislykkedes, gav det dog det resultat, at Johansen blev omtalt i Kierkegaards senere så berømte »Papirer«. Da Søren Kierkegaard læste de eksemplarer af Brevbæreren, som redaktøren havde foræret ham, irriteredes han ud over alle grænser af den naive og ukritiske beundring for Grundtvig og præstestanden, som her kom til orde. Derom kan læses følgende uddyldelse: »Praktisk øvede i paa Embedsvegne at tælle Giæes og Ænder, Sviin og Faar, veed de ikke Andet end at tælle, Tallet er dem (Præsterne) Alt – og de ere Mænd, som ved Eed ere forpligtede paa det nye Testamente! Tallet er dem Alt, derom troer de Alt dreier sig. Naar en Lægmand som f. E. en vis Nils Johansen, der udgiver Noget, han kalder »Brevbæreren«, naar han lader trykke, at han har henvendt sig til mig og faaet Afslag: saa tæller formodentlig Geistligheden, at dette trækker fra for mig. Naar derpaa samme N. Johansen henvender sig til en af Cleresiets Creaturer, hvilke bedre forstaae sig paa Tallet, bliver han (maaskee nu af een Grund mere) ganske anderledes modtaget, hvad man kan læse i »Brevbæreren« [59].

I Brevbærerens dobbeltnummer for 5. august 1855 skriver en kristelig kvinde under mærket »E. F.« om det såkaldte Haderslev-Røre, foranlediget ved lærer Mogens Sommers talrigt besøgte forsamlinger, hvor han vakte en voldsom opsigt ved behændig brug af Kierkegaards artikler i »Øieblikket«. Niels Johansen havde næret nogen betænkelighed ved at optage artiklen, og han forsynede den med både en forskrift

---

[59] Pap. XI. 3. B. 157. 258. Se også Kierkegaardiana 1971. »Kierkegaard og Fng. af Kristne«.

og en efterskrift, hvor han med hævet pegefinger advarede mod at tro alt for godt om Søren Kierkegaard, men hellere tage så meget desto mere hensyn til Grundtvig og hans anskuelse. Dette får en anden kvinde til i et følgende nummer at skrive: »Derpaa viser De hende hvad Kristendom er. Først og fremmest maa jeg udbryde af min Sjæls hele Fylde: Gud være lovet, at jeg er en Grundtvig-Lindbergianer« (Brb. 1855. 89 ff).

En klejnsmed ved navn R. Christoffersen havde ved en anledning i oplysningsforeningen talt med Johansen om en »Forening af Kristne«. Det fængede straks hos redaktøren, og da klejnsmeden videre fortalte, at han til et sådant formål kunne stille en passende lejlighed til disposition, så fór Johansen straks i blækkuset. Redaktøren vidste, at pastor K. E. Møhl i Ølstykke [60], havde haft planer om at få en art forening dannet, hvis opgave det skulle være at holde daglige gudstjenester i København. Planerne mødte modstand, og præsten havde da henvendt sig til et engelsk missionsselskab om økonomisk støtte. Muligvis er det sket gennem den fhv. chargé d'affaires Peter Browne, der nu boede i London. Denne havde så i den anledning skrevet til Johansen. Niels Johansen fortalte nu herom i sit blad, og skrev, at han skulle hilse pastor Møhl og sige, at han ikke kunne forvente støtte fra England. Redaktøren sluttede med at meddele læserne: »Næste Gang haaber jeg at kunne fortsætte denne Sag og meddele et Forslag til en daglig Guds-tjeneste i Kjøbenhavn, men rigtignok paa en anden Maade, nemlig af Kristne for Kristne« (Brb. 1855. 99 ff).

Den 16. september fulgte så i bladet en »INDBYDELSE TIL EN FORENING AF KRISTNE I KJØBENHAVN«. »Ved at læse i Apostlernes Gjerninger (får man at vide), at den kristne Kirke som den begyndte – nærmest Kilden flyder dens Væld dog renest – var kuns en *Forening*«. Johansen fandt at de første kristne måtte være det rette eksempel for alle tiders kristne. Dengang havde de alle ét hjerte og ét sind og delte alt med hverandre. Et fællesskab med Det ny Testamente som forbillede – uden ydre organisation, uden præsteskab og kirkebøger – måtte være det helt rigtige. Og det indbød Johansen nu til. Foreningens samlingssted skulle være et rummeligt hjem, centralt beliggende, åbent for alle, så enhver kristen kunne komme og gå som han ville. Johansen og hans kone ville være vært og værtinde, og hans bibliotek og hans samling af kristelige blade skulle stå til fri afbenytelse. Papir og skrivemateriale skulle være fremlagt, så de besøgende

[60] Elvius. 1177. (Danmarks Præstehistorie i Aarene 1869–1884).

kunne sidde og skrive i ro og fred, eller samtale utvunget med lige-sindede kristne om religiøse emner. Foreningen skulle ikke have nogen bestyrelse, kun en leder og en kasserer, det var tilstrækkeligt. Brevbæreren skulle være foreningens organ, og her ville blive kvitteret for alle gaver – og for det beskedne kontingent på 16 skilling om måneden, som medlemmerne nok måtte kunne afse.

Den daglige gudstjeneste skulle bestå i åben og fri samtale, vidnesbyrd eller bøn, som enhver følte sig tilskyndet til. Der skulle ikke være tvang eller trang af nogen art; men ville man have oplysende foredrag, så kunne det let ordnes. Alt skulle ske i kærlighed. Foreningen skulle nærmest være en familie, samlingsstedet et hjem, et »Betania«, som i ny Testamente, hvor Jesus Kristus var hædersgæst. »Til Medlemmer af denne Forening, der kun er Kirken selv, der reiser sig af Støvet og ryster det af sig, bedes enhver Mand og Qvinde, ung eller gammel, at tegne sig uden Hensyn til om han eller hun bidrager eller ikke. De har kun til Foreningen at medbringe et Hjertelag, som er enigt med Jesus og hans Apostle, som vil følge dem og vil enes med Enhver, som vil den Vei, da er vi Medlemmer«.

Dette højst mærkelige foretagende kom så hurtigt i bevægelse, at det var en kendsgerning, endnu før bladet udkom. Netop som redaktøren er ved at gøre bladet færdigt, kan han udfylde en lille ledig plads på sidste side, hvori han meddelte: »Medens Bladet trykkes har jeg af en Huuseier faaet Tilbud om en Stue til Foreningen, et stort Værelse med stor Entree. Det er omtrent midtveis i Byen; i 14 Dage vil han vente, hvis vi kunde faae en bedre Leilighed. Herr *Knudsen*, som herefter udgiver et nyt Blad, har lovet at tegne sig som Medlem af Foreningen og bidrage til den. Indtegning til Foreningen kan sendes paa en lille Seddel eller mundtlig til mig, Løngangsstræde 158«. Samtidig oplyses, at cand. theol. *P. Chr. Zahle* tilbyder at holde gratis foredrag for Foreningens medlemmer. I næste nummer af Brevbæreren kan Johansen på side 122 meddele: »En kristelig Forening er altsaa tilstede... og der er ogsaa tegnet Nogle, endog 3 Mile herfra Byen imod Helsingør, og mange har bevidnet at det var dem kjær og lovet at hjælpe til«. På side 144 hedder det: »'Foreningen for Kristne' tæller endnu kuns faa indtegnede Medlemmer, men idag Søndag (14. oktober) vil Sagen atter blive forhandlet i Foreningen for Luthersk Folkeoplysning«.

At der var en hel del af Johansens bekendte, der stillede sig noget skeptisk over for hans foretagende og udtalte deres tvivl om hans evner og økonomiske formåen, kan ikke undre. Niels Johansen skrev som svar på en række anklager: »Det, at jeg er fattig, skylder bort og har Nød

med at slaa mig igjennem, komme ud med Bladet, maa foruden arbejde for mig og for mines Nødtørftighed, – det er ikke alene en *ærlig Sag*, jeg vil være bekjend men det er tillige for mig en *god Sag*, der i dette Halvaar har lært mig bedre at kjende Venner, for den, der hjælper i Nød, hjælper to Gange... Saa vil jeg da bede Enhver, som vil være Ven af de Helliges Samfund, og som jeg derfor tør regne for mine Venner, bede at de for Guds Skyld... *vil hjælpe denne Brevbærer om mellem Kristne, som den er bestemt for...* Og nu denne *Forening for Kristne*... Hjælper ogsaa til hvad I kan, at den kan komme istand, ... »det er kun Kirken der reiser sig og ryster Støvet af sig« (Brb. 1855. 120 ff). Johansens egentlige mening med foreningen var at danne en slags »Elite-Menighed«, der som kirke skulle rejse sig af støvet og ryste det af sig. Han drømte således den gamle drøm om »den *rene* menighed«, befriet fra al urenhed og tvang. Men det kneb for redaktøren, når han skulle forklare, hvad han mente. Han prøvede på at forsvare sig ved at skrive: »Naar Brevbæreren saa stærkt har baaret Farve af hvad man kalder Grundtvigianismen, da er det fordi dens Udgiver altid saa gjerne har villet, hvad vi trænger til, Forbindelse med baade Lærd og Læg, Præster i Statskirken og Folket, de Troende af dem; og at kunne det, dertil har jeg havt bedre Leilighed end mange Andre. Jeg har nemlig saatiidt havt stor Opbyggelse af Grundtvigs Prædiken og Psalmer – ja selv hans Danskhed« (Brb. 1855, 172).

Redaktøren indså dog snart, at det ville være besværligt at favorisere Grundtvig, samtidig med at han søgte at hverve abonnenter både i de stærkt pietistiske forsamlinger, hos N. P. Grunnets tilhængere og tillige hos løsgængere, og nu også hos folk, der sympatiserede med Søren Kierkegaard. Foreningens og Brevbærerens interesser kom således i konflikt med hinanden, og da det for Johansen var livet om at gøre at bevare bladet, så måtte han nødtvunget lægge afstand mellem sig og alt det, der var præget af Grundtvig. Dette skete i flere tempi. Skomager Hans Jørgensen, som hidtil havde støttet både Indre Missionsforeningen og oplysningsforeningen, og havde forsynet Brevbæreren med et langstrakt foredrag: »Betragtninger over det evige Liv«, som Johansen havde haft megen opbyggelse af, blev efterhånden skubbet helt ud af bladet, og artiklerne sluttede brat, fordi deres indhold var overflødigt (Brb. 1855. 35 ff. og 139; 1856. 154 og 1857. 27).

I Indre Missionsforeningen blev der splid på spørgsmålet om Jens Larsens ordination. Da Peder Sørensen var imod, blev han afsat som redaktør af Indre Missions-Tidende, men startede sit eget blad 1/1 1856. Det fik navnet: »Sendebudet«. En lærd herre, der var en ven

af missionen, fremkom med den tanke, at de tre små kristelige blade burde sammensluttet. Johansen reagerede omgående: »Skal vi tre Smaafolk (Redaktører), som jo helst vil skrive for de Smaae, ikke slaae, som man siger, vore Pjalter sammen, forene os om at udgive blot *eet Blad* istedetfor tre. Bladets Titel kan vi jo nok blive enige om« (Brb. 1856. 23 f). Men naturligvis ville hverken Jens Larsen eller Peder Sørensen gå med hertil.

Efterhånden som Johansen mødte større og større modstand fra tidligere venner, nærmer han sig mere og mere til Kierkegaard. Han var blevet klar over, at stadig flere og flere hældede til Søren Kierkegaard. Ved dennes begravelse på Assistent kirkegård den 18. november 1855 var der et tusindtalligt følge, og overalt talte man om den stærke »Kirkestormer«. Johansen, der var meget let påvirkelig, kom nu mere under C. Knudsens indflydelse. Og ligesom N. P. Grunnet gennem Knudsens påvirkning blev kierkegaardianer, blev Johansen også Kierkegaards discipel. Han indså efter læsningen af »*Til Selvprøvelse, Samtiden anbefalet*« og efter at have overværet nogle af professor Rasmus Nielsens forelæsninger om Kierkegaards forfatterskab, at han havde ladet sig vildlede af Grundtvig og hans folk. Men nu skulle det være slut. Han vendte sig harmdirrende mod de grundtvigske præster og udslyngede: »Skammen skal I bære for at dette Vidne staaer ubekjendt, ubenyttet og maaskee stærkt fordreiet i vor Herres Menighed endnu . . . Skylden skal I bære . . . I har fortiet, fortonet, tilsløret den Sandhed I saa let kunne bringe frem« (Brb. 1856. 38 ff). Videre hed det »Kjære Venner! jeg føler dybt at det er en ny Opvækkelsens Tid, hvori vi leve. Dette er det Veir, som gaer over Landene. Men vi som sige at det er længe siden, mange Aar siden jeg blev opvakt, omvendt og Troende, vi maa vide det er ikke nok. Vi maa opvækkes paany« (Brb. 1856. 39).

»Det skal altid bedrøve mig meget, at jeg ikke har kjendt denne Mand (Søren Kierkegaard) og hans Skrifter før, og nu iler jeg med at gjøre godt igjen, hvad jeg kan, for om muligt dog at standse Nogle af dem, som ere paa Veie til at fordømme og forkaste, uden egentlig at vide, hvad de gjøre« (Brb. 1856. 39 ff).

Nogle år senere beskrev han sin egen åndelige udvikling således: »Jeg har kunnet gribes af det *Stærkste* i min Samtid: Først af 'den fyenske Opvækkelse', derpaa af *Grundtvig-Lindberg*, og endelig af *Søren Kierkegaard*, navnlig hans Indsigelse mod den almindelige of-fentlige Gudsdyrkelse: '*Officiel Christendom*', især '*Øieblikket*' Nr. 1-9« [61].

[61] Samtiden. 1864. sp. 4-5.

For at give læserne et gunstigt indtryk af Søren Kierkegaards forfatterskab, tog Johansen et uddrag af »Til Selvprøvelse«, og indledte det med at skrive: »*Det bedste er ikke for godt*. Det ligger mig paa Hjerte (tro mig hvem der vil) at byde mine Læsere det Bedste. Vi er ei kaldet til at forsvare S. Kierkegaard i Et og Alt, eller til at afgjøre med nogen anden om han har Ret eller Uret, derpaa kommer det ikke an . . . Nu vel da, saa vil vi Ingen foragte, forkaste, hvad enten han hedder Jacob, Søren eller selv ikke engang den eller dem, der kaldes Kjøtter, Belsebub o. s. v. for det kaldte man vor Herre og Frelser selv. – Altsaa . . .« Og derpå fulgte nu et længere citat fra side 9 til 14 af »Til Selvprøvelse« (Brb. 1856. 37–45). Det må indrømmes, at det så absolut hører til noget af det »Bedste«, Kierkegaard har skrevet, og derfor var velegnet til at give læserne lyst til mere fra samme forfatter.

Niels Johansens faderlige ven fra Fyn, Rasmus Jørgensen, Birkum Mark, kom i et brev ind på striden mellem Grundtvig og dennes modstandere, og besværer sig ove den megen strid og indbyrdes uenighed. Redaktøren følte sig lidt i klemme og forsøgte at komme om ved det med et formaningsord: »Kives ikke paa Veien«. Det slutter med nogle bibelord, der vel skulle tjene til at vise ligheden mellem »Foreningen af Kristne«, og den ældste kristne menighed, for det væld der er nærmest kilden, er også det reneste. Den første menighed, hvorom Ap. Gern. 4:32 fortæller om, er Johansens ideal og myndighed: »Men nu ønsker jeg, at du . . . ikke vil foragte mine ringe Ord, men læse dem, som bedst i *Lighed* med den Menighed som havde eet Hjerte og een Sjæl, og som vare daglig sammen i Husene og brød Brødet med hverandre« (Brb. 1856. 55–58. Se også s. 136 ff).

Niels Johansen ville nødig træde alt for skarpt op mod sine tidligere venner; men på den anden side havde netop Kierkegaards »Øieblikket« hos de mest radikale forsamlingsfolk vakt den gamle modvilje mod præsterne til live. Tydeligst viste dette sig hos C. Knudsen, Lars Pedersen Møller, Hans Jørgen Hansen og hos Johansen selv. Det kom klart frem, da pastor F. E. Boisen i sit blad »Budstikken« havde beklaget sig over, at Kierkegaard var for hård og uretfærdig, når han skar alle præster over en kam. Johansen svarede med at anføre noget af det værste og stærkeste Kierkegaard havde skrevet herom i »Øieblikket« nr. 7. »Naturligvis gives i Præstestanden ikke en eneste Ærlig« [62].

Hermed havde redaktøren brændt alle broer bag sig. Afgjort havde han nu stillet sig på Søren Kierkegaards side, og her blev han stående

[62] Brb. 1856. 69–76. Om F. E. Boisen, se Elvius. 903.

resten af sit liv. Hver gang nogen skulle have svar, så svarede han med skjult eller åben henvisning til Kierkegaard. Til sognepræst Møhl, som ellers virkede meget sympatisk, skrev han nu: »Hæleren er ligesaa god som Stjæleren; hvor stjaalne Varer findes, der findes Tyven... Vee os da, saa meget mere, om vi med alle vore Gaver og skønne Individualiteter, begavede troende Præstemænd, dog ere Hælere til den falske Gudstjeneste, da er det langt bedre slet ingen at have end en falsk«. Omtrent samtidig kom Lars Pedersen Møller med et ubehersket angreb på gejstlighed og statskirke (Brb. 1856. 81. 85 og 90). Og da Fr. Hammerich havde holdt en række kirkehistoriske forelæsninger, var Johansen meget utilfreds hermed: »for Kierkegaard maatte for enhver Priis ikke faa Ret« (Brb. 1856. 96).

Ligesom redaktøren, da han var »en tro Tolk af Grundtvig«, lod sit ordvalg farve af Grundtvigs sprog, således benyttede han nu Søren Kierkegaards skarpeste og skrappeste udtryk fra »Øieblikket« og slyngede lige ud: »Hvad Satan har vi da Præsterne til?« og »Det var Satans« (Brb. 1856. 100; 1857. 135 og 1858. 138).

Da sognepræst G. A. Lammers i Skien udtrådte af den norske statskirke efter at have læst »Øieblikket«, skrev Niels Johansen meget udførligt herom og hævdede, at det var rigtig gjort af ham, for en statskirke kan ikke være Kristi kirke, da den ikke ligner ham (Brb. 1856. 154–161. (og 1856. 137)). Det er også Johansen en fryd at kunne meddele sine læsere, at i hans kære Vantinge på Fyn havde forsamlingsfolket med væver Rasmus Knudsen i spidsen sagt farvel til sognepræst og kirke og havde holdt nadver i privat hjem. Dette skridt var taget efter, at de havde læst Kierkegaards »Indøvelse i Christendom« (Brb. 1856. 173 ff). I Ting-Jellinge havde »Øieblikket« ligeledes bevirket udtrædelse af statskirken (Brb. 1856. 193). Også andre steder gik det rask med at melde sig ud af den officielle kirke.

Det ser ud som om Brevbæreren gennem Johansens skrivelser har henledt forsamlingsfolkets opmærksomhed på Søren Kierkegaards skrifter. Og for at gøre det særlig kraftigt virkende medtog han mange og lange stykker fra andet oplag af »Indøvelse i Christendom« [63]. Artiklerne begyndte den 8. august 1856 og fyldte 23 sider. Der er ikke væsentlige vidnesbyrd om, at vækkelsesfolket havde kendskab til Søren Kierkegaard før »Sandhedsvidnefejden« i 1854 og »Øieblikket« i 1855; men det er hævet over al tvivl, at Brevbærerens uddrag af »Indøvelse« har betydet meget for de vakte. Særlig i første del af dette skrift

[63] Kierkegaards »Indøvelse i Christendom« udkom 1851. Den 16. maj 1855 kom 2. oplag.

mødte de en personlig og inderlig vækkelsesforkyndelse, som i høj grad måtte tiltale dem og virke som forstærket genklang af gamle evangeliske toner. Og på denne måde blev de interesseret i at læse mere af, hvad Kierkegaard havde skrevet. Selv stræbte Niels Johansen nu af bedste evne efter at blive en dygtig Kierkegaardianer. Han læste Kierkegaards skrifter og overværede forelæsninger om Søren Kierkegaards forfatterskab, holdt af professor Rasmus Nielsen. Og han opfordrede læserne til at følge hans eksempel. For at give Brevbærerens læsere et godt og klart indtryk af, hvad Kierkegaard mente med begreberne: »Det Æstetiske og det Ethiske i Forhold til det Religøse«, fik han endogså professoren til at give en skriftlig fremstilling til offentliggørelse i bladet. Dog nævnes intet om, hvem forfatteren er [64].

Meget tyder på, at der var en del læsere, som har haft den opfattelse, at Johansens idé om »Foreningen af Kristne« ikke rigtig kunne forliges med hans tilslutning til Kierkegaard. I den anledning skrev han: »Kierkegaard er ogsaa lastet . . . fordi han altid har sagt, at det kom an paa den *Enkelte* . . . som om han foragtede »De helliges Samfund«. medens dog at naar hver Enkelt var selvstændig med sin Frelser uden alt Menneskehensyn eller Støtte dertil – saa blev det det bedste Samfund« (Brb. 1856. 183). Johansen syntes at have lagt sine møder og sammenkomster så tæt op af den form, som blev brugt i »de gudelige forsamlinger« og i »Indre Mission«s møder, og søgt at gøre dem frie som i »oplysningsforeningen«. Han blev stadig ved at komme i de nævnte kredse, ligesom han også nu og da indfandt sig hos Grunnets folk, og overalt søgte han at vinde tilhængere til sin egen forening og holdere til Brevbæreren.

Da den kendte redaktør af »Dannevirke« i Haderslev, Peter Christian Koch flyttede til København i maj 1856, fik Johansen snart forbindelse med ham og knyttede ham til sin egen kreds. P. Chr. Koch begyndte 1. januar 1857 at udgive søndagsbladet »Øresund«. Johansen anbefalede det varmt, fordi det tonede rent flag; d. v. s. det stillede sig på Kierkegaards side mod kirke og gejstlighed (Brb. 1856. 334). Men sådanne blade havde ikke de gunstigste kår at leve under. Bagermester C. Knudsen kunne kun holde sit blad »Vore Ordførere« gående et års tid, så var det færdig. Grunden var at Knudsen betragtede Statskirken som: »dette Babel af uchristelig Forvirring, dette Ægypten hvori Guds Børn var nedværdigede i Trældom . . . og Theologien som skabt af Fanden og Paven« (Brb. 1857. 4).

[64] Brb. 1856. 242–44. Først i 1873 røber N. J., at Rasmus Nielsen var forfatter til artiklen. »Indlæg i Arbejdersagen«. 6.

Året 1857 syntes at have været et strengt kriseår for Niels Johansen. Det kneb forfærdeligt med at holde gang i »Foreningen af Kristne« og i Brevbæreren. Johansen mødte modstand fra så mange sider, at han reagerede voldsomt: »Jeg slaer i mit Papiir – da jeg ingen Prædikestol har – og siger, saa det dog ogsaa høres: »*Saadan er det*« (Brb. 1857. 52). Årsagen til hans vrede var al den blæst, der stod om Peter Christian Kierkegaards bispevielse, og de mange eksempler på, at *Statskirken* stadig blev betragtet som Kristi kirke, skønt Søren Kierkegaard tydeligt havde sagt, at enhver, der undlod at deltage i den officielle kirkes Gudstjeneste, som den er nu, havde en stor skyld mindre på sin samvittighed. Ak, præsterne, »Statens lønnede Embedsmænd«, tænkte kun på pengene og det gode levebrød. Men også Johansen selv måtte tænke på pengene. Bogtrykkeren skulle have løn for sit arbejde, og redaktøren havde ikke altid noget at betale med; derfor optog han en længere artikel af tjenestekarl Niels Jensen, som så til gengæld betalte det pågældende nummer (8) af bladet. Artiklen, der beslaglagde samtlige 16 sider, hed: »Ingen kan tjene to Herrer!« Johansen måtte høre for sin disposition, og forsvarede sig i nr. 9 med, at det var den eneste måde Niels Jensen kunne få sin artikel udbredt på, og så hjalp det jo også lidt på den mildest talt næsten håbløse økonomi, hvorfor der gøres rede på siderne 91–96. Redaktøren har betroet sig til en Hr. Thommesen, som så gennem Brevbæreren tilbyder at understøtte Johansen med 2 Rd. om året, og opfordrer andre til også at give den betrængte mand og hans familie en skærv. Johansen bekender åbent: »Fra flere gl. Venner omkring i Landet har jeg modtaget Hjælp, ogsaa fra nye heri Hovedstaden, men det har ikke kunnet frie mig fra Nød og Bekymring, især Familien vedk. der dog nok skulle være saa. *Styrelsen* af Gud har ofte viist mig, at naar Nøden var størst, var Hjelpen nærmest, og saa er jeg jo sat til at erfare. – Men det er som Thommesen siger... »der skal noget *vist* til for Bladets Trykning, det er en Verdslighed som ikke kan undgaaes, saafremt det skal udkomme; medens der for mig selv altid er den Udgang: »naar man ikke kan leve længer kan man døe«... »Længe har jeg ventet og undret mig over, at ikke een eller flere følte sig tiltalt ved Brevbæreren til at sige til mig: »Kjære Broder, din Strid er ogsaa vor Strid, kom lad os hjælpe dig at bære Byrden«, eller spurgt: »hvorledes har du det, kan du komme ud af det uden min (vor) Hjælp«. Men jeg har tiet – jeg er sat til at erfare – indtil Thommesens Forslag bryder frem.«

I det følgende nummer meddelte redaktøren på side 101, at Brevbæreren havde ca. 250 abonnenter, og at gælden til bogtrykkeren ikke

var værre end at den kunne rettes op. Opfordringen til at hjælpe den mand, der som han selv siger, af »Styrelsen er sat til at erfare« var ikke forgæves. A. Pedrin i Fredensborg sendte 15 Rd. og tilbød yderligere en årlig understøttelse på 10 Rd. [65]. Pedrin der meget snart blev en af Johansens bedste støtter og medarbejdere, fik også sin svigermor, kommandørinde Bodenhoff og sin svigerinde, frk. Bodenhoff, til årlig at yde Johansen henholdsvis 10 og 5 Rd., og flere andre både navngivne og anonyme træder hjælpende til. Dertil kom, at musikforlægger og komponist Emil Hornemann (1809–1870) hjalp Niels Johansen på forskellig måde. Han gav ham en tid gratis lejlighed i sin ejendom på Frederiksberg, og han bekostede også et lånebibliotek af en del Kierkegaardskrifter (Brb. 1857. 248 og 264. (Den lille Salmonsens V. 1838 s. 637).

Pedrin sender sammen med sit første støttebidrag et længere indlæg bestemt for Brevbæreren. Det er formet som et brev, dateret 15. juni, og optaget i bladets dobbeltnummer den 25. august 1857. Til indledning takker han Johansen for det udmærkede blad Brevbæreren, og så følger en længere redegørelse for, hvad Søren Kierkegaard har betydet og stadig betyder for Pedrin. Og det hed bl. a.: »Kan ikke K(ierkegaard)s Ord ængste Sjælen op af dens Tryghed, vække Evighedens Alvor i vort Hjerte... da kan Ingen det ved menneskelig Ord.«

Den 11. september meddelte Johansen: »I disse Dage oprettes et Laanebibliotek her i Byen af S. Kierkegaards Skrifter, for dem, som ikke have Raad til at købe, eller først vil kjende dem. Foreløbig bestaaer det af:

11 Exemplarer af »Øieblikket«, hvortil er føiet de to Smaaskrifter:

»Dette skal siges, saa være det da sagt« og

»Hvad Christus dømmer om officiel Christendom«

11 »Til Selvprøvelse, Samtiden anbefalet«

10 »Indøvelse i Christendom«, godt indbundne«

(Brb. 1857. 184).

Den 17. oktober 1857 havde Indre Mission indbudt til møde i Kværkeby ved Ringsted. I forbindelse med dette møde samledes en kreds af særlig indbudte til en fortrolig forhandling om MENIGHEDSLIV. Cand. theol. P. Chr. Zahle havde udsendt et lille skrift: »Om Huusmenigheder i Folkekirken« og med dette som grundlag for en drøftelse, gav han til indledning sit personlige indlæg. Niels Johansen, som var

[65] Andreas Daniel Pedrin (1823–1891) var søn af konditor i København André Pedrin.

med ved denne anledning, skrev, at der kom ikke noget særligt ud af drøftelserne, skønt emnet var brændende i vide kredse. Da det for Niels Johansen var af vital betydning, fordi »Foreningen af Kristne« jo netop skulle være eller blive den ideelle menighed, så har han formået en person, der betegner sig som »e«, til at skrive nogle artikler til Brevbæreren om »Menighedsliv«. Hvem der skjuler sig i dette »e«, blev ikke oplyst, men jeg mener, at det må være P. Chr. Zahle. Det hed til indledning: »Forsaavidt der allerede bestaaer et Slags Menighedsliv iblandt os, saa er det dog ikke saa fuldkomment, at det jo ikke kunne blive fuldkomnere . . . saa rent og helligt, som det efter evangelisk og apostolisk Anviisning og Advarsel kan blive« (Brb. 1858. 26 ff).

Da Pedrin blev draget ind i »Foreningen af Kristne«, følte han det som noget ganske forunderligt og skrev betaget om dette »sande Menighedsliv: Broderkjærlighedens Samfund . . . Vi ville komme sammen i Husene og dér, som de første Christne, frie for profane Blikke bryde Brødet og nyde Maaltidet med Fryd og i Hjertets Enfoldighed« . . . Men sligt tåler de gejstlige ikke. »De see med hadefulde Blikke ned paa os Lægfolk, forbitret over, Intet at kunne svare os, ei at kunne gjendrive vore simple, sande Ord. De skele til vore Forsamlinger, som ved Guds Barmhjertighed frelse mange af de Sjæle, som deres Utroskab har givet til Priis for Mørke og aandelig Død« (Brb. 1857. 228).

Andreas Daniel Pedrin havde efter studentereksamen tænkt sig at studere teologi. Det opgav han imidlertid efter at have læst Søren Kierkegaards »Øieblikket«. I stedet for fordybde han sig nu i et ensidigt Kierkegaard-studium. Han blev henrykt, da han nu hos Niels Johansen, P. Chr. Koch med flere kunne få lejlighed til at udvikle de mærkelige tanker, der efterhånden tog form hos ham angående »Christendom og Menighedsliv«. Han lagde beslag på mere og mere af pladsen i Brevbæreren, og da han vel også inden længe blev den, der ydede flest penge til foretagendet, blev redaktøren til sidst fuldstændig afhængig af ham.

Niels Johansen hævdede, at hans mål ene og alene var: »Saavidt mueligt *uafhængigt, selvstændigt* – hjulpet til ved Søren Kierkegaard – kun at se paa det nye Testamentes Christendom« (Brb. 1857. 102). Men nu blev det Pedrin, der overtog denne opgave. Han citerede Kierkegaard i tide og utide, og dikterede hvorledes han skulle opfattes: »Er ikke Christendommen gjenfødt i vore Dage derved, at vi ere blevne os bevidste, at Inderligheden i den Enkelte er Sandheden, at Christendommen er den seierige Inderlighed, der vækker Selvbekymring i den Enkelte, den Selvbekymring, der uendelig giver ham Andet

at tænke paa end de ydre Former« (Brb. 1858. 32). Senere hed det: »S. Kierkegaard har ene formaaet at gjennemskue den saakaldte Kirkes Bedragerier – det Navn, som var skrevet paa Skjøgens Pande – ved den Helligaands Underviisning i det nye Testamente, henviist os til det eneste Ufeilbarlige, hvortil den Enkelte har at holde sig« (Brb. 1858. 107).

Den gamle Lars Møller gav også sit besyv med: »Staten og Præstecompagniet har ranet det Hellige. Næmlig Herrens Daab og Nadver, som kun alene er givet til Guds Børn« (Brb. 1858. 118).

Det er derfor ikke så underligt – efter disse skrivelser – at der kun fremkom den ene artikel om »Menighedsliv« skrevet af »e«. For hvis »e« var den samme, som den, der havde skrevet om »Huusmenigheder i Folkekirken«, så har Pedrin sikkert bremset ham. Efter hans – og de andre radikale »Enkelte«s opfattelse skulle der end ikke kunne tales om »Menighed« i relation til et så belastet begreb som »Folkekirken«.

Havde 1857 i mange henseender været et svært og tungt år for Niels Johansen, så er det dog, som om han ranker sig noget i 1858. Han følte sig som en enfoldig vismand, der lig Sokrates og Søren Kierkegaard slentrede om i byens gader for at give sig i snak med hvem som helst om religiøse emner: »Paa mine Vandringer i Hovedstaden har jeg ogsaa tjent noget som Missionair, til »Oplysning og Forbindelse« ved Samtaler eller har faaet at føle rasende Angreb af ufornuftige selvvisse Folk, der, om end med andre Ord skrigte det samme som i Apostlernes Dage: Tag saadan een bort af Jorden, det er ikke engang sømmeligt, at han skal leve« (Brb. 1858. 145). Der var selvfølgelig mange, der ikke forstod Johansen og mange, som kritiserede ham og var forarget over, at han ikke ved kropsligt arbejde sørgede for udkommet til sig og sine. Nogle venner råder ham derfor til at genoptage sit havearbejde. Herom skrev han: »Kan dette tage Forargelsen bort, da har jeg i de sidste Maaneder opofret mig med Travlhed i denne Gjærning hver Dag – Søndag og Søgnedage – og af den grund ikke havt Tid eller Penge til Bladets Udgivelse« (Brb. 1858. 124).

Disse oplysninger skulle tjene til undskyldning for uregelmæssigheder i bladets udsendelse. Nummer 9 var dateret 24. maj; nummer 10 den 1. august og numrene 11–12 kom som dobbeltnummer den 28. august. Dobeltnummerets sene datering kunne også skyldes, at der skete så meget netop i denne sommermåned, som han absolut måtte have med i Brevbærerens.

Mogens Abraham Sommer var kommet til København og holdt stormøder, der samlede i hundredevis af tilhørere. Hans taler var »som

om S. Kierkegaards »Øieblikket havde taget sig Kjød og Blod paa og satte sig nu i Gang for at forfærde Præsterne« (Brb. 1858. 133). Den svenske sangevangelist Oscar Ahnfelt, og den norske pastor G. A. Lammers kom også på besøg og holdt massemøder. N. P. Grunnet ivrede nidkært for sin »Frikirke« både gennem taler og gennem sit blad: »En Røst i Ørken«. Og dertil kom, at *Metodisterne* nu også var kommet til landet, og begyndte officiel virksomhed ved to gudstjenester søndag den 8. august ved pastor Christian Willerup. Og alt dette måtte Johansen nødvendigvis skrive om.

Var der stort åndeligt røre i hovedstaden, så var der også bevægelse ude på landet. Indre Missions forening led under indre stridigheder og megen splittelse. Peder Sørensen angreb missionær Jens Larsen i sit blad »Sendebudet«. Lars Pedersen Møller dannede sin egen menighed. Missionens formand, Peder Pedersen gjorde ligeså [66]. Resultatet blev, at nogle behjertede lægfolk opfordrede sognepræst C. F. Rønne til at tage mod formandsposten. Det gjorde han, og dermed var lægmændenes missionsforening på vej hen mod den »Kirkelige Forening for den Indre Mission i Danmark«, som blev virkelighed ved pastor Vilhelm Bechs indgriben i september 1861.

Brevbæreren sluttede årgang 1858 med at slå numrene 15–18 sammen i et blad på 32 sider, hvoraf A. Pedrin brugte siderne 157–177 til en længere bibelbetragtning om Guds barmhjertighed. Betragtningen var flikket sammen af en mængde Kierkegaard-citater hentet fra denne forfatters forskellige skrifter.

Året 1859 indledtes med et klagedigt af væver Niels Hansen i Halum. »Den fattiges Nytårsvers«. Af de elleve korte vers udhævede redaktøren det fjerde. Vel sagtens fordi han syntes, at det ramte hans egen situation: »Fader og Moder de mig forlod / Søster og Broder mig ei forstod / Verden er vred og gjør mig Fortræd / Hvor skal jeg finde Hvile og Fred?« Niels Johansen er atter langt nede, og bladets første nummer er kun på 4 – siger og skriver: *fire* – sider. Nederst på sidste side meddelte redaktøren, at de religiøse forhold nu var så forvirrede, at der herefter kun kunne blive tale om: »*Frimenighed eller den Enkelte*«. Denne erklæring kunne Pedrin ikke underskrive, og derfor måtte »Frimenighed« stryges. Skulle man – efter hans mening – følge Søren Kierkegaard, så kunne der kun blive tale om »Enkelte«. For »Menigheden« havde ikke hjemme her i tåmeligheden; den hørte først

[66] Om P.P.s menighed »Psalmebog, til Brug i den Evangeliske-Fri-Menighed i Danmark«. Samlet og udgivet af Peder Pedersen. s. 269–287 er menighedsforfatningen trykt (1861).

hjemme i »Evigheden«: »Erkjende vi Søren Kierkegaard for en Herrens Tjener, en Huusholder over Guds Hemmeligheder, da lad os vogte os for at gaae bort uden eller med halv Besked, da modarbeide vi, ved at befatte os med Menighedsliv ikke et Menneske, men Guds Aand« ... »Vidnet har ført os bort fra Menighedslivet, at arbejde som Enkelte« (Brb. 1859. 7. 13 og 18).

Der er ikke noget at sige til, at mange læsere klagede over Pedrins Kierkegaardsfortolkninger. De bestod af citater fra Kierkegaards samtlige skrifter og hist og her og mange steder sammenbundet med uhyrligheder fra Pedrins egen spegede tankeverden. Læserne kunne hverken finde ud eller ind af denne undervisning. Dette står redaktøren tilsyneladende uforstående overfor: »Hvorfor har man saa meget mod, hvad Pedrin skriver her i Bladet? Christeligt er det kun den Enkelte, det kommer an på« (Brb. 1859. 138).

Men det var for hård kost læserne blev fodret med, og det kom til at koste holdere. Dog – hvis Pedrin ville betale dette gilde, måtte han få det som han ville. Johansen bemærkede: »A. Pedrins Ord stadfæster sig endnu bestandig«: »Det er ikke Guds Villie med Menighedsliv« (Brb. 1859. 182). Men forholdt det sig virkeligt sådan, så har Niels Johansen arbejdet forgæves. Han havde jo netop sat alt ind på gennem sin »Forening af Kristne« at skabe den »rene Menighed«, hvor det rette kristenliv kunne leves. Men var der hverken »Menighedsliv« eller »Samfund«, hvem skulle så betale »Brevbæreren«?

Bladets eksistens var truet på det alvorligste. Holderantallet daledede, og konkurrencen fra andre blade blev mere og mere følelig. Den blinde Jens Dyrholm sled nu med »Indre Missions Tidende«; N. P. Grunnet med »En Røst i Ørken«; P. Chr. Koch fortsatte med »Øresund«. Og nu havde nys endnu et blad set dagens lys, »Pilegrimen«, redigeret af M. A. Sommer, der var blevet ordineret af pastor Lammers og udnævnt til at være: »Forstander for de frie apostolisk-christelige Menigheder i Danmark«.

I 1859 havde »Brevbæreren« vel udsendt de lovede 24 numre. Men udsendelsen af dem havde været uforsvarlig uregelmæssig, og de havde været af ulige størrelser, så de kun tilsammen talte 188 sider, og heraf havde Andreas Daniel Pedrin fyldt mere end halvdelen med sine frygtede Kierkegaard-citater. I det sidste nummer begyndte han en serie artikler der udelukkende skulle bestå af uddrag fra Søren Kierkegaards skrifter. Den indledende artikel var på en snes sider og handlede

om »Viden«, den følgende skulle behandle emnet: »Kunst og Poesi« og...?

Niels Johansen lod det første nummer af 1860 være et dobbelt-nummer på 14 sider. Det fyldte han med et iltert angreb på næsten alt og alle i den »Indre Missions Forening«. Der blev ikke levnet plads til Pedrins bebudede artikler. Johansen skrev til slut: »*Taalmodighed*: Nr. 3–4 er i Trykken. Nr. 5–6 færdig dertil«. Men det blev bladets sidste nummer. Årsagen var vel den, at bogtrykkeren ville have sit tilgodehavende. Og ingen andre end Pedrin kunne klare den misere – og nu sagde han stop. Sådan omtrent må denne affære være endt.

Men med »Brevbæreren«s ophør, ophørte også Niels Johansens muligheder for »Oplysning og Forbindelse« til de »Enkelte«, hvoraf der blev færre og færre. Dermed kunne der ikke mere tales om »Forening« eller »Kreds« eller hvad man ville kalde det. Johansens rolle var udspillet. De forsøg han senere gjorde på atter at komme til orde mislykkedes hver eneste gang.

Sikkert har det for Niels Johansen været et føleligt nederlag, da han blev nødsaget til at opgive Brevbæreren. Med stort besvær var det lykkedes ham at kante sig gennem fem år. Det var lang tid efter hans forhold. Hvor ustadig og rastløs han har været ses af de mange bopælsforandringer i de nævnte år. Da han begyndte Brevbæreren boede han endnu i Kirkeværløse. Omkring maj 1855 flyttede han til Løngangsstræde i København. Men allerede ved nytårstid var adressen ændret til: Vingaardsstræde 137. I maj skiftede han til Pilestræde 87, derfra til Gothersgade 140. I 1857 flyttede familien til Christianshavn, men sidst på året meddelte han, at han havde fået lejlighed hos Emil Hornemann, Frederiksberg Allé 5. I december 1859 bor han: Blomsterboutiken, Nørrebro nyt Nr. 33. Samme adresse havde han da bladet ophørte.

De sidste år

Tiåret 1860–1870 må have været en bitter modgangstid med fattigdom og sygdom. For private folk passede han nogle grave på Assistens kirkegaard. I 1863 måtte han døje den tort at tage imod fattigunderstøttelse, »Brødhjælp«, et par måneder [67]. Alligevel skaffede han sig udvej for at få publiceret en lille hilsen på 16 sider til: »JUBEL-OLDINGEN, Biskop Nicolai Frederik Severin Grundtvigs 80-aarige Fødselsdag, den 8de September 1863«. Niels Johansen havde bestilt

[67] Indlæg i Arbejdersagen. 14.

adgangskort til festmøderne i forbindelse med fødselsdagen, og da han alligevel blev nægtet adgang gav han sin fortørnelse luft i den trykte publikation. Her gør han op med sit tidligere store ideal. Han erkender, at han har lært en del af Grundtvig, men endnu mere af Søren Kierkegaard. »Ikke hver Slægt er i den Grad gjort opmærksom paa sin Skyld som vi gennem S. K.«. Men Johansen fik øjnene op for »det Bestaaendes Selvbedrag« og for tvetydigheden i det grundtvigske. Han deler Grundtvigs liv og virke i to perioder. »Den kristelige og den verdslige«. Den første går til ca. 1831, den sidste blomstrede især frodigt efter 1839. Grundtvigs sammenblanding af det kristelige og det folkelige blev til den farlige Grundtvigianisme. Grundtvig har vakt det danske folks kærlighed til fædrelandet – men samtidig vakt had til Tyskland. Grundtvig har digtet lette sange og salmer og heltehistorier – men samtidig fortrængt de alvorfulde toner fra Kingo, Brorson og Pontoppidan. Grundtvig har med sin kirkelige anskuelse og snak om det »levende« og det »døde« ord skabt splid mellem de troende, og hans tilhængere har i snæver partisindethed søgt at kvæle den fynske vækkelse. I sin første periode forkyndte Grundtvig den sande kristendom efter Det ny Testamente med lidelse og forfølgelse for Kristi skyld, og han har kæmpet bravt mod vantro og rationalisme og statskirkelig tvang. Men siden ændrede han signaler og prædikede en behagelig og billig kristendom, hvorved den smalle vej blev bred, og den trange port vid. Derved har han vundet mange venner – også i fornemme kredse – og vundet hæder og gunst ved hoffet. Dengang modstanden var hårdest nedlagde han i protest sit præsteembede; men da medgangen blev stor, skiftede han om og blev præst for frimenigheden i Vartov – og nu tillige biskop i statskirken. Grundtvigianismen er blevet de manges religion, den har sejret næsten overalt. Derved har Grundtvig reddet statskirken, thi uden grundtvigianismen var den sunket sammen og tilintetgjort forlængst. Men da Grundtvig og hans tilhængere fik magt, tog magtbegæret overhånd og blev til »Paveånd«. Men magtsygen vil til sin tid blive det lave gærde, hvor fjenden går over og indtager den grundtvigske fæstning.

Et par år senere lykkedes det Johansen at få billet til de kirkelige vennemøder. Henved et par tusinde mennesker var samlet for at hylde den »ypperste Præst i Norden« med taler og sang. Præster var mødt talrigt frem og sammen med de blåstemplede lægmænd kom den ene efter den anden frem og roste Grundtvig i højstemte toner. Dirigent var pastor Brandt, og han opfordrede de tilhørere, der havde noget på hjerte, om at komme frem og tage ordet. Niels Johansen vovede sig

frem og nåede omtrent op til talerstolen. Her blev han formanet til ikke at afvige fra den tone, der roste og ærede hædersgæsten, afvigelse ville skabe misstemning og det ønskede man ikke. Endnu før Brandt havde talt ud »rejste Hr. Biskop Grundtvig sig, og som en Mand, der har Myndighed, udtalte han med dyb og barsk Stemme: »*Han er jo ikke af Vore*«. Så kunne Johansen naturligvis ikke få ordet. Han stod, skriver han, »som en banlyst Mand... udsat for hadefulde og medlidende Blikke, og kunde hverken faa isinde at bryde gennem Trængslen eller genere Dronningen (Caroline Amalie) ved at gaae over hendes rummelige Plads foran Talerstolen« [67 a].

Sidst på året 1863 havde Johansen besøg af sin gamle far, Johan Nielsen: »Han kom hertil for at besøge sine Børn i Kjøbenhavn og Helsingør, og det var interessant at høre hans Maade at tage Mormonerne paa. Jeg vilde han skulde holde et Foredrag i Kjøbenhavn; men han vilde ikke. Jeg spurgte om han vilde besøge Nogen; men han kjendte Ingen. Han er nu snart 75 Aar« [68].

Endnu en gang forsøgte Niels Johansen sig som bladudgiver. I januar 1864 udsendte han første nummer af »SAMTIDEN, Søndagsblad for Tænkere«. Der kom tre numre i januar, ét i februar, to i marts og det sidste er dateret den 17. april. Så var det løb kørt.

Det første nummer havde som motto: »At kunne sige meget med faa Ord ganske kortelig, det er Kunst og Forstand; men det er Daarlighed at sige Intet med mange Ord« (Luther). Hvert blad har sit særlige motto. Et af dem lyder: »Naar man har skrevet nogle Dumheder, vil man ogsaa gjerne have dem trykt«. Der meddeles intet om, hvem der er forfatter eller hvem der hentydes til. Redaktøren har svært ved at redegøre for bladets hensigt. Læserne fik dog at vide, at han læste mange aviser og bøger og er kendt med både hjemlige og fremmede forhold, så han har altså mulighed for at bringe meddelelser, der er værd at læse: »»*Samtiden*« er maaske det eneste Blad der tænkeligt kunne tilfredsstille alle billige Fordringer«, skrev han i nummer 2, spalte 6, og han fortsatte: »Jeg har ogsaa mit Tryk af Hindringer og Besværligheder... Desmere har det bevæget mig og maa fremdeles bevæge mig, at Mænd, der besidder (Noget), for hvilke jeg har dyb

[67 a] Dr. teol. A. Pontoppidan Thyssen har venligst overladt mig en afskrift af den artikel i Dagbladet 16. september 1865, som Niels Johansen skrev efter dette »kirkelige Vennemøde«. Jeg bringer herved min tak for tilladelsen til at benytte afskriften, og fordi jeg blev gjort opmærksom på den (E. L.).

[68] *Samtiden*. sp. 16 f og Johan Nielsen: »Min Kamp med Baptister og Mormoner«. 26 ff.

Agtelse, dog har villet vise mig den Tillid, at opmuntre og understøtte Udgivelsen af dette Blad«.

Det meste stof var af lignende art som i Brevbæreren, en broget samling beretninger uden orden og sammenhæng, om stort og småt, betydeligt og ubetydeligt.

Efter rømningen af Dannevirke bliver der voldsomt røre i København. Vældige menneskemasser strømmer harmfulde gennem gaderne på vej til kongens slot. Det så faretruende ud; men en behjertet »simpel Mand af Folket« trådte frem på slotspladsen og forsøgte at tale mængden til rette. Da der blev nogenlunde stilhed råbte han: »Danske Mænd og Brødre, een Ulykke er i disse Dage kommen over Danmark, lad os vogte os for at føie nye Ulykker til. Lad os derfor være rolige og vente et Par Dage, indtil...« Men så brød stormen for alvor løs og alt blev fuldkommen kaos [69]. Denne mand var ingen ringere end Johansen. Ulykken fortolkede han som Guds straf over et genstridigt folk: »Harve denne slægt villet eller kunnet hørt S. Kierkegaards Røst, da vilde vi vel endog havt en bedre Politik. Det er altid efterat en saadan Prophet har besøgt Folket Straffen kommer« [70]. Folket ville ikke høre Søren Kierkegaard, og det vil heller ikke høre Niels Johansen. En aften har en maler og folketingsmand, P. Olsen, holdt foredrag om »Grundtvigianismen« i Arbejderforeningens lokale, Boldhusgade 1, og end også dristet sig til at deklamere Grundtvigs storladede digt »Paaskeliljen«, hvad han aldeles ikke evnede. Johansen kritiserede det, og han får af bestyrelsen tilbudt selv at holde foredrag og oplæsning en anden aften. Men da han selv skal betale salslejen siger han fra [71].

På Amager, hvor der stadig er en del åndeligt røre, blev han en dag af skipper Olsen bedt om at deltage i en gudelig forsamling i Sundbyvester. Den skulle være 2. påskedag. Men Johansen fik ikke lov til at tale, der blev blot tilstedt ham at sige lidt om »Samtiden« [72]. Det gav dog ikke større bonus end at bladet bukkede under. Redaktøren bukkede også for dem, der havde hjulpet ham: »*Samtiden* takker herved for den hidtidige Understøttelse, der har hjulpet den saavidt, uagtet den saalidt har tilfredsstillet; og beder ved dette Qvartals Slutning om Taalmodighed og Overbærenhed . . . Mit Havearbejde har begyndt« [73].

[69] *Samtiden*. sp. 28.

[70] *Samtiden*. sp. 43.

[71] *Samtiden*. sp. 52.

[72] *Samtiden*. sp. 56.

[73] *Samtiden*. sp. 48.

Efter en annonce i Berlingske Tidende har Johansen den 15. januar 1865 holdt et foredrag i Arbejderforeningen om: »Søren Kierkegaard og den franske Læge Raspail«. Formodentlig for nogle få tilhørere.

Fra året 1866 foreligger ikke noget om eller fra Niels Johansen. Men i 1867 udsendte han et skrift på 8 sider. »En anstrængt Theolog, der læser til Embedseksamen eller er under Opseiling til Havnen. Tilegnet Hs. Højærværdighed Biskop Martensen med Bøn i Troens, Forstandens, Videnskabens og Folkets Navn, fra en simpel Lægmand, at Hs. Højærværdighed vil forene sine høie Bestræbelser med vore ringe, til at vi herefter maa befries fra Theologi som Præsteskoie o. s. v.«. Det er vulgært og intetsigende.

I december 1869 fyldte Johansen 54 år, og man skulle tro, at han nu måtte være kørt træt. Det er han dog aldeles ikke. I 1870'erne kom hans fordums iver og begejstring tilbage. Det skyldtes den vågnende arbejderbevægelse og socialisme. De socialistiske tanker kom ind over landets grænser og skabte både uro og forventning hos mange mennesker. 1871 stiftedes en dansk afdeling af »Internationale« med lederne L. Pio, Brix og Geleff. Bladet »Socialisten« begyndte at udkomme, og den 5. maj 1872 var udset til en storstilet demonstration i Nørre Fælled i København. Den blev imidlertid forbudt og endte nærmest som en fiasko.

Om Niels Johansen har været med her vides ikke. Måske har sygdom hindret ham, for på grund af lægehjælp og et hospitalsophold i 1872 mistede han både valgret og stemmeret [74].

Alligevel er han så stærkt politisk engageret, at han udsendte en kort oplysende pjece på fire sider, hvor han giver sin mening til kende om de forskellige politiske partier. De kritiseres alle, med undtagelse af Socialdemokratiet. Han påberåber sig både Brorson og Kierkegaard, når det gælder denne sag. Synger ikke gamle Brorson både om broderskab og fællesskab? »Din Næste hjælp, hvori du kan / Endog til egen Skade / Ja dem dig ønske / Baal og Brand / og uden Aarsag hade!« Og samme elskede salmedigter havde også skrevet: »De Store jævnes med de Smaa / At de mod Ild og Vand bestaa / De stærke med de Svage gaa / De Rige med de Arme staa / Forfarne med Lemfældighed / Veivise dem, som lidet ved / At alting passer sig saa net / Naar Alles Kræfter samles ret«! [75].

Jo, sandelig må Niels Johansen være med her. Han mødte op ved arbejdermøderne og tog ordet ved enhver given lejlighed. Til det store

[74] Indlæg i Arbejdersagen. 14.

[75] Socialismen og Religionen. 18 f.

»Folkemøde« på Nørre Fælled 25. august 1873 havde han forfattet en sang, hvori det bl. a. hed:

Ræk saa hinanden Haanden, mens Taaren væder Kind,
Og viet Folkeanden skal grønnes Bøg og Lind.
Forsoningen vil lykkes, Kong Holger (Folket) vil kun Ret,
Kong Kristians Trone smykkes med Folk som kun vil Eet! [76]

Søren Kierkegaard havde lært ham, at han ikke kunne tage del i den offentlige gudsyndelse, som den var nu, hverken i folkekirken eller i frikirke eller menighed. Men af »kristelige Grunde kunne jeg godt tage Del i Arbejderbevægelsen – Socialismen – som en Gudstjeneste« [77]. En kort tid blev han da også benyttet af partiet, og gjorde sikkert et godt arbejde. Men misundelse og kappestrid skabte dårligt arbejdsklima, og Johansen blev utilfreds og sagde utilsløret sin mening og blev kasseret. Alligevel er det nok rigtigt, når han siden udtalte: »Har jeg ikke altid vist mig som en ædru Arbejder, Talsmand og Forsvarer af Arbejdersagen«? [78].

I »Indlæg i Arbejdersagen« nævner han navnene på en række personer, som han vil foreslå til ministre i en ny og bedre regering. Han havde haft listen med til et arbejdermøde i marts 1873 og lod den siden trykke i skriftet. Blandt personerne var professor Rasmus Nielsen, J. A. Hansen og så Louis Pio. Selv mente han, at han var berettiget til at fremsætte et sådant forslag til Kongen: »Jeg tror altsaa, at jeg er berettiget til at tale et Ord med Kongen... Da Dannevirkestillingen blev tagen eller forladt af vore Krigere og Folket i Kjøbenhavn raabte paa Forræderi og »Ned med Kongen«, da vovede jeg næsten mit Liv ved at forsvare Kongens Port i Amaliegade... og talte til de oprørte Maser« [79].

I det mærkelige og ubehjælpomme skrift »Et Sandhedsvidne« (1875) opdigter han på side 25 f. en scene, hvor rigets stormænd er samlet til rådslagning og her lod han kammerherre Oxholm fremkomme med følgende udtalelse: »Socialisten fra Kjøbenhavn, Niels Johansen, var fræk nok til at ansøge »allerunderdanigst« i Hs. Majestæts egne Hænder at maatte overrække sit Skrift: »Indlæg i Arbejdersagen«. Overhofmarschalatet rekvirerede da et Eksemplar gennem Iversens Boghandel paa Kjøbmagergade, men tænk, Skriftet var Sta-

[76] Et Sandhedsvidne. 18.

[77] Socialismen og Religionen. 29.

[78] Socialismen og Religionen. 15.

[79] Samtiden. sp. 28.

ten tage mig, ikke engang i Boghandelen, det maatte hentes fra Forfatteren selv«.

Johansens indsats blev ikke påskønnet af lederne i partiet. Han blev endogså ekskluderet af Nørrebros Vælgerforening og tilmed angrebet i den socialistiske presse. Det følte han som en bitter uretfærdighed, særlig fordi den meget upålidelige F. A. Hertz kunne komme til alle vegne: »Maler Hertz er i Samfundet som en af de letbevægelige Fixstjerner, eller selv en af de mørke Kloder, der laane deres Lys fra en eller anden Sol – der betaler sig bedst – i Danmark eller Kansas. Først almindelig Folkekirkemedlem, saa Grundtvigianer, derpaa Medstifter af »apostolisk christeligt Samfund«, siden en af Missionær *Sommers* fornemste Disciple, derefter Mormon, men da han havde et Uheld som Kasserer med Kassen, fik han et Ex foran; hos Pastor Grüder mislykkedes det ham at blive Katolik, men ved Hjælp af et onskabsfuldt jødisk Skrift . . . blev Hertz nu Gudsfor nægter. Derpaa blev Hertz Socialist. Deraf er det tildeels kommen blandt Folk, at Socialisme og Gudsfor nægtelse er Eet. Som socialistisk Agitator havde han en Tid over en Rigsdagsmands Gage, 4 Rd. daglig, men afskediges i Unaade. Se det er denne Mand, hvis Spalter Socialdemokraten staar aaben . . . Før 1849 var her Religionstvang, nu skal vi tvinges til ingen Religion at have . . . Hertz er i disse Dage betalt Sandhedsvidne i Fritænker (Gudsfor nægter-Foreningen)« [80].

For at styrke sin egen position foretog Johansen for egen regning og på egen risiko en rejse ud i landet i 1876. Han konstaterede, at den religionsløse og fjendtlige linje som Pio og Hertz var slået ind på misbilliges i højeste grad af arbejderne, både i hovedstaden og ude i landet. Han slog fast, at det var denne slette kurs, som var skyld i det store abonnementtab på Socialdemokraten, et fald fra 8000 til ca. 6000. Herom skrev han: »Jeg var ifjor paa en Reise omkring paa Landet, en Agitationsreise for mig selv, uden at være opfordret dertil, eller lønnet af Nogen. Og jeg saae da, at dem der mest interesserer sig for Samfundsforholdene og har mest Indflydelse derpå, det er de christeligt Vakte. Ligesom ogsaa det var mest Folk af denne Karakter, der holdt Socialdemokraten. Men disse sætte naturligt Religionen høiere end Deres (Pio) »Religionsgalskab«, og de holder næppe Bladet mere. Hr. Pio foretrækker maaske dem, der hverken bryder sig om Gud eller Mennesker« [81].

[80] Socialismen og Religionen. 9. I KhS. 1971 har Arne Pedersen skrevet en lang og grundig afhandling om Frederik August Hertz; heri gives et godt billede af forholdet mellem N. J. og Fr. A. Hertz. Min afhandling var færdig 1969.

[81] Socialismen og Religionen. 13 ff.

Johansen gav lederne det glatte lag og beskyldte dem for at være arbejdervenlige for lønnens skyld, og ikke fordi de sympatiserede med de dårligst stillede i samfundet. Sådanne beskyldninger gjorde naturligvis ikke hans egen stilling bedre. Ofte har Niels Johansen undret sig over, hvorfor han altid ragede uklar med andre. Han kom omsider til det resultat, at det skyldtes, at han ikke fedtede eller smigrede, men sagde sin mening uden omsvøb. Han havde det som manden, der blev vist bort alle steder, fordi han aldrig besmykkede sine ord. Endelig kom han til et hus, hvor et par mennesker syntes at være venlig stemt, men da hver af dem havde en synlig skavank tiltalte han dem således: »Du skæve Kone, halte Mand, mon her jeg hvile finde kan«. Men det resulterede i, at han omgående kom ud af døren [82]. Johansen er nu i samme situation som smeden, der hverken kunne blive modtaget i himmel eller helvede, fordi han ikke hørte til nogen af stederne. Da tog han sit skødeskind af, smed det på gulvet og sagde så: »Nu staaer jeg paa mit eget«, og der maatte de lade ham stå [83].

Niels Johansen må nu nøjes med sit havearbejde og sin pasning af grave på kirkegården. For dog at få det til at se ud af lidt mere, prøvede han for sidste gang at blive bladudgiver. Han fik overtalt nogle familier, hvis gravsteder på Assistens kirkegård han holdt, til at danne en »Forening«, hvis opgave skulle være at udgive et blad om kirkegårdens historie: »Blade fra Kirkegaarden«. Men indholdet kom til at dreje sig om ham selv og sønnen og alle de genvordigheder som de mødte fra det faste mandskabs side på Assistens. Det blev folk snart træt af. Der udkom kun tre numre i 1879, så var også det foretagende færdig.

Niels Johansen mistede sin anden hustru den 21. januar 1880. For tredje gang giftede han sig. Det var denne gang med en kvinde fra Island, Kristbjørg Thorbergdottir hed hun. De blev viet den 26. september 1883. Niels Johansen døde i København den 29. marts 1899.

Tidstavle for Niels Johansen

- 1815 8. december fødes N. J. i Svindinge Kohave, Svindinge sogn.
- 1816 25. december dør farmoderen, enke Edel Margrethe i Øxendrup.
- 1817 Forældrene (Johan Nielsen og hustru) flytter til Skaarupøre.
- 1826 I påsken bliver Johan og Johanne Nielsen vakt og omvendt.
- 1830 Niels konfirmeres i Langå kirke i april af sognepræst J. Riber Esbensen.
- 1830–35 Tjenestekarl hos Peder Larsen, Skræppenborg, Brylle sogn.
- 1830 eller 1832 bliver Niels vakt.

[82] Socialismen og Religionen. 31.

[83] Socialismen og Religionen. 16.

- 1834 J. Chr. Lindberg besøger Johan Nielsen den 17. august. L. taler på Skræppenborg 24. august.
- 1835 Johan Nielsen og Sivert Christensen hos kongen. I påsken er Niels med Lars Pedersen Møller på rejse til forskellige gudelige forsamlinger. Sidst på året kommer Niels i væverlære hos Rasmus Jensen, Højby.
- 1836 Niels kommer til Vantinge, fortsætter i væverlære hos Rasmus Knudsen.
- 1837 J. N. forfatter skriftet: »Herrens Ord o. s. v.«.
- 1838–40 Soldat ved Kronens Regiment i Helsingør. Forbindelse med J. Chr. Lindberg.
- 1839 Dom ved Lands-Overret o. s. v. den 17. september.
- 1840 29. januar betales bøden på 100 Rd. ved tømmermand Chr. Olsen ved Holmen (Dronningen). Sagens omkostninger udredes ved Lindbergs hjælp.
- 1841 Legationssekretær (chargé d'affaires) Peter Browne køber »Rolighed« ved Vedbæk.
- 1846 28. november vies N. J. til Dorthea Cathrine Daline Hansen, Vantinge.
- 1847 8. januar dør N. J.s kone i København.
- 1848 24. september vies N. J. til Christiane Marie Vieth i Søllerød.
- 1849 N. J. har været gartner hos Peter Browne en periode i 1840'erne.
- 1850 eller 1851 bosætter N. J. sig i Kirkeværløse, hvortil også Jens Larsen kommer.
- 1852 N. J. kommer flittigt i »Foreningen til luthersk Folkeoplysning« i København.
- 1853 N. J. er medstifter af lægmændenes Indre Missions Forening i Ordrup ved Ringsted.
- 1855 N. J. flytter til København omkring maj. Sluttes sig til Vartov-kredsen.
- 1855 Den 16. september indbyder N. J. gennem Brevbæreren til »Foreningen af Kristne«.
- 1857 N. J. deltager i »Det første Skandinaviske Kirkemøde« i København i juli måned.
- 1860 Marts ophører Brevbæreren.
- 1863 N. J. må modtage »Fattigunderstøttelse«.
- 1865 Forældrene fejrer guldbrillup i Skaarup 21. oktober.
- 1872 N. J. slutter sig til den socialistiske arbejderbevægelse. Forsøger sig som politiker.
- 1880 21. januar dør N. J.s kone Christiane Marie.
- 1883 26. september gifter N. J. sig med Kristbjørg Thorbergsdottir (f. i Island 9/2 1847).
- 1899 29. marts dør N. J. og begravnes på Garnisons kirkegård i København.

Skrifter af Niels Johansen

- 1837 1) Herrens Ord i de sidste Verdens Dage, eller en liden frimodig Bekjendelse. Af Niels Johansen paa Vantinge Mark. Odense 1837. Trykt paa Forfatterens Forlag i Ove Thomsens Officin (24 sider). Eneste eksemplar på Kgl. Bibl., København.
- 1842 2) Fire Psalmer eller aandelige Viser til Jesu Navns Forherligelse i hans fattige Fødsel. Udgivet af N. Johansen. Paa Boghandler N. C. Dit-

- lewsens Forlag. Trykt hos E. C. Løser. Kjøbenhavn 1842 (16 sider).
 Nr. 1. Et lidet Barn saa lysteligt.
 2. Kom syng i denne Juletid (23 vers).
 Af Niels Johansen paa Vantinge Mark 1836.
 3. Min Brudgom er Guds Søn (Gl. Psalme af ukjendt Forfatter).
 4. Vi syngte vil en deilig Sang (11 vers).
 NB. Eneste eksisterende eksemplar på Kgl. Bibl., København.
- 1846 3) Samling af nogle indhentede Oplysninger om de raabende Røster eller den saakaldte Prædikesyge i Småland i Aarene 1842 og 1843, af en, som selv har forsket efter Sandheden i denne Sag, nu udgivet paa Dansk af Niels Johansen. Kjøbenhavn 1846. Trykt hos L. Jacobsen. (NB. Forordet dateret: Kjøbenhavn Februar 1846), 24 sider.
- 1849 4) En kort, men nyttig Anviisning til paa rette Maade at saae og plante de Haveurter, som fremkomme i en Bondehave. Niels Johansen, Gartner i Vedbæk. Boghandler Ditlewsens Forlag. Kjøbenhavn 1849 (8 sider).
- 1853 5) Indbydelsesskrivt til en Missions-Forening for hele Norden. Danmark, Norge og Sverrig. Af Niels Johansen. S. L. Møllers Bogtrykkeri. Kjøbenhavn 1853 (20 sider).
- 1855 6) En kort, men nyttig Anviisning o. s. v. 2. oplag. Kjøbenhavn 1855 (12 sider).
- 1855–60 7) Brevbærer mellem Christne til Oplysning og Forbindelse. Kjøbenhavn. Redigeret af Niels Johansen (1180 sider).
- 1863 8) Jubelordingen Biskop Nicolai Frederik Severin Grundtvigs 80-aarige Fødselsdag, den 8de September 1863. Trykt hos H. E. Nissen. Kjøbenhavn 1863 (16 sider).
- 1864 9) Samtiden. Søndagsblad for Tænkere. Kjøbenhavn 1864. (Udkom 10/1 til 17/4 1864), 32 sider. Trykt i det Brillske Bogtrykkeri ved E. Lund. 1864.
- 1867 10) En anstrængt Theolog, der læser til Embedsexamen. Niels Johansen. I Kommission hos Boghandler Thaarup, Kjøbenhavn. Trykt hos A. Fribergs Bogtrykkeri (8 sider).
- 1873 11) Forklaring over vore politiske Partier. Niels Johansen. Trykt hos J. Henriksen, Kjøbenhavn 1873 (4 sider).
- 1873 12) Indlæg i Arbeidersagen. Af Niels Johansen. Kjøbenhavn 1873 (fire numre, i alt 32 sider).
- 1875 13) Et Sandhedsvidne i to Akter (Biskop Martensen). Niels Johansen. L. Henriksens Trykkeri. Kjøbenhavn 1875 (18 sider).
- 1877 14) Socialismen og Religionen. Aabent Brev til L. Pio. Af N. J. Kjøbenhavn 1877. Trykt hos Rudolf Svendsen, Gammel Mønt 9 (32 sider).
- 1879 15) Blade fra Kirkegaarden (Assistents). Udgivet af en Forening ved Niels Johansen & Søn, Gartnere, Nørrebrogade 110, 2.den sal. Trykt hos Th. Nielsen. Kjøbenhavn 1879 (3 numre, i alt 16 sider).

I afhandlingen anvendes følgende forkortelser:

- Add. = Additamenta (Jac. Chr. Lindberg: Breve og Papirer. Add.922.4°. Breve til og fra L. Hefte 5. No. 64–68. Breve fra Niels Johansen til Lindberg. Kgl. Bibl.).
- Baagø = Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg (1958).
- Brb. = Brevbærer mellem Kristne til Oplysning og Forbindelse (1855–1860).
- DKT. = Dansk Kirketidende.
- Degnekristne = Knud Banning: Degnekristne (1958).
- Elvius = Sofus Elvius: Danmarks Præstehistorie i Aarene 1869–1884.
- Et Par Ord = Jens Larsen: Et Par Ord til mine Troesvenner i Danmark (1853).
- Festskrift = J. Oskar Andersen: Festskrift i Anledning af DMS 100 Aars Jubilæum (1921).
- Fors. & Morm. = Knud Banning: Forsamlinger og Mormoner (1960).
- IMT. = Indre Missions Tidende.
- K. B. = Det kongelige Bibliotek.
- KhS. = Kirkehistoriske Samlinger.
- Nygaard = Frederik Nygaard: Kristenliv i Danmark (1897).
- Pap. = Søren Kierkegaards Papirer. 2. forøgede udgave ved Niels Thulstrup (1968–1969).
- Vinther = Karl H. N. Vinther: Oplevelser fra Menighedslivet i København og Sydøstsjælland (1895).
- Vkk. = Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. I–VIII. 1960–1972. Red. Anders Pontoppidan Thyssen.

Otto Møllers lære om genløsningen med særligt henblik på spørgsmålet om den menneskelige viljes trælbandethed og frihed

Af Steffen Kjeldgaard-Pedersen

Otto Møllers genløsningslære repræsenterer, set i forhold til den samtidige teologi, en selvstændig og egenartet teologisk indsats. Da O. M. efter nogen tøven fremlagde den for offentligheden – i *Gjenløsningen eller Jesu Christi Liv, Død og Opstandelse til Verdens Frelse*, som kom i hæfter i løbet af året 1884 – vakte hans opfattelse da også betydelig opmærksomhed og satte en omfattende teologisk diskussion af undertiden temmelig uforsonlig karakter i gang. O. M.s to øvrige genløsningskrifter, *Om Forstaaelsen af nogle Bibelord* (1886) og *Om vor Frelse fra det onde* (1888), var, som forsøg på at præcisere anliggendet, bidrag til denne diskussion. I alle tre skrifter polemiseres der mod andre opfattelser, idet O. M. dog som oftest lader modstanderen forblive anonym. Polemikken får imidlertid ikke O. M.s skrifter – endsige da hans teologi – til at falde fra hinanden; de er, netop fordi han ikke er polemisk for polemikkens egen skyld, trods al vidtløftighed og omstændelighed karakteristiske ved en sluttethed i tankegangen. I det følgende skal O. M.s genløsningslære behandles med henblik på dennes indre sammenhæng og med særligt henblik på forbindelsen med den opfattelse af menneskets trælbandethed og frihed, som i forfatterskabet får sit mest prægnante udtryk i det lille skrift *Noget om Determinisme og Frihed* (1893) [1].

[1] Litteraturen om O. M. er sparsom. Den nyeste afhandling om O. M. er *Jørgen I. Jensens* gennemgang af hele forfatterskabet fra en bestemt synsvinkel, i artiklen: Teologi og erfaring. En side af Otto Møllers tænkning. Kirkehistoriske Samlinger 1970, s. 53–84. Der findes alle væsentlige afhandlinger om O. M.s liv og teologiske tænkning anført i noteapparatet, ligesom artiklen afsluttes med en fortegnelse over O. M.s trykte skrifter. De væsentligste bidrag til den i nærværende artikel afhandlede problematik er følgende: *R. Prenter*: Trælbanden og fri vilje i Otto Møllers forløsningslære. Festskrift til Ragnar Bring, Lund 1955, s. 122–137; samme: Skabelse og Genløsning. Dogmatik. København 1967⁴, s. 434–439 (en kritisk gennemgang af hovedtankerne i »Gjenløsningen«); og endelig *Chr. Lindskrog*: 'Determinisme og frihed' i Otto Møllers teologi. Tidehverv 33, 1959, s. 69–76. Den øvrige for artiklen relevante litteratur om O. M. meddeles i noterne i det følgende.

I. *Det onde*

1. Det ondes væsen

Det onde er hos O. M. den mørke baggrund for forløsningsværket [2]. Derfor indleder han den systematiske fremstilling i »Gjenløsningen« med en redegørelse for det onde. Sit udgangspunkt tager O. M. i den dagligdags erfaring, at der er noget, der gør ondt. Alle, der overhovedet sanser, må medgive dette, men for O. M. er det en almindelig indrømmelse af, at det onde *er* [3]. At det onde er, kan således ikke erkendes uden om erfaringen af, at det gør ondt, og denne erfaring gælder både i det fysiske og i det etiskes eller moralskes sfære [4]. Det onde er altså ikke blot noget, der angår mennesket som etisk eller moralsk handlende person, ikke blot noget som findes i menneskets bevidsthed; det har kosmiske dimensioner, og angår på yderst direkte og nærgående måde menneskets fysiske liv [5]. Også lidelsen i naturen er en af det ondes manifestationer [6]. For O. M. er det derfor en erfaringssag, at verden *ligger* i det onde, men det betyder samtidig, at det onde, som vi ikke kan undgå at erfare i verden, ikke hører til verden på den måde, at den er blevet ond af sig selv. At den ligger i det onde vil sige, at det onde er kommet over verden og indeslutter den [7].

Det er åbenbaret erkendelse, at det onde er noget personligt i den forstand, at det skyldes en ond vilje; der er imidlertid samtidig tale om en erkendelse, som for O.M. stemmer overens med »al Selvbesindelse« [8]. Ond vilje og ond person hører sammen. I den kristne menighed kaldes dette onde – i forsagelsen – djævelen, hans væsen og gerninger: »... det første Guds Ord, der møder os personligt, er Ordet om at forsage Djævelen, hans Væsen og Gjerninger som Guds Ords Navn for det onde [9].« Det onde stammer fra djævelen, fra *den* onde. Den rette erkendelse af det onde som virkelighed er ikke mulig uden om denne forståelse af dets personlige karakter [10]. Med denne forståelse af det ondes personlige karakter er det ondes dybeste væsen og dets oprindelse

[2] Gjenløsningen s. 173.

[3] Smst.; smlgn. Om vor Frelse s. 20.

[4] Gjenløsningen s. 174.

[5] Om vor Frelse s. 25. Jfr. *Prenter*, Festskrift s. 124. Det er karakteristisk for O. M., at han i det forhold, at hvert menneske kommer grædende til verden, kan se et simpelt udtryk for, at det ondes tilværelse er »den aller umiddelbareste Er-faringssag«; Gjenløsningen s. 175.

[6] Om vor Frelse s. 24 f.

[7] Gjenløsningen s. 174; O. M. henviser her til 1. Joh. 5,19.

[8] *Ibid.* s. 175.

[9] Smst.

[10] Smst.

imidlertid ikke erkendt, og det er for O. M. vigtigt at fastholde, at det onde i den forstand overhovedet ikke lader sig erkende. Den menneskelige tanke går med nødvendighed i stå over for spørgsmålet om det ondes oprindelse, om dets tilblivelse eller evighed, fordi den føres ind i uløselige modsigelser, hvis den forsøger at komme til rette med disse spørgsmål. Således fører umuligheden af at tænke det ondes tilblivelse – det kan jo ikke være af den gode Gud, som er alle tings ophav – til benægtelsen af det ondes væren. Mod denne det ondes ikke-væren protesterer imidlertid ifølge O. M. den »umiddelbare Følelsererfaring« på samme måde som den »umiddelbare Gudsbevidsthed« vender sig mod tanken om det ondes evige væren [11]. Monismen og den evige dualisme er altså ikke acceptable løsninger. Men det betyder, at det onde i virkeligheden ikke kan tænkes, at det er en tankemæssig umulighed. Det onde transcenderer den menneskelige tanke, samtidig med at det på yderst håndgribelig vis trænger sig på i menneskets tilværelse, melder sig for »Følelsen« som det, der er [12]. Derfor går det ikke an at slutte *a non posse ad non esse* [13]. Spekulative forsøg på at klargøre det ondes »Grundvæsen« og oprindelse er ørkesløse, og man må afstå fra dem samtidig med, at det ondes realitet hævdes [14].

Derimod giver den hellige skrift yderligere oplysning om det, som er kirkens (menighedens) udgangspunkt, at det onde er *den* onde, djævelen. Oplysningen findes mere end noget andet sted i ord af Jesus, fordi han – som det uden videre hedder i sammenhængen hos O. M. – kendte det, som ligger uden for den menneskelige erkendelse [15]. Hermed har O. M. foretaget den bevægelse, som er bestemmende for hans måde at drive teologi på; almenmenneskelig erfaring og skriften holdes i denne bevægelse sammen på en for dette teologiske forfatterskab ejendommelig måde [16]. Den almene erfaring af det onde fortolkes ikke på rette måde af den menneskelige tanke eller erkendelse, som tværtimod ligefrem kan føre til benægtelse af det onde som en virkelighed. En sådan benægtelse vil på sin side atter hænge nøje sammen med en frigørelse

[11] Gjenløsningen s. 176 f.

[12] Ibid. s. 177.

[13] Om vor Frelse s. 26.

[14] Gjenløsningen s. 177.

[15] Ibid. s. 177 f.

[16] Der skal ikke her gives en nærmere redegørelse for spørgsmålet om det indbyrdes forhold mellem skrift og erfaring hos O. M. Problemet, som er vanskeligt, er for visse aspekters vedkommende behandlet hos *Jørgen I. Jensen*, Kirkehistoriske Samlinger 1970, s. 53–82 og hos *A. Pontoppidan Thyssen*: Teologiens ret og uret. En Otto Møller-studie. DTT 28, 1965, s. 129–145.

fra den af skriften og den kristne menighed fastholdte uløselige enhed af *det* onde og *den* onde [17]. Det erfarede onde må benævnes ret for at forstås ret, men den rette forståelse vindes i skriften, som rykker den uomgængelige erfaring af det onde på plads.

Med udgangspunkt i Joh. 8, 44 – med dets bestemmelse af djævelen som »Menneskemorder« og »Løgner« – taler O. M. om to sider af djævelens væsen, hans mordervæsen og løgnvæsen, som udtryk for, at djævelens fald til at blive djævel har givet død og løgn tilværelse. Begge sider af djævelens væsen kan – med forsigtighed – antages at have været til før menneskefaldet, og djævelens fald betragtes bedst som et oprør mod Guds råd, som et forsøg på at oprette et andet rige end Kristus- eller sandhedsriget, nemlig et rige med en falsk selvstændighed over for Gud, hvor der også skulle herske frihed til at handle mod Guds vilje [18]. Det onde er altså blevet til mod Guds vilje; det er »en Skinselvstændighed, som har sin Oprindelse fra Hovmod, Misundelse og Trods« [19]. Djævelens rige er løgnens rige eller mørket, og dets realitet lader sig ikke *tænke* bort med en henvisning til, at mørke og løgn er rene negationer af lyset og sandheden. Ganske vist ligger det i det ondes eget væsen som mørkets magt, at det skjuler sig, idet det unddrager sig erkendelse, og således fører til påstanden om sin egen ikke-væren. Heroverfor gælder det imidlertid om at gøre det onde gældende som en virkelig magt, da grunden ellers tages bort under hele Guds frelsesråd og dermed under hele kristendommen [20]. Mørke og løgn er virkeligheder, er det rige, djævelen på krig med sandheden har frembragt ved sit ord [21]. Netop fordi det ondes væsen er løgn kunne det komme over verden, idet det klædt i det godes skin blev anset for godt. Det onde er således også forførelse [22].

2. Sydens og dødens lov

I menneskeverdenen manifesterer det onde sig først og fremmest i synd og død. O. M. taler med Paulus (Rom. 8, 2) om sydens og dødens lov. I sin nærmere forståelse heraf knytter O. M. til ved loven om årsag og virkning som en for menneskelig tænkning nødvendig antagelse; denne lov må anerkendes i dens principielle urokkelighed. Loven om

[17] Smlgn. Gjenløsningen s. 175 og s. 177.

[18] Gjenløsningen s. 178 ff.

[19] Gjenløsningen s. 181; jfr. Om vor Frelse s. 26.

[20] Gjenløsningen s. 190; smlgn. *ibid.* s. 173 og s. 176.

[21] *Ibid.* s. 180.

[22] *Ibid.* s. 187.

årsag og virkning gælder både i tænkningens og sansningens verden, og den repræsenterer således både et uomgængeligt livsvilkår og et nødvendigt redskab på alle planer af menneskelig orientering i verden [23]. Som sådan hører denne lov til Guds skabelsesordning, er den en guddommelig lov. På denne baggrund hævder O. M. nu urokkeligheden af loven om synd og død, idet han betegner den som en modifikation af den guddommelige lov om årsag og virkning [24].

Åbenbaringen, men også »al uvilkaarlig Følelse«, fastslår denne uopløselige sammenhæng mellem synd og død, som betyder, at den ene kun kan ophæves sammen med den anden [25]. Hvor døden skal bort, må således synden først bort, da de hører sammen som to sider af samme sag [26]. Den lovmæssige forbindelse mellem synd og død er ikke Guds lov, men »Syndens Lov«, det er synden selv, der fører døden med sig [27]. Døden som syndens sold er, som det kan hedde, det ondes selvstraf [28]. Døden er ikke Guds straf for synden, lige så lidt som synden selv er Guds værk [29]. Synden er overtrædelse af Guds vilje, og om døden gælder det derfor: »... den er i alle Maader Djævelens Værk og kommer af egen ond Villie over alle dem, der synde [30].« Loven om synd og død er altså ikke sat af Gud, selv om den faktisk virker med en lovmæssighed som er karakteristisk for den guddommelige lov om årsag og virkning. Det er dette forhold, som O. M. forsøger at bringe på en formel ved at tale om syndens og dødens lov som en *modifikation* af den guddommelige lov om årsag og virkning. Hermed skal det ondes gådefulde karakter udtrykkes, idet problemet er at fastholde det onde som noget, der virkelig er til, skønt det ikke kan være sat af Gud. Det ondes realitet kommer netop til udtryk i, at det virker i en lov, som er i overensstemmelse med den almene lov om årsag og virkning, der bestemmer hele menneskets virkelighed. Men hvorledes det kan gå til, at syndens og dødens *lov* med dens *almengyldighed* er djævelens og ikke Guds værk, fortaber sig i det mørke, som hører det ondes væsen til, og som er utilgængeligt for den menneskelige tanke. Syndens og dødens lov har samme realitet og gyldighed som den gud-

[23] Gjenløsningen s. 216 f.; smlgn. *ibid.* s. 231.

[24] Smlgn. Gjenløsningen s. 218 og s. 221.

[25] Gjenløsningen s. 219.

[26] *Ibid.* s. 228; jfr. Om vor Frelse s. 42.

[27] Jfr. Gjenløsningen s. 220: »... Synden er selv Moder til Død, og dens Fader er Djævelen«.

[28] Om vor Frelse s. 13.

[29] Gjenløsningen s. 220.

[30] *Ibid.* s. 224 f.

dommelige lov om årsag og virkning, men som en modifikation af denne guddommelige lov er den ond, d. v. s. djævelens eller den ondes værk, og har sin væren og urokkelighed fra det ondes gådefulde væren. O. M. forsøger en nærmere indkredsning af problemet ved at henvise til de love i den fysiske verden, hvorefter livet nedbrydes. Disse nedbrydende love er ikke livets love, men tværtimod modifikationer af disse, nemlig af de opbyggende love; som disse modifikationer er de indført ved den almene syndens og dødens lov, der jo selv er en modifikation af den almene lov om årsag og virkning, som er en guddommelig grundordning [31]. Hvorledes det imidlertid kan gå til, at det onde på denne måde får væren og altså ikke blot er en ren negation (eller privation) af det gode, er en gåde, og talen om syndens og dødens lov som en modifikation af den guddommelige lov om årsag og virkning vil netop bringe denne gåde til udtryk.

Den død, som med nødvendighed følger synden, er nu for O. M. ingen anden end den »naturlige«, d. v. s. biologiske død, som alle kender fra erfaringen som forestående eller indtrædende, på samme måde som erfaringen bekræfter syndens almindelighed [32]. Til denne død hører som forløbere og ledsagere al menneskelig lidelse og sorg [33]. Ingen har erfaret døden selv, og derfor kan der kun tales om den i negative bestemmelser – døden er først og fremmest livets modsætning, dets fjende; alle har imidlertid erfaret dens gru og ved derfor, at døden er den store ulykke for mennesket [34]. Sammenhængen mellem synd og død betyder, at Gud ikke kan fritage mennesket for døden uden samtidig at ophæve synden. Guds barmhjertighed må derfor vise sig i frelse fra synden, og evangeliet er netop budskabet om, at Gud i sin

[31] Ibid. s. 221 f.

[32] Ibid. s. 224.

[33] Ibid. s. 223 f.; smlgn. Om vor Frelse s. 43. O. M.s teologiske forståelse af og usminkede tale om døden har sin baggrund i hans egen oplevelse af dens gru. Der lå således personlig erfaring bag hans arbejde med genløsningsproblematikken og bag den løsning på problemerne, som han fremlagde i »Gjenløsningen«, i en skarp afvisning af forsoningslæren. Se hertil *J. P. Bang: Gyllingpræsten Otto Møller. Liv og Forfatterskab*. København 1931, s. 78 ff., og *A. Pontoppidan Thysen: Den nygrundtvigiske Bevægelse med særligt henblik på den Borupske Kreds*. I, 1957, s. 434 f., og samme: DTT 28, 1965, s. 142. Jfr. også *Jørgen I. Jensen, Kirkehistoriske Samlinger* 1970, s. 62–66. Det er karakteristisk for O. M.s brug af erfaringen i det teologiske arbejde, at han aldrig argumenterer med sin personlige erfaring, men – som i den anførte sammenhæng – altid henviser til, hvad der alment kan erfares og bliver erfaret; smlgn. *Jørgen I. Jensen, ovennævnte artikel*, s. 66.

[34] Gjenløsningen s. 229 f.

nåde har frelst os fra synden og dermed fra dødens og djævelens magt [35].

Synd og død er det, hvorigennem djævelen udfolder sin magt i menneskets verden, men for O. M. er det vigtigt at fastholde, at det onde er forud for mennesket i den forstand, at det var til allerede før menneskets skabelse og fald. Gud hader synden og døden som det ondes udtryk i menneskeverdenen, fordi han hader det onde, som var til forud [36]. Denne tanke spiller en vigtig rolle i O. M.s forståelse af menneskets skabelse og fald.

II. *Det faldne menneskes genløsning*

1. Skabelsen

Som det, der er Guds væsen aldeles imod, er det onde, som også var til før menneskets skabelse, under Guds vrede, og derfor går det den evige undergang i møde. Frelsens nødvendighed betinges netop af det onde [37]. Denne indsigt fører imidlertid det spørgsmål med sig, hvorfor Gud ikke virkeliggjorde tilintetgørelsen af det onde før menneskets skabelse, når den magt, som det onde er, alligevel skal tilintetgøres. Også her er der imidlertid tale om en uløselig gåde, som bunder i, at Guds rådslutning er uigennemskuelig [38]. O. M. vover sig ikke desto mindre frem med et forsøg på en forklaring; denne går da ud på, at menneskets skabelse skulle være det første skridt til tilintetgørelsen af det onde – ved mennesket [39]. I overvejelserne over den rådslutning, som går forud for skabelsen, vil O. M. så langt som muligt forsigtigt holde sig til, hvad han mener at kunne finde belæg for i skriften. Det afgørende i disse overvejelser er forsøget på at tænke skabelsen sammen med kampen mod og overvindelsen af det onde. Rådet før skabelsen må tænkes at være gået ud på at oprette faldet i ånde verdenen (englefaldet, djævfaldet) og på at gennemføre den oprindelige plan, som faldet måske var et oprør imod. Hvis det er tilfældet, må det imidlertid

[35] Ibid. s. 227 f.

[36] Ibid. s. 231 f.

[37] Gjenløsningen s. 188 ff.

[38] Ibid. s. 195.

[39] Det hedder i »Gjenløsningen«: »Men hvad om Raadet var netop dette, at »Mørkets Magt« skal tilintetgøres ved Mennesket, saa at Menneskets Skabelse er det første Skridt af Gud til dette Maal? Ville det ikke stemme med Guds Visdom, at naar en Skabning i Vanvid rejser sig mod hans Villie og Raad, han saa kalder en Skabning tillive, der skal afskaffe dette Uvæsen, gjenoprette den forstyrrede Orden, saa at Skabning skal vise Skabning til rette?« (s. 195 f.).

også have været indbefattet i rådet, hvilket frelsesmiddel der skulle være, hvis det onde fik magt i den nyskabte menneskeverden [40].

Guds oprindelige plan gik ud på oprettelsen af et rige, skabt både til og ved Kristus, et Kristusrige, hvor Guds selvåbenbaring i Sønnen kunne få en ny åbenbaring i en skabt verden, som skulle blive legeme til det hovede, som er Guds udtrykte billede, »et Billedlegeme til Guds Billedhoved«. Guds *evige* åbenbarings-*billede* (Kristus) skulle således åbenbares ved sit *skabte billed-*legeme (mennesket) [41].

I overensstemmelse hermed finder skabelsen af mennesket sted, idet rådet efter faldet i åndeverdenen skrider frem hertil. I rådet ligger, at den ny skabning, mennesket, skal stå i et blandt alle skabninger enestående inderligt forhold til Sønnen, et forhold som O. M. i skriften finder udtrykt ved talen om børnekår, der jo også er Sønnens eget kår. At mennesket er skabt til Kristus, at det er skabt i Guds billede, idet netop Sønnen er Guds billede, betyder det samme som at vi er skabt til at være Guds børn. Som Guds børn er vi skabt til at være Guds arvinger og Sønnens medarvinger – til det evige liv [42].

Hermed er tanken om menneskets gudbilledlighed foreløbig placeret i dens for hele O. M.s teologi afgørende betydning. Tankerne om Kristusriget hos O. M. er ganske enkelt hans lære om denne menneskets gudbilledlighed [43]. Gudbilledligheden og den derigennem konstituerede gensidighed mellem Kristus og mennesket er genløsningens mulighedsbetingelse [44]. I menneskets skabelse i Guds billede eller til Kristus ligger den bestemmelse, at det blev skabt til at vokse en vækst, som skulle være en vækst uafbrudt opad, indtil legemet passede for sit hovede, Guds søn. Men netop fordi mennesket er denne bestemte skabning, var det muligt, at Guds søn kunne blive menneske: »... kan Mennesket efter sit Anlæg stige op til Guds Søn, saa kan Guds Søn ogsaa stige ned til Mennesket [45].« Derfor går det heller ikke an, at man vil gøre genløsningens nåde større ved at hævde menneskets fordjævelse, eller gudsbilledets udslettelse i mennesket, for derved gør man i virkeligheden blot frelsen til en umulighed. Sønnen kan ikke blive hovede for et legeme bestående af fordjævede

[40] Gjenløsningen s. 201 f.

[41] Ibid. s. 202 f.

[42] Ibid. s. 203 f.

[43] Jfr. *Prenter*, Festskrift s. 125.

[44] Smlgn. *Prenter*, Festskrift s. 127.

[45] Gjenløsningen s. 205 ff.; citatet s. 206.

mennesker, d. v. s. umennesker. I det enestående forhold til Guds søn, hvori mennesket er sat, har Guds forsyn så at sige regnet med muligheden af syndefaldet, idet frelsens mulighed er nedsat. Det betyder nu selvfølgelig ikke, at syndefaldet med nødvendighed ligger i Guds råd, for det ville gøre Gud og ikke mennesket ansvarlig herfor. Men det betyder, at der ved menneskets skabelse, som måske tog sigte på at afskaffe det onde, som allerede var i verden, måtte regnes med den mulighed, at mennesket kunne blive fanget af det onde. I gudbilledligheden er da frelsens mulighed bevaret, og til denne mulighed svarer det aktuelle frelsesråd: Guds menneskevordelse [46]. Herigenem skal Guds råd om oprettelsen af et Kristusrige gennemføres så at sige ad omveje, men den fra menneskets (troens) synspunkt lange omvej – forårsaget af djævlafaldet – skal vise sig at have været til Guds ære [47].

2. Faldet

Syndefaldet bestod i ulydighed mod Guds vilje, som i budet om ikke at spise af kundskabens træ netop var udtalt i en bestemt retning, nemlig med henblik på det onde i verden [48]. Samtidig med dette forbud lærte Gud også mennesket den lov at kende, som er kommet ind i verden med det onde, nemlig syndens og dødens lov. Det er Gud, som gør mennesket bekendt med, at en indladen sig med det onde har døden til følge, men det betyder ikke, at loven bliver til i det øjeblik, og at den skyldes Gud; den skyldes djævelen og er hans modifikation eller omdannelse af den guddommelige lov om årsag og virkning [49]. Gud er den kærlige fader, som forud advarer mennesket om, hvad overtrædelser af hans vilje vil føre med sig [50]. Hovedsagen i selve beretningen om faldet er for O. M. den, at Adam og Eva »ikke af egen Villie og med klart Vidende overtraadte Guds Bud for at overtræde det.« Der er nok tale om en klar overtrædelse af Guds bud og om en ubetinget efterfølgelse af »Slangeraadet«, men det sker ikke i den hensigt at handle imod Gud, at blive som djævelen, men i den hensigt at blive som Gud [51]. Men det vil nu sige, at faldet først og fremmest er forførelse. Djævelen forfører, idet han giver sin løgn skin af sandhed.

---

[46] Ibid. s. 206–209.

[47] Ibid. s. 211 ff.

[48] Gjenløsningen s. 235.

[49] Ibid. s. 238 f.

[50] Ibid. s. 239.

[51] Ibid. s. 241 f.

Faldet består da i, at de første mennesker lader sig forføre til at anse det onde for at være godt, idet det onde ifører sig det godes skin [52]. Ved dette fald, som i alle måder er sket ved forførelse, og derfor også er en stor uret, er mennesket blevet træl under det (den) onde [53]. Men samtidig er mennesket faldet under syndens og dødens lov, fordi det har syndet i ulydighed. Faldet er altså på én gang forførelse og ulydighed, det er på én gang ulykke og brøde i fuld forstand. Set ovenfra er faldet imidlertid først og fremmest ulykke, på én gang angreb på Gud og uret mod skabningen. Derfor ynkes Gud over det faldne, men ikke fortabte menneske, samtidig med at han udtaler sin dom over slangen [54]. Selv om O. M. således også for mennesket fastholder viljesmomentet i synden, får hans stærke fremhævelse af dualismen mellem Gud og djævel i sidste ende afgørende betydning for hans forståelse af mennesket som synder. Der er som ovenfor nævnt ikke tale om en evig dualisme, det onde er bestemt til tilintetgørelse, men med sin betoning og udformning af det kosmiske perspektiv, kampen mellem Gud og Djævel, synes O. M. selv at afsvække sin tale om synden som brøde i fuld forstand [55].

Guds dom over slangen rummer en forjættelse om frelse, således at Guds frelserværk i grunden begynder med denne dom [56]. Forudsætningen for frelsen er – som det fremgik – at menneskets gudbilledlighed ikke er gået tabt. Det udtrykker O. M. i denne sammenhæng ved at sige, at faldet ikke er et fald ud af sandheden; mennesket er altså ikke blevet djævelen lig, og det viser sig netop deri, at det kan vedgå sandheden [57]. Mennesket kan komme, når Gud kalder, og det kan lade sig hjælpe til at bekende sin synd. Denne »evne« er frelsens grundbetingelse [58]. Sandheden om mennesket er den, at det er en »ulykkelig, ynkværdig, angst Træl«, ikke en »trodsig, løgnagtig Djævel« [59].

[52] Ibid. s. 243 f.

[53] Ibid. s. 244; smlgn. ibid. s. 251.

[54] Ibid. s. 251 ff.

[55] Ikke uden grund retter *Prenters* kritik af O. M. sig først og fremmest mod syndsopfattelsen og dermed mod O. M.s udformning af dualismen, jfr. *Dogmatik* s. 437 ff.

[56] *Gjenløsningen* s. 253 f.

[57] Ibid. s. 251.

[58] Ibid. s. 255.

[59] Ibid. s. 252.

Det vil nu sige, at det onde ikke er blevet menneskets natur [60]. Karakteristisk for trællen er jo, at han holdes i en tilstand, som han længes efter udfrielse fra. På den anden side gælder det, at trællen ikke kan skænke sig selv friheden; han kan derimod løskøbes, idet han så helt og holdent kommer til at tilhøre den, der løskøber ham [61]. Denne forståelse af dobbeltheden i det faldne menneskes situation er af afgørende betydning for O. M.s lære om genløsningen, og i sammenhæng hermed også for hans tanker om menneskets frihed.

3. Genløsningen

O. M.s opfattelse af genløsningen lader sig kun forstå i sammenhæng med hans redegørelse for gudbilledlighedens og faldets natur. Mennesket er skabt til Kristus som billedlegeme til Guds billedhovede, men faldet betyder, at Guds søn må gå ind under den faldne slægts vilkår for at blive hovede for denne slægt. Genløsningen, og det vil sige menneskets udfrielse af trældommen under det onde, er altså kun mulig under forudsætning af, at Kristus blev menneske [62]. Inkarnationen er altså det i Guds råd forudsete frelsesmiddel, nemlig midlet til virkeliggørelsen af Guds evige råd til det ondes overvindelse under faldets vilkår [63]. Som et nyt friskt hoved sætter Guds søn sig foran den gamle, døende slægt for at føre den igennem alt, hvad der var den selv

---

[60] Ibid. s. 255. O. M. taler undertiden selv om menneskets syndige natur, men opfattelsen af forholdet mellem mennesket og det onde eller synden synes aligevel at være den samme som på dette sted. Se f. eks. følgende passus fra »Om Forståelsen af nogle Bibelord«. »... det er Mennesket, der trænger til at forliges med Gud, fordi det af syndig Natur, i *det ondes Vold og Trældom*, er hans Fjende«. (s. 68, her udhævet). Smlgn. *ibid.* s. 70.

[61] Gjenløsningen s. 255; jfr. Om Vor Frelse s. 38. I *Prenters* gengivelse af O. M.s tale om det dobbelte i trælbundetheden, lægges der ikke vægt på dette, at trællen længes efter befrielse. I overensstemmelse hermed fremhæver *Prenter* ved gennemgangen af hovedtankerne i »Noget om Determinisme og Frihed« heller ikke O. M.s sondring mellem menneskets (viljens) villen og kunnen, skønt denne sondring er afgørende for O. M.s forståelse af trælbundethedens karakter og dermed bestemmende for hans opfattelse af menneskets egen afgørelse (trosvalg). Smlgn. *Festskrift* s. 127. I afsnittet om O. M.s forsoningslære i »Skabelse og Genløsning« (*Dogmatik* s. 434–439) vender *Prenter* sig derimod skarpt mod de tanker hos O. M., som han i *festskriftartiklen* nærmest lader ude af betragtning, skønt de er afgørende for forståelsen af sammenhængen i O. M.s teologi. Se især *Dogmatik* s. 437.

[62] Gjenløsningen s. 258 ff.

[63] Jfr. *Prenter*, *Festskrift* s. 127.

umuligt. Som den, der er et virkeligt menneske, lever Kristus et lydighedsliv under Guds vilje, som er vilje til at frelse det faldne menneske [64]. Men denne lydighed er også en lydighed til døden, som den må være det i den faldne menneskeverden, der er undergivet syndens og dødens lov [65]. Kristi menneskeliv er et liv i lydighed og tjeneste, det vil sige i fuld selvhengivelse, og da der er tale om hengivelse i Faderens vilje, er hans liv et offer til Gud, et offerliv, som også – og især – omfatter hans lydighed i døden. Guds kærlighedsvilje gik netop ud på dette, at Sønnen skulle dø til verdens frelse [66].

Menneskets frelse foregår da ved, at Guds søn går foran – som hovede – ind i og igennem alt det, som mennesket på grund af synden er hjemfaldet til at lide, det vil først og fremmest sige døden [67]. Da døden og synden er to sider af samme sag, er synden ikke besejret og afskaffet, hvor døden ikke er det. Ligesom derfor døden kom ved synden, skal synden endegyldigt afskaffes ved døden. Det sker ved, at mennesket gennemgår døden med Jesus Kristus, som er opstandelsen og livet [68]. Kristus tilintetgjorde døden, idet han på korset frivilligt hengav sig for vor synd og døde synderes død. Idet nemlig døden blev tvunget til at slå ham ihjel, slog den sig selv ihjel, fordi en levende i dødens rige betyder dødens tilintetgørelse [69]. Som en syndfri, på hvem døden derfor med urette har forgrebet sig, har Kristus banet vej gennem helvede og død frem til opstandelsen [70]. Opstandelse er opstandelse ind i et rige, der var beredt før verdens skabelse, livets fuldkomne rige [71]. Kristus er vejen til livet netop som den, der er opstået fra de døde; han er vejen *ud af* den onde verden *gennem* døden *til* livets rige.

Kristi tilintetgørelse af døden betyder således ikke, at mennesket slipper for den, og heller ikke, at døden ophører at være fyldt med gru. For mennesket er der ingen anden vej til frelse end den at følge Kristus efter, og hans vej er død og opstandelse. I hans navn går de troende forbi helvede, og døden, som ingen kan slippe for, bliver »en Adgang til det Paradis, hvor der kan ventes i Fred på Opstandelsen«. Den vej Kristus baner er ikke en vej uden om syndens sold, døden, men en vej

[64] Gjenløsningen s. 261 f.

[65] Smlgn. Gjenløsningen s. 260 og s. 264.

[66] Gjenløsningen s. 263 f.

[67] Ibid. s. 264 og s. 268 f.

[68] Ibid. s. 280 f.

[69] Smlgn. Gjenløsningen s. 292 og s. 299.

[70] Gjenløsningen s. 300 f.

[71] Ibid. s. 304.

midt igennem den, således at hans menighed, d. v. s. alle, der tror på ham, kan dø med ham og dog leve [72]. Genløsningen består således efter O. M.s opfatelse deri, at menneskene får den menneskeblevne Kristus til hovede og som hans legeme følger efter ham gennem død til opstandelse [73].

To sammenhørende aspekter er afgørende i den genløsningslære, som her kort er ridset op. Det ene aspekt har forbindelse med O. M.s opfattelse af det onde og vedrører forståelsen af enheden i Kristi gerning som en gerning rettet mod det onde i dets helhed, mod synd, død og djævel. I det andet aspekt drejer det sig om menneskets trosafgørelse i forhold til Kristi gerning, d. v. s. om dette, at Kristus kom for at samle sig en menighed, han kan være hovede for [74].

For O. M. holdes hele Kristi gerning sammen af dette ene, at den er rettet mod djævelen [75]. Kristus er sendt af Gudfader – i overensstemmelse med det oprindelige domsord over slangen – til at tilintetgøre døden og djævelens magt [76]. Ved Kristi gerning skal det store råd om overvindelsen af og afskaffelsen af det onde – det, hvortil mennesket blev skabt – gennemføres [77]. I sin fremhævelse heraf vender O. M. sig mod den objektive forsoningslære med dens tale om den ved Kristi død forsonede Gud [78]. Hvis Kristus har sonet menneskets synd, bliver det nemlig uforståeligt, at døden som syndens straf stadig har så grusom en magt. Rent bortset fra, at Kristus allerede før sin død kunne forlade synd, således at hans død kan synes at have været overflødig, så bygger forestillingen om Kristi død som soning for menneskets synd på en adskillelse af synd og død, det onde og dets straf, som O. M. – som det er fremgået – på det skarpeste vender sig imod. Den adskillelse, som O. M. protesterer imod, er den, som lader synden være uret, men straffen derfor være retfærdighed, som med andre ord lader det onde komme fra djævelen, men straffen fra Gud [79]. På

[72] Ibid. s. 306 ff.

[73] Jfr. *Prenter*, Festskrift s. 128.

[74] *Gjenløsningen* s. 270 ff.

[75] Ibid. s. 265 f.

[76] Ibid. s. 308.

[77] Ibid. s. 285.

[78] Det er uden interesse i denne sammenhæng, om O. M.s kritik af forsoningslæren (den objektive) hos *Anselm* og hans efterfølgere er ensidig – hvad der uden tvivl er tilfældet – og i den forstand misvisende; smlgn. *A. Pontoppidan Thysen*, DTT 28, 1965, s. 143.

[79] *Gjenløsningen* s. 274 og s. 278 f.; *Om vor Frelse* s. 42.

denne baggrund bliver frelse det samme som fritagelse for straf, en tanke, som er O. M. imod, fordi den betyder, at man finder det i sin orden, at synden, det onde, bliver tilbage, blot straffen borttages. Frelse er tværtimod udfrielse af synd og dermed af dens – uadskillelige – følger [80]. Efter O. M.s mening er der noget skarnagtigt i at ville fritages for straf og forblive i det onde. Heroverfor gælder det, at straffen nærmest er et gode, når først det onde *er* [81]. Tanken om syndsforladelse som fritagelse for straf fører med sig, at døden, som jo ikke er bragt ud af verden, ikke mere regnes for det, den er, nemlig syndens sold. Netop denne konsekvens af talen om fritagelse for straf viser for O. M. mere end noget andet, at denne tale er en abstraktion, at den befinder sig fjernt fra det, som al menneskelig erfaring af dødens gru lærer [82]. Synden er ikke overvundet med syndsforladelsen. Menneskets elendighed kom med synden og skal forsvinde med den. Men elendigheden er mere end den synd, der forlades, først og sidst nemlig døden [83].

Der går for synderen ingen vej uden om syndens følger, herunder også det største onde: døden [84]. Men selve straffen er ikke Guds værk, og det vil sige, at den ikke i sig selv er fyldestgørende i den forstand, at der skulle være noget i den, som tilfredsstiller Gud. O. M. kan strække sig til at sige, at Gud sender straffen, men det betyder ikke, at den er hans værk: »Det onde og Døden er en Magt *udenfor* Gud, som han kan holde tilbage i dens Fængsel, men ogsaa kan lade fri Gang; men hvad det onde gjør, naar det løses, er det dog ikke Gud, der har gjort [85].« Det fremgår af det foregående, at O. M. ikke skelner mellem syndens straf og syndens følger; denne skelnen forudsætter, at det syndige menneske er under Guds vrede, men dette benægtes netop energisk af O. M., som hævder, at også det faldne menneske er under Guds nåde, og at vreden er kommende [86].

[80] Om vor Frelse s. 44 f.

[81] Ibid. s. 47.

[82] Ibid. s. 46.

[83] Gjenløsningen s. 280 f.

[84] Om vor Frelse s. 48.

[85] Ibid. s. 50 f.

[86] Ibid. s. 56 ff. I et brev til O. M. af 24. juli 1888 indvender *Skat Rørdam* mod bogen »Om vor Frelse fra det onde«, at den er præget af uklarhed i begreberne, og fremhæver som eksempel herpå, at O. M. sætter syndens følger i straffens sted. *Rørdam* har imidlertid et skarpt blik for, hvorfor O. M. taler som han gør, og er udmærket klar over, at det egentlige stridspunkt er spørgsmålet om Guds vrede. Jfr. *Otto Møller og Skat Rørdam: En Brevveksling*. København 1915, II, s. 136–142. *Prenters* kritik af O. M. er i dette spørgsmål meget lig *Skat Rørdams*, jfr. *Dogmatik* s. 437 ff.

Gud påfører altså ikke lidelse og tilfredsstilles ikke ved sine skabningers pine. Denne tanke er for O. M. uhyrlig, og han ser den som den nødvendige konsekvens af adskillelsen mellem det onde og dets straf. Hvis enheden af det onde og dets straf fastholdes, kan frelsen ikke bestå i en fritagelse for at dø, men den må bestå i at holdes i live midt igennem døden, således at udfrielsen af det onde selv sker midt igennem straffen [87]. På denne måde er frelsen ved Kristus en frelse fra synd, død og djævel, og dermed også en frelse fra Guds kommende vrede, som netop – i overensstemmelse med domsordet – kommer over djævelen [88]. Denne frelse er fuldført ved at Guds søn blev menneske, led døden og opstod fra de døde. For O. M. hører alle tre led i lige høj grad til Kristi frelsergerning, og han ser både Jesu fødsel, død og opstandelse begrundet – og tilstrækkeligt begrundet – i menneskets frelse fra det onde [89]. For at kunne opsøge os dér, hvor vi er, nemlig under syndens og dødens magt, måtte Kristus blive menneske. Da vi kun *gennem* døden kan frelses ud af det onde, må Kristus ved selv at lide den fulde menneskelige død bryde dødens bråd og således gennem døden åbne os udgang af døden. Ved sin opstandelse stod Kristus midt ud af denne død op til evigt liv og holder nu adgangen til at få del i denne opstandelse åben for alle, som tror på ham [90]. Men det betyder nu, at hele Kristi gerning er rettet mod det onde, og at den ikke kræver nogen yderligere grund end det onde, sådan som O. M. ser det. Når man har forsøgt at finde andre grunde hænger det efter O. M.s opfattelse sammen med to ting. For det første har man ikke forstået det ondes fulde omfang, og for det andet har man villet tillægge Jesu død særlig og selvstændig betydning. Over for dette sidste fastholder O. M. Kristi gernings enhed i den forstand, at de enkelte dele henter deres nødvendighed og betydning derfra, at de er dele af et hele. Om døden gælder det således, at den intet ville have virket uden den efterfølgende opstandelse. Det betyder ikke, at O. M. ikke kan tale om korset som midtpunkt i hele Kristi gerning, men det betyder, at lidelsen (på korset) og døden ikke kan få selvstændig betydning som det, der har forsonet Gud og sonet synden [91].

[87] Om vor Frelse s. 50–55.

[88] Ibid. s. 58.

[89] Ibid. s. 58 og s. 65. Disse tankegange hos O. M. viser, at frelse for ham er et eskatologisk begreb. Frelse betyder det ondes endelige afskaffelse, og derfor er det kristne frelsesliv ikke blot et liv i tro på Kristus, men fremfor alt et liv i håb til ham. Om vor Frelse s. 84 f. Jfr. *Prenter*, Festskrift s. 125. Smlgn. *Chr. Lindskrog*: Otto Møller. Tidehverv 3, 1929, s. 57 f.

[90] Om vor Frelse s. 59–65.

[91] Ibid. s. 65–70.

I det andet af de to fremhævede aspekter er det afgørende som nævnt dette, at Kristus er sendt for at samle sig en menighed, der kan følge ham efter. Enheden eller samfundet med Kristus på denne vandrings er betinget af troen, hvori mennesket hengiver sig til Kristus, når han kalder [92]. Troen udtrykker eller er altså denne enhed med den menneskeblevne Kristus på vejen gennem død til opstandelse [93]. Kun de, der tror på Kristus og vil følge ham, kan kaldes hans legeme [94]. Mens – som omtalt i afsnittet om skabelsen – gudbilledligheden, den evige og medskabte, anviste Kristus og mennesket på hinanden og således udgjorde gjenløsningens mulighedsbetingelse, forudsætter virkeliggørelsen af denne mulighed en tilsvarende gensidighed, nemlig mellem Kristi ofrende kærlighed og menneskets efterfølgende tro [95]. På menneskets side er da betingelsen: omvendelse og tro [96]. At mennesket overhovedet kan omvende sig hænger sammen med, at det ikke er faldet ud af sandheden, men tværtimod kan vedgå den og således bekende sin synd. Det skridt, mennesket selv kan gøre, er altså »at vende om, at *vende sig med sit Hjærte* fra det onde, at ofre den onde Villie, som er Moder til alle de onde Gjerninger, *forsage Modersynden*« [97]. Det eneste, mennesket med henblik på sin frelse virkelig formår, er i sin nød at vende sig til Gud, når han kalder. Herudover formår mennesket intet over for det onde, hvis træl det er; det kan ønske sig ud af sin trældom, men det kan ikke selv hæve sig ud deraf [98].

Kristus bliver kun vor forløser ved, at vi i troen hænger ved ham »i hans Død til at dø og leve med ham«. O. M. er imidlertid ivrig for at understrege, at denne vedhængen ikke er vor viljes værk [99]. Tilsyneladende er denne understregning i modstrid med talen om det skridt, mennesket selv må gøre, men O. M. forsøger med en sondring at vise, at dette ikke er tilfældet. Når man nemlig taler om troen som menneskets egen formåen eller værk, hænger det ifølge O. M. sammen med, at man overser, at den samme tro kan være på den ene side søgende og tom og på den anden side sejrende og frelsende, nemlig når den har

---

[92] Gjenløsningen s. 270 ff.

[93] Jfr. *Prenter*, Festskrift s. 129.

[94] Gjenløsningen s. 273.

[95] Jfr. *Prenter*, Festskrift s. 129.

[96] I sammenhængen i Gjenløsningen er der tale om betingelsen for syndsforladelse (s. 276).

[97] Gjenløsningen s. 276.

[98] *Ibid.* s. 319;

[99] *Ibid.* s. 321.

fundet og er fyldt med »Troens Ord«. I den første forstand (den søgende og tomme tro) er troen noget almenmenneskeligt, idet den ligefrem er udtryk for menneskets menneskelighed; dette er blot et andet udtryk for, at menneskets gudbilledlighed ikke er gået tabt, for var det tilfældet, ville mennesket være ophørt med at være menneske [100]. Denne søgende tro, som altså hører til menneskenaturen, udtrykker en trang til eller modtagelighed for frelse [101]. I modtageligheden ligger en passivitet eller bedre en afmagt; den søgende tro kan nemlig ikke noget af sig selv, først når Gud gennem evangeliet kalder, kan mennesket vende om fra det onde til frelseren – hvis det da vil [102]. Dette skal menneskets vilje imidlertid også selv *ville*, og selv om nådens medvirken ikke kan udelukkes, er der dog, som O. M. vedholdende slår fast, tale om menneskets *eget* skridt. Ikke at ville er den onde vilje, som er modersynden, den synd som ikke kan forlades, fordi den er synd mod Helligånden, men som skal overvindes af mennesket selv [103].

I den anden forstand (den sejrende og frelsende tro) er troen noget særegent kristeligt, idet den er samfundet med Kristus. Denne tro kan ingen skænke sig selv, den opstår kun hvor *ordet* tales til den, men dette ord er nådens og livets ord og gives som sådant kun af den, som taler det og selv er ordet. Men det vil for O. M. sige, at denne tro kun kan have dér, hvor dette ord lyder, nemlig i menigheden, og at den gives ved Åndens nåde ved optagelse i menigheden, d. v. s. ved dåben. Den frelsende tro er således altid dåbens tro [104].

O. M. foretager altså med henblik på troen en sondring. Han kan i denne sammenhæng også tale om, at troen – som er udtryk for, at vi er lemmer på det legeme, som Kristus alene er frelser for – falder så at

[100] Ibid. s. 322.

[101] I skriftet »Den kristelige Vished eller 'Troens fulde Forvisning'« (1892) har O. M. taget forbehold over for den tanke, at man fra den menneskelige trang skulle kunne slutte sig til frelsens karakter. Det kan man lige så lidt, hævder O. M., som man fra sult kan slutte sig til, hvad sund føde er. I fortsættelsen hedder det: »Man naaer i Virkeligheden, naar man vil indskrænke sig til at udgrave sin egen Trang og imedens aflukke sig fra, hvad der bydes os, kun til selv at konstruere sig en Gud og en Frelser i Indbildningen.« En sådan fordybelse i den menneskelige trang mente O. M. at finde hos *Schleiermacher* (s. 31).

[102] Gjenløsningen s. 335.

[103] Ibid. s. 335 og s. 340.

[104] Ibid. s. 322 f. Med denne fremhævelse af dåbens centrale placering griber O. M. tilbage til tankegange i skriftet »Det faldne Menneskes Gjenfødselse og Fornyelse ved Daab og Nadver« (1872). Se i øvrigt Gjenløsningen s. 322–334, hvor dåb og nadver betragtes som de to store nådemidler, som henholdsvis sætter os i og bevarer os i livssammenhæng med Kristus (s. 327).

sige i to efter hinanden følgende trin: den søgende og den modtagende tro. Med den første, som har sit udtryk i omvendelsen, når evangeliet høres forkyndt, kommer mennesket til dåben, hvor den bliver den fyldte tro, idet det, den fyldes med, er menighedsordet. Her er der opfyldelse af trangen, og det er denne opfyldelse, som er frelsen. Det understreges imidlertid af O. M., at der er tale om den samme tro i de to trin, og at der ikke er tale om en udvikling, som afsluttes én gang for alle. Tværtimod er der tale om en fortsat vækst – som er en sammen-vækst med Kristi legeme – hvor troen vedbliver at være søgende og stadig på ny gør omvendelse fra det onde [105].

Med disse overvejelser søger O. M. at fastholde det dobbelte, at mennesket er trælbundet i det onde, og at det – på trods af denne træl-bundethed – er ansvarligt for at modtage Guds frelse. Denne dobbelt-hed finder O. M. med bestemthed hævdet i skriften, og det er da også den, han forudsætter i skriftet »Noget om Determinisme og Frihed«, hvor problemet om den menneskelige viljes placering i spørgsmålet om frelsen er behandlet mere indgående. Skriftet om determinisme og frihed repræsenterer en uddybning – eller tilspidsning – af tankegange i »Gjenløsningen«, og det er af væsentlig interesse, fordi det viser, i hvor høj grad og på hvilke betingelser det er lykkedes O. M. at fastholde og udarbejde den nævnte dobbelthed. Det afgørende spørgsmål kan godt siges at være det, som Prenter stiller, om O. M. ikke med sin tale om menneskets eget skridt med henblik på frelsen hævder en fri vilje i erasmisk forstand [106]. Med udgangspunkt i «Noget om Determinisme og Frihed» skal denne problematik i O. M.s genløsningslære behandles i et sidste hovedafsnit, idet måden at spørge på – og dermed også i nogen grad svaret – vil være forskellig fra Prenters. Hvis spørgsmålet stilles så direkte, som tilfældet er hos Prenter, er svaret nemlig givet på forhånd.

III. *Determinisme og frihed*

Den nævnte dobbelthed – at mennesket er trælbundet i det onde og dog ansvarligt for at modtage Guds frelse – kan også udtrykkes på en anden måde. Det, O. M. således vil fastholde i skriftet om determinisme og frihed, er, at mennesket råder over, om det vil tro eller ikke,

[105] Gjenløsningen s. 334 ff.

[106] Prenter, Festskrift s. 130 f.; på en lidt anden led og uden anvendelse af den antydede terminologi behandles samme problem i *Chr. Lindskrog*, Tidehverv 33, 1959, s. 69–76; se især s. 74 ff.

samtidig med at det uforkortet må gælde, at det er Gud, der alene frelser [107]. Atter et lidt anderledes udtryk får dobbeltheden, når det et andet sted i »Noget om Determinisme og Frihed« kan hedde, at menneskets eneste evne – med henblik på frelsen – ligger deri, at det kan tro og vedvarende hengive sig i tro, hvorimod det, som i denne tro udrettes med os, er Guds værk [108]. I dette skrift forsøger O. M. at eksplicere den »bibelske« dobbelthed teologisk; denne eksplikation finder sted gennem en teologisk forarbejdning af determinisme-tanken med henblik på spørgsmålet om menneskets trælbandethed og frihed. O. M. ved sig i modsætning til samtidens teologi i denne bestræbelse, som forudsætter en accept af videnskabens hævde af årsag-virkning-lovens almengyldighed. Med sin utvungne indrømmelse til den »vantro« videnskab indtager O. M. da også en særstilling i det nittende århundredes danske teologi, i hvilken den mekaniske naturvidenskab bestandig blev opfattet som en trussel mod tro og lære. Skriftet om determinisme og frihed kan siges at stå under et pastoralt fortegn, idet det for O. M. kommer an på at vise, hvorledes det er muligt at leve »med Samvittighed og til Frelse« med den erkendelse, at alt er determineret [109]. Det betyder imidlertid ikke, at videnskaben indrømmes primatet i forhold til teologien, for slet ikke at tale om, at videnskaben skulle kunne foreskrive troen, hvad den skal tro; teologien afstikker selv sine grænser og viser herunder den »vantro« videnskab på plads [110]. I spørgsmålet om determinismen er der imidlertid tale om en uomgængelig sandhed, bekræftet af skrift og erfaring, og derfor må den fastholdes, og der må leves med den, hvor svært det så end falder teologerne at forlige sig med den [111]. Friheden over for videnskaben kommer til udtryk i, at O. M. på én gang fastholder determinisme-tanken og viser videnskabens begrænsning.

For O. M. er den ret forståede determinisme netop læren om menneskets trælbandethed og frihed, og dermed et integrerende led i hans genløsningslære. Den opfattelse, O. M. vender sig imod, går ud på, at mennesket har valgfrihed, det vil først og fremmest sige frihed til at vælge mellem godt og ondt [112]. Det hører med til skriftets pastorale

---

[107] Determinisme og Frihed s. 25.

[108] Ibid. s. 32.

[109] Ibid. s. 5 f.

[110] Det sker på flere punkter i Determinisme og Frihed, se f. eks. s. 10, s. 12 og s. 23.

[111] Determinisme og Frihed s. 6.

[112] Ibid. s. 7 f.

fortegn, at O. M. betragter denne antagelse som fordærlig. Talen om den menneskelige frihed eller om menneskets fri vilje betyder nemlig en udhuling af trangen til og trøsten i kristendommens nådehjælp. Trangen hertil beror nemlig på erkendelsen af egen afmagt, og trøsten forsvinder, hvis det ikke er sådan, at viljen er trælbundet og afmægtig, men al vor elendighed tværtimod skyldes vor egen onde vilje [113]. Frelsen, sådan som den er beredt os af Gud, ville i så fald ikke være en nødvendighed, begrundet i, at ingen kan frelse sig selv, men den ville blot være den nemmeste udvej: »Var det virkelig saa, som jo den almindelige Tale lyder paa, at Mennesket har fri Villie, saa blev Følgen denne, at Synden i ingen Forstand blev en Ulykke, men ene og alene en Brøde, en utilgivelig Dovenskab. Mennesket kunde, naar det blot vilde, men ikke en gider. Frelsen, som Gud har beredt os, blev saa ikke en uundværlig Fornødenhed, idet ikke en eneste var i Stand til at frelse sig selv; men den blev ganske simpelt en mageligere Genvej for den, der ikke selv gad [114].« For selve den onde vilje er der ingen frelse, og derfor forsvinder evangeliets trøst, hvis vi er de fri, der kan, når blot vi vil. Evangeliet henvender sig netop til de bundne, der ikke selv kan [115].

Frelsens mulighed er betinget af, at der i synden, som mennesket skal udfries af, er et moment af afmagt, trældom. Der er tale om et andet udtryk for den tanke hos O. M., at synden nok så meget er ulykke som den er brøde [116]. Tanken om trældommen under synden udfoldes i skriftet om determinisme og frihed i to retninger, som allerede er antydet i det foregående. For det første fortolkes den i lyset af determinisme-tanken, og for det andet forstås menneskets trælbundethed nærmere ved hjælp af en – ofte implicit – sondring mellem menneskets villen og kunnen. I sammenhæng med disse overvejelser giver O. M. en bestemmelse af friheden, hvorefter den, som modsætning til trælbundetheden under synden, intet har med valgfrihed at gøre.

1. Trældommen

Ganske vist er det sådan, at synden vil ende med at være brøde eller hel ond vilje, nemlig hvis der ikke nås frelse, men til at begynde med er synden først og fremmest afmagt, d. v. s. der er tale om en vilje, der er

[113] Ibid. s. 53 f.

[114] Ibid. s. 49.

[115] Ibid. s. 54.

[116] Ibid. s. 52.

i trældom. Det er, hvad der ligger i arvesyndens begreb. At determinismen gælder vil her sige, at synderens liv er lovbundet i den forstand, at han ikke kan lade være med at synde, efter at det første fald én gang er sket [117]. Determinismen indledes med at mennesket fødes i synd [118]. Det betyder, at mennesket i sin naturstand er en træl under djævelen, sådan at det i al sin handlen er underlagt djævelens fremmede vilje [119].

Synd er et uvidenskabeligt begreb, og henvisningen til determinismen betyder da heller ikke, at synden videnskabeligt kan verificeres. Videnskaben må nemlig, hævder O. M., gå ud fra, at mennesket er et isoleret jeg, således at antagelsen af en fremmed vilje i mennesket ville sprænge den videnskabelige betragtning; synd kan i videnskabelig forstand kun være en mangel, som i sig selv er udtryk for en eftervirkning af et tidligere udviklingstrin. Troens betragtning går derfor ud over videnskabens samtidig med, at videnskaben beholder ret inden for sit område. Troen ved, at mennesket er skabt til samfund med Gud; men det vil sige, at den egentlige synd er den at ville være alene, at ville unddrage sig det samliv med Gud, som han kalder til. Denne synd er vantro, og den betyder, at mennesket, idet samfundet med Gud ophører, reduceres til et dyr, d. v. s. bliver en naturting, og som sådan er det underlagt den nødvendighed, der gælder i naturverdenen, og som får sit udtryk i den videnskabelige determinisme [120]. Hvor vantroen bliver absolut, dér er mennesket underlagt determinismen i fuld forstand eller den »rene« determinisme, hvilket vil sige, at der i grunden intet er at føje til den rent videnskabelige betragtning af mennesket. Det er imidlertid teologien – ikke videnskaben – der fælder denne dom, ligesom den kalder den determinisme, mennesket er underlagt, ved det rette navn: trældom i synden.

Kristeligt talt er determinismen da ikke andet end trældom i synden. Den lovbundne nødvendighed, det vantro menneske bliver underlagt, er nemlig udtryk for et fald fra menneskets bestemmelse til den øvrige skabnings stade, og fordi der er tale om et fald, bliver der tale om en trælbundethed i det onde. Idet mennesket – restløst udleveret til verden og som et produkt af alt det påvirkende – handler ud af en lovbundet nødvendighed, kan det ikke handle anderledes end det gør, d. v. s. ondt

---

[117] Determinisme og Frihed s. 50 ff.

[118] Ibid. s. 30.

[119] Ibid s. 45.

[120] Ibid. s. 22 f.

[121]. Denne determinisme fører lige i døden [122]. Den er en lovbundet udvikling, som fører nedad til undergang, til dom og evig død [123].

Det er de vantros liv, som er underlagt den her skitserede »rene« determinisme. Så længe denne vantro ikke er endegyldig – og det står ikke til noget menneske at fælde denne dom – og det vil sige, så længe troens mulighed endnu er bevaret, er der også mulighed for, at denne trældom kan brydes, at udviklingen nedad i undergang kan afløses af en udvikling opad i befrielse [124]. Det er – som det vil fremgå i det følgende – dette omslag fra den nedadgående til den opadgående determination, som står i centrum af O. M.s overvejelser i »Determinisme og Frihed« [125].

2. Friheden

Også bevægelsen opad er en bevægelse i bundethed, men det er en bundethed under Gud, eller ligefrem en »Determinisme hen til Gud og hans Liv«. Der er altså heller ikke her tale om, at mennesket har frihed til i autonomi og autokrati at vælge mellem godt og ondt, eller til at råde sig selv, for denne frihed eksisterer kun i indbildningen, og som indbildning hænger denne forestilling netop sammen med vantroen, d. v. s. synden [126]. Den sande frihed har ikke noget med valgfrihed at gøre, for den består i at være bundet i Gud, ligesom det at være fri for Gud er bundethed, nemlig trældom under synden [127]. Den sande frihed, som er den eneste mulige virkelige frihed, findes i troen på Gud, fordi han alene er i sandhed fri [128]. Bundetheden under Gud adskiller sig imidlertid ikke i fasthed og lovmæssighed fra den under synden; forskellen er den, at den determinerende magt her er livet, mens

[121] Ibid. s. 15 ff.

[122] Ibid. s. 25 f.

[123] Ibid. s. 34.

[124] Ibid. s. 25, s. 29 f. og s. 34.

[125] Ibid. s. 55; O. M. taler om, »Hvad der her kristeligt interesserer os mest«.

[126] Smlgn. *Determinisme og Frihed* s. 31 og s. 54. Der er her tale om den skinselvstændighed, som hører til djævelens og løgnens rige.

[127] Smlgn. *Determinisme og Frihed* s. 30 f. og s. 18. Se hertil *Prenter, Festskrift* s. 131, hvor det hedder: »Trældom og frihed er paradoksale ord, fordi det troende og det vantro menneske er nødt til at bruge dem i helt modsat betydning. At være »bunden« i Gud er sand frihed; mens det at »løsrive sig« fra denne bundethed til Gud for at blive »fri« i sig selv er træl bundethed under det onde, under løgnen.«

den dér var døden [129]. Derfor modsiger denne frihed ret beset ikke determinismen, det gør kun den indbildte (valg)frihed [130].

Dette betyder nu ikke, at denne »kristelige« determinisme, hvor Gud er den determinerende magt, giver nogen mening i videnskabelig forstand; tværtimod er den videnskabeligt meningsløs, fordi den går ud over, hvad videnskaben kan udtale sig om. Hermed sættes der samtidig grænser for videnskaben [131]. Den »kristelige« opfattelse af mennesket er fundamentalt forskellig fra videnskabens. Den sidste må nemlig som nævnt gå ud fra, at mennesket er alene, mens den første må hævde, at mennesket som troende ikke er alene, men i samfund med Gud [132]. Netop derfor er det vantro at slå sig til ro med den determinerethed, som gælder videnskabeligt, for det er det samme som at ville være alene, uden Gud [133]. I tro er der adgang for Gud til at virke – determinerende – ind på mennesket, og derved bliver det muligt, at den »naturlige« eller »rene« determinisme brydes [134]. Denne Guds indvirkning på mennesket – i troen – unddrager sig den videnskabelige iagttagelse og er overhovedet videnskabeligt uacceptabel, således at videnskaben er ude af stand til at forstå troen, mens omvendt troen kan forstå videnskaben og give den ret inden for dens grænser [135].

Hævdelsen af adgangen for Gud til at virke ind på den troende hænger sammen med en anden antagelse, som videnskabeligt hverken kan bevises eller tilbagevises, nemlig skabelsestanken. Skabelsestanken og den dermed forbundne tanke om gudbilledligheden er for O. M. så at sige det kristelige bolværk mod den mekaniske determinisme, som hører sammen med den naturvidenskabelige evolutionsteori. Idet O. M. forbinder skabelsestanke og determinisme-tanke vil han gennembryde den naturvidenskabelige, rent mekaniske determinisme. Det bliver, som det vil fremgå af det følgende, tydeligt i hans tale om »punktet«. I tanken om skabelsen ligger det, hævder O. M., at skaberens magt er et sådant, hvor der i skabningen er adgang for skaberens indvirkning, og det vil kristeligt talt sige, at det normale forhold er tro, hvorimod det abnorme, som kristeligt talt er vantro, består

[128] Determinisme og Frihed s. 18; smlgn. Ibid. s. 30.

[129] Ibid. s. 31.

[130] Ibid. s. 50.

[131] Ibid. s. 20 og s. 40.

[132] Ibid. s. 23.

[133] Ibid. s. 19; smlgn. ibid. s. 27.

[134] Smlgn. Determinisme og Frihed s. 20 og s. 16 f.

[135] Determinisme og Frihed s. 23.

i, at skabningen lukker for skaberens adgang til indvirkning. At der kan være tale om et sådant abnormt forhold synes at modsige udgangstesen med dens sammenknytning af skabelsestanke og determinismestanke. O. M. fastholder imidlertid forholdets mulighed og virkelighed ved en henvisning til erfaringen, og kalder det i øvrigt en ubegribelig gåde, d. v. s. det falder ind under den gåde, som det onde i det hele er [136].

Mennesket er skabt til at leve i samfund med Gud, det er menneskets bestemmelse [137]. Den frihed, som bundetheden under Gud er, består derfor i virkeligheden deri, at mennesket er i overensstemmelse med sin egen dybeste længsel og inderste bestemmelse [138]. Denne frihed nås i faldets verden først, når mennesket i troen er ført frem dertil, at dets liv er helt i Gud; troen vil da være en sådan, som rummer lydighed, selvfornægtelse og selvoffer. Troen er således for O. M. ikke en statisk størrelse, der er tværtimod i høj grad tale om en udvikling eller en vækst; O. M. udtrykker dette ved at kalde tro et elastisk begreb. Begyndelsepunktet er den »rent passive Adgang« for den guddommelige indvirkning [139].

3. Punktet

Før faldet kan man tale om mennesket som bestemt til en relativ frihed inden for et af Gud afgrænset område. Mennesket kan som skabt ikke tænkes at være absolut frit, kun Gud er absolut fri, og det til frihed skabte menneske kan derfor kun være frit i samme grad som dets vilje falder sammen med Guds vilje. Men det vil sige, at selve friheden indebærer bundethed, en bundethed som bliver større, i jo højere grad den menneskelige frihed når i retning af at falde helt sammen med den guddommelige vilje [140].

Faldet betyder opgivelsen af friheden, idet mennesket underlægges en Gud modsat vilje. Ved faldet indtræder trældommen under synden, og den er for O. M. – som det er fremgået ovenfor – frihedens egentlige modsætning. Faldet betyder, at mennesket er ude af stand til at hjælpe, eller frelse, sig selv, og det vil atter sige, at det er Gud, der træffer den afgørelse, om den trælbundne vilje atter kan udfries [141]. At det kan

[136] Ibid. s. 12–15.

[137] Ibid. s. 17; smlgn. ibid. s. 22.

[138] Ibid. s. 31.

[139] Smlgn. Determinisme og Frihed s. 31 og s. 23.

[140] Determinisme og Frihed s. 41 f.

[141] Ibid. s. 42.

ske er ligeledes fremgået af det foregående, men det springende punkt i O. M.s overvejelser er netop redegørelsen for, hvorledes dette er muligt, eller mere præcist, hvorledes overgangen finder sted fra det at være bestemt af det eller den onde til det at være bestemt af Gud [142].

Det er i denne sammenhæng, at O. M.s eksplikation af trælbandetheden ved hjælp af sondringen mellem menneskets villen og kunnen er af afgørende betydning. Trælbandetheden efter faldet betyder nemlig ikke, at viljen til at leve med Gud i frihed er helt udslukket. Denne vilje er nok i sig selv afmægtig, men den giver sig til kende, nemlig deri, at den sukker efter udfrielse; den kan høre, når der kaldes ad den, og med Guds hjælp kan den – nemlig når Løseren (Kristus) kommer – udløses til Guds børns frihed [143]. Denne længsel efter udfrielse hører for O. M. til den ved faldet bevarede gudbilledlighed, således som det også kommer til udtryk i talen om menneskets dybeste længsel og inderste bestemmelse [144]. O. M. tager selv forbehold over for sondringen mellem villen og kunnen. Den betyder ikke uden videre, at vi kan ville lade være med at synde. I den sammenhæng, hvor O. M. tager forbehold over for denne misforståelse, slår han fast, at det afgørende er viljens afmægtighed, som så imidlertid alligevel bestemmes derhen, at viljen ikke *kan* det, som den *vil*, men *må* gøre, hvad den ikke vil. Sondringen mellem villen og kunnen fastholdes altså ikke uindskrænket, den modificeres, hvor O. M. ser en risiko for, at talen om menneskets trælbandethed i synden afsvækkes [145]. Alligevel er denne sondring af helt afgørende betydning i hans redegørelse for omslaget fra den nedadgående determination til den opadgående. Man kan derfor sige, at O. M. kan gennemføre denne teologiske redegørelse i kraft af en ubestemthed i viljesbegrebet. I hvert fald i denne henseende er O. M.s tankegang »erasmisk«, for nu at bruge terminologien fra Prenters artikel.

Da O. M. selv har ment, at han – i modsætning til samtidige forsøg på at komme til rette med Luther – i spørgsmålet om viljens frihed bragte Luthers tale om trælbandetheden uforkortet til udtryk, er det ikke urimeligt at antage, at netop en redegørelse for, hvori O. M.s tankegang adskiller sig afgørende fra Luthers, vil kunne kaste lys over O. M.s opfattelse [146]. Det betyder ikke, at Luthers opfattelse skal

[142] Smlgn. *Chr. Lindsprog*, Tidehverv 33, 1959, s. 72.

[143] Determinisme og Frihed s. 42 f.; smln. *ibid.* s. 54 f.

[144] *Ibid.* s. 31.

[145] *Ibid.* s. 43 ff.; smlgn. *ibid.* s. 52 f.

[146] Til O. M.s protest mod afsvækkelsen af *Luthers* tale om trælbandetheden, se *Determinisme og Frihed* s. 54.

være målestok for O. M.s, ligesom det i denne sammenhæng ikke må overses, at den naturvidenskabelige kausalitetsbetragtning ikke udgjorde noget problem for Luther.

I sin gennemgang og kritik i *De servo arbitrio* af Erasmus' definition af *liberum arbitrium* tager Luther sit udgangspunkt i et viljesbegreb taget i dets prægnante betydning, hvorefter viljen altid vil noget bestemt og også kan virkeliggøre noget af det, den vil [147]. Det vil sige, at en sondring mellem villen og kunnen – sådan som den findes hos O. M. – falder bort, når Luther skal forklare, hvori menneskets trælbundetethed består. Derfor kan Luther ikke som O. M. tale om, at mennesket i sin trælbundetethed sukker og længes efter udfrielse, eller tvinges til at gøre, hvad det ikke *vil*. Hos Luther betyder viljens trælbundetethed, at mennesket uindskrænket *vil* synden og det onde [148]. Det vil sige, at trælbundetetheden for Luther ikke består i, at viljen tvinges til at ville det onde, men i, at den ikke kan ville andet end det onde. Mennesket gør, når det er undergivet Satan, det onde med vilje og lyst, og altså ikke modvilligt. At det forholder sig således udtrykker Luther ved en sondring mellem tvang (*coactio*) og nødvendighed (*necessitas*), idet viljens bundethed – til Satan eller Gud – netop udtrykkes ved det sidste begreb [149]. En sådan sondring falder helt uden for O. M.s betragtning; han taler da også uden videre om tvang dér, hvor Luther vil tale om nødvendighed [150].

Der er her ikke blot tale om en forskel i terminologien, men i selve udgangspunktet for talen om viljens trælbundetethed; det bliver f. eks. tydeligt, hvor O. M. taler om menneskets to viljer. Disse to viljer er til stede allerede før det, som kristeligt kaldes genfødsel. Den ene er den vilje, der ikke selv kan, hvad den vil og må gøre, hvad den ikke vil, og som repræsenterer åndens menneske i dets ufødte tilstand. Den anden vilje er den, som skyder op fra neden og tyranniserer mennesket, og som repræsenterer synden, der netop betyder, at mennesket er blevet underlagt en fremmed vilje, men altså underlagt eller trælbundet i den forstand, at der er to viljer, således at mennesket kan klage og angre i den trældom, som det ikke selv kan bryde ud af [151].

[147] Clemenudgaven bd. 3, 151,8–161,11. Til denne forståelse af viljesbegrebet hos Luther, se K. E. Løgstrup. Viljesbegrebet i *De servo arbitrio*. DTT 3, 1940, s. 129–147.

[148] Se f. eks. Clemenudgaven bd. 3, 159,32–37.

[149] Clemenudgaven bd. 3, 125,23–29.

[150] Se f. eks. Determinisme og Frihed s. 20, s. 31, s. 43 og s. 46.

[151] Determinisme og Frihed s. 24 f. Hermed er dette sted hos O. M. sat ind i en sammenhæng, som er meget forskellig fra den, hvori det dukker op i *Prenters*

O. M. udtrykker i en anden sammenhæng det samme ved at sige, at den vilje, som i sin naturstand er ufri og i trældom, ikke er helt løst fra den lov, nemlig Guds, som den oprindeligt var underlagt; tværtimod er den undergivet en dobbelt lov, én lov, der tvinger den til at trælle, og én lov, der kalder ad den til udfrielse [152]. O. M.s tankegang er her fjernt fra Luthers. Luther tænker i totalbestemmelser af mennesket; mennesket hører eksklusivt enten til Guds eller Satans rige, et forhold Luther kan bringe til udtryk ved at lade *caro* og *spiritus* være absolutte modsætninger. For O. M. er det faldne menneske ikke på denne eksklusive måde bundet til Satans rige, han opretholder en skelnen mellem menneskets – ganske vist helt afmægtige – vilje og djævelens vilje, en skelnen, som kun forstås i sammenhæng med O. M.s tanker om gudsbilledets bevarelse [153].

På denne baggrund lader nu også O. M.s redegørelse for omslaget fra den nedadgående til den opadgående bevægelse sig forstå i dens sammenhæng med hele hans genløsningslære. O. M. hævder nemlig, at dette omslag indtræffer, når mennesket selv, i sin inderste vilje, siger ja til Guds indvirkning, d. v. s. vælger i tro at overgive sig til Guds vilje. Over denne afgørelse råder menneskets vilje selv. Muligheden af denne afgørelse hævdes i »Noget om Determinisme og Frihed« på en lang række steder, som selv udgør en slags skæringspunkter mellem O. M.s to bestræbelser, at hævde trælbundetheden under det onde og dermed menneskets totale afmagt med henblik på frelsen, og at fastholde menneskets ansvar for modtagelsen af Guds frelse. O. M. mener, at disse to uopgivelige sandheder lader sig fastholde, idet det område, hvor det er givet mennesket at råde selv, netop reduceres til et punkt. Med talen om dette punkt vil O. M. afgrænse sig til flere sider, samtidig med at han vil bringe det paradoks til udtryk, at menneskets herlighed, troens

---

artikel, Festskrift s. 133. Det hænger sammen med, at *Prenter*, som nævnt i note 61, ikke anskuer O. M.s tale om menneskets trælbundethed ud fra den synsvinkel, som har været anlagt i det foregående. Hvis man nærmer sig O. M.s tale om vendepunktet mellem bundetheden nedad og bundetheden opad på denne måde, vil det ikke kunne afvises så blankt, som *Prenter* gør det, at der i denne tale er et erasmisk moment; jfr. Festskrift s. 131 f. Det spørgsmål, om O. M. ikke på sammen måde som *Erasmus* hævder liberum arbitrium, kan måske nok besvares benægtende, men det kan ikke isoleres fra den problematik, som her er behandlet.

[152] Determinisme og Frihed s. 43.

[153] Smlgn. hertil *Chr. Lindsprog*, Tidehverv 33, 1959, s. 75. Jfr. i øvrigt til det foregående sondringen i »Gjenløsningen« mellem den søgende/tomme og den modtagende/fyldte tro.

mulighed, er skjult for verdens øjne. Den herlighed, der ligger i dette punkt, er nemlig menneskets evne til at tro, og denne evne er et udtryk for menneskets gudbilledlighed. Da det altså i dette punkt drejer sig om menneskets gudsforhold, kan O. M. sige, at herligheden er så lille, at den er utilgængelig for videnskabelig iagttagelse [154]. Også her oprettholdes altså sondringen mellem den teologiske (kristelige) og den videnskabelige betragtning på en sådan måde, at den »videnskabelige« determinisme inden for sine grænser beholder sin gyldighed. Over for den rent mekaniske determinisme fastholder O. M. netop med talen om punktet menneskets gudbilledlighed, eller anderledes udtrykt, den bibelske sandhed om menneskets gudbilledlighed og determinismens uomgængelige sandhed forenes i tanken om punktet.

Talen om punktet skal markere muligheden af en »kristelig« determinisme, en determinisme, som fører opad; punktet er på en måde netop vendepunktet mellem den »videnskabelige« og den »kristelige« determinisme [155]. Men netop fordi både den ene og den anden determinisme gælder fuldt ud, må afgørelsen eller valget indsnævres til det uhåndgribelige punkt, hvor mennesket kan vælge determinismens retning [156]. Eller udtrykt i personlige kategorier, afgørelsen må finde sted i det uhåndgribelige punkt, hvor mennesket kan vælge, hvilken herre det vil tjene, dødens eller livets, Gud eller djævelen [157]. Med henblik på hævdelser af menneskets fri vilje, af menneskets mulighed for at råde sig selv, en påstand, som jo netop hører til bundetheden i synden, kan man sige, at mennesket forkaster *liberum arbitrium* for at vælge *servum arbitrium* [158].

Dette valg er det eneste, mennesket har, og når det er gjort, er livet fæstnet under lov, enten »Loven til Trældom og Fordærvelse, evig Død« eller »Loven til Frihed, Udløsning og evigt Liv« [159]. Mennesket har ansvar for dette valg, og O. M. understreger, at valget, som er et trosvalg *i tiden*, kommer til enhver på et tidspunkt i hans liv »her

[154] Determinisme og Frihed s. 20 f.

[155] Ibid. s. 39 f.

[156] Ibid. s. 28; smlgn. ibid. s. 34.

[157] Ibid. s. 35; smlgn. ibid. s. 55.

[158] Jfr. *Prenter*, Festskrift s. 132. Kun må det tilføjes, at *påstanden* om *liberum arbitrium* efter O. M.s opfattelse ikke med nødvendighed hører til livet i synden, jfr. anerkendelsen af den videnskabelige – partielle – sandhedserkendelse, og jfr. henvisningerne til erfaringen. Det ændrer naturligvis intet ved, at syndens menneske ved frihed kun kan forstå dette at råde sig selv og desuden har villet råde sig selv ved at vende sig fra Gud.

[159] Determinisme og Frihed s. 33 f.

eller hisset« [160]. Derfor må det hedde, at kun den, der ikke har *villet* lade sig frelse, går fortabt [161]. Hermed foretager O. M. en afgrænsning over for den udformning af prædestinationstanken, som betyder en »evig determinisme« [162]. I en afgrænsning til anden side – nemlig mod en pietistisk kredsen omkring omvendelsen – understreger O. M. imidlertid, at dette ikke betyder, at valget eller afgørelsen er tilgængelig for iagttagelse, ja, at den enkelte fra sig selv kun ved, at det ene beständig må vælges. Hvornår valget er gjort kan altså egentlig ikke siges, tværtimod skjuler afgørelsen sig i menneskeviljens dyb [163].

Når O. M. i denne sammenhæng ligefrem kan sige, at punktet, hvor mennesket vælger eller råder sig selv, ikke behøver at være et timeligt tidspunkt, men at det snarere er »et evigt Punkt, et Evighedens Grænseskel«, så understreger han dermed, at selve valget som et valg mellem to evigheder, evig død og evigt liv, er det overordnede i forhold til spørgsmålet om det bestemte tidspunkt for valget [164]. Sagt med andre ord betyder det, at valget på én gang er noget, mennesket har ansvar for og ikke kan beråbe sig på. Evnen til at tro og hengivelsen til Gud i troen er ikke en fortjeneste, som mennesket kan gøre gældende over for Gud. Men troens modsætning, vantroen, er også en reel mulighed, og derfor fastholder O. M., at der er tale om et valg, et »Mennesket kan vælge, hvilken Herre det vil tjene« [165].

O. M. taler kun om frihed i forbindelse med det, der »kristeligt interesserer os mest«, nemlig omslaget fra den nedadgående til den opadgående determination. Det hænger sammen med, at den frihed, der her er tale om, ikke er en valgfrihed, men en rest af den oprindelige frihed, den frihed, hvortil mennesket er skabt i sin gudbilledlighed. Fri-

[160] Ibid. s. 45 f., s. 29 og s. 56.

[161] Ibid. s. 45 f.

[162] O. M. nævner *Augustin* og *Calvin*; jfr. *Determinisme og Frihed* s. 28 f.

[163] *Determinisme og Frihed* s. 34.

[164] Ibid. s. 34 f.

[165] Smst. *Prenter* fortolker så stærkt på dette sted med dets tale om evighedens grænseskel, at han sprogligt får det til at sige nærmest det modsatte af, hvad der – i sammenhængen – står hos O. M. At punktet er et evighedens grænseskel betyder nemlig iflg. *Prenter*: »... at der ikke i denne timelighedens verden findes et ingenmandsland midt mellem troen og vantroen, hvor mennesket kan stå og se sig om til begge sider *for derefter at vælge, hvilken Herre der passer det bedst: djævelen eller Kristus.*« *Festskrift* s. 133 (her udhævet). Sagligt er den her fremlagte forståelse ikke meget forskellig fra *Prenters*, men *Prenter* systematiserer i tilknytning til det anførte sted tankegangen hos O. M. så stærkt, at spændingen i denne elimineres. Til denne spænding, jfr. også det følgende.

heden er altså friheden til at sige ja, evnen til at *tro* [166]. O. M. udtrykker dette ved at sige, at alene den genfødte er i stand til at »vælge, naa til Frihed«, idet talen om genfødslen viser tilbage til de tanker, O. M. lagde frem i skriftet »Det faldne Menneskes Gjenfødselse og Fornyeelse ved Daab og Nadver« (1872). Det, der fødes i genfødslen ved dåben, er åndens menneske, den trælboundne vilje, eller som det hedder i det nævnte skrift: det sande menneske, inderstmanden [167]. Det sande menneske skal udfries af sin trældom i synden, og det sker, når det indbydende pagtsord lyder [168]. Pagtsordet er indbydende, ikke bydende, fordi der er tale om en genfødsel, ikke en nyskabelse. Ordet henvender sig til sandhedsmennesket, til mennesket efter Guds billede, til et væsen med »fri Villie«, derfor må det være indbydende [169]. Dåben er en tilspørgelse ud af synden ind i Guds rige, idet ordet ved dåben – pagtsordet – i form og indhold forudsætter, at det er et menneske i Guds billede, som tilbydes noget [170]. O. M. hævder her Guds ords ubetingede prævalens, samtidig med at han fastholder sin karakteristiske forståelse af gudbilledligheden som det, der konstituerer menneskets eget valg eller skridt. Friheden er ikke så meget det, at mennesket vælger, som dette, at mennesket *i* troen, når det lukker op for ham, der »banker paa ved Troens Dør«, *flyttes* fra mørkets magt over i Guds elskede Søns rige, idet nemlig en stærkere er kommet over den stærke, således at vi *lukkes* ud i frihed, frihed fra den mod fordærvelsen nedaddragende magt [171]. Den frihed, som mennesket udfries til, skal det vælge, men dette valg viser netop ikke, at vi er fri, men at vi er trælle, der løses [172]. Selv dér, hvor mennesket selv kan råde, gælder det således, at det ikke kan råde alene; hvis det var alene, ville det jo netop være underlagt det ondes nødvendighed. Skal mennesket råde, må det være sammen med Gud, d. v. s. på Guds – eller Kristusrigets – betin-

[166] Determinisme og Frihed s. 34 og s. 55.

[167] Ibid. s. 24; jfr. Gjenfødselse og Fornyeelse s. 58.

[168] Jfr. Gjenfødselse og Fornyeelse s. 77–82. Smlgn. *Jørgen I. Jensen*, Kirkehistoriske Samlinger 1970, s. 59 f. og *Prenter*, Festskrift s. 133 ff.

[169] Smlgn. Gjenfødselse og Fornyeelse s. 58 og s. 80. I dette skrift betegner O. M. altså den tilbageblevne rest af den oprindelige frihed som »fri Villie«, i skriftet om determinisme og frihed bruger O. M. kun dette udtryk »negativt« om valgfrihed. Der er alene tale om en terminologisk forskel og modsigelse; det saglige indhold er det samme, som det umiddelbart fremgår af sammenhængen i Gjenfødselse og Fornyeelse.

[170] Gjenfødselse og Fornyeelse s. 81.

[171] Determinisme og Frihed s. 39.

[172] Ibid. s. 46.

gelses, for hvis det vil råde sig selv, befinder det sig i løgn og indbildning, en løgn, som er modsætningen til Guds børns frihed i herlighed [173]. Det er Gud, der kalder og drager, og kun på hans indbydende ord kan der tros, således at det er Gud alene, som giver mennesket lov til at tro; menneskets svar – ja eller nej – er kun et svar på denne kalden [174]. Evnen til at tro er uvirksom, hvis der ikke er en løser, der selv tilbyder sig for troen [175]. Den bundne vilje frigøres kun ved Sønnen, så den kan »vælge det, som bedst er«, nemlig at lade sig lede i tro [176]. Det er således Gud alene, der frelser, idet menneskets frelse på ingen måde foregår ved, hvad det selv gør, men ved, hvad den Herre gør, som det i tro har overgivet sig til [177].

Når O. M. understreger dette aspekt, synes talen om menneskets evne til at tro, det punktuelle valg, at betyde det samme, som når Luther fastslår, at Gud naturligvis ikke har skabt himlen for gæssene, men at mennesket netop skiller sig ud fra den øvrige skabning ved at være skabt til evigt liv eller evig død, og således kan siges at have en *aptitudo*, en *dispositiua qualitas et passiuua aptitudo*, med henblik på at blive grebet af ånden og opfyldt af Guds nåde [178]. At Gud kan tale til os, er hos O. M. udtryk for, at vi er skabt i hans billede, men denne gudbilledlighed er netop først og fremmest evnen til at tro [179]. Om brugen af denne evne kan det hedde, at den indskrænker sig til det passive at lade sig finde [180]. I denne sammenhæng bliver betydningen af punktet, menneskets eget valg eller skridt, da den at bestemme det frelsende ord som evangelium i modsætning til lov, som genfødende og indbydende ord i modsætning til et skabende og bydende. Ganske vist er det Gud, der med sit ord virker alt, men der er ikke tale om et magtord, som med magt tager mennesket og flytter det som en ting. Ordet kræver tro, således at udløsningen fra trældommen under det onde kun kan finde sted, hvis Guds ord og menneskets tro mødes [181].

O. M.s ganske bestemte opfattelse af trælbandethedens karakter og hermed også af, hvorledes den bevarede gudbilledlighed giver sig til

[173] Ibid. s. 21 f. og s. 35. Jfr. *Prenter*, Festskrift s. 133.

[174] *Determinisme og Frihed* s. 22.

[175] Ibid. s. 29.

[176] Ibid s. 25 og s. 33.

[177] Ibid. s. 30.

[178] *Clemenudgaven* bd. 3, 127,16–23.

[179] *Smlgn. Determinisme og Frihed* s. 22 og s. 57.

[180] *Determinisme og Frihed* s. 45.

[181] Ibid. s. 55. Jfr. *Prenter*, Festskrift s. 136.

kende, så at sige tvinger bestandig hans tale om det punkt, hvori mennesket vælger mellem den opadgående og nedadgående determination, i en retning, der fører bort fra den forståelse, som er blevet fremhævet i det umiddelbart foregående, og hvorefter talen om punktet har den funktion at bestemme det frelsende ord som evangelium. O. M. fastholder ganske vist overalt, at det er Gud, der ved sin kalden gør begyndelsen til troen; den begyndelse sker ved nådestilbudet i dåben, som forbliver i kraft, indtil troen tager imod det, eller vantroen forskyder det [182]. Men talen om menneskets svar på Guds tilbud, som jo selv er svaret på menneskets længsel efter udfrielse af trældommen, synes mange steder ganske uproblematisk i dens understregning af, at mennesket *selv* har ansvar for egen frelse og fortabelse, at det selv *vælger* herimellem [183].

Når der overhovedet hos O. M. – i hans tale om punktet – kan blive tale om to tankelinier, som er til stede i et spændingsforhold, hænger det altså sammen med, at han på baggrund af sin forståelse af trældomhedens karakter – man kunne også her tale om hans teologiske antropologi – næsten nødvendigt må komme med udsagn, som synes at fremlægge en ganske uproblematisk og uanfægtet opfattelse af menneskets trosvalg i tiden. I sidste ende problematiserer netop disse udsagn gyldigheden af den for O. M. »urokkelig kristelige Sætning«, at det er Gud, der alene frelser [184]. Denne sætning kan nu rigtignok siges at være gyldig inden for begge tankelinier, men i den sidst omtalte ikke meget forskelligt fra den måde, hvorpå man – og dette anføres polemisk mod Prenter – også kunne hævde dens gyldighed for Erasmus' teologi.

O. M. kender ingen viljens frihed, som består deri, at den menneskelige vilje frit kan vælge mellem godt og ondt; det hører til menneskelivets vilkår at være undergivet fremmede magter. Bundetheden til dødens magt, djævelen, er trældom, bundetheden til livets magt, Gud, er frihed. Overgangen fra den første bundethed til den sidste finder sted i et punkt, hvor mennesket med tro møder det gudsord, evangelium, som indbyder det. O. M.s redegørelse for, hvad der egentlig sker i dette punkt, volder vanskeligheder, fordi – som det fremgik – ufornelige tankelinier synes at krydse hinanden.

Den ligefremme og uanfægtede hævvelse af menneskets eget valg

[182] Determinisme og Frihed s. 58 f.

[183] Smlgn. f. eks. *ibid.* s. 45 f. og s. 57.

[184] Determinisme og Frihed s. 25.

må siges at ligge i forlængelse af afgørende tendenser i O. M.s teologiske antropologi, som den blev fremstillet under det andet hovedafsnit om det faldne menneskes genløsning og i grunden også allerede kom til udtryk i det første hovedafsnit om det onde. Denne antropologi har, som Prenter hævder det i »Skabelse og Genløsning«, et idealistisk-optimistisk præg, hvilket vel at mærke ikke er det samme som, at O. M. har et lyst syn på tilværelsen [185]. Dette grundtræk i O. M.s antropologi må med nødvendighed manifestere sig, når skriftens hævde af menneskets ansvar for at modtage Guds frelse gøres til genstand for en omfattende teologisk fortolkning.

En kritik af O. M. kan derfor sætte ind ved hans grundlæggende antropologiske konception, sådan som det sker hos Prenter [186]. Kritikken kan imidlertid også først og fremmest rette sig mod dette, at menneskets egen ansvarlighed for frelsen og fortabelsen gøres til led i et teologisk »system«, sådan som Linds Krogs kritik gør det [187]. Ud fra begge ansatspunkter kan der stilles spørgsmål til væsentlige tendenser i O. M.s teologiske bestræbelse.

Imidlertid må en sådan kritik ikke overskygge, at O. M.s overordnede synspunkt er en hævde af gudsordets myndighed som det, der også lader al teologi blive tilbage som forsøg – forsøg, der så ganske vist også skal gøres, som O. M. jo også selv gjorde det [188]. O. M.s skrift »Noget om Determinisme og Frihed« er et sådant forsøg på at forstå den »bibelske« dobbelthed af total menneskelig afmagt og menneskeligt ansvar for at modtage frelsen, og det afgørende i dette forståelsesforsøg er understregningen af Guds ords komme til mennesket. Men frelsen *selv* forbliver en lige så stor gåde som det onde [189]. O. M. mener således nok, at hans tale om den opadgående og nedadgående determinisme stemmer overens med både skrift og erfaring, men både erfaringen og den teologiske forståelse har – i deres for O. M. uopløselige enhed – bestemte grænser.

---

[85] Jfr. *Prenter*, Dogmatik s. 437 ff.

[186] Se især Dogmatik s. 439, hvor det hævdes, at O. M.s forsoningslære går i retning af en konsekvent dualisme, som fører gudsbilledet i retning af entydighed og menneskeforståelsen i idealistisk-optimistisk retning.

[187] Jfr. Tidehverv 33, 1959, s. 75.

[188] Denne forståelse er stærkt fremhævet af *A. Pontoppidan Thyssen*, DTT 28, 1965, s. 129–145; se især s. 145. Det er karakteristisk, at adskillige af O. M.s skrifter på titelbladet betegnes som »forsøg«.

[189] Determinisme og Frihed s. 38 f.

1972

En oversigt

Ved Carl Trock

Det er mig »helt klart, at de sidste 10–20 år på næsten alle områder« har vist tilbagegang, skrev biskop Erik Jensen om folkekirkens situation. Først havde han tænkt sig at bruge overskriften »nedgangstider«, men han endte med at spørge: »Er det skumring eller gry?« (Aalborg Stiftsbog 33).

Svarer tallene herpå? – Kirkestatistikken fra hovedstadsområdet viste, at de senere års stigninger i antallet af udmeldelser ikke var fortsat, 3753 meldte sig ud i 1970 mod 4564 året før. Men antallet af navngivelser steg fortsat til 16,9 % af dåbshandlingerne, mod 14,4 % i 1969 [1].

På Det danske Missionsselskabs repræsentantskabsmøde diskuterede man, om der hersker en missionssituation herhjemme, og det syntes man enige om. Det oplystes også, at DMS påtænker at tage hjemlige opgaver op, for andre end gæstearbejderne og ulands-studerne (KD 24/11, jfr. 22/11).

På samfundets vegne svarede socialminister Eva Gredal i Folketinget en konservativ, der var chokeret over venstreorienteret indoktrinering på en børneinstitution: Opdragelsen her må være neutral, da forældrene på grund af pladsmangel ikke frit kan vælge institution; det ville blive indskærpet medarbejderne, at børnene ikke måtte på-

---

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: DKt Dansk Kirketidende; DMB1 Dansk Missionsblad; Ft Folketingstidende; Hskbl Højskolebladet; IMT Indre Missions Tidende; Jy-Po Jyllands-Posten; KD Kristeligt Dagblad; KiInf Kirkelig Information; KiVe Kirkens Verden; KP Kristeligt Pressebureau; MrBl Menighedsrådenes Blad; PrfBl Præsteforeningens Blad; Relgl Religionslæreren; RoSt Roskilde Stiftsblad; Sjt Sjællands Tidende; AaSt Aarhus Stiftstidende; WA Weekendavisen. Årstal tilføjes kun, hvor det ikke er 1972. – Hvor der henvises til tidl. årsoversigter anføres alene *udgivelsesåret*.

[1] Statistisk Månedsskrift 1971, 367. Her spørges, om de mange udmeldelser i 1969 hang sammen med overgangen til kildeskat? Jfr. 1972 218, 1971 179 og KDs nøgterne referat 27/4 og lederen 3/5: Det stigende antal navngivelser og de færre konfirmationer kan få følger for folkekirkens fremtid. Se også Per Salomonson: »15 års kirkestatistik for hovedstadsområdet«. Om Humanistisk Forbunds aktion for udmeldelser, KD 5/5.

virkes i ensidig retning (30/6 Ft 6932). Udspurgt i radioen svarede hun – vel på egne vegne – at det også udelukker morgensang og bøn. Det blev bemærket (ledere i dagspressen 5/7 ff., DKt 330, Berl. Tid. 16/7, AAST 8/10; jfr. 1972 221), men der forlød ikke mere om dragne konsekvenser af synspunktet.

I. Folkeskole – folkekirke

Mens undervisningsminister Knud Heinesen tænkte højt for at finde en klar formålsbestemmelse for kristendomsundervisningen (Aalborg Stiftstid. 16/1, jfr. KD 4/4, 13/4) stod arbejdet i læseplansudvalget i stampe, afventende hovedretningslinier fra ministeren (KD 29/2). Men det tegnede til en nedskæring på 25 % og med få timer på de ældste klassetrin, så faget blev »invalideret«, gentog afdelingsleder Herluf Eriksen, og konfirmandundervisningen var også truet (PrfBl 49; 1972 225, 227). Og udvalget havde Danmarks Lærerforening bag sig, meddelte skolepsykolog Kristian Jensen, som oplevede at »Folkeskolen« ikke havde plads til modgående indlæg (KD 15/3).

Fagets skæbne beror dog på kvaliteten og ikke kvantiteten, svarede Kaj Varming, foreningens næstformand. Denne ønskede § 55 (om tiden for konfirmandundervisningen) slettet, for det var ulogisk at bevare den, »når man ønsker at skabe klare linier mellem kirken og skolen. Folkeskolen bør ikke bindes af interesseorganisationer uden for skolen . . . heller ikke folkekirken« [2].

Herluf Eriksen gentog: Det gælder om at give forældrene ansvar, så skolen ikke bliver læseplanudvalget eller lærerne (PrfBl 49). Nu viste en Observa-undersøgelse, at der i befolkningen var – eller dog kunne forudses – stigende ønsker om, at der gives en neutral orientering om kristendom på linie med de fremmede religioner. Det ønskede 40 %, mens 47 % mente at hovedvægten stadig burde lægges på kristendommen. Mest var man for den forandring i hovedstaden, mindst på landet, og især de unge var for den (i alderen 18–29 var 63 % for, 22 % imod, i gruppen over 50 var forholdet næsten omvendt), ligesom forandringslysten tog stærkt til, jo mere uddannelse svarerne havde (Jy-Po 6/2). Under en ret intens debat [3], samlede en protest-

[2] Varming fortsatte: Hvor der er et godt forhold mellem kirke og skole, finder man nok en løsning, men hvor dette ikke findes, »opnår kirken i det lange løb ikke noget ved paragrafrytteri«, PrfBl 124, KD 19/1, Folkeskolen 1145.

[3] Se især KD 29/2, Relgl 47, 52, 69, 111, 116. Herunder erindrede ministeren om, at faget var ene om at opretholde et uændret timetal, da 5-dages ugen gennemførtes, Aalborg Stiftstid. 9/4. Jfr. dog 1971 203.

adresse mod en forringelse af kristendomsundervisningen op mod 90.000 underskrifter (KD 7/6, 10/6, IMT 243, 259, 524, »Vor Skole« febr.). Samtidig meldtes der om voksende interesse for kristne friskoler; det skyldtes dog den obligatoriske seksualundervisning og ofte var kredse udenfor folkekirken ledende [4].

Den 28. juli sendte Knud Heinesen et udkast til ny folkeskolelov til høring, og organisationerne skulle svare ret hurtigt, for at sagen ikke blev forsinket (»Skole og Samfund« særnr. 3).

Ved kristendomsundervisningen var kommissionen stort set fulgt m. h. t. formålsbestemmelsen og sådan at der var tale om et selvstændigt fag (uden integrering med de fag, som den ligestilledes med, bl. a. historie og geografi), fri for forkyndelse og påvirkning. Endvidere kunne lærerne fritages og de elever, der tilhørte et andet trossamfund. (Yderligere var unødvendigt ved et kundskabsfag, kommenterede ministeren, KD 29/7, 5/8.) Andet ville udhule intentionen om ligestilling med andre fag. Også § 55 opretholdtes, idet det dog præciseredes at inklusive konfirmationsforberedelsen måtte den enkelte elev ikke få over 7 timer på en skoledag.

Imod betænkningen opretholdt udkastet den hidtidige benævnelse for faget, og undervisningen i fremmede religioner kunne gives her eller bl. a. sammen med historie og geografi. Om timetallet hed det: Der undervises »i mindst 5 år« og undervisningen påbegyndes »senest på 3. klassetrin«; efter 7. klasse var det et valgfag. Udkastets hovedtanke var nemlig, at de lokale skolevæsener nærmere skulle udfylde rammerne og fastlægge timetal.

Trods al interesse for lokal indflydelse på skolen var Landsforeningen Skole og Samfund betænkelig; forslaget kunne føre til stor uensartethed, fagene måtte fastlægges helt anderledes i skoleforløbet a. h. t. skoleskift (»Skole og Samfund« 175, tilsv. I. Haubirk Relgl 107). Også de faglige lærerorganisationer havde betænkeligheder (Relgl 129, 127, KD 17/11), navnlig ved lokal vilkårlighed, der kunne føre til 1 time om ugen i de 5 første skoleår, uanset hvad læseplansudvalget sagde (KD 17/8, 26/8, Relgl 110). Kirkelige kredse fandt formåls-

---

[4] 1000 medlemmer i Landsforeningen af kristne friskoler, KD 1/2; årsmøde KD 12/6; interesse i 6 egne af landet og muligt 5 skoler på Bornholm KD 19/4, 25/4, jfr. 3/2, 12/2; skolecenter ved Odense, KD 10/6, 19/6. – 2 skoler kom igang, 1 med 35 elever ved Hillerød, hvor Luthersk Missionsforening stod bag, og 1 med 7 elever på Bornholm, KD 19/8 og 28/6: Forældrene er meget passive, selv vore medlemmer, ministeren kan gøre hvad han vil, uden at folk reagerer. – Protestadresse med 36.000 underskrifter mod seksualundervisningen, KD 19/5.

paragraffen tvetydig, og at der var åbnet mulighed for en katastrofal nedskæring (4 timer i de 5 første år). Loven måtte angive en timeplan, for »vi har ikke tillid til, at den lokale selvbestemmelse kan få betydning for andre end en mindre del af Danmarks skolekredse«, hed det i en udtalelse [5].

En Gallup viste, at det store flertal af befolkningen ønsker kristendomsundervisningen opretholdt (78 % af svarerne; der var klart flertal i alle befolkningsgrupper). 57 % ud af de 78 % fandt, at det nuværende timetal var passende, 18 % ønskede flere timer. Men det skal være kundskabsmeddelelse mente $\frac{2}{3}$ af svarerne, mens knap $\frac{1}{3}$ ikke havde noget mod påvirkning (Berl. Tid. 17/11). – Kristeligt Dagblad ironiserede, fordi dagspressen tav herom, mens det var en stor nyhed, at der var flertal for fri abort (leder 22/11). – Men i praksis førte fagtrængselen og lærerløntimeforkortelser til, at flere skolemyndigheder skar ned på timetallet (10 nordjyske kommuner KD 4/2, Odder KD 12/4, Slagelse Sjt 28/3, Helsingør KD 28/5 71).

I LOs udtalelse om lovudkastet nævntes i forbigående, at en undervisning bestemt som tilfældet var burde tilbydes alternativt med andre fag af religiøs og humanistisk/etisk art, der blev da plads til at andre fag kunne blive obligatoriske. I en ikke offentliggjort udtalelse om kommissionsbetænkningen må Danmarks Lærerforening bl. a. være gået ind for almindelige fritagelsesmuligheder (1972 227), for trods al tale om kundskabsformidling var der noget følelsesbetonet ved faget, der da også skulle bygge på en bestemt opfattelse, sagde formanden Jørgen Jensen (KD 29/7, 19/8, Folkeskolen 1698), nu kunne man da nøjes med at gentage, at § 55 burde fjernes [6].

[5] IMT 683, medunderskriver var igen Sv. Aa. Nørgaard (1972 223, 226). KD ledere 29/7, 22/11; Kristelig Lærerforening »Vor Skole« nr. 5, KD 1/8; KiInf 90, RelgI 116, 131, 172 og 1973 17; grundtvigsk indlæg DKt 458, jfr. 1972 228. – Bestyrelsen havde ment, at skolelovgivningen lå udenfor »menighedsrådsforeningen«s kompetence, men årsmødet måtte drøfte den sag og overveje initiativer, MrBl 167.

[6] Udtalelserne aftrykkes som bilag til lovforslaget. Her fordrede Landsorganisationen af Elever fuld frivillighed, hvis forslaget blev gennemført, men den ønskede primært orientering om kristendom samlet med andre religioner. Dansk Friskoleforening vendte sig også imod skærpelsen ved fritagelsesbestemmelserne, de måtte svare til lærernes fritagelsesmuligheder, objektiv kristendomsundervisning var en umulighed. Danmarks Lærerforening opholdt sig ved lærernes fritagelsesmuligheder og fandt, at som konsekvens af læreruddannelsesloven (1967 492) måtte de kommunale myndigheder ikke udbede sig udtalelser om læreres medlemskab af folkekirken, ligesom lærere, der stod udenfor den, ikke kunne udelukkes fra at undervise i faget; den hidtidige § 55 burde udgå, subsidiært ønskedes det, at fælleslærerrådet var med ved forhandlingerne mellem skolekommission og præster.

Bestemmelserne om kristendomsundervisning hørte til det, der var stærkest påvirket af debatten, bemærkede Knud Heinesen ved forelæggelsen i Folketinget (15/12, Ft 2242). Udkastets begrænsede fritagelsesmuligheder var – efter lange overvejelser (KD 28/12, jfr. 5/8 og 15/12) – opgivet som følge af samstemmende ønsker fra vidt forskelligt hold; det var ulogisk, men det havde kommissionen også været, hed det i bemærkningerne (jfr. KD 2/1 73; 1972 note 11). M. h. t. konfirmationsforberedelsen var det »naturligt og rimeligt« med den tilføjelse, at kommunalbestyrelsen fik den endelige afgørelse, hvor skolekommission og præster ikke kunne enes om tiden.

Kort før havde Knud Heinesen ved et lovforslag vedrørende HF fulgt kommissionen og foreslået betegnelsen religion og at fritagelse alene kunne ske, når der var tale om tilhørsforhold til et trossamfund udenfor folkekirken. Det forlød også, at der i gymnasiet skulle gives årskarakterer, som talte med på lige fod med andre fag, men ikke være årsprøve. Under 1 % af gymnasiasterne var fritaget for undervisning, af HF'erne var det over 20 %. De mange udmeldelser kom især i 2. klasse, før eksamen [7].

Uenighed om seksual- og kristendomsundervisningen, især om frivilligheden det sidste sted, tog så megen tid på Venstres landsmøde, at man måtte udskyde en udtalelse om skolepolitik (Politiken 6/11).

II. Folkekirkens pædagogiske opgave

I januar drøftede bisperne folkekirkens pædagogiske opgave og var enige om, at kirken måtte finde nye veje for at opfylde den forpligtelse. De nedsatte et udvalg med biskop Johs. W. Jacobsen som formand, der skulle tilvejebringe moderne og relevante undervisnings-

Kommunernes Landsforening ønskede, at tiden for konfirmationsforberedelsen fastsættes af skolekommissionen efter forhandling med menighedsrådet – eller at kommunalbestyrelsen fik afgørelsen, hvor parterne ikke nåede til enighed, de nuværende forhold var uheldige.

[7] KD 2/12, 15/12 og 30/11 Ft 1561. Den nye betegnelse betød ikke en realitetsændring, men svarede bedre til det for faget fastsatte indhold; ved fritagelsesbestemmelsen havde man ønsket at undgå vurderinger og angive et rent objektivi kriterium, hed det i bemærkningerne. – Kommissionens 1. betænkning (1971 204) var fulgt af en påfaldende tavshed, havde rektor Bülow-Hansen skrevet i 1971. Ved HF havde faget »ubetinget succes« (jfr. 1972 note 2), men i gymnasiet var trængslerne øget, faget berøvedes i stigende omfang fastansatte, faguddannede lærere. Derfor havde Bülow-Hansen søgt at provokere de daværende ministre Poul Hartling og Helge Larsen frem (KD 29/3, 13/5 71 jfr. 21/5, 3/6 71). Den sidste fandt, at en løsning måtte afvente, at kommissionen blev helt færdig og en samlet debat (KD 28/5 71, Hartling 1/4 71).

materialer. Søndagsskolen var en folkekirkelig forpligtelse, erkendtes det, omend arbejdet burde antage flere varierende former (W. Westergaard Madsen KD 7/1 og Berl. Tid. 12/3; 1972 228).

Nok flere forældre end man tror oplærer deres børn i kristendom. Men der er sket en glidning i indstillingen, og i skolen sker der et skred, udtalte biskop K. C. Holm. Nogen vil da kæmpe, men skal man det for at bevare noget, så er det ofte et tegn på at sagen er tabt på forhånd. Andre kalder barnedåben uforsvarlig, men den må tages som realitet og vi må indstille os på, at kirken får en større forpligtelse, fortsatte biskoppen. Der bør ikke gå 14 år, før man ved konfirmandundervisningen fortæller børnene, hvorfor de blev døbt. Opgaven var for stor til, at søndagsskolen og børnegudstjenesten alene kunne klare den (KD 5/6, IMT 440). Uanset solid undervisning i skolen og en totalt ændret konfirmandundervisning må menigheden tage en dåbsundervisning op, og de enkelte menigheder må have den størst mulige selvstændighed og flere penge til det, skrev undervisningsdirektør Baunsbak-Jensen (KD 25/10).

Også kirkeminister Dorte Bennedsen pointerede gentagne gange, at folkekirken måtte øge sin indsats for den forkyndende undervisning, det var en forudsætning for hendes initiativer (KD 3/3, Jy-Po 28/11). Uden store proklamationer må vi igang med en grundig voksenundervisning i vore sogne, skrev højskoleforstander Helge Skov; tiden er inde til, at præsterne igen gennem aftenhøjskoler og på andre møder ved tekstgennemgang og efterfølgende debat rejser spørgsmålet om, hvad evangeliet egentlig er (Haderslev Stiftsbog 36).

Den nye skolelov sigtede mod at fjerne kristendommen, mente »menighedsrådsforeningen«s formand, Knud Frederiksen; selv fandt han, at kirken måtte opbygge et supplement til den undervisning for med tiden at overtage hele den forkyndende undervisning. Pengene kunne komme over fritidsloven eller ved en ny selvstændig budgetpost (KD 24/11).

Alligevel havde kredsen bag Kirkelig Voksenundervisning (1971 210) upåtalte lukket foretagendet den 19/6. Man var ikke i tvivl om, at der var et behov for KV. »Gennemførelsen af en folkekirkelig ideologi i børne- og ungdomsundervisningen har stort set haft den virkning at uvidenheden er så bred og dyb«, skrev rektor Bülow-Hansen. Man havde ikke mødt den fornødne tillid til at kunne trænge igennem, og en sådan serviceorganisation havde næppe muligheder uden i kontakt med andre organiserede initiativer (skrivelse maj).

I januar var bisperne »stort set enige« om nødvendigheden af en

sognemedhjælperordning, grundene var præstemangelen og uafhængigt deraf den sociale og diakonale opgave og de pædagogiske opgaver i sognene, konfirmandundervisningen medregnet. Biskop Johs. W. Jacobsen fik også til opgave at etablere et udvalg til at forberede en løsning, og det blev næsten færdigt i årets løb (KD 7/1, 11/1 73, jfr. 1972 242).

Tanken fik mere eller mindre udtalt støtte fra forskelligt politisk hold, og fra kirkelige organisationer næsten strømede anbefalingerne ind [8]. Men det må klares, hvad det er man vil have, skrev skolepsykolog Kr. Jensen, det bør være religionspædagoger. Det hele kan strande, hvis de får for mange forskellige opgaver, eller hvis man begynder på for ringe et niveau (KD 25/2). Også biskop Holm så løsningen i et undervisningsembede, et kateketembede (KD 5/6, IMT 441), mens præsteforeningen uforpligtet overvejede ansættelse på årsmål af kirkeadjunkter (PrfBl 295; jfr. 1972 note 48).

Strandmarks sogn gik igang og ansatte ved lokal støtte og med tilskud fra Kirkefondet en ungdomssekretær, som dog også skulle bistå ved konfirmandundervisningen (KD 7/9, 4/10 71; 4/5, 28/10). Menighedsrådet i Hasseris sogn søgte godkendelse af, at det forsøgsvist ansatte en religionspædagog, men fik afslag fra ministeriet, trods biskoppens anbefaling (KD 22/4, 6/5 jfr. MrBl 72 om sognemedhjælper i Holstebro, der skal undervise alle 11 konfirmandhold).

Al undervisning undergår revolutionerende ændringer, undtagen konfirmandundervisningen, dristede Baunsbak-Jensen sig til at skrive. Enten er forældrene ligegyldige, eller præster og menighedsråd er bange for at ændre, men havde spørgsmålet interesseret offentligheden, så var der forlængst lavet om. Det er næsten umuligt at give 14-årige dåbsundervisning, når de ikke har mødt kristendom hjemme.

---

[8] I Venstre ivrede Kaj V. Andersen for sognemedhjælpere og Kr. Damsgaard syntes indforstået (SjT 9/5, KD 11/3, 3/7), kirkeministeren var forstående overfor mellem-teknikere (KD 3/3) og udspurgt svarede den radikale Ole Samuelson: En løsning trænger sig stærkt på, og det er vigtigt at understrege det religionspædagogiske (Dansk Kirkeliv 102, jfr. her note 29). – Ministeren hørte fra FDF: Strukturkommissionens forslag bør snarest gennemføres, men ansættelse bør ske uafhængigt af præsterne (KD 26/1), tilsvarende Kirkefondet som ønskede betegnelsen menighedssekretær (årbog 20); fra KFUM-spejderne, som tænkte sig religionspædagoger (KD 21/6) og fra Kirkeligt Centrum (KC 17, 25, 67). Debat på »menighedsrådsforeningen«s årsmøde (MrBl 166), Dansk Bibelskoles overvejelser (Episkopet nr. 4). Diakonforbundene overvejede uddannelse og ansættelse (KD 23/6), mens andre bemærkede: Vi har jo kordegnene (KD 6/4, 15/4, Kordegnenes Blad 111, jfr. Ahlmann Olesen i Kirkefondets årbog 13).

Konfirmandundervisningen måtte lægges radikalt om, og Baunsbak-Jensen foreslog: 1) Der sigtes på forskellige aldre, bedst vel på de 16–18 årige, 2) forældrene drages med ind i arbejdet, evt. ved kristendomsundervisning for voksne, 3) den må have form som studiekredsarbejde fælles for unge, forældre og præst, 4) den »bør følges op af, at alle deltagerne kommer til søndagsgudstjenesten« for også at drøfte dennes mening i kristne menneskers tilværelse (KD 25/10).

Nu vidste præsterne nok, at undervisningen var inde i en krise, derom stod diskussionen knap nok længere (t. eks. Erik Jensen KD 30/9, Birkedal Nielsen DKt 585; jfr. 1972 242). Spørgsmålet var, hvordan der skulle rådes bod på det: Ved retningslinier for undervisningen (K. C. Holm IMT 441, Westergaard Madsen Berl. Tid. 12/3, jfr. 1969 272)? Ved konfirmandlejr (KD 18/2, 15/7)? Ved at rykke alderen op, selv om der kom færre (KD 1/5, 16/5, 6/11, Sjt 24/3, 10/5, 2/6, AAST 30/4; modsat PrfBl 650 ff., 1970 157)? Eller ved nye hjælpemidler, hvis fremstilling blev sat i system, og som blev falbudt, prøvet og anbefalet (AV-midler og TV-kassetter KD 9/11, 8/5, 17/6, 27/6)? – Nej, vigtigere end den slags er det at lære de unge at høre efter, hvad andre siger, sagde provst Vagn Kvist (afdæmpet i Vartovbogen 136). Andre advarede mod at snakke udenom, det egentlige problem var hjemmenes holdning (KD 1/5, 6/11, Sjt 2/6, DKt 585, Reformatio 1971 nr. 2, Ribe Stiftsbog 28).

Præsteforeningens repræsentantmøde vedtog, at der skulle foretages en landsomfattende undersøgelse af forholdene (PrfBl 295, 604). Foreningen fulgte opmærksomt det nye skolelovforslag, og – igen (bisperne 1971 note 27) – påkaldtes kirkeministerens bistand, nu overfor lærerforeningens ønsker. »Folkekirken har en grundlovmæssig ret til, at staten sørger for, at den nyder gode kår«, den har samme grundlovs-sikrede ret til at få børnene til undervisning som folkeskolen, mente formanden, Olav Lindegaard (PrfBl 294, 111, 650, KD 5/5, 17/5; Religionslærerfor. KD 13/4, Folkeskolen 1275).

Flere førte drøftelserne over på præsternes utilstrækkelige pædagogiske uddannelse (KD 1/5, 4/5, 17/5, Ribe Stiftsbog 28). Og et forslag fra stud. theol. Carl Lock – amputeret til at dreje sig om ferie-afløsning – sigtede egentlig mod at nå lidt frem mod den praktik-ordning, der var uundværlig (KD 5/4, 13/4).

Utilfredse med vikarers undervisning i pædagogik krævede Århus-studerende pastoralseminariet væk og en undervisning i praktisk teologi ved fakulteterne (KD 28/8, 5/10, 9/10, 11/10, 23/10). Men det er den nuværende ordning, der er utilfredsstillende, mente forstander

L. C. Brøndum; det midlertidigt henlagte forslag burde snarest tages op, det var henlagt »ikke efter, men uden en sagligt-kritisk drøftelse« (KD 31/10, jfr. 1969 266, 1970 155, 1971 193).

Ordningen nu er aldeles uden idé og har næppe skabt bedre forhold, skrev professor Leif Grane; principielt hører den praktiske teologi med nødvendighed til teologien, men i studietiden synes den ikke umiddelbart vedkommende. Præstehøjskolen bør da udvikles, så den kan tage den praktiske teologi op på videnskabeligt plan. Pengene til et institut, f. eks. ved et af de nye universitetscentre, kan tages fra pastoralseminariet, der erstattes af et praktikum, samlet om det helt nødvendige (PrfBl 3). Men det er, hvad vi allerede har, svarede Brøndum (PrfBl 53, jfr. 56). Også præsteforeningen ville satse på efteruddannelsen, og præstehøjskolen burde begynde kurser rundt om i landet (KD 17–18/5, jfr. KP 3/8 71). Nu førte heller ikke bispernes støtte til, at lærerstaben der blev udvidet (1972 242), det hindrede personaleloftet desværre, det stod dog øverst på ønskesedlen, sagde ministeren (jfr. KD 24/5). Det er en skandale. Det arbejde der er igang, og som tænkes udvidet for at skaffe materiale til voksenundervisningen, kræver en koordinator, som så tillige kan virke som konsulent på landsplan, fastholdt forstander Chr. Thodberg [9].

Uden at en efterfølger var udpeget forlod han højskolen for at overtage et nyt professorat i praktisk teologi i Århus. Samtidig tyder alt på, at højskolen flyttes tilbage til Løgumkloster [10]. Her placeres nok også særuddannelsen af præster og andre uddannelsesformer, så det kan blive til et dansk Sigtuna, der kan være med til at forme fremtiden (Thodberg Ribe Stiftsbog 52).

Men også kirkeministeren syntes at lægge hovedvægten på efteruddannelsen (KD 2/11). Hvor mange konfirmandhold skal være

---

[9] Thodberg: Højskolen var nær blevet en fiasko, da præsterne i starten opfattede den som en sårende påstand om, at de ikke var dygtige nok, og »rygter om omskoling og indoktrinering« holdt mange tilbage. Tilgangen var vokset jævnt, og der var skabt et samarbejde trods forskelle i teologi, det skyldtes nok frivilligheden. De fleste var 40–55 år, de yngre præster har ikke råd til at tage fri for nødvendigt extra-arbejde. 2 gange havde højskolen i øvrigt været i finansudvalgets søgelys, for at være for dyr, WA 17/11, Idé-politik 3. årg. nr. 4 og Ribe Stiftsbog 45.

[10] Det var ønsket af kursister, forstander og bestyrelse. I Folketinget svarede daværende kirkeminister Fog Petersen, at han selv fandt det ønskeligt, især efter at Sønderjylland ikke fik noget universitet, og når det i øvrigt var velbegrunderet; indtil 1975 var man dog bundet af et lejemål (Ft 70/71 5096; jfr. KD 18/12 69, 28/3 70). Andre indvendte: Højskolen skal ikke gå i kloster – tværtimod (Trock KP 3/8 71, Ginnerup WA 18/6 71, Grane PrfBl 6).

prøveklude, inden præsterne kommer, fordi de opdager at deres uddannelse er »katastrofal mangelfuld«, mens de der trænger mest ikke kommer, var der indvendt (Berl. Tid. leder 12/3, tilsv. Westergaard Madsen Berl. Tid 12/3, KD leder 10/11, Sjt 15/3).

III. Folketing – folkekirke

Folketinget bestemte sig for, at der blandt de stående udvalg også skulle være et til at tage sig af kirkelige spørgsmål (Folketingsårbog 71/72 482). Og den livlige kirkepolitiske debat medførte, at først Venstre fik sit kirkepolitiske udvalg (med Poul Hartling som formand), sidst de konservative (KD 11/3, 3/7, 7/7, 23/9, 23/11), mens Socialdemokratiets udvalg omsider trådte i funktion (KD 31/5, 23/9; 1970 152). I SF lå det så nok sådan, sagde professor Morten Lange, at han var det kirkepolitiske udvalg (radioen 1/6, jfr. KD 3/6).

Om man erindrer sig, hvor påskønnet Morten Langes taler om folkekirken har været, kan det ikke undre, at hans begrundelse derfor blev bemærket: »Ved at lade kirken fungere videre som nu, vil interessen for den svækkes mere og mere. Dens gammeldags form vil blive stadig mere fremmed for befolkningen, og dens indflydelse derfor fortsat faldende«. Det var derfor SF undgik strid om kirke og kristendom (»Kirken arbejder« nr. 2).

Kirkeministeren måtte høre for sin begejstring for kampafstemninger (1972 231) ved behandlingen af forslaget til ny valgmenighedslov; herom kom ingen kamp, det drejede sig om smådetaljer og gik uden om det væsentlige problem, økonomien (Ole Samuelsen Ft. 4319) Det spørgsmål måtte dog overvejes videre, fandt tinget, og det var ministeren villig til [11].

Kravet om besparelser i de offentlige udgifter førte alene til en mindre stigning i kirkeministeriets samlede budget, men igen (1971 191) ramtes statsstøtten til kirkebyggeri, der faldt fra 1,2 million til 0,5. (Krav om bortfald af statens tilskud til folkekirken, Sven Ove Gade Ekstrabladet 30/5; SF 1972 231).

På »menighedsrådsforeningen«s årsmøde formanede ministeren

[11] Folketingsårbog 71/72 235. Forslaget var vel arvet fra Fog Pedersen, der i hvert fald en tid tænkte på statstilskud til valgmenighederne, men ikke frimenighederne (1970 194, 1971 232). Men støtte var ikke relevant sagde Dorte Bennedsen, valgmenighedernes folk betalte jo ikke kirkeskat. Maigaard (SF) spurgte i øvrigt om det var rigtigt, at valgmenighederne fik statstilskud og lån til kirkerestaureringer. – Kaj V. Andersen ville ikke benægte, at afstemninger om kirke love kunne blive nødvendige, men det var lidet ønskværdigt med den konstellation, der var i tinget for tiden, Ft 4318.

»meget alvorligt« til sparsommelighed i alle henseender, selv om folkekirken var gået fri for skatte- og personaleloftet. Ministeriet måtte rationalisere, og også kordegnestillingerne kom i forgrunden. Dermed var der ikke lukket af for en sognemedhjælperordning [12]. Den var nok rigtig, havde hun sagt før, og tilføjet at den politiske nødvendighed talte for en løsning via kordegnene. I politiske kredse betragtede man folkekirken økonomi og personalepolitik som noget af det mest antikverede. Hvis der skulle laves noget nyt, så måtte der spares andre steder (jfr. KD 3/3).

Det havde ministeren nok erfaret i finansudvalget, hvis formand, Lysholt Hansen (S) anbefalede: Riv de overflødige kirker ned. Det kunne man gøre ved kirker fra det forrige århundrede, svarede hun, ellers måtte det overvejes at udvide brugen af de overflødige kirker. Det burde der tages hensyn til ved nye kirker, så blev folk tillige vant til at komme der [13].

Der kom også et vist røre om ulighederne i kirkeskatten. Men ministeren afviste: »Det er da vist en temmelig kraftig udligning«, at ca. $\frac{1}{3}$ af kirkens samlede udgifter går hertil [14].

Rationaliseringen blev intensiveret. I hovedstadsområdet blev der

[12] Konkret nævntes kirkebyggeriet og de store nye præsteboliger, hvor der måtte skæres ned, MrBl 147, 163. Hun fortsatte siden: Store kirker er uhensigtsmæssige, der må komme flere små kirker, som minder om moderne menighedshuse, de forekommer heller ikke fremmedartede for folk, KD 19/6. Jfr. 20/6 ff., leder 21/6 og AAST 2/7. – På spørgsmål fra Kaj V. Andersen oplyste ministeren: I de senere år er der ikke ansat kordegne som tjenestemænd, og hvis der kommer bgl. personregistrering »må grundlaget for yderligere tjenestemandsansættelse som kordegn anses for bortfaldet«, Ft 71/72 6941. – Kordegnene indforstået med sammenlægninger, Kordegnenes Blad 111.

[13] Jy-Po 11/2, MrBl 59, 76, Berl. Tid. 19/3. En menighedsrådsformand opfordrede sine kolleger til at handle, før politikerne tvang dem til det, BT 12/1. Lysholt Hansen havde søndagen før været i kirke, der var kun 1 kirkegænger til. TVs Focus satte talen om de tomme kirker i perspektiv: Her bruges $\frac{1}{3}$ af pladserne, biograferne regner med at $\frac{1}{4}$ bruges (9/1). – Nedlæggelse af Skt. Poul kirke i København kom på tale. Skal man andre steder bevare sogne på 3–5.000 indb., når saneringsplaner reducerer indbyggertallet? (G. Hermansen, Kbh. Stifts Landemodeakt 13).

[14] MrBl 150. – I kommuneskat kunne der være forskelle på 100 %, i kirkeskat på 1000 %, oplystes det (Berl. Tid. 16/1, MrBl 30). Kirkeskatten burde være den samme overalt, fandt borgmester Poul Jønck, eller der måtte for de små sognes skyld ske en stærkere udligning. Hverken Kommunernes Landsforening eller kirkeministeriet var synderligt interesserede (KD 6/1, 14/1, 19/1, 24/1, 25/3) ej heller »menighedsrådsforeningen«; de utilfredse kan melde sig ud, sagde Knud Frederiksen først, KD 7/1, modereret 25/3, MrBl 156

foreløbig sparet 7 kordegne (efter krav fra Lønningsministeriet, Kordegnenes Blad 83), og i København nedlagdes for første gang et embede, som var besat, og præsten kom på ventepenge. Ministeriet bad menighedsrådene på Vesterbro om forslag til reduktion af de 14 præstestillinger, som de ca. 44.000 indbyggere havde. Det fik til svar, at de særlige forhold gjorde, at »lineal-princippet« måtte fraviges her. Folk på Vesterbro burde kunne forvente den samme medleven fra præsterne i deres forhold, som der tales højstemt om i landsognene. Blev det fordret, så kunne der midlertidigt spares 3 præster, idet nogle sogne blev fælles om en residerende kapellan (Kbh. Stifts Landemodeakt 7, 21). Det kan blive begyndelsen til en adskillelse mellem stat og kirke, at staten bliver for kirkeligt interesseret og vil bestemme, hvor meget kirken må være kirke, bemærkede biskop Græsholt. En adskillelse er ikke ønskelig, men forbindelsen skal ikke bevares for enhver pris (Lolland-Falsters Stiftsbog 67, præster tilsvarende PrfBl 648).

Der nedlægges for tiden ikke flere embeder end der oprettes nye, mente Olav Lindegaard, og præsteforeningen ville medvirke til det, hvor alle hensyn talte for (PrfBl 648 f., 293 jfr. 1972 240). Men den ville – som også »menighedsrådsforeningen« – tages med på råd om sammenlægninger, og begge fik ministeriets løfte om det (PrfBl 807, MrBl 130, 159).

For første gang i flere år blev præstemangelen næppe øget. Det skyldtes det hidtil højeste antal af ned- eller sammenlægninger, den hidtil største tilgang efter 1962-loven (1963 201) og at den nye særuddannelse (1972 232) fuldførtes af 10 [15]. Tilgangen til det teologiske studium steg nok atter (fra 162 til 180, jfr. 1972 note 36). Da det ser ud til, at flere kandidater end før bliver præster, var præsteforeningen ved at håbe, at nøduddannelsen blev overflødig, inden loven udløber (PrfBl 292).

Sammenlægninger – og en af præsterne opnået ret til ferie og fri-

---

[15] 67 ledige embeder (dødsfald og afsked) og 12 nye embeder modsvarede af 56 teol. kandidater, de 10 som 1971-loven gav, 21 efter 1962-loven og 1 socialrådgiver, 1 kordegn, 3 fra skolevæsenet m. m. og 3 lærere, der blev valgmenighedspræster, samt af 29 præster der sparcedes (18 ved sammenlægninger af landsogne, de øvrige ved nedlæggelse af resid. kapellanier i større landsogne og byembeder). – Erik Jensen skrev: I 10 år har bisperne i ærlig solidaritet med menighedsrådene søgt at hæmme de ændringer, som folketing og ministerium presser igennem trods ret enig lokal modstand (WA 2/6); i hans stift var der ikke sket reguleringer uden enstemmig tilslutning fra menighedsrådene, mente han (Aalborg Stiftstid. 14/4).

week-ends – betyder, at der ikke bliver gudstjeneste i flere hundrede kirker; det vil indvirke på besøget, sukkede biskop Erik Jensen (Ålborg Stiftsbog 37). Den ret betyder ikke at kirker lukkes, men vi har opnået forståelse for, at der ikke bør holdes gudstjeneste hver søndag alle steder, hverdagsgudstjenester kan gå i stedet, mente Olav Lindegaard [16].

Et forslag fra Carl Lock og en kreds af studenter blev ret populært. Som nævnt var ønskerne videregående, nu foreslog de forsøgsvist en aflønnet, frivillig praktikanttjeneste for teologiske studenter, og en del deraf, prædiken-tjeneste i ferietiden, vakte interesse alle steder. Kirkefondet støttede et forsøg og havde videregående planer om indsats i fritidssamfundet, etablering af lands- og stiftsudvalg m. v., men det var der ikke forståelse for [17].

Kun 4 nye kirker blev indviet (Skovlunde kirke, Christianskirken i Fredericia, Margrethekirken i Ålborg og Gug kirke ved Ålborg), i Hirtshals kom en vandrekirke i brug igen. Og efter 11 år blev Munkebjerg kirke i Odense helt færdig. – Det er beklemmende, at intet kirkeligt råd har været med i drøftelserne om den samlede plan for hele hovedstadsområdet, som udarbejdes nu, fandt generalsekretær Gunnar Hermansen, det var dog af betydning for kirkebyggeriet (Kirkefondets årbog 40).

Et udvalg under indenrigsministeriet kom med en enstemmig indstilling om, at borgerlig personregistrering indføres 1978 eller 1979. Det regnede med en mere effektiv og billigere registrering, forudsat at størsteparten af de ca. 275 kordegnestillinger faldt bort; om det så kunne ske havde kirkeministeriet ikke villet skønne om (Betænkning nr. 649). Betænkningen mødte nok skepsis, men ikke modstand, sagen fandt man nok afgjort og var samfundets anliggende, ikke kirkens [18].

---

[16] Berl. Tid. 16/4. Præsterne havde ønsket mere, men det forudsatte kontrol med deres arbejde, og det fandt hverken ministeriet eller de formålstjenligt, for præsterne sålidt som for menigheden, KD 14/4, PrfBl 292, 648.

[17] Forslaget med praktikant-tjeneste i bysogne om vinteren, se KD 6/1 ff., 5/4, 5/5; forsøget KD 29/6, 13/9. Kirkefondets planer o. a. se årbog 44, 66 f., KD 26/4, 9/8, Berl. Tid. 11/4, AAST 18/6, 25/6. Bispemødets afslag: Hvert stift må selv tage initiativ, der behøves ikke en organisatorisk tilbygning, KD 9/9, 11/1 73, jfr. landemoderne Ålborg Stiftsbog 105, Medd. fra Århus Stift 16, udvalg i Roskilde stift KD 10/10. PrfBl 604, MrBl 158.

[18] Se kirkeministerien i Folketinget (Ft 5/4 4323) og bisperne (Kbh. Landemodeakt 11). De sidste frygtede store udgifter, og det gjorde Ole Samuelsen (R)

III B. Struktur – debat

Den kirkepolitiske debat bestemtes af 2 behjertede opfordringer til åbent at gå igang med problemerne for at få dem løst – først fra kirkeministeren, siden fra universitetsadjunkt Jørgen Stenbæk.

Et par sager fangede opmærksomheden og viste, hvad diskussionen stod om. Først nedlagde vestfynske menighedsråd arbejdet i protest mod, at der ikke blev taget hensyn til deres ønsker ved sognesammenlægninger. Så havde Skanderborg menighedsråd vanskeligheder med at få et nyt alterbillede. Og sidst måtte Osted og Allerslev menighedsråd ikke selv bestemme tiderne for gudstjenesterne. Det blev gjort til en prøvesag på demokratiet i folkekirken, endog berørt i Folketinget [19].

Strukturkommissionens betænkning blev vel ikke tiet ihjel (KiVe 105; 1972 238), det hindrede alene »menighedsrådsforeningen«. På møder rundt i landet og sidst på årsmødet var der »massiv modstand« mod den stærke trusel mod menighedsrådene. »Næsten enstemmigt« var man så stemt for sognemedhjælpere [20].

Men den grundtvigske provst Hans Thyssen måtte sige: Der var skabt en forbavsende skræk-kampagne ved billige argumenter og halve sandheder; man talte om »udradering af menighedsrådene« uden at overveje, hvor meget de nu havde at sige. Betænkningen var et brugbart arbejdsgrundlag, omend med tydelige mangler. Thyssen fortsatte: I mødereferater så foreningen ikke helt fair væk fra de mindretal, der var for. Og foreningen havde nok bidraget til debattens af-

---

også (Kordegnes Blad 162), jfr. kordegn Voltzmann, KD 2/12 og Kordegnes Blad 109, 115. Det giver en ringere service, og en kirkelig registrering må oprettholdes, sagde præsteforeningen, der ankede over, at kommissionens forslag til blankefter ved navngivning kunne opfattes som en art pression, PrfBl 605, 738.

[19] T. eks. KD 25/3, 24/5, ledere KD 18/5, 2/6 og biskop Hans Kvist: Der er et folkekirkeligt ansvar, ligesom tiderne af rent praktiske grunde ikke kan være helt tilfældige, og de ønskede tider var ubekvemme for husmødre, Roskilde Landemodeakt 31. »Menighedsrådsforeningen« engagerede sig og pastor Johan Nielsen: Osted-sagen viser, at demokratiet er gået udenom kirken, det er en krænkelse af rådene, hvis de ikke selv kan bestemme tiderne, Ft 6114. Jfr. Jørgen Thorgaard: Afskaf biskopperne, WA 6/5.

[20] Samtlige menighedsråd i København/Frederiksberg var skeptiske overfor en ophævelse af de geografiske sogne, MrBl 13, 63, 85 f., 179 ff., KD 8/2, 29/2, 4/3, 27/3 f., 11/4, 19/4, DKt 134, Holstebro Dagblad 24/3, Dagbladet 16/2. – Støtte fik betænkningen fra Sømandsmissionen (Havnen 1971 147, KD 21/8 71) og Kirkefondet, som dog bl. a. ville give menighedsrådene større kompetence på provstirådets bekostning (årbog 16, 26), samt MrBl 111, KD 25/2, 14/4.

sporing ved i for høj grad at lægge op til et ja eller nej, i stedet for at kalde på ændrings- eller modforslag [21].

Kirkeministerens debatoplæg

Mens det stod på kom kirkeministeren den 1. marts med et debatoplæg for at fremme de drøftelser, der burde gå forud for lovgivning: Med den eksplosive udvikling, som samfundet var inde i, måtte der lukkes op for nye muligheder og skabes fleksible rammer. Og man kunne ikke nøjes med det uinspirerede, som alle kunne blive enige om. Som forholdene var, undergravede man betydningen af det folkevalgte element. Spørgsmålet var, om kommissionen havde votet at drage konklusionen af sine præmisser, eller om den ikke havde sat sig mellem 2 stole? Måtte skridtet ikke gøres fuldt ud, så menighedsrådene faldt bort, hvis der skulle være organer, som man kunne regne med at folk engagerede sig i?

Situationen var uholdbar, kom der ikke virkeligt ansvarlige instanser, var der til sidst ingen, som ville være med. Lokaldemokrati med mening i kunne ikke bestå i små led, og det gamle system kunne næppe bestå efter storkommunerne, samtidig var sognebevidstheden stærkt aftagende. Så langt fandt ministeren betænkningen klar. Uklarheden kom med løsningerne. Kunne provstirådene komme til at fungere? Måske nok med tiden, men forinden kunne de politiske partier eller præsterne få for stor indflydelse til skade for det, man tilsigtede. (Selv havde hun oplevet, hvordan partierne satte sig på skolens organer, føjede hun til i en replik.) Og var man gået radikalt nok frem ved præsternes placering? Samarbejde og arbejdsdeling var helt nødvendigt. Vist skulle præsterne have et stort mål af frihed, men stod de ikke for suveræne overfor menigheden, der dog måtte betragtes som noget selvstændigt, så præsterne ikke måtte have friheden på dens bekostning.

Som nævnt omtalte ministeren andre forhold og sluttede med at gentage, at det ikke var en programmerklæring, men et debatoplæg. For betænkningen var ikke en afgjort sag for hende, hun ville nu følge debatten. Men skulle hun foretage sig noget straks, så kom det nok til at ligne betænkningen (KD 3/3, jfr. WA 27/4 uden understregningen af, at det var et debatoplæg).

Nu kom der debat, indsigelser vrimlede frem. Ministeren havde lagt al forsigtighed tilside, over en bred front trådte man an til forsvar for sogn og menighedsråd (KD 7/3 ff., WA 10/3, Sjt leder 11/3, DKt 122 jfr. 23; Knud Frederiksen om kirkekamp KD 6/5). Og Venstre lovede at styrke menighedsrådene og en sognemedhjælper-

---

[21] KD 5/4, MrBl 115, jfr. DKt 253 i anledning af beskyldningen om, at han »intet har forstået af – måske knap nok læst« betænkningen. – Om krigen mod dem, der vil reformer for reformernes skyld DKt 306, 318 og 142. Andre om provsten som pastoratsdirektør MrBl 85, om almægtige provster og afmægtige præster KD 10/2, »skrankepræster« Dagbladet 16/2, »motoriserede provsti-præster« Sjt leder 11/3.

ordning, ansat alene af menighedsrådene, slet ikke med veto til præsterne. Der er jo en præsteretning, som ikke vil vide af nogensomhelst initiativer. Ville ministeren stå fast på sit, så kom de kampafstemninger hun ønskede (Kaj V. Andersen Sjt 9/5).

Enkelte takkede ministeren for ikke at snakke udenom, og erindrede om andre partiers løfter til menighedsrådene, som ikke var holdt (KD 24/3, AAST 21/5). Det var det mest afgørende, der var sagt i kirkepolitik i de sidste 25 år, fandt Jørgen Thorgaard, som ventede en stribe af lovforslag, der ændrede kirken radikalt (WA 5/5). Og kritikerne erindrede han om den enestående selvherskerposition, som præsterne har (WA 9/6).

Hun søgte ikke kirkekamp, sagde ministeren siden, men hun havde trængt til den debat, der var kommet. Den havde lært hende, at sognetilknytningen stadig spillede en stor rolle, og at betænkningen nok hører fremtiden til, men tiden arbejder for den. Hun ville tage det nuværende apparat i positiv anvendelse og styrke nærdemokratiet mest muligt, så afgørelser af lokal betydning blev taget lokalt, men det var givet at det gav mindre kompetence end kommissionens forslag. Tingene skulle have mulighed for at fungere, så det frivillige folkelige engagement kunne bevares (24/5 Ft 6114; »ny politik« nr. 6; Aalborg Stiftstid. 14/4, Kolding Folkeblad 26/5, KD 1/6).

På »menighedsrådsforeningen«s årsmøde sammenfattede Dorte Bennedsen endnu en gang sine erfaringer: Hun troede stadig, at der på længere sigt måtte ske noget radikalt, men ændringerne måtte komme trinvis og med stor forsigtighed, idet man byggede på impulser fra dem, der stod med problemerne. Sådan lod nogle akutte problemer sig løse. Det altafgørende for hende var at sikre det lokale demokrati og give det funktionsmuligheder, og vejen var at give menighedsrådene de flest mulige beføjelser. Kommunernes vetoret ved kirkelige budgetter kunne der dog ikke rokkes ved, foreløbig i hvert fald [22].

På årsmødet sammenfattede Knud Frederiksen menighedsrådenes

---

[22] MrBl 147, 163. – Takket være borgmester Jønck (note 14) var der kommet kontakt mellem Kommunernes Landsforening og »menighedsrådsforeningen«, en refusionsordning lod man hvile (KD 25/3), men der kom forståelse for, at menighedsrådene blev orienteret om kommunernes dispositionsplaner (KD 1/5). Så blev 20 %-reglen drøftet, og kommunalfolk vidste, at de havde ringe indflydelse på de kirkelige budgetter (MrBl 30, 133, 156), og borgmester Henning Rasmussen, formand for deres landsforening, gav gerne afkald på vetoretten, der ikke var noget værd; men der burde være forhandling, så de 2 folkevalgte råd fik samarbejde her og på flere områder (KD 14/8 f.).

aktuelle ønsker. Foruden medindflydelse ved sognesammenlægninger og fortsat arbejde med en sognemedhjælperordning var det: Fri dispositionsret over lokale skatter og beslutningsret ved alle afgørelser på lokalt plan, herunder brugen af kirkerne og gudstjenestetider (MrBl 128, 156).

Jørgen Stenbæk og Kirkeligt Samfund

Forinden afholdt Kirkeligt Samfund forhandlingsmøde (30/5) og bad universitetsadjunkt Jørgen Stenbæk om at lægge for. Han havde påny gjort op med strukturkommissionen (KiVe 113; 1972 238) og ville nu rokke ved grundtvigsk-tidehvervsk tilfredshed med det bestående. Der måtte ske noget; skulle folkekirken bevares, var en folkelig opbakning nødvendig. Derfor måtte nærdemokratiet styrkes, uden at den enkelte blev tilsidesat. Og Stenbæk havde et forslag med, der ikke forvandlede, ja ødelagde folkekirken.

Både den politiske og den kirkelige situation bød, at de grundtvigske nu sagde hvad de ville. Ministeren ville ikke utopisk som kommissionen beholde 2 folkevalgte råd ved siden af hinanden. Men for begge forsvandt menigheden som grundenhed, og det hidtidige teologisk-kirkelige grundlag blev forladt.

Mod deres vilje kunne de grundtvigske medvirke til at fremmedgøre folkekirken for folket. Et virkeligt lokalstyre var en folkelig nødvendighed, nærdemokrati var 70'ernes folkelige krav på alle andre områder. Præsterne og administrationen havde kvalt ideen bag menighedsrådene, som ikke kunne bevares uden videre efter kommunalreformen. Opgaven var at placere ansvaret, hvor de lokale funktioner udøvedes. De valgte medlemmer måtte fornemme, at de udøvede en nødvendig funktion. Stenbæks hovedprincip var: »Hvert pastorat sit styringsorgan og hvert pastorat sin præst«. Bysognene måtte så deles op og de fornødne kirker eller kirkerum etableres.

Pastoratsråd skulle råde over alle et pastorats anliggender. Rådene indenfor en storkommune skulle alle repræsenteres i et budgetudvalg, idet et råds budget »udarbejdes i samarbejde med de øvrige pastoratsråd«, i det mindste skulle et råd have lejlighed til at protestere mod den foretagne prioritering. Provstiudvalgene faldt væk; stiftsøvrighederne skulle demokratiseres, men alene være vejledende, uden mulighed for initiativ. Lovgivningsmagten skulle afstikke rammerne ud fra det grundsyn, at folkekirken skulle administreres, hvor de kirkelige funktioner udføres. Denne havde en anden hovedopgave, at beskytte evangeliets vej til folket ved at værne den folkekirkelige frihed.

Det var ønskeligt, at der via rådighedsbeløbet var penge til fornuftige initiativer, bl. a. oplysningsarbejde. Uden at rokke ved præstens uafhængighed i embedsgeringen måtte et aktivt folkevalgt organ virksomt kunne inspirere en passiv præst. Provsterne, valgt af præsterne for et kort åremål, skulle lede nødvendigt samarbejde om fælles betjeningsopgaver og inspirere til teol. videnskabeligt arbejde. »Det bør ikke længere være muligt for præster at sidde lunt og passivt og forsømme det teologiske arbejde, som er nødvendigt for forkyndelsens lødighed« (KD 31/5 f.).

Der var en klar og udbredt forståelse for, at de grundtvigske nu kom med konstruktive forslag, det bød den politiske situation, og Stenbæks forslag var et egnet grundlag. Det var dog ikke så deprimerende at sidde i menighedsrådene, mente flere, og der var mistillid til at der kunne skabes pastoratsbevidsthed og betænkelighed ved et folkekirkeligt oplysningsarbejde. I enkeltheder blev der også taget flere, undertiden modstridende, forbehold [23].

Stenbæk forsvarede pastoratsrådene, de kirkelige funktioner blev som hidtil knyttet til præsten. Tillige reducerede man landsogdenes overvægt, som kommissionen med rette havde påvist. »Alt afgørende« for ham var, at der kom et oplysningsarbejde i det kirkelige regi (KD 31/5 f., DKt 344).

Det spørgsmål forblev ubesvaret i Askov: Hvem bestemmer over de fælles penge? (jfr. KD 20/6). Nærdemokrati kan kun gennemføres, hvis man forlader kommunen som fælles ligningsområde, og det er administrativt umuligt, skrev Per Salomonsen (KD 5/6, 15/6, 4/7). Stenbæk mente det ikke »utænkeligt, at man kan finde en budgetsamråds-løsning, hvis etablering ikke fratager menighedsrådene ansvar og beslutningsmyndighed« (KD 30/6), men blev der ikke enighed, måtte der appelleres til stiftsøvrigheden [24]. Salomonsen svarede: Forskellen er, at Stenbæk lægger vægt på at decentralisere administrationen, jeg på at decentralisere beslutningerne (KD 4/7).

Askov-mødet blev kaldt årets måske vigtigste begivenhed [25], men fortsættelsen kom ikke. Stenbæk prikkede til de grundtvigske: De

[23] Vagn Kvist var meget tilbageholdende (»et og andet må ske«, Vartovbogen 135), mens Birkedal Nielsen kunne være med til at ligestille menighedsråd og skolenævn (jfr. KD 17/5: De bør ikke have bevillingsret, det fører mod adskillelse mellem kirke og folk). Dons Christensen mente, at et enigt menighedsråd (a. h. t. mindretallene) måtte være temmelig suverænt, men rådighedsbeløbene kunne ikke være helt frie efter fællesligningen. Hans Kvist spurgte, om det var helt givet, at de grundtvigske altid var for frihed? (Osted-sagen). Helge Skov fandt et folkekirkeligt oplysningsarbejde var farligt, kun hvis den alm. lovgivning ikke kan bruges, bør der tages penge over den kirkelige ligning.

[24] KD 12/6. – Det er at centralisere fra det lokalt valgte provstiudvalg til stiftsøvrigheden (Bertil Wiberg KD 20/6), et andet forslag var at give afgørelsen til budgetsamråd, hvor de enkelte menighedsråd blev repræsenteret i forhold til sognenes indbyggertal (Wilhelm Reiss, KD 14/6).

[25] Nu går de grundtvigske ind i en konstruktiv debat (Tranholm Mikkelsen Dansk Kirkeliv 148); selv ellers reform-fjendtlige synes at være lydøre (KD leder 2/6, jfr. AAST 18/6). – Hans Kvist: Der kan formentlig ventes selvstændige forslag (Roskilde Landemodeakt 30). Dons Christensen efterlyste konkrete udspil fra menighedsrådene, formede så mindretallene ikke blev majoriserede (KD 11/6). Der er ingen politisk fare, men Stenbæk har givet udmærket stof til diskussion, skrev Poul Bendix Knudsen (Hskbl 359), som kort før på det radikale landsmøde havde

havde gjort folkekirken til en præstekirke, men man burde snarere frygte dårlige og/eller passive præster end traditionsbrud fra menighedsrådene (KD 30/6); folkekirken tog sig nok grundtvigsk ud, men uden en folkekirkelig bevidstgørelse var den en tom skal. Midlerne til det var: Ændret kompetencefordeling, mere fleksible arbejdsformer og udvidet oplysningsarbejde (KD 2/9, jfr. 31/10, AAST 11/6). Et forslag fra pastor Thorbjørn Heick fandt Stenbæk var umuligt [26].

»Sognet skal være cellen i kirkens struktur«, fastslog biskop Th. V. Kragh (Haderslev Stiftsbog 87); det er ønskeligt, at ansvaret lægges så langt ud som muligt, til de yderste bæredygtige led, fandt biskop Kvist (SjT 17/6).

Et par fra strukturkommissionen gjorde situationen op: Ingen havde ventet betænkningen gennemført med ét slag, men udviklingen ville føre dertil (i løbet af 25 år, Gadegaard KiVe 105; i de kommende 10 år, Westergaard Madsen KD 20/5). Det var ikke lovforslag, sagde biskop Th. Græsholt, men en beretning om arbejdet med problemerne og mulige løsninger, ellers havde han ikke skrevet under (Lolland-Falsters Stiftsbog 67). – Men en demokratisering er folkekirkens mulighed for at overleve, fastholdt Per Salomonsen, og de foreslåede provstiråd ville møde større interesse, fordi der stod flere penge på spil. De politiske partier bliver interesserede, og det vil være glædeligt (Aktuelt 20/4, Politiken 21/5). Men det undrede ham, at man i debatten så væk fra, at menighedsrådene umuligt kunne blive egentlige bevilgende myndigheder, og affandt sig med indirekte valgte råd som overinstanser for det fælles ligningsområde. Decentraliseringen i samfundet ville nok smitte af på folkekirken i de nærmeste år, men egentlige strukturændringer ville det vare længe med (Træk af den kirkepolitiske udvikling i Danmark 1971–72, okt.).

advaret mod skøntale om nærdemokrati, mange menighedsråd var så aktivistiske (jfr. KD 10/5).

[26] Hskbl 482. – Heick vidste at der var problemer, når man fastslog at sognet var uopgiveligt. På landet var der sognebevidsthed, endnu. I byerne var den skadet af den tilfældige udvikling, og storkommunerne ville med tiden bidrage til at der kom nye fællesskaber. Der måtte komme positive forslag; der blev ingen folkekirke, hvis der ikke kom en folkelig struktur, som det kirkelige kunne knytte til ved, mest egnet var vel *skoledistrikterne*. Nu var der splittelse mellem det folkelige og det kirkelige. Det kirkelige er en funktion af det folkelige, og det sidste må fungere for at det første kan gøre det. Derfor ville Heick også ophæve Kirkeligt Samfund, der hang i forældede problemstillinger. Et nyt »Kirke og Samfund« måtte arbejde for at skabe overskuelige rammer i samfundet (DKt 376, 389, 499; Hskbl 404, 518). Birkedal Nielsen svarede: Det kan ikke være en foreningsopgave, at tvinde den folkelige og den kirkelige tråd; forkyndelsen finder nok sin plads, når den folkelige struktur har fundet sin form (DKt 472, jfr. Hskbl 490).

»En direkte valgt overinstans er jeg imod«, skrev Knud Frederiksen, han ville gå ind for provstiråd med menighedsrådsformændene som fødte medlemmer. »Dermed sikres et fuldgyldigt kirkedemokrati« (Kirkefondets årbog 25).

Det er de specielt kirkelige kredse der får magten, bemærkede professor P. G. Lindhardt overfor den megen tale om demokrati (Dansk Kirkeliv 75; jfr. bl. a. KD 6/6, Birkedal Nielsen DKt 584).

Kirkeministerens lovforslag

Politikerne fulgte udviklingen vågent. Mens den konservative Johs. Burgdorf lovede menighedsrådene større selvstændighed (KD 1/6) vedtog Venstres folketingsgruppe, at de råd skulle være centrale led og bl. a. have frihed ved rådighedsbeløbene. Der kom også siden et lovforslag i den retning, om ikke fra hele gruppen [27]. Socialdemokrater kunne udtrykke nogen sympati (Falk Hansen, Johan Nielsen KD 1/9, 31/5), men den radikale Ole Samuelson sagde igen (1971 183) fra, som også Morten Lange: Det er ofte de frelste, der sidder i rådene; i en folkekirke kan pseudoråd kun få pseudomagt (KD 4/7, 12/7).

Sidst i september havde ministeren et lovudkast parat. Menighedsrådenes valgte medlemmer skulle have øget indflydelse, og kun de valgte skulle deltage i beslutningsprocesserne. Præsterne fik ret og pligt til at være med som sagkyndige, men mistede som også kirkefunktionærerne valgbarhed. Rådighedsbeløbet, »til forskellige aktiviteter af bred folkekirkelig karakter«, blev forhøjet med 150 % og ved brugen deraf fik rådene mulighed for selv at tage initiativ, ligesom de fik bestemmelsesret over tiderne for *søndags*gudstjenesterne. Med biskoppens tilladelse kunne der vælges et fælles råd for et pastorat, og det var ønskeligt om det skete oftere, da det afbalancerede de små sognes indflydelse ved valg af provstiudvalg og ved bispevalg. Forslaget gav mulighed for at ministeren fastsatte en fælles dato for menighedsrådsvalg (KD 26/9 f.).

[27] KD 31/8, 11/3, 3/7, 7/7; betænkelighed SjT leder 31/8. Medforslagsstillere var bl. a. Hartling og Damsgaard. Beløbet »til fri rådighed« blev forhøjet, idet udgifter til kirkeblad blev taget ud. Kaj V. Andersen motiverede det: Det svarede til Venstres tanker om nærdemokrati at fjerne den »urimelige beskæring af menighedsrådenes myndighedsområde«. Folkekirkens eneste folkevalgte organer måtte råde i rent lokale anliggender, og »det kirkeministerielle formynderi må på længere sigt reduceres yderligere« (2/11 Ft 758). I en replik til Ole Samuelson oplyste han: Grundtvigianerne i Venstre er i hvert fald for princippet om nærdemokrati, Ft 1942, 1951.

Udkastet blev offentliggjort og sendt til høring; det mødte megen betænkelighed, især over præsternes ændrede status [28].

Alligevel stod ministeren stort set fast på sit, for at give Folketinget lejlighed til at debattere det (30/11 Ft 1558). Her var stemningen overvejende positiv, ja Burgdorf (K) mente at byrådenes vetoret burde være strøget. Det var nu nok ikke tiden at åbne for ubegrænset kirkelig ligning nu, mente ministeren, omend den ændring på længere sigt var en lykkelig ting [29].

Præsteforeningen havde foreslået, at der afholdtes menighedsrådsvalg samme dag som kommunalvalgene. Når der var tale om flere beføjelser, så var det ønskeligt med et bredere valggrundlag, »ekstremister« kunne ellers få stor indflydelse (PrfBl 1973 2). Det var ikke taget med, da det var problematisk med endnu et valg på den samme dag, sagde ministeren, som lovede forslag om ændringer i brugsloven og om en udvidelse af provstiudvalgene (KD 9/12).

IV. Gudstjenesten

Under en spredt og lidenskabsløs drøftelse (dog Re-formatio 68) kom

[28] Om bispernes stilling forlød intet, heller ikke da lovforslaget fremsattes. Præsteforeningen opholdt sig ved det formynderi, at rådene fratages ret til at vælge formænd og næstformænd; bestemmelserne om menighedsmøder burde i øvrigt stryges (PrfBl 1973 2 jfr. Lindegaard: De er næsten fornærmelige mod rådene, KD 1/11). »Menighedsrådsforeningen« gik imod de ændringer, måske burde der være nogle inhabilitetsbestemmelser (MrBl 253, 255). Protester væltede frem, især fra præster: Det var i strid med tidens løsen, demokrati på arbejdspladsen (t. eks. KD 8/10, 2/11, ledere 1/12, 14/12), her lagde »så ung en dame . . . både bund og sider til folkekirkens kiste« (W. Kolpen Berl. Tid. 17/12). Enkelte var indforstået (Lindhardt KD 10/11, Johs. Müller Berl. Tid. 3/12, Trock KD 2/12). – Birkedal Nielsen tog fat på rådighedsbeløbet: Der kunne ikke laves nogen forsvarlig pædagogisk undervisning for de lidt flere penge, sådan som ministeren talte om det; det var rævestreger for at få offentlige penge til de frivillige ungdomskorps, DKt 584.

[29] Den ændring var dog foretaget, at kun heltids-ansatte kirkefunktionærer mistede valgbarheden. 1 beh. 12/12 Ft 1935: Falk Hansen (S) ville ikke give rådighedsbeløbet helt frit, der måtte regler til. Kaj V. Andersen (V) pointerede, at det kun var tilsyneladende at ministeren her var »flottere« end Venstre, som tillige ville at beløbet blev »fuldstændig fri til fri afbenyttelse«. Ole Samuelson (R) måtte bemærke, at menighedsrådene havde betydelig mere indflydelse end skolenævnene. Han havde den overbevisning, at menighedsrådene havde en særlig opgave i at sørge for den forkyndende kristendomsundervisning. Rådighedsbeløbet kunne diskuteres, men der var noget principielt i sagen. Det var en kendsgerning, at der kun er sådanne rådighedsummer ved kirkeligt arbejde, sagde Morten Lange, som da vist satte et spørgsmålstegn ved menighedsrådenes berettigelse. – Både S, K og R, også Kaj V. Andersen personlig, var for præsternes nye status; det bliver som i skolen, sagde Burgdorf.

liturgikommissionens forslag (1972 243) langsomt videre og i et cirkulære af 23/11 meddelte ministeriet, at de kunne prøves. Men trods flere afpudsninger ved bispemøder og i kommissionen var det ikke ganske klart, hvilke ændringer der kunne bruges (KD 7/1, PrfBl 451, MrBl 193, Roskilde Landemodeakt 32, Kirkefondets årbog 58).

Sådanne små drypvise ændringer bør næppe prøves i samtlige landets kirker; det lyder smukt, men vil nok dæmpe »de sidste rester af vovemod og idérigdom« hos kommissionen, mente dens nye medlem, pastor Per Jensen. Et arbejde i et begrænset antal udvalgte og frivillige forsøgsmenigheder vil virke mindre belastende og nok også mere inspirerende (Kirkefondets årbog 58). Men skal der end lyttes til de, der gerne vil fornyelse, så er der i almindelighed ikke voldsomme ønsker om ændringer, da kun i retning af enkelhed, mente biskop Kragh (DKt 30, jfr. Lindhardt Jy-Po 18/5).

Året bragte mere traditionsbestemte forslag og forsøg med fornyelser (Thodberg om højmissen KD 22/12, S. C. Kemp om aftentjenesten KD 15/8, jfr. 2/10, 6/10), ligesom det videregående bevidste studiearbejde fortsatte ud fra en »værkstedskirke«, omend det arbejde er inde i eftertænkningens og efterprøvningens fase (Per Jensen Kirkefondet årbog 56, jfr. »Orientering om gudstjenestefornyelse« 3. årgang, KD 23/8). – Forsøgsgudstjenesterne mangler bærekraft og gentages aldrig, mente biskop Kvist (SjT 17/6). Men de var der og fyldte undertiden kirkerne (Superstar på plader KD 29/1, 24/2, MrBl 56; flamenco-dans B.T. 3/4). Det orienterede TV om, og viste altergang hjemme med kylling og rødvin. I stedet for at oplyse om den almindelige gudstjeneste, synes Kirkeligt Spektrum ude på at jage folk fra den, bemærkede valgmenighedspræst Dilling Hansen (SjT 24/5, N. H. Arendt KD 30/5).

Efter nogle forsøg med studie-gudstjenester om eftermiddagen kom samtlige radiogudstjenester under debat, for de var dårlige og kedelige, med til at afkristne landet (Jørgen Vedel Petersen KD 21/6). Men det er ikke radioens opgave at lave nye gudstjenesteformer, bemærkede Kristelig Lytterforenings formand, Svend Aage Olsen (s.st.). Udvælgelsen af højmesseprædikanterne kom i søgelyset, og her mente også lytterforeningen at der var noget at rette [30].

[30] Berl. Tid. 3/9, Per Salomonsen Berl. Tid. 13/8 og Jørgen Thorgaard KD 5/8. Den sidste mente ellers at højmissen fungerede, det var eftermiddagsgudstjenesterne der var problematiske. Og her kunne lytterforeningen nok være med til forsøg, Berl. Tid. 3/9, KD 2/10. – Overser man ikke, at de mange gudstjenester kan være »en begrundelse for – især i TV med den begrænsede sendetid – i øvrigt at

Pastor Bent Sørensens præstekjolesag kom for provsteret [31]. Det endte alene med en irettesættelse, som tjenestemand havde han været pligtig at følge et givet påbud, men det var ikke på grund af Danske Lov eller sædvaneret at kjolen skulle bruges (PrfBl 220, KD 26/2 ff.). Dommen ville Dorte Bennedsen ikke appellere, da hun påtænkte en nyordning. Det blev til et forslag om »aftale mellem kirkeministeren og Akademikernes Centralorganisation om tjenestedragt for folkekirkens præster«, som præciserede pligten til brug og åbnede mulighed for at kjole kunne lægges, hvor præst og menighedsråd var enige om det og biskoppen anbefalede det [32].

V. Indenfor rammerne

Kirkernes Verdensråd kom til at levere nyt stof til den hjemlige debat om kirkens politiske forpligtelse (1971 197, 1972 244).

Sidst i 1971 opfordrede Det økumeniske Fællesråd medlemskirkerne til at informere om raceproblemet og at overveje at samle ind til det fond, som Verdensrådet havde dannet for at støtte »organisationer, der bekæmper racisme, herunder befrielsesbevægelser i det sydlige Afrika«, dog »udelukkende til sociale og humanitære formål« [33].

holde kirken ude af programmerne«, spurgte Kristeligt Dagblad (leder 8/8). – Folkekirkens egl. problem er generationsproblemet, yngre præster holdes ude fra massemedierne, skønt de måske bedre kunne tale til de unge, bemærkede en yngre præst, AAST 11/6. – End ikke massemediernes overtagelse af kirkens forkyndelsesfunktioner har inspireret teologien til at beskæftige sig med den hele henvendelsesproces, og det gør en århundredlang forsømmelse til en skandale (PrfBl 89; jfr. Per Salomonsen Berl. Tid. 13/8). Præstehøjskole-kursus om massemedierne, se KD .

[31] Jfr. 1971 note 26. Forsøg på at undgå konflikt ved en praktisk løsning var af præstefamilien opfattet som pression mod en præst, der ville være sognets og ikke systemets præst (Politiken 9/5 71, B.T. 11/5 71; menighedsrådet for kjolebrug KD 10/5 71). Fog Pedersen tøvede en tid, mens departementschef Roesen talte for resolut handling (KD 4/6, 12/8 71, Politiken 11/8 71). Imens var Bent Sørensen blevet forflyttet og ville bruge kjole, hvis han fandt at det var et almindeligt ønske det nye sted.

[32] KD 8/3, 13/5: Aftalen indeholdt en præcis beskrivelse af den pligtige kjole (fodlang, ca. 7 cm fra gulvet; 50 små læg i ryggen m. m.), mens messeklæderne ikke omtales, det var noget liturgisk. Den blev sendt til høring, og præsteforeningen anbefalede, dog ikke et medfølgende forslag om en let moderniseret præstekjole, der måtte i hvert fald noget bedre til (PrfBl 605, 652). På årsmødet stemte menighedsrådene om det. Der var et helt stort flertal mod at afskaffe kjolen, mens $\frac{2}{3}$ var imod at menighedsråd og præst skulle kunne træffe bestemmelse om brug eller ikke-brug (MrBl 167).

[33] Økumenisk Nyt 1971, nr. 4, »Mission« 1971, 41 og tryksag fra »Kirkernes raceprogram«, til hvis oplysningsvirksomhed DANIDA bevilgede 25.000 kr. Der indsamledes i 1972 ca. 23.700 kr. herhjemme.

Det rejste røre, da den hjemlige indsamlingskomité lagde ud med ord om, at den danske kirke erklærede sig som modstander af racismen og støttede frihedsbevægelserne (dagspressen fra 22/2). Dansk Missionsråd anbefalede at orientere om raceproblemet og indsamlingen (20 for, 10 imod, 5 undlod at stemme, KD 23/3, 25/3), og med større flertal (1 imod, 5 stemte ikke) anbefalede Det mellemkirkelige Råd en kollekt til racefondet (KD 27/4). I protest trak sognepræst Rudolph Arendt sig tilbage det sidste sted, for her tog kirken parti for en magtgruppe imod en anden, pengene kunne ligeså godt gives til våben. Men kirken har kun ordet som middel, noget andet var, at Arendt gerne anbefalede indsamling udenfor gudstjenesterne. Vist lod tilværelsen sig ikke opdele totalt i åndeligt og verdsligt; ren åndelighed, uden verdslige konsekvenser, vil snart vise sig hul og tom. Her opførte man sig politisk halvhjertet, sagde samtidig at kirken handlede politisk og beroligede med, at det kun var symbolsk [34].

Der kom så nyt røre, da Verdensrådets Centralkomité som et symbolsk udtryk for solidaritet vedtog at trække investeringer tilbage fra apartheid-lande og opfordrede medlemskirkerne til at gøre det samme (KD 24/8 ff.). Nu måtte missionsrådets formand, biskop Græsholt sige fra, ikke blot fordi det var latterligt, men overfor sådan etisk og økonomisk vejledning. Det var kortsigtet at gribe til magt. »Kristne kan og skal tage del i politik. Kirken skal lade være«. Evangeliet alene er absolut, alt andet er relativt. Kirken skal sige, at al ringeagt og mishandling af mennesker er under Guds dom, her havde man lavet politisk fuskeri under pres fra Afrika og Asien (KD 29/8, jfr. 28/1 og 17/1). Ingen kan præsentere mig for Guds vilje i menneskelige spørgsmål, højst for mit ansvar, fortsatte Græsholt. Verdensrådet kunne sprænges, hvis det fortsatte sin »verdensomfattende ombudsmandsinstitution«, eller den forjættede udvikling mod forståelse og friere samkvem mellem kirkerne kunne blive lammet (KD 20/10).

Debatten gik videre og blev lang:

Kun som kirke kan de kristne gøre noget effektivt; skelner man mellem de kristne og kirken, så undlader man at tage konsekvensen af dens plads i verden, og den tømmes for menneskelighed, der bliver til noget, der kun hører hjemme udenfor den, skrev Johs. Aagaard (KD 1/9, jfr. 30/8, 6/9 f., 11/9, 15/9). Gud vil at alle

[34] KD 9/5, 19/5, jfr. 15/5, 31/5, 23/6 og Arendts bog »Evangelium og politik«, anmeldt af N. H. Søb KD 6/3. A. Pilegaard Pedersen mente, at der blev givet en vældig moralsk støtte til en voldelig løsning; det afviste Leif Vestergaard: Vi har blot set, at der er nød i de områder, som frihedsbevægelserne kontrollerer. Hvorfor må man ikke hjælpe folk til at blive i deres eget land, men først når de er fordrevet og samlet i flygtningelejre, Sudan nr. 5 og 6. Som et fællesskab af konkrete mennesker kan kirken ikke undgå at handle, skrev Anna Marie Aagaard, KD 27/5.

frelses og vil så også en kirke, der forkynder den hele frelse, fortsatte han. Der er ikke tvivl om, at Gud vil, at racismen forsages. Det er et absolut. I den verdensomfattende kamp, som står for, har »kirkerne« den samme forpligtelse som andre menneskelige sammenslutninger (KD 6/11). Da er den kamp gjort til et kendetegn på, om kirken er kirke eller ej. At Gud ikke vil racismen betyder ikke, at den skal bekæmpes på en bestemt måde, svarede Arendt (KD 21/12). Aagaard kom igen: Måderne kan diskuteres, men afviser man en måde, må man sætte en anden i stedet. Det lutherske system viser påny sin farlighed. Her er ikke tale om »kirken«, men om kirkerne, de helt konkrete størrelser i verden. Det drejer sig ikke om at støtte en politisk eller militær rejsning, men om at hjælpe racismens ofre (KD 12/1 73). Det er altså humanitær hjælp, ikke noget som skal udtrykke en medforpligtelse i en bestemt politisk retning, og det er afgørende, sluttede Arendt af; der er så noget at rette i udtalelserne fra kirkernes raceprogram (KD 9/2 73). Nej, ofrene hjælpes samtidig med at man gør sig klart, at det er et bidrag til kampen mod racismen, ikke den militære, men kampen som helhed. Racismen er Et absolut onde, ikke Det absolutte onde, var Aagaards slutreplik (KD 16/3 73).

Den debat kunne komme ud fra en anden synsvinkel. Hvis kristendommen ikke kan bruges til at favorisere en bestemt politisk målsætning, så er kristne uden politisk ansvar, skrev dr. theol. Glebe-Møller (KD 16/8). Han mindede præsterne om deres sikre stillinger, som havde konsekvenser for deres eksegese og forkyndelse. Alt for let accepterede de det bestående uretfærdige samfund og inderliggjorde håbet og lod kristeligt set verden ligge. Den fatale nytestamentlige løgn var skridtet fra håb til resignation. Luthers hermeneutiske nøgle lovevangelium måtte omformes til en sondring mellem håb og resignation (PrfBl 113, 465; Hskbl 693).

Bemærkelsesværdig var »den selvfølgelighed, hvormed de *politiske* aspekter nu hele tiden er med i billedet«, hed det i et referat fra den grundtvigske »Studenterkreds« sommermøde, de fleste var indforstået med en kritisk, socialistisk samfundsopfattelse i en eller anden form (DKt 381, KD 9/8; jfr. gymnasiastbevægelsens sommermøde KD 8/8). På de nu årlige studenterkonferencer, arrangeret fra andet hold, sigtes der bevidst mod konfrontation med de udfordringer, som der må findes en kristen holdning til [35].

---

[35] KD 27/7, 31/7; jfr. 1972 note 51. – Skillelinier er trukket op i studenterverdenen mellem Kristeligt Forbund (om fremdrift her KiInf 1971 nr. 2–3, 1972 nr. 1; KD 18/2, 12/9) og Den kristelige studenterbevægelse. Men uanset hvad der siges, er det ikke større eller mindre bibelsk orientering, som skiller os fra KSF, men det politiske problem, skrev Johs. Aagaard; vi har den klare holdning, at kristen tro uden politisk aktion og refleksion er ulydighed mod Kristus (KD 22/3 71). Herfra distancerer Den kristelige Gymnasiastbevægelse sig igen klart: Vi er hverken et kristeligt eller kirkeligt fællesskab, selv om kirke og kristendom er vor baggrund, og et mål er at fjerne vrangforestillingerne derom, skrev N. H. Arendt (KD 1/4 71; om den problematiske arbejdssituation se årskrifter 1971 og 1972.

Folkekirken blev ikke trukket ind i røret om Danmarks stilling til EF. »Menighedsrådsforeningen« gik til kirkeministeren for at høre, om medlemsskab fik følger for folkekirken. Det benægtede ministeren (MrBl 158).

Vågent påså parterne, at ingen kristelige foretagender tog parti [36]. Folkelige og politiske grunde fik så grundtvigske ordførere i næsten alle afskygninger til at gå imod medlemsskab (t. eks. Arendt KD 15/9). Lidt blandet var glæden her over den yndest, der mødte en folkebog om »Frederik«, der ikke indeholdt én ærlig analyse af et skrift om Grundtvig (DKt 220). Måske kunne den føre ungdommen til det, der var Grundtvigs anliggende (KD 13/9). Men ville man høre efter ham, så blev man ikke for EF, vidste Birkedal Nielsen, som måtte spørge: Hvordan har den materialistiske betragtning kunnet sejre over den folkelige forståelse, der var højskolens oprindelige mål? (KD 3/9, 23/9, Vartovbogen 27). – Men selvtilstrækkelighed og indbildskhed er et dybt ulykkeligt træk i den danske folkekarakter, mente Baunsbak-Jensen. Han var overbevist om, at sammen med alt det gode, som de nationale og folkelige bevægelser i forrige århundrede havde betydet, så havde de også gjort mange danske til isolationister (KD 19/9).

Spændingerne i Indre Mission (1972 247) førte til, at bestyrelsen sprængtes. Alt tegnede roligt (årsmødet IMT 435, 450, KD 13/6 f., jfr. Det nye år), da næstformanden, forstander Edv. Jensen gik, hvad der kom som »en chokerende overraskelse« for bestyrelsen (KD 3/8, Friis IMT 1973 21). Anledningen var en lærer-afskedigelse på Børkop Højskole (KD 15/8 ff.), men langt mere skilte. Det broderlige demokrati i bestyrelsen var afløst af fåmandsvælde, fandt Edv. Jensen; formanden og generalsekretæren, der var skudt ind som et mellemed mellem bestyrelsen og missionærerne, styrede hen over hovedet på bestyrelsen. Året før havde Kr. Friis således aftvunget bestyrelsen et hårdt tiltrængt tillidsvotum [37]. Edv. Jensen gik, for han var blevet

[36] Kristeligt Dagblad blev beskyldt for ensidigt at være for, Dansk Missionsblad for ensidigt at propagandere imod; det var der grund til, beklagede DMS's bestyrelse, KD 16/9, 18/9 ff., 23/9.

[37] Det må være foranlediget af erklæringen om kvdl. præster. – Den gjorde formanden værdiløs, så vi fortsat regerede over vore venner. Ved bestyrelsesmødet i Skjern følte han sig stærk nok til ved landskontorets hjælp at tvinge bestyrelsen; vi bøjede os og forstærkede hans position væsentligt og skæbnsvangert, skrev Edv. Jensen. Selv mente Friis, at den erklæring alene konstaterede at der var uenighed, mens den gamle afgørelse stod ved magt og først kunne ændres, når der var enighed om det (KD 23/9).

for gammel til at tage en kamp for at få forholdene rettet op (KD 31/8).

Kritikken slog over i opgør om organisationsformen med selvsupplering og om arbejdet, der burde være mere kulturåbent. De mærkedes i bestyrelsen, hvor endnu 2 gik mens andre overvejede deres stilling, og i IM-samfund ud over landet.

Flere (bl. a. »Løgumklosters hårde kerne«, Friis IMT 1973 21) kritiserede Friis og talte for en bestyrelse bygget op på kredsforbundene (KD 12/9, 14/9, 5/9, 29/10, 29/11; Bork-Hansen om råddenskab i bestyrelsen, IMT 1973 21) Et ekstraordinært bestyrelsesmøde afventedes med uro (KD 5/9, 8/9, 19/9). Både spørgsmålet om en demokratisering og arbejdssynet skilte her. Efter at 2 var udtrådt fik formanden og generalsekretæren et krævet tillidsvotum, vedtaget af 10 medlemmer, dem selv inclusive; dette dækkede ikke IM i sin fulde bredde, fandt mindretallet og stemte imod som et nej til lukkethed og intolerance (KD 20/9 ff., 27/9 f., 13/11).

Ifølge flertallet drejede det sig om, hvorvidt IMs arbejdssyn og linie skulle ændres. IMT tav om hele røret, stedet for drøftelse var bestyrelsen (Friis KD 29/9), og KD mødte stærk kritik for at puste til uroen (KD 29/9, 31/8, 16/12). Vi får intet at vide og tit intet svar, når vi spørger, skrev indremissionær Peter Jensen. Det må være uvederheftigt, når kritikerne beskyldes for at forråde arbejdsgrundlaget, fandt han. IM har også hidtil haft plads for alle bibelsyn (KD 9/10). Mange missionsfolk ønskede orientering og at blive taget med på råd (KD 19/9, 26/10, 22/12), ja IM-samfund i Vestjylland føjede til, at de ville stå frit overfor kvdl. præster (KD 3/11). En kreds, der mente at IM var alvorligt truet, udarbejdede en hvidbog for at orientere og fremme åbenhed (KD 19/9, 9/12). Det var demagogi, man foregav at ville styrke tilliden ved at så mistillid, bemærkede Friis (KD 16/12).

Striden stod om arbejdssynet, og om Indre Mission skal være undergivet en anden autoritet end Guds ord og hans Ånd, mente bestyrelsesflertallet (Ruben Jørgensen KD 15/1 73). Et nyt bestyrelsesmøde endte uden yderligere brud – det var noget af et under, sagdes der. Man enedes om at nedsætte et strukturudvalg, og mens det sad skulle der være arbejdsro; det tilbageblevne mindretal havde håb om, at det her fik opfyldt nogen ønsker (KD 12/10 ff., Sjt 11/10, 13/11). Uanset uroen blev der så givet flere penge til arbejdet viste årsopgørelsen (KD 19/2 73).

En noget tilsvarende og hård strid kom om Unge Hjem Højskole. Det var først et attentat mod den frihed, som lærere og elever har haft til at handle under ansvar, fandt forstander Hans Munck. Men der findes også kræfter, der vil standse eller ændre bevægelsen. Ledelsen har aldrig regeret over nogen, men samarbejdet med mange. Valg vil give en uensartet og uarbejdsdygtig bestyrelse, og de kræver at medlemmerne forpligter sig »på organisationens love, før de vil kunne

godkendes som medlemmer. Ved en sådan ordning ville friheden forsvinde ud af Unge Hjem-bevægelsen« [38].

IMs højskoler mødte påny kritik. De viste mere eller mindre åbenlys ringeagt for IM. Derfor faldt elevtallet (fra 1200 i 1966/67 til 800 1970/71), mens det steg på andre højskoler. IMs venner turde ikke sende deres unge på IM-højskolerne (Arne Bechmann IMT 740; jfr. 1972 note 55).

Skolerne fandt nok anledning til overvejelse, men de ville ikke ubibelsk sætte skel mellem åndeligt og verdsligt. De ville både undervise og forkynde, med sigte på et kristenliv i alle dets relationer, ikke i isolerthed (Kr. Buhl KD 16/11). Skolerne må stå for en kulturåben linie og ikke tvinges til at være ghettoer for unge med den rette tro (Kurt Andersen KD 21/12, 29/12, IMT 849). Men vi må betænke, at hvis der ikke kommer vækkelse i IMs samfund og blandt de unge på skolerne og i foreningerne, så er IMs dage talte, sagde andre. Det er et spørgsmål om vore skoler er for verdslige [39].

Ønsket fra de 59 præster om ændret praksis ved bispeudnævnelser m. m. (1972 248) fik bisperne tilbage igen fra kirkeministeren, efter at denne havde betænkt sig (KD 21/1, 26/1, 5/9). Der var jo ingen sikkerhed for, at deres primære ønske hjalp dem, og forslaget om en ordinationsbiskop kunne bisperne ikke anbefale, men en løsning var måske, at der i hvert stift kom en ordinator, som ordinand og biskop-ppen begge kunne anerkende [40].

Der blev bebudet et menighedsfakultet i Århus, efter norsk forbillede – et supplement, hvor hovedvægten lægges på praktisk menighedsarbejde (KD 18/4, 25/5; 1972 248). Men kredsen bag kunne

---

[38] KD 22/9. Røret kom ved bestyrelsens planer om at gøre skolen til kursus- og lederuddannelsescenter, enten det nu var af lyst eller nødvendighed som følge af dalende elevtal (KD 5/6 ff., 24/6, 25/7 ff.). Det kaldte en støttekreds frem, der ville have demokratiske forhold, så skolen kunne få ro til at virke som en kristen højskole. Kritikerne mødte nogen imødekommenhed, men vist ikke nok til at skabe ro (KD 1/9, 12/9 f., 10/8, 22/8 ff., 22/12). Sognepræst V. Mulvad, skolens første formand, gav Hans Munck skylden for uroen ved stadig at arbejde for en ensartet lærerkreds og bestyrelse. Selvsuppleringen bevirkede, at der ikke var et forum, hvor anker eller forslag kunne komme frem. Tjenesten for mennesker var erstattet af tjeneste for en idé, Unge Hjem, men ingen skal tjene ideer, alene Gud, AAST 20/8.

[39] Poul Erik Bechmann og Ove Vandel KD 13/1 73. Jfr. om Rønde Kursus's idégrundlag og bruddet med amanuensis Sigfred Pedersen, der var for et åbent folkekirkeligt syn med samspil mellem folkeligt og kristeligt, KD 11/9 ff., 5/10 ff.

[40] KD 9/9, 12/12, 11/1 73. – Erich P. Alshauge gik som provst, da den første kvdl. præst kom i hans provsti, KD 29/6.

ikke holde sammen, bibelsynet skilte, skulle det være ortodokst, ortodokst-konservativt eller konservativt? (KD 2/5, 19/5). Den kunne – derfor? – ikke finde lærere. Foreløbig holdt man sig så til studiekreds-virksomhed (KD 6/7; diskussion om støtte på IMs årsmøde, KD 15/6).

Heller ikke besættelsen af det næste professorat i systematisk teologi i København gik roligt af (1971 note 16; KD 26/11 71 ff.). En hårdhændet diskvalifikation af ansøgere blev af andre tydet som noget af et opgør med teologer, der krævede større »samfundsbevidsthed« i deres fag (Thorgaard WA 17/12 71 jfr. 10/12 71).

De mange papirløse ægteskaber rejser problemer. For samfundet vælter de boligprognoser (KD 26/1 73). Det blev gjort til et problem, om kirken kunne velsigne dem (KD 14/12 71). Det sagde bisperne nej til, kirken skal ikke understøtte opfattelsen af, at der var indført en ny form for ægteskab [41]. Inden var der dramatik om sagen, som var folkekirken truet (t. eks. Jy-Po 7/1). Og biskopperne måtte undre sig over en i formen noget skarp belæring fra departementschef Aug. Roesen om, hvad bispemøder er for noget: Det er ministeren, der bestemmer, biskopperne kan ikke afgøre det rejste spørgsmål eller noget andet (Berl. Tid 6/1, KD 7/1).

Dermed var der åbnet for diskussion om de møder, men de vanlige kritikere så vist med lidt blidere øjne på dem [42].

Så kom lovforslaget om fri abort, og det syntes sikret vedtagelse [43].

[41] Noget andet var, at økonomiske forhold ikke burde stille gifte ringere end andre, og derom henvendte bisperne sig til ægteskabskommissionen, og så forlød der ikke yderligere (KD 7/1, Berl. Tid. 6/1 73).

[42] Riemann: Hvad de enes om har slet intet med lovgiveri at gøre, men det kan være til inspiration (DKt 40, DKt 1971 426: Ikke kirkens røst). Ole Samuelson (R) fandt sådanne drøftelser særdeles fornuftige, bisperne forstår jo det folkekirkelige demokrati og ved, at Folketinget tager sig af det politiske (Jy-Po 7/1). – Lindhardt ønskede at de møder kom ud af deres noget lyssky sfære, idet det ved lov eller anordning fastsættes at der holdes 2 årlige bispemøder. Indflydelse og ansvar bør dække hinanden, og defineres indflydelsen kan den effektivt begrænses, WA 21/1.

[43] SF havde i maj for 5. gang fremsat lovforslag om fri abort. Det ville justitsminister K. Axel Nielsen ikke tage stilling til, før 1970-lovens virkninger var undersøgt. Den lov var god og liberal, sagde fhv. justitsminister Knud Thstrup; de konservative og Venstre bebudede folkeafstemning og nappedes om, hvem der var først med den idé (Folketingsårbog 71/72 472; Ft 6292, KD 26/5). I som udenfor Folketinget var der stor optagethed af 1970-lovens urimeligheder (spørgs-

Politiken var tilfreds med, at uønskede børn med alt hvad det medfører af ulykke vil blive sjældne. Men alle kræfter må sættes ind på at råde og hjælpe, så de børn der ønskes også kommer til verden, tilføje bladet. Kristeligt Dagblad kaldte det fosterdrab (ledere 22/11). Selv om en ny lov vanskeligt kunne blive værre, måtte biskop Græsholt tage ordet. Tilhængerne af 1970-loven var måske kommet på bedre tanker. Den frihed ville blive normdannende og ændre retsbevidstheden; det drejede sig om samfundsetik, ikke blot noget privat. Alle i samfundet var så under anklage, fordi der ikke var indført sociale hjælpeforanstaltninger; de sociale forhold stod stadig som et argument for friheden, og et forbud uden hjælp var umenneskeligt (KD 7/11). De grundtvigske var igen fåmælte (Riemann DKt 1973 22, Arendt Berl. Tid. 10/12, KD 21/12; 1971 212).

Kristeligt Folkeparti og socialdemokraten Johan Nielsen ville rejse en folkebevægelse imod (KD 22/11 f.). Konservativer og navnlig Venstre stod tøvende overfor at rejse kravet om folkeafstemning (KD 4/12 f., K. dog for Ft 2043), en Gallup tydede heller ikke på, at forslaget lod sig standse på den måde (Jy-Po 19/11).

Knud Thestrup afviste i Folketinget beskyldninger for inkonsekvens hos dem, der nu gik imod men havde stemt for 1970-loven: Dengang var der balance mellem princippet om kvindens ret til at råde over sit legeme og princippet om livets ukrænkelighed; her var det sidste princip aldeles tilsidesat (Ft 2042, 2068).

---

mål 26/4 Ft 5331, 5336; t. eks. WA 15/5, KD 18/4). Og på andendagen i den nye samling var SF der igen med sit lovforslag (11/10 Ft 299), mens ministeren sagde, at der måtte ensartethed til, antallet af tilladelser var flere steder utilladeligt lavt, og han mente at et flertal i befolkningen var for (KD 5/10, 14/10). 30/11 kom et regeringsforslag (Ft 1562), lidt mere liberalt, uden den forudgående orientering om sociale hjælpeforanstaltninger, som SF forudsatte, den blev tilbudt. Når man burde »fuldende den udvikling mod fri adgang til svangerskabsafbrydelse for alle kvinder, der var indledt med loven af 1970« var begrundelserne, at kvinder skulle spares for undersøgelser af deres personlige og sociale kår, og at over 90 % nu fik tilladelse. Bemærkningerne nævnte dog også, at tilladelsesprocenten varierede rundt i landet, oprindeligt fra 76 til 96, og fra 82 til 96 efter at ankenævnet var kommet – og at de illegale aborter fortsat var gået ned. 1969/70 var der 7.474 legale aborter, i 1971/72 ventedes ca. 11.500. 1. behandling (13/12 Ft 2034) viste meningsforskelle i de 4 gamle partier, men forslaget var sikret vedtagelse. Flere var vel betænkelige, men fandt ikke at forskellen mellem 1970-loven og det nye forslag kunne motivere modstand (Nyboe Andersen Ft 2060). Ministeren måtte advare mod slagord som at tale om fri abort her; det var der først tale om med større frihed, f. eks. til 39. svangerskabsuge, og det var der ingen der seriøst gik ind for (Ft 2062). – Jfr. 1971 211.

Trods det meget røre om flere mærkesager for Kristeligt Folkeparti samlede partiet ikke sådan interesse, at det var kommet ind i Folketinget om der var blevet valg. Kun få gange tidligt på året nåedes de 2 % (Berl. Tid 4/6, 5/11, 7/1 73). Partiet havde fortsat indre kriser; det viste sig, da stifterne overdrog ansvaret til medlemmerne, og på landsmødet, hvor man måtte afstå fra vedtagelser i princip-programmet om den økonomiske politik [44]. KF – som havde bragt Krag til magten (ledere Sjt 8/5, Fyens Stiftstid. 9/5) – fik et frieri fra Venstre. I hvert fald Kr. Damsgaard ønskede, at de der på mange måder var enige kom på talefod og ikke splittedes (e. Sjt 1/5).

VI. Ydre Mission

Det er vanskeligt at få de nødvendigste penge, påny sluttede året med en stærk fælles appel derom (KD 8/12); det er vanskeligere at få nye missionærer til afløsning af dem, der holder op; tiden er forandret, de unge har langt flere muligheder for at arbejde og tjene på en meningsfuld måde end før (Græsholt DMS's årbog 14); det er allervanskeligt at få teologer, kun 4 er tilbage i arbejdet ude (KD 13/11).

Kredsene har nok haft deres tid, havde DMS's formand, C. Rendtorff udtalt (KD 21/5 71), og DMS måtte begynde året med at konstatere endnu et fald, til 1690 kredse (mod 1810 i 1969; 1971 208), og mindre end 1/4 af deltagerne er under 50 år (DMB1 nr. 1). Glæden er at antallet af bidragydere vokser (DMS 7000; KD 22/11).

Forhold hjemme som ude fører til overvejelser om nye love. Her gik Santalmissionen den vej at give bidragyderne stemmeret, mens DMS tillige gav kredsene større indflydelse. DMS's nye formålsparagraf udtrykte et globalt ansvar: I den danske folkekirkes sammenhæng »at tage del i den kristne kirkes sendelse til alle jordens folk ved forkyndelse af evangeliet og i tjeneste for mennesker i deres aktuelle situation« (DMB1 1970 nr. 7). Sudanmissionens bestyrelse mente, at lo-

[44] Lokale brydninger mellem bibeltro og andre, KD 24/2, 2/3 f., 10/3 ff., 29/3, 5/4. Forventet opgør på landsmødet KD 4/5 ff., 12/6 f. Her fik den hidtidige hovedbestyrelse et krævet tillidsvotum, men ikke med et flertal (71 for, 39 imod, 54 stemte ikke) og formanden genvalgte med kun 1 stemmes overvægt. Modkandidaten, skoledirektør Chr. Christensen stod ikke for en anden kurs, men bag opstillingen lå vidt forskellig utilfredshed med Jacob Christensen, KD 9/5, 20/5. Afstemning undladt, for ikke at splitte KD 8/5, 16/5, uomtalt i »Idé-politik«. Princip-programmet vedtoges på et ekstraordinært landsmøde i december og karakteriseredes som social-liberalt, Idé-politik 3. årg. nr. 10. Træg underskriftsindsamling KD 30/6, 4/9, 8/9, men stigende medlemstal (fra 6.700 før valget til ca. 8000) KD 2/8.

vene måtte give mulighed for indsats andre steder, hvis det blev umuligt at arbejde i Nigeria, eller hvis kirken bestemte sig for at gøre sig fri af selskabet. Regeringen overtager stadig flere af institutionerne, mens kirken overtog den øvrige ejendom og ansvaret fra 1972. Den ønsker dog fortsat støtte og missionærer, kaldet mellemkirkelige medarbejdere (Sudan 1971 nr. 6 og 10; 1972 nr. 9, Kreds-brev nr. 1, KD 4/9).

Det kneb Sudanmissionen at komme igennem med de nye love; det skyldtes trofasthed mod det hidtidige arbejdsfelt, dels ængstelse for samarbejde med andre selskaber (Ydre Missions Hus), hvorfor bestyrelsen forsikrede, at det enkelte selskabs fulde selvstændighed blev opretholdt (s.st.). Men nu var DMS kølig overfor den slags: Det havde set sit forslag om fælles aktion ved 150-årsjubilæet i 1971 strande (KD 25/10 69). Man måtte hellere lægge vægten på åben kontakt mellem selskaberne, i stedet for fortsat at drøfte fine planer, som kun få ønskede virkeliggjorte (Ole Bertelsen DMB1 1970 nr. 2), folkekirkens missionsråd var jo organiseret uenighed (samme KD 31/1). Konklusionen her blev så, at de enkelte selskaber for tiden måtte stå frit ved henvendelse til menighederne (DMB1 nr. 3, KD 24/11, 29/11). Men det er en given sag, at det kun kan ske samlet, vidste Græsholt (DMS's årbog 19).

Det skete dog, at med 1972 begyndte DMS, Pathanmissionen og Østerlandsmissionen tilsyneladende problemfrit et fastere samarbejde om indsatsen for mission blandt muslimer. Og Etiopermissionen, som mødte større muligheder på sit arbejdsområde hentede bistand hos Brødremissionen, DMS og Sudanmissionen. Samarbejdet her betyder, at de 3 selskaber hver får 2 repræsentanter i bestyrelsen og påtager sig økonomisk medansvar for arbejdet.

Santalmissionen kom for alvor ud for at måtte besinde sig på overenskomsten med kirken ude, der blev alvorligt splittet. Udbryderne støttede man ikke, men man måtte – også ved en udsending – råde kirken til åbenhed og forhandlingsvilje. Det afviste den som indblanding, ja pression. Vi mener dog fortsat, »at vi må råde efter bedste overbevisning«, fastholdt selskabet (Santalposten 1971 112 og 1972 4, 52, 88, 91; beskyldning for fjernstyring KD 31/1).

Den ændrede verden stiller problemer, som stadig må drøftes, mest sker det dog af ret få fagfolk (t. eks. KD 17/1 f., 3/2). Det havde trukket op til mere, da bistandsattaché Kaj Baagø gik videre end til kritik af kirke og mission, og da DMS bestemte sig for at orientere om

grundene til bruddet. Men det røre som havde indledt 1971 fik ikke en fortsættelse i videre kredse [45].

Atter advarede en dansk udenrigsminister (1966 217) mod at blive ved med at kræve flere penge til bistand ude; når også hjemlige forhold trængte sig på, så kunne det få stemningen til at tippe (KD 7/12 71). Nu førte bespareelsesplanerne i stedet til en nedsættelse af stigningstakten i Danmarks udviklingsbistand. Følgen var indsigelser fra Dansk Missionsråd, DMS og Folkekirkens Nødhjælp (KD 5/9, DMB1 nr. 7, Nødhjælp nr. 11).

---

[45] Om Baagø se 1965 624, 1968 680. Han ville nu ingen kirke, det stred mod evangeliets frihed at kræve tilslutning til kirken; Jesus havde ikke ønsket de troendes samfund, men fællesskab mellem mennesker på tværs af alle skel, også de religiøse. Han krævede ikke tilbedelse af sig selv, men kærlighed til næsten. Også udenfor kristendommen kunne man møde »kærlighedens fulde udtryk«. – DMS havde først drøftet tingene igennem med Baagø, men formidlede nu hans synspunkter sammen med modindlæg (Synspunkt særn. 1970), hvad der chokerede nogle bestyrelsesmedlemmer; ellers taltes der ikke meget åbent om den pjece (DMB1 1969 nr. 9, 1971 nr. 1 og 3, KD 10/2 71; dog KD 31/1 72). Jfr. K. E. Bugge: Baagø har ret i sin centrale tese, at fremtidens mission vil finde sted indenfor dialogens kategori, men han standser ved det første skridt, selvudleveringen. Men til dialogen hører også, at man vender tilbage til sit eget og ser det i nyt lys, DKt 1971 369.

Forfatternes adresser:

Cand. phil. *Gina Gertrud Smith*,
Sandhusvej 23, 2500 Valby

Dr. theol. *K. E. Jordt Jørgensen*,
Gudrunsvej 52, 8220 Brabrand

Overarkivar, dr. phil. *Vello Helk*,
Lindehøjvej 29, 3460 Birkerød

Pastor emer. *Johannes Pedersen*,
Monbergsvej 53, 5000 Odense

Dr. theol. *H. Hejselbjerg Paulsen*,
Skolegade 16, 6100 Haderslev

Lektor *Henry Petersen*,
Degnebakken 5, 8210 Århus V

Pastor *Emil Larsen*,
Sorgenfrigade 2, 2200 København N

Stud. theol. *Steffen Kjeldgaard-Pedersen*,
Regensen, St. Kannikestræde 2, 1169 København K

Provst *Carl Trock*,
Egernvej 29, 2000 København F

Bibliotekar *Anne-Grethe Lausten*,
Tjørnevej 23, 2970 Hørsholm

Register

Ved **Anne-Grethe Lausten**

- Absalon, ærkebiskop, 25.
Agerbek, Hans, 194.
Ahnfelt, Oscar, 221.
Albrechtsen, N., 185.
Algreen, P. K., 198.
Alling, 43.
Andersen, Chr. Lorentz, 103.
Andersson, Ellen, 195.
Andresen, Ludvig, 87, 90.
Anselm, 246.
Apolda, 89.
Arndt, J., 117.
Askrik, prior, 32.
Asmild, 12, 28, 38.
Assens, O. S., 180.
Augustin, 262.
Avison, W., 195.
Axelsen, Morten, 181.
- Balle, N. E., 94.
Balslev, Dorothea Christina, 108.
Balslev, Henrik, 99.
Balslev, L. L. J., 99.
Bang, J. P., 239.
Banning, K. O., 153, 233.
Basse, Niels Pedersen, 95.
Bastholm, Christian, 94.
Beck, Axeline, 102.
Beck, Vilh., 161, 221.
Bellarmino, Roberto, 61, 64.
Bergen på Rygen, 22, 30, 33.
Bernhard af Clairvaux, 39.
- Bjørnbak, Th., 165.
Blauenfeldt, L., 205.
Blec, Niels, 37.
Boesen, Lovise Esther, 99, 107.
Bohn, Chr. Fr., 89.
Boisen, F. E., 199, 214.
Bolt, Gjertrud Woller, 106.
Borecl, Adam, 84.
Bosø, 5, 20 f., 25 f., 37.
Brandt, Carl Joakim, 100, 115.
Brandt, Hans Caspar, 100.
Brandt, Karen Sophie, 106.
Brandt, Rasmus Peter, 99.
Brandt, Søren Christian, 99.
Bregendal, Alb., 130.
Breitenburg, 89.
Bremen, 12.
Bremer, Johs., 48, 60, 73 f., 78 f.
Bring, Ragnar, 234.
Brix, H., 227.
Brorson, Hans Adolf, 93, 122 f., 130, 224.
Brorson, Nikolaj, 129 f.
Browne, Peter, 201, 210, 231.
Brunsmand, Johs., 129.
Bruun, Edel Margrethe, 102.
Buderup-Gravlev pastorat, 184.
Bugenhagen, Johann, 78.
Bülche, Peter, 60.
Bylderup, 137.
Bülow, Maren C. K. von, 109.
Bäckaskog, 40 f.
Bælum, 153.

- Bøggild-Andersen, C. O., 86.
 Børglum, 2, 10, 29.
 Børresen, C. L., 204.
 Børringe, 5, 19 f., 32, 34.
 Baagø, Kaj, 185, 197, 233.
- Calovius, A., 61 f.
 Calvin, Johs., 262.
 Caroline Amalie, dronning, 197, 225.
 Cassander, Georg, 67.
 Chapmann, Ann, 195 f.
 Chapmann, William, 195.
 Christensen, Beate Cathrine, 102.
 Christensen, Maren, 181.
 Christensen, Ole, 160.
 Christensen, Sivert, 231.
 Christian III, 47, 141.
 Christian VI, 93, 120.
 Christian VII, 96.
 Christiani, C. E., 181.
 Christiansfeld, 92, 158.
 Christoffersen, R., 210.
 Cîteaux, 2, 4.
 Clairvaux, 18.
 Clausen, Johs., 161.
 Clausen, Sophie M., 106.
 Cluny, 3 f., 18.
 Collin, Friedrich E., 192.
 Comenius, Johan Amos, 97.
 Cyprian, 53 f., 69.
- Dahlerup, Troels, 6.
 Dalby, 37.
 Dalgas, J. M. B., 100.
 Dallæus, Johs., 61.
 Dalum, 8 f., 21, 27, 33, 40.
 Deichmann, R. S., 152, 158, 167.
 Deurs, George von, 104.
 Dresing, Maria Elisabeth, 103.
 Driedo, Jean, 67.
 Dronninglund, 11.
 Dykes, G. P., 153.
 Døcker, Mariane Lisette, 111.
- Ellidshøj-Svenstrup pastorat, 157, 184.
 Elmquist, Th., 161, 176.
 Engholm, M., 207.
 Erasmus af Rotterdam, 77, 260 f.
 Erfurt, 89.
 Erik Ejegod, 7.
 Eriksen, Jens Chr., 179.
 Erlandsen, Anders, 38.
 Erlandsen, Jacob, 35, 38.
 Esbern Snare, 25.
 Eskil, ærkebiskop, 2, 11, 19.
 Espe-Vantinge, 194.
 Esrom, 2, 6, 8, 31, 33.
 Ewald, Enewald, 123, 149.
- Fahnøe, Holger J., 103.
 Fahnøe, Ivar Peter, 103.
 Fangel, N. T., 152.
 Ferslev-Dal-Volsted pastorat, 154, 168.
 Flensborg, 137.
 Franck, Johs., 137.
 Franson, Fredrik, 157.
 Frederik III, 47 f.
 Frederik IV, 92.
 Frederiksstad, 47.
 Friis, Carsten, 103.
 Føltved, O. N., 152.
 Fønss, N. P., 179.
- Galdbjerg, 187.
 Gamborg, Anders Larsen, 187.
 Gardie, Magnus, 49.
 Geleff, P., 227.
 Gerhard, Joh., 61, 63, 66.
 Gerhard, Paul, 130, 137.
 Gersdorff, Joachim, 50.
 Giese, Burchard, 87.
 Gjellerup, 11.
 Gjessing, Anne Marie, 103.
 Glenstrup, 43.
 Glitsch, Dorothea L., 113.
 Goes, Johann von, 50.
 Gottschalk, Johan Mygind, 101.
 Gottschalk, Matthias, 101.

- Govinello, Karin, 110.
 Gregor IX, 2.
 Grundtvig, N. F. S., 100, 114, 154, 203, 207, 213, 222 f., 232.
 Grunnet, Niels Pedersen, 207, 213, 222.
 Gudum, 19.
 Gudum-Lillevorde-Sejflod pastorat, 154, 171 f.
 Guldberg, Ove Høgh, 121, 126–130, 142.
 Guldholt, 17, 23, 44.
 Gunderup, 153.
 Gunderup-Nøvling, 154 f., 158, 163.
 Gunner, biskop, 29.

 Halle, 88 f., 93.
 Hamburg, 47.
 Hammerich, Andreas F. C., 104.
 Hammerich, Fr., 203, 215.
 Hammerich, Hans Henrik K., 104.
 Hammerich, Judith M. S., 109.
 Hansen, Christen Estrup, 105.
 Hansen, Dorteia C. D., 231.
 Hansen, F. A., 152, 158.
 Hansen, Gert, 95.
 Hansen, H. J., 199, 215.
 Hansen, Jens Andersen, 191, 228.
 Hansen, J. P., 164.
 Hansen, Niels, 221.
 Hansen, P., 162.
 Hans Tolder, 11.
 Haslocher, Joh. A., 147.
 Hauge, Andreas, 135.
 Hauge, Hans Nielsen, 116–150.
 Heermann, Joh., 137.
 Helsingør, 194 f.
 Hempel, Søren, 191 f.
 Herman, domprovst, 6.
 Herrevad, 2, 15, 37.
 Hersleb, Peder, 93 f.
 Hertz, F. A., 229.
 Hervatus, 64.
 Heyden, Helmuth, 31.
 Hilarius, 68.

 Hillerup, Hans Jørgen, 102.
 Hillerup, Termann Øllgaard, 102.
 Hjallese, 8.
 Hjerminde-Lee-Hjorthede pastorat, 160.
 Hojer, Andreas, 126–128.
 Holberg, Ludvig, 94.
 Holsten, Sophie Dorothea von, 97.
 Holt, P., 205.
 Holten, Carl Rømer von, 104.
 Holten, Nina C. V., 110.
 Hornemann, Emil, 218, 223.
 Hunderup, 9.
 Hunt, Noreen, 4.
 Hvide, Skjalm, 38.
 Hygum, P. J., 129.
 Hyllested sogn, 198.
 Höck, G., 116.
 Højst, 123.
 Høy, Fr. Chr., 115.

 Innocens III, 1.
 Irenæus, 63 f., 69 f.
 Isak, provst, 6.
 Ivertsen, H. H., 207.
 Ivo af Chartres, 2.

 Jacobsen, C. S., 152, 167.
 Jacobsen, G. G., 184.
 Jacobsen, Margrethe Kirstine, 108.
 Jahn, Adelheid, 97.
 Jaromar, fyrste, 25.
 Jena, 88 f.
 Jensen, Anton, 183.
 Jensen, Jørgen I., 234, 236, 239, 263.
 Jensen, Lauritz, 164.
 Jensenius, C. H., 178.
 Jessen, Jes Jørgen, 124.
 Johann Friedrich, hertug, 50.
 Johannsen, Cl., 165.
 Johansen, Caspar, 89.
 Johansen, Niels, 185 f.
 Johnsen, J., 135, 149 f.
 Justin, 72.
 Jørgensen, A. D., 120.

- Jørgensen, L. C., 164.
 Jørgensen, Ellen, 2, 15.
 Jørgensen, H., 207.
 Jørgensen, K. E. Jordt, 46.
 Jørgensen, Lerche, 159, 182.
 Jørgensen, Rasmus, 189, 206, 214.

 Kamp, Christian August, 100.
 Kiel, 87, 90, 137 f.
 Kierkegaard, P. C., 217.
 Kierkegaard, Søren, 154, 185, 208 f.,
 213, 219 f., 226 f., 233.
 Kingo, Th., 120 f., 224.
 Kjeld, provst, 11.
 Kjær, Iver, 77.
 Klemens Alexandriner, 64, 71.
 Knud, konge, 7.
 Knud Lavard, 7.
 Knudsen, C., 214, 216.
 Knudsen, C. P., 161.
 Knuhtsen, Th., 167.
 Koch, Hal, 1, 7, 10, 12, 17 f., 20, 45,
 116.
 Koch, Peter Chr., 216, 219, 222.
 Kornerup, Bj., 139.
 Krag, Erik, 60.
 Krag, Otte, 60, 86.
 Kristoffersen, Lars, 165.
 Krüger, Laurine, 112.
 København, 47 f., 93.
 Köln, 12.
 Kaas, Birgitte Christine, 136.

 la Cour, Vilh., 150.
 Lactantius, 66 f.
 Lammers, G. A., 215.
 Lange, Friderica Sophie, 112.
 Lange, Johan, 105.
 Lange, magister, 49.
 Langheim, Claus, 87.
 Langaa-Torup-Sdr. Vinge pastorat,
 161.
 Larsen, Christen, 206.
 Larsen, Emil, 154.

 Larsen, Jens, 198, 202 f., 206, 221, 233.
 Larsen, Martin, 181.
 Laski, Ian, 47.
 Laub, O., 153.
 Lehn, Pauline Elisabeth von, 109.
 Leipzig, 87 f.
 Leth, Anna Marie, 112.
 Leth, J. F. A., 101.
 Leth, Jens Matthias, 101.
 Leth, Jørgen, 101.
 Leth, Lars Balslev, 101.
 Leth, Matthias Christian, 102.
 Leth, Sophie M., 97.
 Licht, H. H., 183.
 Lillelund, Ane J., 97.
 Lillelund, L., 95.
 Lindberg, Jacob Christian, 100, 189,
 191, 197, 204, 207, 213, 231.
 Lindegaard, Caroline, 113.
 Lindskrog, Chr., 234, 248, 251, 258 f.
 Lohmann, Johan Jakob, 89, 157.
 Lorenzen, Vilh., 7, 11, 13 f., 28.
 Lubieniecki, Stanislaw, 46.
 Lund, 1, 32.
 Lund, Anna Dorothea, 102.
 Lund, Elise M., 111.
 Luther, Martin, 78, 114, 117, 124, 139,
 160, 225, 259.
 Løgstrup, K. E., 259.
 Løgumkloster, 15, 23, 30.

 Macgregor, Francis Colemann, 195.
 Madsen, Hans, 201.
 Maldonatus, Johs., 57.
 Marcigny, 4.
 Marcussen, Niels, 163.
 Margaretha, 25.
 Maria, 8, 28.
 Mikkelsen, Hans, 187.
 Mikkelsen, Søren, 179.
 Mogga, 25.
 Mov pastorat, 166 f.
 Muhle, Anna Elisabeth, 107.
 Muhle, Christian, 100.

- Muhle, Mogens Christian, 100.
 Mule, Esbern, 37.
 Mygind, E. D. B., 97.
 Mygind, Jørgen, 95.
 Müller, H., 117, 130.
 Müllmann, Hieronymus, 48, 50.
 Mynster, J. P., 114.
 Møller, Andreas, 89.
 Møller, Anna Christine, 107.
 Møller, Chr., 160, 183.
 Møller, H. C., 160.
 Møller, Jens, 120.
 Møller, Lars Pedersen, 189, 206, 214,
   220, 221, 231.
 Møller, R., 171.

 Neiiendam, M., 160.
 Nibe-Vokslev pastorat, 154, 180.
 Nielsen, Johan, 187, 206.
 Nielsen, Mogens, 152.
 Nielsen, Rasmus, 104, 228.
 Nilsen, Halkil, 136.
 Nonnebakken, 8.
 Noodt, Joh. Fr., 88.
 Norborg, Sverre, 117, 132, 150.
 Nordmand, Sven, 6.
 Norendal, Hermann, 136.
 Novatian, 65 f.
 Nr. Kongerslev, 158.
 Nyberg, Tore, 30 f.
 Nygaard, Frederik, 233.
 Næstved, 40 f.
 Nørlund, Poul, 13.

 Odense, 8 f., 23 f., 37.
 Oksholm, 9.
 Olaisen, Peter, 15.
 Olrik, H., 6.
 Olsen, Christian, 197.
 Olsen, Marie, 100.
 Olsen, Niels, 152, 158, 171 f.
 Olsen, P., 226.
 Ording, Hans N. H., 122.
 Origenes, 66, 71.

 Paludan, O. F., 162.
 Panduro, H. R., 184.
 Parsberg, Christoffer, 50.
 Pedersen, Arne, 229.
 Pedersen, Jørgen, 203.
 Pedersen, Peder, 204.
 Pedrin, A., 218, 221 f.
 Petersen, Mathilde V., 113.
 Photius, 64.
 Pio. L., 227 f., 232.
 Piper, Dines, 95.
 Plum, Fr., 98.
 Pontoppidan, E., 93, 117, 120 f., 125–
   130, 142, 224.
 Possevinus, Ant., 61, 64.
 Poulsen, Jens, 181.
 Prémontré, 2, 10.
 Prenter, R., 234 f., 241, 243 f., 247,
   249, 251, 255, 259 f., 263 f.
 Prætorius, Lorenz, 96.

 Radulf, biskop, 23.
 Raków, 46.
 Randers, 14, 38, 160.
 Rasmussen, Kr., 177.
 Rasmussen, Mads, 101, 206.
 Rasmussen, Peter Andreas, 104.
 Rasmussen, Rasmus, 101.
 Rasmussen, Søren, 101.
 Reedtz, Peder, 50.
 Reinboth, Johannes, 47.
 Resen, H. P., 141.
 Reuss, Johs. Chr., 114.
 Ribe, 15 f., 20 f., 33, 38.
 Ring, 19 f., 33.
 Ritter, Jon, 99.
 Rivetus, 61.
 Romdrup-Klarup-Storvorde pastorat,
   154, 177 f.
 Roskilde, 5, 8, 20, 30 f., 37.
 Rostgaard, 131 f.
 Rotterdam, 48.
 Ryd, 43.
 Rygen, 7 f., 25, 30.

- Rynning, P. E., 125, 137.
 Rønne, C. F., 221.
 Rørdam, Th. Skat, 247.
 Rørbæk-Grynderup-Stenild pastorat,
   155.

 Saxo, 5, 7.
 Schiøler, G., 162, 164.
 Schleiermacher, Fr., 250.
 Schlichting, Jonas, 82.
 Schmidt, C. M., 15.
 Schmidt, Mariane Sophie, 110.
 Schmidten, Hansine E. V. von, 113.
 Schmitz, Ph., 4, 26, 45.
 Schubart, Josephine C., 112.
 Schubell, Chr., 195, 200.
 Schubell, Gotfred, 195.
 Schubell, Ingeborg, 195.
 Schultz, C. G., 7.
 Sdr.-Nr. Kongerslev-Kondrup pastorat,
   162.
 Sebber, 11, 19.
 Seeberg, B., 117.
 Seem, 15 f., 23, 40 f.
 Sehested, Hannibal, 60, 86.
 Seierstad, Andr., 116.
 Sellius, Burchard Adam, 87 f.
 Sellius, Th., 87.
 Simon, biskop, 8 f.
 Simonsen, Søren, 172.
 Skive, 157.
 Skræppenborg, Peter Larsen, 187 f.,
   191, 231.
 Skyum-Nielsen, Niels, 6, 19, 30.
 Skørping, 156.
 Skørpinge-Faarstrup pastorat, 199.
 Slangerup, 7, 24, 34.
 Slesvig, 16, 24, 27, 40.
 Smed, Christen Jensen, 178.
 Sminge, 40 f.
 Snorre Sturlason, 11.
 Snow, Erastus, 153.
 Sommer, C. H. E., 102.
 Sommer, J. C. Bruun, 102.

 Sommer, Lauritz, 102.
 Sommer, M. A., 154 f., 157, 163 f., 169,
   174 f., 179, 185 f., 209, 220, 222,
   229.
 Sorø, 2, 8, 31.
 Spangenberg, 114.
 Spener, Philip Jacob, 92.
 Strahl, Ph., 91.
 Struense, C. A., 96.
 Stubber, 16, 19.
 Sunesen, Anders, 27.
 Svane, Hans, 47, 86.
 Swane, H. J., 153.
 Svendsen, Chr., 180.
 Søgård, Helge, 20.
 Søndergaard, Niels, 177.
 Sørensen, Jens, 161.
 Sørensen, Jens Chr., 175.
 Sørensen, Peder, 205 f., 221.
 Sørensen, Rasmus, 191, 198.

 Tatian, 62.
 Teichmejer, H. F., 89.
 Tertullian, 53 f., 64, 69 f.
 Tetens, H. W., 177.
 Theophilus Antiochenus, 62, 69.
 Thisted, J. O., 114.
 Thorbergsdottir, Kristbjørg, 230 f.
 Thordsen, Sven, 35.
 Thyssen, Pontoppidan, A., 151, 225,
   233, 236, 239, 246, 266.
 Tommarp, 2.
 Trolle, Niels, 60.
 Tychsen, Johs., 88.
 Tyge, biskop, 9, 25.
 Tønder, 87 f.

 Usher, Jacob, 66.

 Valdemar, hertug, 24.
 Vantinge, 190.
 Varnæs, 137 f.
 Wederkinch, C. E., 95.
 Wederkinch, Margrethe, 97.

- Weibull, L., 35.
Vejerslev, 40.
Welle, Ivar, 120, 131.
Weltzer, Carl, 185.
Veng, 11, 24.
Venslev, 191.
Vestervig, 2.
Viborg, 2, 11 f., 38.
Victorinus, 69.
Vieth, Christiane Marie, 231.
Vieth, Christiane M., 201.
Wiinholt, Giertrud, 100.
Vilhelm, abbed, 7, 17, 33, 38, 44.
Villadsen, Niels, 177.
Winther, Bodil, 169.
Vinther, Karl H. N., 233.
Vinther, Karl, 203.
Vissing, 23, 27.
Vissing, 19.
Wittenberg, 89.
Vittinghof (Scheel), Fred., 50.
Vogelsang, Peter, 86.
Vognsen, Peder, 33.
Voigt, Riborg K., 110.
Wolf, C., 162.
- Vrejlev, 2.
Vä, 40.
- Zahle, P. Chr., 211, 218 f.
Zinzendorf, Nicolaus Ludwig, 93, 95,
114, 160.
- Æbelholt, 25, 33.
Ægidius, B. C. G., 122 f.
- Ø kloster, 27.
Øllgaard, N. E., 151.
Ørslev, 19.
Ørum-Ginnerup pastorat, 161.
Østerby, Mads, 87.
Østrup, Charlotte Amalie, 105.
- Aagaard, P. D., 152, 158.
Aagaard, Rasmus, 202.
Aalborg, 11, 153.
Aarestrup-Buderup-Gravlev pastorat,
182 f.
Aarestrup-Haverslev pastorat, 184.
Aarflot, A., 116 f.
Aarslef, Ulrica, 105.